Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XV.

Szerzők:

Dezső László, Fabó Kinga, Fónagy Iván, Hajdú Péter, Herman József, Hunyadi László, Jerémiás Éva, Jékel Judit, Kassai Ilona, Kenesei István, Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, László János, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Papp Ferenc, Pataki Pál, Péter Mihály, Pléh Csaba, Radics Katalin, Szabolcsi Anna, Szende Tamás, Szépe György és Terestyéni Tamás

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.

A sorozat főszerkesztője:

Telegdi Zsigmond

A XV. kötet szerkesztője:

Szépe György

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984

Lektorálta:

Pap Mária, Radics Katalin és Szépe György

ISBN 963 05 3235 2

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1984*

Printed in Hungary

Telegdi Zsigmond

مطالعات زبانشناسی عمومی

جلد ۱۵

تقدیم به:

پروفسور تلگدی ژیگموند

A HETVENÖT ÉVES TELEGDI ZSIGMONDNAK DEDIKÁLT KÖTET

Dezső László

A tipológiai karakterológiáról

1. Az egyes nyelvek tipológiai karakteriológiája és Humboldt

Minden tudomány történetében vannak kimagasló egyéniségek, akik elméleti szinten megfogalmaznak olyan követelményeket, amelyeket a közvetlenül őket követő generációk nem vagy csak igen töredékesen tudnak megvalósítani a kutatás gyakorlatában. Évszázad, másfélszázad telik el, míg elképzeléseik tudományos kutatási program alapjául válhatnak — természetesen — egy, az eddigieket meghaladó szinten, a közben eltelt időszak eredményeinek figyelembevételével.

Ilyen kivételes egyéniség volt Humboldt, akinek tipológiai nézeteiről is jelentős irodalom áll rendelkezésre (az újabb művek közül vö. Coseriu, Ramat és Telegdi, akinek a megközelítése hozzánk legközelebb áll).

Humboldt számára az általános nyelvészet lényege szerint a nyelvek összehasonlító stúdiuma. Fontos azonban hozzátenni, hogy a „humboldti általános nyelvészet tárgya tehát egy szóval a nyelvek különbsége, a különbség felismerése viszont feltételezi az összehasonlítást, csak abból, annak eredményeként tűnhet ki" (Telegdi 1970, 234). Az általános nyelvészet és vele a nyelvösszehasonlítás tárgyában az utóbbi pontosítása nagyon lényeges, mert vízválasztót jelent a XVIII. század általános grammatikájával szemben, amely a nyelvek sokféleségét csak felszínesnek, esetlegesnek tekintette, amelyek mögött egy egyetemes nyelvtan húzódik meg. Az egyetemes nyelvtan, a nyelvek egyetemes sajátosságai természetesen nagyon lényegesek a nyelvösszehasonlítás szempontjából, de Humboldt az általános grammatikával szemben hangsúlyozta az egyes nyelvek egyéni sajátosságainak rendszerszerű megértését. Az egyes nyelvek leírása Humboldt számára a nyelvtudomány tárgya, míg az általános nyelvtan művelőinek csak a nyelvek általános sajátosságainak vizsgálata számított tudománynak. Mivel az egyes nyelvek tulajdonságai esetlegesek, nekik ez már nem tudománynak, hanem technének számított. A humboldti általános nyelvészeti koncepció azért tudott túllépni az általános grammatikai álláspontján, mert fölfedezte a típusok vizsgálatának a fontosságát, amely megteremti azt az összekötő láncszemet, amely a nyelv egyetemes sajátosságait az egyes tulajdonságokkal egybekapcsolja.

Nem lehet célunk Humboldt nézeteinek részletes elemzése: elég hivatkoznunk arra, hogy Humboldt számára a nyelv egységet jelentett, s ezen ő lényegében a nyelv rendszerszerűségét értette, s alapvetően szemben állt az általános grammatikával, amely a nyelvi elemek, egyébként egye-

temes elemek vizsgálatát tűzte csak célul, a nyelv rendszerszerűségét még nem látta. Ez a humboldti felismerés nem talál visszhangra közel száz évig. Még inkább mondható ez Humboldt másik alapvető felismeréséről, hogy a nyelv alapjában véve tevékenység: „a nyelveket . . . az emberiség nyelvalkotó képességére vonatkoztatja, ami azt jelenti, hogy úgy tekinti őket, mint alkotásokat, amelyben ez a képesség megnyilatkozik, explikálja, kifejti: kiteríti magát, a nyelvek összehasonlítása néki arra szolgál, hogy azt a képességet, amelyből azok erednek, módszerei és terjedelme szerint áttekintsük" (Telegdi 1970, 229). A tevékenység terméke számára másodlagos, s ebben lényegesen eltér fölfogása nagy utódjától Saussure-től, aki számára a nyelv elsősorban kész rendszer és a nyelvi tevékenység háttérben marad, s csak a XX. század második fele tér vissza a humboldti felfogáshoz. Ha a nyelv rendszer, akkor ezzel a felismeréssel szükségszerűen együtt jár a nyelvi forma megfelelő felfogása is: „A nyelvi formán tehát (Humboldt értelmében) a »nyelvalkotás módszerét« kell érteni, azt a törvényt, amely szerint egy közösség szakadatlanul létrehozza, »generálja« a maga nyelvét" (Telegdi 1970, 230). Humboldt nyelvi formáról alkotott felfogása tehát szervesen kapcsolódik egész koncepciójához, és igen nehéz azonosítani bármely más mai, struktúráról alkotott, nézettel, talán ez Humboldtnak az a fogalma, amely legsajátosabban függ az elméleti kontextustól, s abból kiragadva nehezen értelmezhető. Ez több félreértésre adott okot, egyik a generatív grammatikával kapcsolatos.

„»A humboldti Sprachform« tehát nem az a struktúra, amelynek egy generatív grammatika a megfelelő reprodukciója, hanem az az elv (közelebbről: élő »Drang«, amely ezt a struktúrát létrehozza, és annak részleteit, amennyiben kifejezésre jut bennük, egységgé foglalja össze" (Telegdi 1970, 235).

Nézetem szerint Humboldt felfogásában több aspektus találkozik: Humboldt tevékenység-elvében nem válik el a nyelvészet a pszicholingvisztikától, nála a nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolatban áll. Nyelvfelfogása lényegében funkcionális, a nyelvet gondolatközlő szerepében tekinti. A nyelvi tevékenység a gondolat kifejezésére irányul, s a gondolat itt széles értelemben használatos, a mondanivaló értendő rajta, illetve az is; de ez expliciten nincs meghatározva, értelmezve. Csak később válik el egymástól a nyelv pszichológiai és lingvisztikai tanulmányozása, bár továbbra is szorosan összefonódik éppen Humboldt egyik követőjének, Steinthal tevékenységének az eredményeként. A humboldti nyelvi forma nem szabályokat tételez fel — még konkretizált formájában sem —, hanem a nyelv struktúráját létrehozó általános elvet, amely, ha Humboldt egész nyelvfelfogásához hűek akarunk maradni, elsősorban tipológiai természetű, és valami olyasmit kell rajta érteni, amelyet napjaink tipológiájában komplex típusnak nevezhetnénk, de ennek az egyedi nyelvben való megnyilvánulását jelenti, és tételezése nem explicit.

Humboldtnál még nem vált el a tipológia két felfogása: az egyik, amely a nyelvek típusokba való osztályozására törekszik, a másik pedig, amely ennek alapján az egyes nyelvek sajátosságait akarja megragadni. A későbbi fejlődés során elsősorban az első tendencia, tehát a nyelvek típusokba való osztályozása fejlődik ki, és ezen a téren ért el a tipológia egyre jelentősebb eredményeket: az alaktani típusoktól eljut a szintaktikai típusokig, az egyszerűtől a komplex típushoz. Az alaktani típusokat egyébként már a XIX.

században bizonyos mértékig komplex alaktani-mondattani típusoknak tekintették. Humboldt megközelítését azonban nemcsak ez jellemezte, hanem az a törekvés is, hogy az egyes nyelveket tipológiai és egyedi sajátosságaik egységében jellemezze, a formájukat létrehozó elven keresztül.

Ez az a pont, amelyhez ma vissza kell térnünk, de tovább kell fejlesztenünk ahhoz, hogy a tipológiát az egyes nyelvek leíró és történeti vizsgálatában alkalmazni tudjuk. Nem elegendő megállapítani csak a nyelvek bizonyos típusokhoz való tartozását, meg kell érteni az egyes nyelvek egyéniségét is.

2. A tipológiai karakteológia százötven év múltán

A) Ha mai terminológiával, a ma szemszögéből röviden összegezni kívánjuk Humboldt koncepciójának azt az aspektusát, amely az adott szempontból lényeges, akkor azt mondhatjuk, hogy Humboldt a nyelvet elsősorban tevékenységnek tartotta, s e tekintetben szemben állt mind az általános grammatikával, mind Saussure felfogásával. Az egyes nyelvek leírásában lényeges volt számára a nyelvek egyetemes és típus-törvényszerűségeinek a figyelembevétele, de szerinte mindkettő a nyelvek egyedi tulajdonságaiban mutatkozik meg sajátos egységben. A nyelvi forma, a nyelvi struktúra tehát ennek megfelelően úgy értelmezendő, mint az egyes nyelvek létrehozásának alapvető princípiuma, amely minden nyelv esetében valami egyedi, de amelyben a nyelv általános és típus-törvényszerűségei is megnyilvánulnak. (Ez utóbbira vonatkozóan lásd Telegdi 1970, 236, 13. számú jegyzet.) Igen lényeges hozzátenni, hogy Humboldt számára a nyelvi forma a nyelvalkotás módszere, törvényszerűsége, eljárásmód, amellyel a nyelvet létrehozzuk (vö. Telegdi 1970, 28). Tehát Humboldt felfogása alapvetően szintetikus koncepció, amelyben a hangsúly a nyelvi formák létrehozására irányul. Ez a gondolat, amely a modern nyelvészeti irányzatokkal rokonítja Humboldt felfogását. A pontatlan interpretáció ellenére részben igaza van Chomskynak: Humboldt a szintetikus nyelvszemlélet előfutára volt, és a generatív felfogás csak úgy kapcsolatos Humboldt nézeteivel, mint ez utóbbi megközelítés egyik válfaja. Humboldt koncepciójának a vizsgálata olyan problémákat vet fel, amelyek a nyelvtudomány alapkérdései és újból és újból felvetődnek és különböző módon megválaszolásra kerülnek. Különösen aktuálissá teszi nézeteinek elemzését az a körülmény, hogy nála a nyelv összehasonlító stúdiuma középpontban áll, és szoros kapcsolatban van a nyelvelmélettel, ennek egy olyan felfogásával, amely a nyelvi struktúrák létrehozását tűzi ki célul. A tipológia további fejlődésének története — alighanem szükségszerűen — nem követhette azt az utat, amelyet Humboldt jelölt ki számára.

B) Nyilvánvalóan nem lehet feladatunk itt az általános nyelvészet és a tipológiai kutatások fejlődésének ismertetése az alatt a százötven év alatt, amely elválasztja napjainkat Humboldt korától. A tipológiai megközelítés fejlődésének általános jellemzése azonban nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megérthessük, milyennek kell lennie napjaink tipológiai karakterológiájának.

A tipológia empirikus bázisa, tehát az egyes nyelvek tipológiai általánosítása fokozatosan, bár nem egyenletesen: gyorsabb-lassabb ütemben fej-

lődött. A XIX. században, akár a nyelvtudomány egészében, az alaktan dominált, de e kor tipológiájának ismerői tudják, hogy alakcentrikus mondattani ismeretek, olyanok, amelyek az alakok használatára vonatkoztak, már bőven megtalálhatók Misteli, Winkler, Finck munkájában és Skaličkánál a típusok alaktani terminusai: alaktani-mondattani jelenségeket ölelnek fel (vö. Misteli 1893, Winkler 1887, Finck 1910, Skalička 1935). Az önálló mondattani vizsgálat felfogás azonban a XX. század harmincasnegyvenes éveiben jön létre Mescsaninovnál és tanítványainál (kiérlelt változatban lásd Mescsaninov 1963), de csak a század második felében terjed el. Napjainkban a mondatközpontú tipológiai vizsgálat kerül előtérbe. Ez azonban szemléletváltozás eredménye, abból következik, hogy a nyelvtant elemző felfogást a mondatok és alakok létrehozásának szabályait kutató megközelítés egészítette ki.

A tipológiai vizsgálatok módszertanára az elemző-osztályozó módszer volt jellemző, amelynek középpontjában az alakok képzésének technikája állt. Így tartja a közhit, lényegében igaz is. Valójában azonban ezt számos más alaktani és alaktancentrikus mondattani jegy egészítette ki már a XIX. században. Ezek osztályzó jegyekként nem fogalmazódtak meg világosan, mert nem fértek bele az osztályzó megközelítés keretébe. Az osztályzás Sapirnél komplexszé vált és expliciten is megfogalmazódott, s ezzel Greenberg korai munkáiban kvantifikálásra is sor kerülhetett. A jegyek szerinti, elsősorban az elemekre orientálódó osztályozás, a század harmincas éveiben a részrendszerek: a mondattan vagy az alaktan és mondattan részrendszereinek tipológiai jellemzése váltja fel a prágai és a szovjet iskolákban.

Ezzel kapcsolatban a tipológia központi fogalmának, a típusnak az értelmezése is változáson megy keresztül: az egyszerű típust a komplex típus váltja fel, amely több részrendszer jellemzőinek együttes meglétét állapítja meg. A típus ilyen felfogása egyelőre azonban csak a jelenségeket regisztrálja, még nem magyarázza meg őket. Ezt nem is teheti, mert a típusok vizsgálatát nem egészíti ki elmélet, hipotézisek alkotása, amelyből az együttesen megfigyelhető jellemzők megmagyarázhatók. Ezen kívül a tipológia általában megmarad a részrendszerek keretein belül, ha van is tipológiailag releváns elmélet, például Hjelmslev esetelmélete, az is megmarad a részrendszerek keretein belül. Még ma is csak arra van elvi lehetőség, hogy a részrendszerek elméletei egybekapcsolódjanak. Általában ez sem realizálódik: a nyelvtani tipológia részrendszereinek egyesítése egy együttes magyarázó elméletben nem valósul meg, bár erre történtek kísérletek (Klimov 1977).

A típus fogalmának pontosabb értelmezése, a tiszta típus mellett a vegyes típus megfogalmazása tette lehetővé a tipológiai karakterológia kialakulását, egyes nyelvek tipológiai jellemzését elsősorban a prágai iskolában (Skalička, Mathesius). Napjaink és a következő évek tipológiai kutatásának tovább kell lépni ahhoz, hogy a Humboldt által vázolt megközelítés — meghaladva, magasabb szinten — valósággá váljon.

Nagy feladat vár a tipológusokra a konkrét kutatásokban: a nyelvtan tipológiailag még fel nem tárt részrendszereinek vizsgálatában. Ennek azonban már magasabb szinten kell történnie: a részrendszerek tipológiájának feltárásában nem szabad megelégednünk a tényekkel, egy részelmélet alapján magyarázniuk kell őket, majd az így nyert ismeretet be kell illesz-

tenünk a tipológia egészébe, a részelméleteknek egy teljesebb elmélet részévé kell vániuk. Ezzel a tipológiai kutatás túlmegy a tisztán empirikus, még inkább az osztályozó szinten és elméleti szintre emelkedik, tipológiai konstruktumok jönnek létre (vö. Hempel 1965), amelyeket elméletre alapuló elvek magyaráznak.

A tipológiai kutatás ilyen szintre hozása feltételezi a tipológia általános elméleti-módszertani kérdéseinek kidolgozását: a tipológia elméleti alapjainak tisztázását. A nyelvtudományi elmélet mai fejlettségi fokán, annak eredményeit figyelembe véve kell megvizsgálni a tipológia sajátos fogalmait, a nyelvtudományi elmélet, módszer, törvényszerűségek érvényesülését a tipológiában. A rokon nyelvek összehasonlító vizsgálatában ezt már száz éve elvégezte H. Paul. A nem-rokon nyelvek összehasonlításának alapjait meg Humboldt rakta le. A következő szakaszt Gabelentz munkájának tipológiai fejezetei jelentették (Gabelentz 1891), amelyek azonban nem mérhetők össze Paul könyvével sem kidolgozottságukat, sem hatásukat illetően. Mégis nyolcvan évet kellett várni a folytatásra (Kacnyelszon 1972, Greenberg 1973), de ma már ez egyre intenzívebbé váló kutatás tárgya (vö. Dezső 1982 és ottani irodalommal).

Jelentős változás van folyamatban a megközelítés módjában. Ennek során az elemzést kiegészíti a szintézis: a nyelvi szerkezetek létrehozása, amely az elemzés eredményeit figyelembe véve a megközelítés magasabb szintjére visz. Ez sem áll előzmények nélkül. Humboldt után Gabelentz fogalmazta meg világosan az analitikus és szintetikus megközelítését (Gabelentz 1891), de csak a XX. század második felében vált a szintetikus megközelítés kutatási eljárássá. Megjegyzem, hogy tudománymódszertani szempontból a mondatok, alaktani egységek létrehozása csak akkor szintézis, ha az analízis eredményeit is figyelembe veszi és teljesebb képet ad a nyelvről, a nyelvi tevékenységről.

A tipológiában a típusok létrehozása elképzelhetetlen az alapjukat képező univerzális invariáns ismerete nélkül. A típus-kutatás a hatvanas években már kiegészült az univerzálék vizsgálatával, de ez csak a típusok közötti univerzális implikációk megállapításához vezetett *(Universals of Language)* és csak jelenleg tart a tipológia az egyes nyelvi részrendszerek típusait megalapozó univerzális invariánsok kutatásánál. Ez — az eddigi követelményeket figyelembe véve — az egyetemestől halad a típusok felé, a grammatika egészét átfogja, egy nem is oly távoli jövőben tartalmi univerzális grammatikához vezethet.

Mindez az egyes nyelvek szinkrón és diakrón vizsgálata, tehát a nyelvészeti kutatások túlnyomó többsége szempontjából, akkor lesz jelentős, ha kiegészül az egyes nyelvek jelenének és történetének jellemzésével. Olyan tipológiai karakterológiára van szükség, amely az általános tipológián alapul. Az efelé való törekvés megnyilvánult mind a tipológusok, mind az egyes nyelvek, nyelvcsaládok, csoportok kutatói részéről. A tipológusok nézeteiben e tekintetben lényeges változás volt megfigyelhető. Misteli számára az egyes nyelvek csak a típusokat illusztrálták és ezért csak a tiszta típusú nyelvek jellemzése jöhetett szóba. Skaličkánál a cél már az egyes nyelvek, nyelvcsaládok jellemzése komplex típusok alapján, figyelembe véve, hogy egy nyelv általában több típust képvisel (vö. Skalička 1936).

Itt érkezünk vissza Humboldt összehasonlító nyelvészeti vizsgálatának sajátos vonásához: az egyes nyelveket jellemző elv, pontosabban inkább,

elvek kutatásához, amelyek formájukat, létrehozását magyarázzák. A század utolsó negyedének feladata lesz a humboldti elképzelése kutatási programban való megvalósítása. Ennek alapját egy olyan újjászületett általános komparatív nyelvészet alkotja, amely Humboldtnál tételeződött, de napjainkban vált részletesen megfogalmazhatóvá.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

Felhasznált irodalom

Coseriu, E. Über die Sprachtypologie von Humboldts: *Beiträge zur vergleichenden Literaturgeschichte*. Tübingen, 1972. 107—133.

Dezső László. Topics in syntactic typology: *Studies in linguistic typology.* = *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 5. 191—210 (1974).

Uő: *Studies in syntactic typology and contrastive grammar*. Bp., 1982.

Finck, F.: *Die Haupttypen des Sprachbaues*. Lipcse, 1910.

Gabelentz, G. von: *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherige Ergebnisse*. Lipcse, 1891.

Greenberg, J. H. The typological method: T. A. Sebeok (szerk.): *Methods in linguistics*. Hága, 1973. 149—193.

Uő (szerk.): *Universals of language*. Cambridge, Mass., 1963.

Hempel, C. G. Typological methods in the natural and social sciences: *Aspects of scientific explanation and other essays in the philosophy of science*. New York, 1965.

Hjelmslev, L.: *La catégorie des cas. Étude de grammaire générale.* = *Acta Jutlandica* 7. kötet 1. fasc. és 9. kötet 2. fasc. (1936, 1937).

Humboldt, W. von: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes*. Darmstadt, 1949. (Eredeti kiadás: 1836.)

Kacnyelszon, Sz. D.: *Типология языка и речевое мышление*. Leningrád, 1972.

Klimov, G. A. On the notion of language type: *Theoretical aspects of linguistics*. Moszkva, 1977. 70—77.

Mescsaninov, I. I.: *Структура предложения*. Moszkva, 1963.

Methesius, V.: *A functional analysis of present day English on a general linguistic basis*. Prága, 1975.

Misteli, Fr.: *Characteristic der haupttsächlichsten Typen des Sprachbaues*. Berlin, 1893.

Ramat, P. Del problema della tipologia lingustica in Wilhelm von Humboldt e d'altro ancora: *Lingua e stile* 8/1. 37—59 (1973).

Sapir, E.: *Language: An introduction to the study of speech*. New York, 1921.

Skalička, Vl.: *Zur ungarischen Grammatik*. Prága, 1935.

Telegdi Zsigmond. Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7. 229—238 (1970).

Winkler, H.: *Zur Sprachgeschichte, Nomen, Verb und Satz. Antikritik*. Berlin, 1887.

Fabó Kinga

Nyelvhasználat és önazonosítás (Az újabb magyar irodalom egy jellemző tendenciájáról)

1. A jelenség

A mai magyar irodalomban feltűnően sok a nyelvcentrikus, a kifejezetten a nyelvről szóló mű (Tandori, Nádas Péter, Mészöly, Esterházy, Somlyó stb. prózái és versei). Ez a tény természetesnek tűnhet, hiszen a nyelv az irodalom közege. Ilyen értelemben minden megnyilatkozás, tehát minden irodalmi mű is „nyelvcentrikus", nem is lehet más. Viszont lényeges különbségek lehetnek a nyelv konkrét felhasználási módjában, a nyelv kezelésében, illetve a nyelvhasználat fogalmának értelmezésében. Szemléletileg sem mindegy például az, hogy a nyelv segítségével tételesen megtett állítások közölnek valamilyen tartalmat (ahol a nyelv tehát csak e s z k ö z ennek elmondására), vagy maguk a nyelvi formák, a nyelv használatának m ó d j a hordozza a közlendőt. Ez utóbbi esetben maga a nyelv válik tartalommá.

A nyelvet ez utóbbi értelemben középpontba állító alkotásoknak három további közös sajátossága és újdonsága van azokhoz a művekhez képest, amelyekben a nyelv szerepe nem ilyen kiemelt. Ezek a következők: (1) A nyelv használatát (= beszédtevékenységet) lehetővé tevő, illetve a már kész nyelven működő szabályrendszerek valamelyikének megsértései; (2) A korábbi irodalmi gyakorlattal szemben, amely a kommunikációs folyamat tényezői közül csak magára a közleményre és/vagy a kontextusra irányult, és ezzel a nyelvnek csak a poétikai és/vagy a referenciális funkcióját valósította meg, a szóban forgó művek általában a kommunikáció más tényezőinek (feladó, címzett, kontaktus, kód) valamelyike köré szerveződnek, és ezzel a nyelvnek más funkcióit (emotív, konatív, fatikus, metanyelvi) valósítják meg; (3) Ezek az alkotások a saját és a mások énjének azonosítási kísérletei, a személyiségről szólnak, és a nyelv, illetve annak használata a személyiség megnyilvánulásának, azonosításának közege. A nyelv hangsúlyozásának, gyakori szerepeltetésének, vagy sokszor a mű kizárólagos tárgyává tételének ez a közvetlen oka.

A nyelv irodalmi témává válását már több kritikus megállapította. A jelenség okait azonban eddig még senki sem elemezte. Dolgozatomban erre teszik kísérletet. — A kérdéses művek három kiemelt sajátossága alapján a vizsgálat első lépése a nyelvhasználat, illetve a nyelvhasználatot irányító, a nyelven működő szabályrendszerek elemzése, a nyelvhasználat mibenlétéről szóló gondolatok rendszerezése. Ez azért szükséges, mivel egyrészt a nyelvhasználat fontosságának felismerése magán a nyelvtudományon belül is egészen új jelenség. Másrészt a nyelvhasználat fogalmának

vizsgálata körülbelül azonos időben vált tárgyává a nyelvtudománynak, a filozófiának és közvetetten az irodalmi műveknek. A különböző tudományágak egy irányba mutató megállapításainak összegzése még nem történt meg. — A mai magyar irodalomban jelentkező nyelvi tendencia értelmezéséhez viszont szükséges látnunk a nyelv működésének általános szabályait. Csak a köznyelv működéséről való tudásunk lehet az a viszonyítási keret, amelyhez képest az eltérések leírhatók és értelmezhetők.

2. A nyelvhasználatról (a nyelvi szabályokról)

Mi a nyelv? Mire használjuk a nyelvet? Mit jelent egy nyelvet helyesen használni? — Az ilyenfajta kérdések mögött az az előfeltevés húzódik meg, hogy a nyelvnek van egy és csak egy funkciója, használatának egyetlen célja, és egyetlen helyes (a célt biztosító) módja. A XX. századig valóban az a nézet uralkodott a nyelvről gondolkodók körében, hogy ezekre a kérdésekre egyértelmű, kizárólagos és abszolút érvényességű válasz adható: a nyelv a gondolkodás közege és eszköze; használatának egyedül az a célja, hogy biztosítsa az igazság megismerésére vezető gondolkodást. Az egyetlen szabályszerű nyelvhasználati mód ezért a referenciális. Ehhez képest a nyelv összes többi szerepe, használata (mindennapi, költői, emotív stb.) másodlagos, levezetett, vagy éppen félrevezető, „szabálytalan", ezért káros és kerülendő.[1]

A XX. századig nyelvészek és filozófusok a nyelvet elsősorban referenciális funkciójában vizsgálták. A filozófusok azért, mert ez a nyelvhasználat alkalmas megbízható ismeretek létrehozására és rögzítésére. A nyelvészek pedig egyáltalán nem foglalkoztak a nyelvhasználat általános problémájával. Elemezték egyrészt a nyelv belső szerkezetét, és ez a referenciális funkcióban végezhető el a legjobban (legalábbis az „elemzés" szó hagyományos értelmében). Másrészt ettől teljesen függetlenül állítottak fel normatív nyelvhelyességi szabályokat, követelményeket.

A XX. század elejétől a nyelvészek és a filozófusok figyelme egyre inkább a nyelv nem-referenciális használatai felé fordult. Ezt a következő felismerések tették lehetővé:

(1) A nyelv nemcsak arra eszköz, hogy segítségével gondolatokat formáljunk meg és közöljünk, hanem nagyon sok más dologra is használható: elhallgatásra, felszólításra, parancsolásra, ígérettételre, célzásra, leírásra, meggyőzésre, sértegetésre stb. A referenciális funkció tehát csak egy a sok között. — A nyelv használata társadalmanként, kultúránként és esetenként is más-más funkciót tölt be. Van, ahol és amikor például a tudás és a megismerés nélkülözhetetlen feltétele; van ahol éppen ezek gátja. Ezért nem lehet általánosságban beszélni „a nyelv" funkciójáról. Ahogy Dell Hymes írja: „A nyelvben levő különbségeket csak akkor tekinthetjük a kognitív orientációban fennálló különbségek mutatóinak, ha föltesszük, hogy valamennyi kérdéses nyelvnek ugyanaz a szerepe, nevezetesen a kognitív orientáció kialakítása (vagy kifejezése). Nos e szerep maga is problematikus."[2]

[1] Vö. Takács 1978.
[2] Hymes 1973, 493.

(2) A nyelv „lényege", a nyelvi struktúrák milyensége a nyelvhasználat célszerűségének igényével, a nyelvhasználattal szemben támasztott követelményekkel függ össze.[3] A rendelkezésünkre álló nyelvi eszközökből, a nyelv anyagából is a nyelvhasználat céljának megfelelően válogatunk.

A mai nyelvész számára tehát már nem az a cél, hogy megtalálja a nyelv használatának egyetlen célját, hanem, hogy a sokféleséget vizsgálja és írja le. A kérdés ezért a következő formában vetődik fel: rendszerezhetők-e a nyelv funkciói valamilyen szempont alapján? Eleve adottak-e, egyszer s mindenkorra rögzítettek-e a nyelv lehetséges használatai? Vagy ahány megnyilatkozás, annyi funkció? — Ez utóbbi felfogást vallja Wittgenstein.[4]

A nyelv funkcióit, a nyelv lehetséges használatait adottnak és rögzítettnek tekintő leírások közül a legismertebb és a gyakorlatban a leginkább használható a Jakobson-féle modell.[5] Jakobson a kommunikációs folyamat hat tényezője (feladó, címzett, kontaktus, kód, közlemény, kontextus) alapján rendezi el a nyelv funkcióit, a különböző nyelvhasználatokat. A kommunikáció mind a hat tényezőjének megfelel a nyelv egy-egy funkciója. (Ezek, a fenti sorrendnek megfelelően a következők: emotív, konatív, fatikus, metanyelvi, poétikai, referenciális.)

A nyelvhasználatot szabályrendszerek teszik lehetővé. J. R. Searle érdeme az a felismerés, hogy nemcsak a nyelv szabály által irányított viselkedésforma, hanem a beszéd, beszélés is.[6] Ennek a felismerésnek az alapján tehető fel a kérdés: milyen szabályokhoz igazodik a nyelvhasználat?

Úgy tűnik, hogy a nyelv használata legalább két konstitutív és két restriktív (regulatív) szabályrendszerhez való igazodást jelent. A kétféle szabálytípus általános megkülönböztetése Searle-től és a Bence—Kis szerzőpárostól származik, akik kb. egy időben, egymástól függetlenül jutottak azonos eredményre.[7] Megállapításaik, valamint az újabb társadalomtudományi kutatások alapján[8] felsorolhatók és egységes képbe foglalhatók a beszédtevékenységet létrehozó, illetve a beszédtevékenységen működő szabályrendszerek. Ezek az említett újabb kutatások a közös emberi tevékenységeket mint konfliktus-szituációkat (ezek típusait) elemzik. Ilyen konfliktus-típus a beszélés is.

A nyelvhasználatot két konstitutív szabályrendszer teszi lehetővé. Az egyik a grammatika. A beszélő és a hallgató ennek alapján tud különbséget tenni jó mondat (= grammatikailag helyes) és rossz mondat között. A másik a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere.[9] Ez a szabályrendszer irányítja azt, hogy mikor, milyen körülmények között milyen beszédcselekvéseket lehet végrehajtani, illetve, hogy egy adott szituációban kimondott megnyilatkozás milyen tettnek számít. Tulajdonképpen ez az a szabályrendszer, amit Dell Hymes helyénvalóságot biztosító szabálynak nevez.[10] Egy megnyilatkozás csak akkor „helyénvaló", csak akkor lehet a szituációra vonatkozóan releváns, a kommunikációs célnak

[3] Vö. pl. Halliday 1977, 191.
[4] Vö. Wittgenstein 1959; vö. továbbá: Black 1977, 231—253.
[5] Vö. Jakobson 1972, 229—276.
[6] Vö. Searle 1969.
[7] Vö. Searle 1969; Bence és Kis 1970, 17—55.
[8] Vö. Hankiss Elemér 1979; Hankiss Ágnes 1979; Lewis 1969.
[9] Vö. Searle 1969; Radics 1975, 473—479.
[10] Vö. Hymes 1975, 113—114.

megfelelő, ha a beszélő figyelembe veszi, hogy kihez szól, milyen körülmények között, mit mondhat az illetőnek stb. Ezek a helyénvalósági szabályok magyarázzák, hogy miért nem fordulnak elő bizonyos grammatikailag lehetséges megnyilatkozások.

A konstitutív szabályok maguk hozzák létre, „teremtik" szabályozásuk tárgyát. Aki nem igazodik hozzájuk, nem az adott tevékenységet végzi.

A konstitutív szabályrendszerek által létrehozott tevékenységek gyakorlására vonatkozóan kialakulhatnak másodlagos restriktív szabályozó rendszerek is. Így a már „kész" nyelv használatára vonatkozóan is. A nyelvi tevékenység egyik restriktív szabályrendszere a nyelvhelyességi szabályok gyűjteménye, amely azt írja elő, hogy milyen nyelvi formákat használjunk, használhatunk, illetve milyeneket nem. A nyelvhelyességi szabályok léte logikailag másodlagos a nyelvi tevékenységhez képest. Aki például vét a nyelvhelyességi szabályok ellen, az attól még beszél. Ez a szabályrendszer tehát a már kialakult nyelvi rendszeren működik, a már meglevő nyelvi formák közötti válogatásra szolgál, normatív jellegű.

A másik, szintén a már kész nyelven működő restriktív szabályrendszer a társalgási szabályok gyűjteménye, amelyeket a nyelvi együttműködés normájának is nevezhetnénk. A társalgás lényegében nem más, mint cselekvések, szándékok, összehangolása a közös érdek alapján. Olyan együttműködési szituációként, játszmaként modellálható, amelyben az egyén is csak akkor járthat a legjobban, ha maximálisan figyelembe veszi a közösség (az adott szituációban résztvevők, jelenlevők közössége) érdekeit, a többiek tevékenységének általános menetét. Minden egyén közös érdeke tehát, hogy viselkedését bizonyos szabályszerűségekhez igazítsa. Ugyanazokhoz a szabályszerűségekhez, mint a többiek. — A társalgásnak vannak bizonyos íratlan szabályai, amelyeket a résztvevők önmagukra és egymásra nézve is kötelezőnek tekintenek.

3. A szabályváltoztatás lehetőségeiről

A nyelvhasználat tehát többféle és bonyolult szabályrendszerhez való alkalmazkodás. Ezek a szabályok persze megsérthetők, illetve megváltoztathatók. Ha nem így lenne, nem beszélhetnénk nyelvi változásokról. A nyelvtörténet végső soron nem más, mint szabályváltozások története. Megváltoznak a szó, vagy a mondat alkalmazásának feltételei, szabályai, egy megnyilatkozás cselekvésértéke: az, hogy adott körülmények között egy mondat kimondása pl. milyen tettnek számít stb.

Szabályváltozáson (szabályváltoztatáson) alapulnak a művészi alkotások is, pontosabban: szabályváltoztatás valósul meg bennük. Károly Sándor említi, hogy a művészi alkotásokban a szerző éppen a szabályváltoztatásoknak azonos irányba történő alkalmazásával éri el a hatást.[11]

Fokozottan így van ez a mai magyar irodalom számos alkotása esetében, ahol sokszor konkrétan is tetten érhető, hogy a mű a mindennapi nyelvhasználat melyik szabályát, normáját sérti meg.

A grammatikai szabályok megsértése viszonylag ritka, bár elképzelhető, mert a közlemény még érthető a grammatikai szabályok bizonyos fokú

[11] Vö. Károly 1969, 178.

megsértése ellenére is. Tandori Dezső „Egy talált tárgy megtisztítása" című kötetében több példa található rá. A következő grammatikailag „hibás" mondatok „A lélek és a test — nagy ének és kis ének" című verséből valók:

Sós a kékje, a rajzok.

s nagy kezdőbetűvel
folytatódik a mondat, valamiképp
riverrun, past Eve and Adam's: máris
érthetőbbé tettük (tettük + válik): összeadás,
semmi semmivel nem lett
több river*leli részeit,*
*aki elveszti egészét, meg*run:

Áldozzunk a fentebb, nak is;

nt a (mikor volt ez! mikor!) mögül

nt a karsztos hegy mögül,

ditó lenne kimondani;

Le
lták az
(ablako) (tárgy)

stb.

Grammatikai szabálysértésnek tekinthető a szóegész (a szó mint egység) megszakítása, folytonosságának megszüntetése is, mivel a magyarban nincsenek nem-folytonos morfémák. Azaz az adott szót alkotó morfémák közé nem ékelhetők más szavak. Csak egy példa a szó egységének széttördelésére, szintén Tandoritól, a már említett verséből:

(csak ezt ne mond — bizonytalan személyrag — tuk volna).

A beszédaktus-szabályok (a megnyilatkozások cselekvésértéke szabályrendszerének) megsértése már gyakoribb. Ide tartozik például az az eset, amikor a beszélgetésben résztvevő személy nem számol azzal, hogy a konkrét szituációban kimondott szavai milyen tettnek számítanak, vagy hogy a hallottak alapján milyen tettet kellene végrehajtania. Szigorúan az elhangzottak szó szerinti jelentésére reagál, „naivan" őszinte és tudatlan. Nem veszi figyelembe, hogy például a kérdező valójában mire kíváncsi, hogy az elhangzott kérdés milyen jelentést sugall, milyen szándékot tartalmaz. Vagy szándékosan félreérti. Erre példa a következő párbeszédrészlet Örkény István „Idegen föld" című novellájából (*Meddig él egy fa?* című kötet): „Hogy hívnak?" — „Fomin." — „Mi a mesterséged?" — „Beteg vagyok." — „Mi a bajod?" — „Nem tudok járni." — „Kocsigyártó vagy?" — „Szántalpat tudok csinálni." — „Ez a mesterséged?;; — „Nincs mesterségem." — „Hát mit csináltál azelőtt?" — „Patkoltam a lovakat." — „Kovács vagy?" — „Nem vagyok kovács, de tudok patkolni."

Szintén Örkény párbeszédjeiben gyakori, hogy a beszélő a szó és a szó által jelölt dolog (a jel és a denotátum) között valamiféle természetes, természetadta kapcsolatot feltételez. Azt, hogy a szó nem is jelenthetne mást, mint amit jelent. Számára a szó jelentése ezért önmaga magyarázata.

Peti tovább nyűgösködött.
— Mikor vagyunk Amerikában?
— Ötkor — felelte Marika.
— Mikor van öt óra?
Marika úgy vélte, hogy öt óra ötkor van, mint délben dél vagy karácsonykor karácsony. (Gyerekjáték: *Meddig él egy fa?)*

Vagy:

— Mi az, hogy törve?
— Törve, az törve. Vagy nem? (Egy lelkiismeretes olvasó: *Egyperces novellák)*

A leggyakoribb nyelvhasználati szabálysértés talán a nyelvi együttműködés normáinak megszegése. Szintén Örkény novelláiban gyakori, hogy a szereplők szándékosan nem akarják megérteni egymást, azaz nem hajlandók a nyelvi együttműködésre. Például: a „Sokszor a legbonyolultabb dolgokban is jól megértjük egymást, de előfordul, hogy egyszerű kérdésekben nem" című egyperces novella arról szól, hogy az egyik szereplő gumimatracot akar bérelni, a másik pedig pont azzal foglalkozik, hogy gumimatracokat ad bérbe, a csere, a nyelvi megegyezés azonban mégsem sikerül, mert az egyik fél (a bérbeadó) nem akarja a megértést.

Tandori *Miért élnél örökké?* című regényének két főszereplője (D'Oré és unokaöccse) ugyancsak a hallgatólagos társalgási szabályokat, stratégiákat, a nyelvi együttműködés bevett normáit sértik meg. De egyben új normákat teremtenek. Ezért esetükben a szabályszegés nem vezet a kommunikáció megszakadásához, mert új, saját, közös nyelvet alakítanak ki, amelynek a használati szabályait és elemei jelentését csak ők ismerik.

A szabályváltoztatás azonos irányú módosításának megvalósulása az az eset is, amikor a mű a nyelv egy meghatározott funkciójára épül. Heller Ágnes írja, hogy a köznyelvben nem létezik olyan szituáció, amely például pusztán érzelemkifejező, tényközlő, utasító stb. lenne, amelyben tehát a nyelv használata csak egy funkció megvalósulását jelentené.[12] (A fenti példáknál maradva: például az emotív, a referenciális vagy a konatív funkcióét.) Azaz a nyelv különböző funkciói nem képeznek önálló egynemű közeget, hanem ugyanannak az egynemű közegnek (= köznyelvnek) a különböző funkciói.

Az egyes művészi alkotásokban azonban lehetséges, sőt, igen gyakori eset az, hogy a nyelv valamelyik funkciója egyneműsíti a heterogén szférákat. A kommunikáció e g y i k alkotóeleme, illetve a neki megfelelő nyelvi funkció kap kiemelt szerepet. A többi ennek rendelődik alá, ennek keretében értelmezhető. A mű így e l s ő s o r b a n vagy érzelemkifejező, vagy tényközlő, vagy utasító stb. — Ennek konkrét megnyilvánulási módjait fogom vizsgálni a következőkben.

4. A nyelv kontaktusfunkciójára épülő művek: a megsokszorozott közlemények

A nyelvtudomány alakulásával párhuzamos képet mutat az irodalom változása is. Legalábbis a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók sokféleségének felismerése, valamint a referenciális funkció viszonylagos háttérbe szorulása

[12] Vö. Heller 1970, 228—9.

és ezzel párhuzamosan más funkciók előtérbe kerülése szempontjából. Körülbelül a XX. századig az irodalmi művek (egy-két kivételtől eltekintve) általában a nyelv referenciális és/vagy poétikai funkciójára épültek. A kommunikációs folyamat tényezői közül egyedül a közlemény (üzenet) és a kontextus volt hangsúlyos. Az újabb irodalmi művek esetében azonban a közlemény (üzenet) átadásához már nem elég az üzenetre való koncentrálás és/vagy a kontextusra utalás. Pontosabban: az üzenetre való koncentrálás más módokon valósul meg. Elsősorban úgy, hogy a szerzők a kommunikációs folyamat többi alkotóelemét („önmaguk", azaz a feladó, a címzett, a kontaktus, a kód) is bevonják a közlési folyamatba, mégpedig úgy, hogy sokszor magukat ezeket az elemeket teszik meg közleménnyé.

A kontaktus (csatorna) hangsúlyossá tételével valósul meg a nyelv kontaktusfunkciója. Ennek tipikus esete a közlemény (közlendő) megsokszorozása: a szerző több csatornán közvetíti ugyanazt az üzenetet. Ilyen megsokszorozott közlemények a képversek: a szöveg és annak rajza, elrendezési módja ugyanazt mondja.

Például Somlyó György „Ember és lant" című versének Ajánlása *(Épp ez* kötet) a kavargás érzését nemcsak úgy közvetíti, hogy egyszerűen leírja magát a szót a betűk megszokott, lineáris rendjében, hanem „kavarogva" írja le. Szétszórja a szó betűit. A hangalak (jel) vizuális képe (a kavargó betűk rajza) megismétli a szó jelentését *(kavarog)* — Egy másik verse, a „Hat bagatell" szintén megkettőzi a közlendőt: beszél valamiről és egyben teszi is azt:

zene
enez
neze
ha elmozdítom a betűket
a szóból zene lesz
vagy nelesz ze
vagy szele nez

Tandori *Még így sem* kötetében ugyancsak több, két csatornára írt vers található. Néhány példa: „1976715/e" — Még játszhatsz ilyet! akkor milyen jó ötlet lenne! egy kis változatosság" című verse szonettformában elrendezett *e*-kből (amelyek egyszerre betűk és hangok) áll. Lábjegyzet utal arra, hogy az *e* hangot sajnos nem jelöli pontosan az *e* betű, ezért a költemény hangos olvasásra szánt, jambikus lejtéssel olvasandó. — Az „1976715/f" (csupa »f«-ből) című vershez mellékelt használati utasítás szintén javaslatokat tesz a hangos olvasás mikéntjére vonatkozóan. Ezek a versek tehát egyszerre próbálnak vizuális és auditív élményt kelteni.

A képvers általában gyakori mai költészetünkben. Nagy László „Árvácska sírverse" *(Jönnek a harangok értem* kötetben) című versének látványa: csúcsaikon érintkező háromszögek. — Hasonlóan háromszög rajzát adja a szöveg elrendezési módja „Bodnár István Emlékét megőrizzük" című versében is *(Hogy a virág megmaradjon. Szabolcs-szatmári költők anatológiája)* stb.

Két különböző csatorna szerepel Mészöly Miklós *Film* című regényében is. A közlemény megkettőzése itt úgy valósul meg, hogy a regénybeli filmesek egyrészt kamerájukkal képek formájában rögzítik az eseményeket, másrészt amit filmre vesznek, azt szavakkal is elmondják. Olyan ez a regény, mint egy feliratos film, azzal a különbséggel, hogy itt a szöveg többnyire nem a látvány kísérője, hanem annak pontos megfelelője.

A kontaktus-funkció kiemelésének oka általában a bizonytalanság. A szerző több különböző csatornán közvetíti ugyanazt a tartalmat, hogy az biztosan eljusson a címzetthez.

5. A metanyelvi funkcióra épülő művek

Ha a közlemény középpontjában a kód áll, a nyelvhasználat metanyelvi. A mai magyar irodalomban a nyelv lehetséges funkciói közül talán a metanyelvinek a használata a leggyakoribb és a legjellegzetesebb. Nagyon sok mű kizárólagos tárgya önmaga, önmaga megvalósíthatósága; a nyelv; a kifejezhetőség vagy a közlés nehézségei. Ennek a ténynek egyik oka valószínűleg az, hogy a nyelvnek ez a használata teszi lehetővé, hogy nyelv és valóság kapcsolatának kérdését egyáltalán vizsgálhassuk. A valóságról nyert ismereteinket a (tárgy)nyelv segítségével rögzítjük. De a (tárgy)nyelv és a valóság viszonyáról (mennyiben felelnek meg a nyelv segítségével rögzített ismeretek a valóságnak stb.) csak egy metanyelven lehet valamit mondani. — Nyelv és megismerés összefüggése (pl. mennyiben teszi lehetővé, illetve mennyiben akadályozza a nyelv a megismerést) pedig egyre inkább tárgya lesz az irodalomnak is.

Ez a folyamat közvetve vagy közvetlenül nyilván szoros kapcsolatban van azzal a ma már tudománytörténeti ténynek tekinthető fordulattal, ami a XIX. század végén, XX. század elején kezdődött el. Az egyes tudományágak ekkor kezdik el vizsgálni és felülvizsgálni saját előfeltevéseiket, lehetőségeiket, illetékességi körüket, módszereiket, eljárásaikat. Ekkortól alakulnak ki tehát az úgynevezett „metatudományok", amelyeknek tárgya önmaguk. — Az irodalom anyaga, közege, sőt egynemű közege a nyelv. Természetes tehát, hogy az említett fordulat az irodalomban úgy jelentkezik, hogy az alkotók a nyelvet (mint a valóságról való ismeretek rögzítését és közlését biztosító vagy azt akadályozó eszközt) teszik vizsgálat tárgyává.

A nyelvi anyag tudatos felhasználásának, a nyelv tudatos alakításának igénye nálunk először a múlt század nyolcvanas éveiben mutatkozik, Komjáthy Jenő félbemaradt kezdeményezéseiben. Komjáthy nyelvi törekvéseire Németh G. Béla egyik tanulmánya mutat rá.[13] Egyrészt Komjáthy verseiben feltűnő a nyelvújítási szavak túlsúlya. Ennek oka: a szembenállás a népnemzeti iskola nyelvkorlátozó, nyelvszűkítő hatásával. Másrészt tudatosságát mutatja az a tény is, hogy írt nyelvészeti témájú cikket a *Nyelvőr*-be. — Sikabonyi Antal monográfiájából[14] tudjuk, hogy a költő megírandó tervei között szerepeltek többek között ilyenek is: Nyelvészet és filozófia. És: A bölcsészeti műnyelvről. — Végezetül ide kívánkozik Somlyó György egy megállapítása: az, hogy a magyar irodalomban Komjáthynál válik először költői tárggyá a költő szerepének és a költészet feladatának újrafogalmazása.[15]

A művész alakjának és az alkotásfolyamatnak fokozatos művészi témává válása (összeurópai viszonylatban a romantikától, nálunk a századvégtől

[13] Vö. Németh 1956, 265—287.
[14] Vö. Sikabonyi 1909.
[15] Vö. Somlyó 1977, 117.

kezdve), és az alkotásfolyamatra vonatkozó ismeretek fokozatos beépülése magába a műbe tehát a nyelv metanyelvi használatához vezetett, illetve már maga ez a folyamat a metanyelvi funkció fokozatos megvalósulásának tekinthető. — Ebben az összefüggésben érthető, hogy fontossá válik egy-egy, a kifejezendő tartalommal adekvát, azt megkönnyítő, vagy éppen gátoló nyelvi egység: szó, mondat, szerkezet, műfaj, stb. vizsgálata. — Somlyó György „Még egy talizmán: Déry" című versének *(Épp ez* kötet) a tárgya a mondat: a vers egy befejezetlen mondat a befejezetlen (befejezhetetlen) mondatról. Dobai Péter egyik verse, a „Szavak" *(Hanyatt* kötet) pedig a *soha, senki, sehol* szavakról szól. Parancs János egyik verses kötetének címe: *A versírás természetrajza.* A kötet versei a versírásról, a versről szólnak.

A kódról (nyelvről) szóló beszéd, azaz a metanyelvi nyelvhasználat elsődleges célja a köznyelvben annak megállapítása, hogy azonos kódot használnak-e a beszédpartnerek,[16] akik egy köznapi beszélgetés során akkor folyamodnak a metanyelv használatához, ha a k a r j á k a kölcsönös megértést („Mit mondasz?", „Érted?" stb.). — A metanyelv funkcióinak az irodalmi művek középpontjába állítása ezért egyrészt a bizonytalanság, esetlegesség, lezáratlanság, közlésképtelenség adekvát kifejezője, másrészt lehet az ellene való küzdelemé is. — A metanyelv fogalmának bevezetése a nyelvleírásba egy végtelen regresszust nyit meg. Wittgenstein írja,[17] hogy nyelv és valóság viszonyát csak egy metanyelven lehetne megadni; a metanyelv és a meta-metanyelv viszonyát egy következő meteanyelven, stb. Így metanyelvek végtelen sorát kellene megadnunk, azaz egy végtelenbe nyúló folyamatot kapnánk.

Valóság, tárgynyelv, metanyelv viszonylatában értelmezhetők Nádas Péter elbeszélései *(Leírás* kötet). Az elbeszélések hősei számára a nyelvi kifejezés (szó) éppen nem azt garantálja, hogy a szónak megfelel egy dolog a valóságban. Mert a szavak olyasmikről is beszélhetnek (olyasmikre is utalhatnak), amik nem léteznek, sőt, éppen a „nem-létezés" kudarcát álcázzák. Mégis a szó a biztonság; a valóságtévesztés állapotában a nyelv az egyetlen támasz, menedék („Szerelem" című elbeszélés).

Hasonló koncepciót tükröz Tandori egyik fontos verse, az „Egy vers vágóasztala", amely többek között arról szól, hogy mi történik azalatt, amíg eljutunk egy vers elejétől a végéig. Sok minden, köztük sok esetlegesség is. Miért nem lehet mindezt í g y elmondani? — kérdezi a szerző. Mert minden egyes szó magyarázatot kívánna (mit jelent az í g y és mit a m á s k é p p?), aztán magyarázni kellene a magyarázó-szavakat, és így tovább. Nincs tehát végső bizonyosság és biztonság.

6. Az emotív funkció átalakulása. Szubjektum és nyelvhasználat

A lírai „én" vagy a címzett kiemelése, azaz a szöveg egészének az emotív, illetve a konatív funkció köré való szervezése önmagában nem új. Új jelenség azonban ezeknek a nyelvi funkcióknak az átértékelődése, és ezzel

[16] Vö. Jakobson 1972.
[17] Vö. Wittgenstein 1959.

együtt a lírai én szerepének, a művészi alkotások személyességének a megváltozása.[18]

A személyesség (a lírai én jelenlétének mikéntje), a személyiség (a műben ábrázolt szubjektum és/vagy én mibenléte, a kettő egymáshoz való viszonya), és a nyelv fokozott előtérbe kerülésének folyamata kölcsönösen összefüggenek. A n y e l v ebben az összefüggésrendszerben alapvetően fontos. Egyrészt mint a szubjektummal kapcsolatos problémák vizsgálatának egyetlen lehetséges terepe, közege, a szubjektum azonosításának-megkülönböztetésének eszköze; másrészt mint a személyesség (vagy személytelenség) megnyilvánulásának területe. Ezt a két problémakört röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a személyesség és a szubjektum egyaránt a nyelvhasználatban mutatkozik meg. — Harmadrészt a fentiekből következően a nyelv középpontba kerülése a szubjektum-értelmezés és a lírai személyesség alakulásával párhuzamos, illetve ezek megváltozásának következménye.

A szubjektum fogalmának és a személyes azonosság problémájának értelmezésében Wittgenstein gondolatai hoztak döntő változást a filozófia történetében.[19] Két szempontból: (1) Wittgenstein a szubjektummal kapcsolatos hagyományos kérdéseket nyelvi közegbe helyezte, és ennek megfelelően fogalmazta újra. (2) Az *én* grammatikai névmást elválasztotta a szubjektum fogalmától. Az *én* névmásnak kétféle jelentése (használata) van: (a) a test; (b) a szubjektum. Ez utóbbi határfogalom, azaz nem része a világnak, hanem határa. (A szubjektum fogalmának megvilágítására használja Wittgenstein a látótér analógiát.) A szubjektum fogalma nem definiálható de megmutatkozik abban a módban, ahogy a nyelvet használjuk, vagyis a nyelvhasználatban. Ezeket a gondolatait *Logikai-filozófiai értekezés*-ének következő része összegzi:

> „*Nyelvem határai* világom határait jelentik.
> . . .
> Az, hogy a világ az *én* világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (nyelvé, amelyet egyedül értek) az *én* világom határait jelentik.
> A világ és az élet egyek.
> Én vagyok az én világom. . . .
> . . .
> Ha egy könyvet írnék: »A világ, ahogy én találtam« akkor ebben be kellene számolnom testemről, és meg kellene mondanom, mely tagok engedelmeskednek akaratomnak s melyek nem stb. Ez ugyanis módszer a szubjektum elkülönítésére, vagy inkább annak megmutatására, hogy bizonyos lényeges értelemben nincs szubjektum: ugyanis egyedül róla n e m lehetne szó e könyvben."[20]

A nyelv szerepét hangsúlyozó irodalmi művek szubjektum-felfogása egyrészt analóg Wittgenstein gondolataival, másrészt éppen szubjektum és nyelvhasználat összekapcsolása miatt ezek a művek a wittgensteini gondolatrendszer segítségével értelmezhetők. A nyelvhasználat mikéntje, a nyelvi jellemzés azért olyan hangsúlyos és fontos ezekben a művekben,

[18] A szubjektum és a szubjektivitás fogalmát máshogy értelmezi (és sokszor összemossa a kettőt), más szempontokból és másféle kategóriákkal vizsgálja Gnüg (1979).
[19] Wittgenstein szubjektum-felfogásával (és más felfogásokkal is) Altrichter Ferenc foglalkozott egyetemi előadásaiban: „A megismerés alapproblémái" (a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen).
[20] Wittgenstein 1963.

mert ebben mutatkozik meg a személyiség. A szereplők a nyelvre támaszkodnak önazonosítási kísérleteik során.

Nagyon világos ez az összefüggés Tandorinál. *Miért élnél örökké?* című regényének szereplői például kizárólag nyelvhasználatukon keresztül ismerik meg és azonosítják egymást és önmagukat (kedvenc mondásaik, szóhasználatuk, szavajárásuk, nyelvi kliséik, szóvicceik stb. alapján).

A wittgensteini szubjektumfelfogással közvetlenül analóg Somlyó György egyik verse, a Kondor Béla két sorozatához l. „Valaki önarcképe" (*Épp ez* kötet). Itt az én-meghatározás kísérlete két különböző módon jelenik meg, két szinten folyik. Egyrészt az „én mint test" fogalmából kiindulva a másoktól való elhatárolás testi ismérvek (haj, száj, szem, fül, orr, homlok, „Goethecsont") alapján történik. Másrészt végig jelen van az én mint szubjetum meghatározásának igénye is, de „csak" kérdés formájában.

Örkény István *Rózsakiállítás* című regénye arról szól, hogy bár saját halálunk számunkra nem az élet eseménye, azt nem lehet megélni, de a mások halála már az én életének az eseménye. A halál- és a szubjektum fogalmának összefüggését nem kell különösebben bizonygatni. Wittgeinstein szerint a szubjektum határfogalom-voltának bizonyítéka éppen az, hogy a szubjektum saját halálát nem tudja elgondolni.[21]

Szubjektivitás, szubjektum és a nyelv középpontba kerülésének összefüggéseit a fentiek alapján a következőképpen összegezhetjük: Az „é n" felfedezése a költészet (az irodalom) számára a romantikus lírával kezdődik. A romantikus versek az én-tudat öröméről szólnak, a romantika utáni költészet viszont már egyre inkább az én-tudat tragikumáról, az én-azonosítás lehetetlenüléséről beszél. A romantikus líra m o n o l ó g: a költő (lírai én) önmagáról beszél egyes szám első személyben. Az egyes szám első személyű én és a szubjektum azonosak. (Az én azonos önmagával.) — Az én-tudat örömével jár együtt a pátosz, a lírai én felnagyítása, a költő személyének középpontba állítása. A téma csak annyiban fontos, amennyiben az *én*-re vonatkoztatható, vagy alkalmas az én belső állapotainak kifejezére. Itt és ekkor kezdődik a nyelvi kérdések előtérbe kerülése, ekkor válik először problémává a kifejezhetőség, a közölhetőség, éppen a személyiség érvényesítésének túlzott igénye miatt. Mert az *én* gazdag belső világának a kifejezésére a nyelv elégtelen. A nyelv elégtelenségére való reflektálás és panaszkodás, az alkotás nehézségeire (köztük: a „nyelvi nehézségekre") való utalás kezdetben még csak véletlenszerű, néha művön kívüli (esetleg csak a költő személyes nyilatkozataiban szereplő) mozzanat, később egyre inkább tárgya lesz magának a műnek is, végül szinte egyedüli tárgyává, témájává válik. A személyiség ekkor még harmonikus, önmagával azonos, ezért jelenlétének természetes megnyilvánulási formája az egyívű, töretlen monológ, az egyes szám első személyű beszéd.

A művek ilyen személyiség-értelmezésének felel meg a hagyományos filozófia álláspontja. A hagyományos filozófia az *én* névmást azonosította a szubjektum fogalmával. Sőt, nagy jelentőséget tulajdonított az egyes szám első személy használatának. Például Aquinói Tamás vagy Descartes szerint az egész kérdéskör egyes szám első személyben tárgyalható igazán.[22]

[21] Vö. Altrichternek a 19. jegyzetben jelzett előadásaival.
[22] Uo.

Az irodalomban ezzel a felfogással analóg az önmagával azonos személyiség, az egyes szám első személyű lírai én szerepeltetése.

A változás kb. a XIX. század közepén kezdődik. Ekkor jelenik meg és lesz uralkodó műfaj egy időre a drámai monológ (Browning, Tennyson, Hebbel; nálunk: Arany). Ez a műfaj a személyiség belső (erkölcsi, gondolati, érzelmi) vívódásainak kifejezője, de a belső konfliktus (például személy és szerep ellentéte) itt még nem vezet személyiségfelerződéshez, tudathasadáshoz, önelvesztéshez. A személyiség itt még azonos önmagával, bár ez a viszony már nem olyan problémamentes, mint volt az előző típusnál, ezért a közvetlen személyesség megszűnt.

A drámai monológtól már egyenes út vezet a belső monológok és az önmegszólító versek különböző típusaihoz.[23] Az önmegszólító versek az én és a szubjektum tragikus, jóvátehetetlen szétválását tükrözik. Az én többé már nem azonos önmagával és ezt tudja is. Keresi önmaga azonosításának lehetőségeit és ezt csak a nyelvben találja meg. Ezért önmagával azonos egyes szám első személyű hősként többé nem léphet fel.

Az önmegszólító versnek számtalan különböző típusa lehetséges. Egy sajátos típus például az, amikor az *én* egyik fele, a *te* egyben egy konkrét másik személy megszólítására is szolgál. Egy másik érdekes változat, amikor az *én* harmadik személyben szól önmagához-önmagáról, vagy valaki máshoz.

A különböző belső monológok az újabb magyar prózában Déry Tibor műveiben gyakoriak. A *Pop-fesztivál*-ban például négyfélét lehet megkülönböztetni: (1) Kérdés-felet típusú monológ: egy szereplő párbeszédje önmagával, a monológ dialogizálása, például József önmagával folytatott beszélgetése az úton. — (2) Lírai belső monológ: egy jelen nem levő harmadik személy megszólítása. Ez a fajta monológ, és általában a lírai viszonyulás csak Eszterrel kapcsolatos. József és Beverley szólítja meg őt így; például József: „Hova menekültél, Eszter, erről a földről, Jiuntemal Cakchiquel Axcaplik király egykori birodalmának földjéről, amelyen kis fehér lábad, tiszta kis lábad minduntalan vérben és gennyben kénytelen tapodni?" — (3) Önmegszólító monológ: ennek két nagyon szép példája Eszter „de kérted-e" és Beverley „esik az eső" monológja. — (4) Két személy közös monológja: Mánuel és József; Bill és József; Eszter és Beverley közös monológjai. Ez tulajdonképpen az első típus ellentéte, a dialógus monologizálódása. Ott egy személy tudata bomlik kettőre, itt két személy tudata válik eggyé.

A személyiség ilyen, önmagával meghasonlott (Eszter esetében önmagát elpusztító) értelmezésének Dérynél is kísérőjelensége, következménye a nyelv hangsúlyozása. — A nyelv használatának módja általában is többnyire már maga tartalom. Például a regény körkörös, szimmetrikus szerkezete a dolgok ismétlődésének, megváltoztathatatlanságának jelentését hordozza. Pusztán a nyelvhasználat (és nem egy tételesen kifejtett gondolatmenet) érzékelteti a bizonytalanságot és az ebből eredő felelősségelhárítást is. (A megnyilatkozásokat kezdő személytelenítő bevezető szócskák, és a hasonló jellegű közbevetések: *állítólag, lehet, tudtommal, talán, bizonyára, nem hiszem, nem tudom, mondják* stb.).

[23] Ezek elemzését lásd Németh 1970, 621—670.

A személyiség-problémák nyelvi közegbe helyezésének, a nyelv segítségével történő értelmezésének a következménye a hagyományos fejlődésregények vagy lírai fejlődésrajzok bizonyos fokú átalakulása is. A személy megváltozásának kérdése ma többnyire így merül fel: miért azonos valaki (illetve azonos-e egyáltalán) önmagával a vele és a körülötte történő változások ellenére? — Erről szól Dobai Péter verseskötete, az *Egy arc módosulásai*.

A személyiségváltozás problémáját több oldalról közelíti meg Somlyó György verseskötete, az *Épp ez*. A kötetnek szinte minden verse arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan lett az én énné, miért éppen az, ami. Az önazonosítás közege és a személyiség kifejezője legtöbbször a nyelvhasználat módja.

A személyiségkép aszerint módosul hogy az én mivel szembesül, illetve hogy milyen közegbe kerül, hogy kik és hogyan látják. Valószínűleg az én szembesítésének, megörökítésének az igénye az oka annak, hogy a mai magyar irodalomban gyakori motívum a kép: fénykép, tükörkép, festmény, filmkocka formájában egyaránt. — Jellemző ebből a szempontból Somlyó „Képmutogató" című verse. A személyiségből darabok szakadnak ki és darabok épülnek bele. Élete folyamán szinte minden darabja kicserélődik. Mi az akkor, ami miatt mégis ugyanúgy nevezheti magát, mint azelőtt? A tárgyak és a tárgyiasult emberi cselekvések (pl. a nyelv) őrzik az én darabjait. De a mások énjének darabjait is. A tárgyak és az objektivációk világa tehát egyszerre őrzi a saját ént és a mások énjét is.

A folyton alakot cserélő, de önmagával valamiképpen mégis azonos én ősi szimbóluma a színész („Még egy talizmán: színész" című verse). — Az önelvesztés lehetőségét hordozza a szerelem és a művészet: annyira önmagunk fölé emelnek, hogy a szerelmi vagy a művészi élmény elmúlta után sem önmagunkat, sem másokat nem találjuk többé („Változatok egy Chagall-képre").

A gesztusok, szavak, emberek, szituációk esetlegességét, helyettesíthetőségét, de ugyanakkor egyediségét és megismételhetetlenségét érzékeltetik az „Hommage à Trakl" című vers alapegységei. Ezek egyszerre mondatok és nem-mondatok, egyszerre lezártak és nem-lezártak. (Az egyes egységek végén nincsenek pontok, de az újabb egységek kezdetét nagybetűk jelzik.) — Hasonló témájú a „Cezúra-kombinációk". A kezdet és a vég két különálló egység, de az a pillanat, amikor átváltanak egymásba, amikor átértékelődnek, megfoghatatlan. Mindegy, hogy hol a szünet, és mégsem mindegy. Ezt a jelentést hordozza a versszünetek (sormetszetek) ide-oda tologatása. — A „Tükör intarzia" azt a kérdést fogalmazza meg, hogy hogyan változik az én, ha mással történik valami.

Az önmegismeréshez, önazonosításhoz vezető egyik elvileg lehetséges út az lehetne, ha léteznének az énre odafigyelő más szubjektumok. Ellenkező esetben az én csak (torz) olvasatokra esik szét. A mások tudatában élő torz (torznak ítélt) énkép pedig önelvesztéshez, tudathasadáshoz vezet(het). Ennek egyik legteljesebb megfogalmazása József Attila pszichoanalitikus naplójában[24] olvasható:

„mindegy itt vagyok
és nem vagyok, csak mások látnak"

[24] Vö. József Attila Kiadatlan naplójával.

És:

„általában gondolkodj úgy,
hogy nézd magad
második személynek — ami-
vé ő tesz magaddal
szemben —"

Ezek a szavak, amelyeket a megéltség hitelesít, bizonyítják a legjobban személyiségértelmezés és nyelvhasználat összefüggését. Az önmagával szemben második személlyé tett én védekezése, hogy ennek a helyzetnek a tudomásulvételére szólítja fel önmagát.

Esterházy Péter kisregényében *(Fancsikó és Pinta)* a személykettőzés szintén önvédelem, de nem tragikus és nem végleges. Mire a főszereplő kisfiú (az én) felnő, a benne élő két figura eltűnik, mert már nincs rájuk szükség.

Spiró György *Kerengő* című regényének szereplői önmaguktól még jobban eltávolodott, elidegenedett, önmagukkal szemben harmadik személlyé tett emberek. Önazonosításuk lehetetlenülésének egyik oka és következménye is egyben a nyelv kiüresedése.

A regény egy nem-valós (szimbolikus) síkon játszódik. A nem-valóságosság képzete nagyrészt abból adódik, hogy egyfelől kétségkívül v a n a város és v a n n a k lakói, másrészt sem a város, sem az emberek nem azonosíthatók, nem ismerhetők meg. Őrült város ez, tele őrültekkel. A megismerhető és normális valóság, az emberek nélküli havas város csak mint vágy van jelen.

Az őrült város emberei óriási apparátussal, lázasan csinálják a semmit. Porházy értelmetlen, nem létező szervezetet szervez. Nincs cél, nincsenek kapcsolatok, de van a szervezet. Egyszer valahogy beindult, és már nem lehet megállítani.

Minden szereplő kap egy bemutatást és egy monológot. Egyes szám első és egyes szám harmadik személyű monológok váltakoznak. Az emberek nemcsak önmagukkal, hanem egymással sincsenek kapcsolatban. Nincs második személy. Mert az emberek összejönnek ugyan, kedd és péntek este körbesétálnak az aranytükrös szobában, de sem a tükörbe, sem egymásra nem néznek. Nincsenek is emberek, csak fél-emberek, vagy ember-olvasatok. Ugyanannak az egésznek a két fele (Sas Béla és Vincze Aladár, a Vitnyédy- és a Keveházy szalon, a Fekete Sas és a Fehér Holló) nem tud összeilleszkedni. Egy férfi és egy nő sem. A szereplők sem önmagukra, sem egymásra nem tudnak rájönni. Személy szerint senki sem fontos, legfeljebb az, amit képvisel. Ezért még a pletyka is nagyon általános szinten folyik. Bárki, bármi, bárhova, bármikor behelyettesíthető. Mert minden, mindenki, mindenhol, mindenkor egyforma. A sablonná vált formák beindítják önmagukat. Elég ennyit mondani: „Hogy ki hol kivel és hányszor." — A folytatás már automatikus. „Hogy ki kinek a kicsodája. Hogy a micsodának a kicsodája hová micsoda." A kiüresedett, túláltalánosodott, automatikussá vált nyelvi formák a nyelvet használó emberek fölé nőttek, ellenük fordultak, akárcsak a Porházy-szervezet.

A túláltalánosított nyelv mint a cserélhető, helyettesíthető, jelentésüket és jelentőségüket vesztett dolgok (események, emberek stb.) adekvát megfelelője és kifejezője — így foglalhatnánk röviden össze Tandori Dezső *Egy talált tárgy megtisztítása* című kötetének tartalmát. „Ugyanez elmond-

ható bármiről" — m o n d j a az egyik vers, ami ritka kivétel, mert a kötet verseiben éppen a közlési céllal összhangban t é t e l e s e n szinte semmi sem hangzik el. Mindent a nyelvkezelés, a nyelvhasználat m ó d j a érzékeltet. A tartalom formává vált, a forma pedig tartalommá.

A nyelv általánosításának több konkrét módjával találkozunk a versekben. De mindegyik módban közös, hogy nagyon általános kereteket ad meg, amelyek bizonyos (tág) határok között tetszés szerint kitölthetők konkrét nyelvi anyaggal. Például „A szonett" című vers egy szonettváz, a szonettforma rímképletét tartalmazza. Az olvasó akár meg is írhatja a verset. Hasonló „Az innenső és a túlsó part"; ebben a versben nyelvtani kategóriák (szófajkategóriák) alkotják a kitölthető (kitöltendő) vázat. Azt jelölik ki, hogy milyen szófajokból kellene állnia a versnek, ha meg lehetne írni. Vagy: az „N. A." vers:

Beléptünk — és nem tikk-takkolt a lakás.*
* (Vagy más, hasonló értelmű hasonlat. *A szerz.)*

A szavak (jelek) eleve valamik helyett állnak, valamit helyettesítenek, ettől jelek. Ezért már önmagukban is alkalmasak a dolgok helyettesíthetőségének érzékeltetésére. Ebből a szempontból azonban a szavakon belül is kiemelt helyzetűek és szerepűek a névmások. A névmások (bizonyos) szavakat, szócsoportokat helyettesítenek, ezért jelek jelei. Nyilván ezzel a sajátságukkal függ össze gyakori szerepeltetésük a Tandori-versekben. Néhány példa:

Most, mikor ugyanúgy, mint mindig,
legfőbb ideje, hogy. („A damaszkuszi út")

Ott leszek
hol nélkül,
te is,
mikor nélkül. („Egy találkozás megbeszélése")

A kevesebb-mint-ugyanaz
holnyi helyet se kér egészen;
semelyikfelől oldalaz
maga s más egyenesszögében. („Vízjel W. S.-nak")

Az általánosító nyelvi kifejezések, a szavakat helyettesítő szavak fontosságának felismerésével függhet össze a Tandori-versek egyik nagyon érdekes sajátossága: a toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) szavasítása, általános névmássá tétele. — A különböző toldalékmorfémák és a szófajiság kapcsolata bonyolult és vitatott kérdés. Részletes vizsgálatuk nem tartozik szorosan a tárgyhoz. Annyi azonban mindenképpen biztos, hogy ezek a morfémák (legalábbis a jelek és a ragok) szófaj-jelzők olyan értelemben, hogy egy adott jel vagy rag mindig egy adott szófaj jele vagy ragja, egy adott szófajra jellemző. Ezáltal a szófaj jelzője; pl. „— — —*ban*". A *-ban* rag jelzi, hogy előtte főnévnek kell állni. Az egyes toldalékmorfémáknak ebből a szófajhoz kötöttségéből, szófaj-specifikus voltából következik, hogy adott esetben szófajok helyettesítőivé is válhatnak. Ezt a tulajdonságukat vette észre és használja fel Tandori; pl. „Horror" című versében a *-gat/-get* képző (személyragozva) az általános igehelyettes („igemás") szerepét tölti be:

Akkor inkább
el
gat-getek

Rémületemben

Tandori itt azt is észrevehette, hogy a *-gat*-tal ellátott szavak a mai magyar nyelvben már nem „gyakorító" igék (ahogy a nyelvtan tanítja), hanem olyan általános, elmosódott jelentést hordoznak, mint például a *ciki* vagy az *izé*. Ezek a szavak szavakat helyettesítenek, szavak szavai (jelek jelei). A *-gat* jelentéséhez ezenkívül még a céltalanság, tengés-lengés képzetköre is társul. Ezek alapján érthető általános igehelyettesként való használata a versben.

A „Változatok homokrórára" című vers mottója:

„A leg, a legbb — nincs!
De a leg, a legbb — sincs."

Itt a melléknévjelző *leg* és *-bb* vált melléknévhelyettessé.

A csupasz, szófajukról levált jelek és ragok a hiányt érzékeltetik. Jelzik ugyanis, hogy előttük valamikor volt (lehetett volna, lehetne) egy szó, lennie kellene egy szónak, de az a szó nem mondható ki. A lényeghiány éppen a kijelölt keretek miatt nagyon hangsúlyos.

Néhány további példa:

Vajmi keveset
tudtam meg a **-ról, *-ről.* („Magángyűjtés")

Mindig
nünk kell valami
iránt, nehogy
hessünk valami iránt. („Lépcsők se föl, se le")

Egy
-ból, -ből;
egy
(évszáma ismeretlen) — („Sem-jelek")

Az említett jelenségek gondolati hátterét alkotja az „Egy vers vágóasztala", amely a „Rimbaud a sivatagban forgat" című vers magyarázata, „meta-verse". Arról szól, mi maradt ki abból a versből és miért. Egyszersmind arra is bizonyíték, hogy Tandori milyen nagy felelősségnek tartja a versírást, tehát versei nem tekinthetők pusztán szójátékoknak vagy jó ötleteknek. A gazdag világú versből most csak egy-két gondolatot emelek ki. A kötet többi versének, és a személyiség és nyelvhasználat összefüggésének megvilágításához fontosak a következő sorai:

Igényelhet-e bármi,
ami a kezünk alól kikerül,
olyasféle teljességet,
amiben nekünk magunknak
(méghozzá: önmagunkként)
sincs részünk?

Az önmagunkként átélt teljesség csak nyelvi-formai eszközökkel, sőt: trükkökkel teremthető meg. Pontosabban: nem is maga a teljesség, az,

ami ábrázolható, hanem annak csak i g é n y e kelthető fel. Kijelölhetők a keretek, a határok, megadhatók a kellékek. A nagy apparátus a semmit fogja közre. Annál feltűnőbb a teljesség hiánya. Ezt, és a személyiséghiány-élményt adják a versek.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik az „Egy vers vágóasztala" egy másik fontos megállapítása arról, hogy miért és meddig kellenek a versek: addig, amíg el nem jutunk valami fontosabbhoz. Van valami, ami több és fontosabb, mint a vers, de ahhoz, hogy odáig eljussunk, hogy túlléphessünk a versen, kell maga a vers, amely tehát csak segédeszköz, „törlendő segédegyenes". Ha túljutottunk rajta, már nem érdekes, eldobható. És az a jó, ha már nem kell.

7. A nyelv egyéb funkcióiról (leírás, elhallgatás)

Röviden szólni kell még a nyelv egyéb funkcióiban rejlő közlési lehetőségek felismeréséről-felhasználásáról az újabb irodalomban. Legalábbis a legjellegzetesebbekről. Ilyen például az e l h a l l g a t á s. Az a felismerés, hogy a nyelv vezet el a nyelven túli, a nyelvvel már nem közölhető lényeghez, a csöndhöz, nem új. (Egy esetleges példa a csönd, a közös hallgatás fontosságának felismerésére: Lermontov: *Korunk hőse).* De a csönd csak a XX. századi gondolkodóknál vált központi kategóriává. Elég csak Balázs Bélának „A lírai érzékenységről" című tanulmányát,[25] vagy George Steiner nagyhatású gondolatait[26] említeni. — A szavakon túl kezdődő lényeghez, a csöndhöz való elvezetésnek jellegzetes példája Tandori egész eddigi életműve. Más összefüggésben már idéztem néhány versét, amelyek többek között egyben erre a törekvésre is példák. Ugyancsak erre példa *Miért élnél örökké?* című regénye.

Új jelenség a nyelv leíró funkciójának az átértékelődése is. Nádas Péter elbeszéléseiben *(Leírás* kötet) és Mészöly Miklós regényében *(Film)* az a felismerés van jelen, hogy a valóságot nem lehet egyféleképpen leírni, hogy minden szituációnak, embernek stb., többféle helyes leírása, megközelítése, értelmezése lehetséges, hogy „A dolgoknak nincs a priori rendjük".[27] Nádas „Élveboncolás" című novellája pl. arról szól, hogy a leírás a legkevésbé hiteles leírás, a valóság a nyelv leíró használatának alkalmazásával ismerhető meg a legkevésbé: a novella második része (a második leírás) pontról pontra cáfolja az elsőt. Tényeket tények cáfolnak, akárcsak Mészöly regényében.

8. Kitekintés

A dolgozatomban bemutatott és elemzett „nyelvi tendencia" csak a magyar irodalomban új jelenség. Az európai irodalomban már régóta megfigyelhetők a nyelvnek, a tipográfiai eszközöknek, sőt, magának a könyvnek mint technológiai ténynek a tartalommá tételét, a közlési

[25] Vö. Balázs 1974.
[26] Vö. Steiner é. n.
[27] Vö. Wittgenstein 1963.

folyamat középpontjába állítását célzó igények és kísérletek. Például Bryan Stanley Johnson könyvvel kapcsolatos kísérletének (A szerencsétlenek) a közvetlen mintája Mallarmé „Livre" című befejezetlen műve lehetett. Közismert (régebbi és újabb) példák James Joyce, Virginia Woolf, Karl Kraus, André Gide, Anthony Burghess, B. S. Johnson, John Berger és mások „kísérletei". Formailag kevésbé kísérleti, de a nyelvkezelést és a nyelvszemléletet tekintve ide sorolható Peter Marshall regénye, a *Nincs helyed a temetőben.* Benne megjelenik a nyelv mibenlétével kapcsolatos összes lényeges kérdés.

Ezek a regények a legkevésbé sem tekinthetők öncélúaknak, mert céljuk kimondva-kimonddatlanul a valóságban zajló folyamatok pontosabb megközelítése, visszaadása. Nyilvánvaló például, hogy a valóságban nagyon ritkán fordulnak elő olyan szép kerek történetek, mint amilyeneket egy klasszikus XIX. századi regény szokott ábrázolni; többnyire a történések sem úgy kezdődnek és végződnek; a beszélgetések vagy a történések esetlegesek, töredékesek, sokszor kuszák; az emlékezés folyamata asszociatív jellegű stb.

Ezt a kísérletinek nevezett tendenciát (beleértve a nyelvi kísérleteket is) a mai angol irodalomban Takács Ferenc vizsgálta.[28] — Az angol irodalomban ezeknek a nyelvi törekvéseknek hagyománya van. Az említett írók közül sokan tudatosan kapcsolódnak például Sterne-höz *(Tristram Shandy).*

A magyar irodalomban ez a tendencia nem ilyen folyamatos, nincsenek ilyen konkrétan megnevezhető elődök. Legalábbis a köztudat nem tart számon ilyeneket. Ezt a vonulatot, hagyományt tehát rekonstruálni kellene. Ide sorolható például az ebből a szempontból már említett Komjáthy Jenő, a nála kevésbé ismert Szentkuthy Miklós, továbbá Karinthy Frigyes. Karinthy nyelvszemléletéről, nyelvhasználatáról Szabolcsi Miklós írt nemrég tanulmányt.[29]

További vizsgálatok tárgya lehetne a hasonló irányba mutató magyar és európai jelenségek közötti kapcsolódási pontok vagy közvetlen hatások elemzése is.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

Balázs Béla. A lírai érzékenységről: *Halálos fiatalság.* Bp., 1974. 329—368.

Bence György és Kis János. A nyelv a mindennapi élet elméletében: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7. 17—55 (1970) .

Black, M. A nyelvhasználatról: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció* I., Bp., 1977. 251—253.

Gnüg, H. Mi az új „szubjektivitás"?: *Nagyvilág* 24. 1387—1392 (1979).

Halliday, M. A. K. Nyelvi struktúra — nyelvi funkció: Rot Sándor és Siptár Péter (szerk.). *Új törekvések.* Bp., 1977. 191—228.

Hankiss Ágnes: *A bizalom anatómiája.* Bp., 1979.

[28] Vö. Takács 1979.
[29] Vö. Szabolcsi 1978.

Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Bp., 1979.
Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Bp., 1970.
Hymes, D. A nyelv a társadalomban: Szépe György (szerk.). *A nyelvtudomány ma*. Bp., 1973. 485—505.
Uő. A beszélés néprajza: Pap Mária és Szépe György (szerk.). *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Bp., 1975. 91—146.
Jakobson, R. Nyelvészet és poétika: *Hang — Jel — Vers*. 2. kiadás. Bp., 1972. 229—276.
József Attila. Szabad ötletek jegyzéke két ülésben. Kiadatlan napló.
Károly Sándor. A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése: Király Péter (szerk.). *A nyelvtudomány a haladásért*. Bp., 1969. 159—179.
Lewis, D. K.: *Convention: A philosophical study*. Cambridge—London, 1969.
Németh G. Béla. A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez: *Irodalomtörténet* 38. 265—287 (1956).
Uő. Az önmegszólító verstípusról: *Mű és személyiség*. Bp., 1970. 621—670.
Radics Katalin. Újabb irányzatok a generatív grammatikában: *Nyelvtudományi Közlemények* 77. 473—479 (1975).
Searle, J. R.: *Speech acts*. Cambridge, 1969.
Síkabonyi Antal: *Komjáthy Jenő*. Bp., 1909.
Somlyó György. A homályból a homályba: *A költészet vérszerződése*. Bp., 1977. 113—126.
Steiner, G.: *Egyre távolabb a szótól*. Bp., é.n.
Szabolcsi Miklós. Halandzsa. Nyelv és valóság Karinthy Frigyes művében: *Kortárs* 22. 461—472 (1978).
Takács Ferenc: *T. S. Eliot a költői nyelvhasználatról*. Bp., 1978.
Uő. Az új angol „kísérleti" regény. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésén. Bp., 1979. november 9.
Wittgenstein, L.: *Logikai-filozófiai értekezés*. Bp., 1963.
Uő: *Philosophical investigations*. London, 1959.

Fónagy Iván

Kifejező szófajváltás költői szövegekben

1. Költői szövegek esztétikai elemzésekor nehézséget okozhatnak az olyan kifejező módosítások, melyek nem tekinthetők sem lexikális, sem grammatikális metaforának. Így például La Fontaine állatmeséjének egyik sora:

> *Le plus âne* des trois n'est pas celui qu'on pense. [Hármuk közül *legszamarabb* nem az, akit ti véltek.]
> (Le meunier, son fils et l'âne)

Telegdi Zsigmond két szófaj-elméleti cikke (Elméletek 1961, Zur Unterscheidung 1962) hozzásegített a kétes jellegű metaforák státuszának meghatározásához. Ezekben az esetekben, így La Fontaine idézett sorában, a szó nem jelentését cseréli fel egy másik szóéval (saját jelentésének megtartásával), nem is igeidőt, igemódot vagy esetet „téveszt". Az adott összefüggésben nem várt szófajt ölt, azaz kategóriát, jelentésformát cserél (Telegdi 1961, 26): szófajváltó metafora.

A költői szófajváltás néhány formáját és funkcióját elemezve szeretnék anyagot szolgáltatni a Telegdi cikkében (1961) felvetődő kérdéshez. „Hogyan láthat el egy szó olyan funkciót, mely nem foglaltatik meghatározott lehetőségként jelentésében?" (1961, 31). Alan Gardiner a p a r o l e viszonylagos szabadságára hivatkozva oldja meg a problémát *(Speech and language* [1932] 1951, 151 és kk.). „Hiába a hivatkozás nyelv és beszéd különbözőségére", veti ellen Telegdi Zsigmond a *boy king*, azaz a jelzőként szereplő főnév példájával kapcsolatban „a *boy* szó használata a *the boy king* fordulatban egy társadalmilag érvényes »szociális« mintát követ; a »főnévi« jel átvitele eredeti jelentésének melléknévi átalakítására mint határozott lehetőség a nyelvhez, a beszéd társadalmi alapjához tartozik" (1961, 44). Ezzel Telegdi meg is határozza az irányt, melyben a megoldás keresendő. A konkrét válasz azonban azt is magában kell hogy foglalja, hogy mennyiben tartalmazza, implikálja az egyik szófaj a másikat, s hogy milyen viszonyban áll a nyelvvel az a „társadalmilag érvényes »szociális« minta", mely a nyelvi szabálytól való eltérést lehetővé teszi.

2. Charles Bally a (szükségképpen) jelöletlen szófajváltást, a szófajmetaforát, a képző segítségével történő derivációegyik fajtájának, belső, implicit derivációnak tekinti *(Linguistique générale* [1932] 1965, § 500—514).

Telegdi rámutat az azonosítás félrevezető voltára és egyúttal a tévedés elméleti gyökerére (1961, 35 és kk.). A két eljárás közötti különbség költői szövegekben különösen szembeötlő, mivel kizárólag a jelöletlen szófajváltásnak lehet esztétikai hatása. La Fontaine idézett verssorához visszatérve: az *âne* 'szamár' szó jelzői használatában csúcsosodik ki a molnárról, a fiáról és a szamárról szóló mese, melynek a szófaj-metafora anticipált poénje. Nem a szamár a legszamarabb, hanem az ember, aki mindenkinek eleget akar tenni. La Fontaine nem éri be a rendelkezésére álló becsmérlő jelzők egyikével: a nyelvi valóság szintjén szamárrá változtatja át az emberi hőst. A „pontos" magyar fordítás pontatlan, éppen a leglényegesebb ponton. A *szamár* jelzői használata hagyományos nyelvi eljárás *(Az a szamár kölyök*, vö. *Értelmező Szótár* VI, 63), mely kitermelte a *szamár* melléknevet. Így nem meglepő a magyar olvasó számára a szó fokozása, mellyel már a népdalban is találkozott („aki eztet elhiszi, szamarabb a lónál"). Mindez nem áll a francia *âne* szóra. Valószínű, ha nem is bizonyítható, hogy az idézett verssorban szerepel először a főnév középfokban („hapax legomenon"). Melléknévként nem ismeri sem Littré *(Dictionnaire de la langue française*. Párizs, 1873), sem Robert *(Dictionnaire de la langue française*. Párizs, 1973). A *plus âne* értelmezésénél a francia olvasó csak az *âne* főnévből indulhat ki, mely viszont összeférhetetlen a fokozással. A versolvasó, költői kompetenciája alapján a hibás alakból kiindulva eljut a hiba forrásához, ahhoz az implicit üzenethez, mely, az explicit üzenettel interferálva, kitérítette helyéből, hagyományos kategóriájából, a főnevet. A stiláris üzenet lényege: a molnár és a szamár azonosítása, pontosabban az a kifejtetlen állítás, miszerint a molnár hiper-szamár. Mint minden ironikus állítás, ez a grammatikai botlás is parodisztikus. Nyelvi szinten képezi le a hős „szamárságát". A főnév fokozása ugyanolyan abszurd, inkongruens, mint a szamár vállra vétele a mesében. A mese valóságában: szamár a „szamáron". Nyelvi szinten: fokozott „szamár" *(szamarabb)*.[1]

Cummings még meglepőbb szófajtévesztéseiből hosszabb, bonyolultabb üzenetet fejt ki verseinek egyik kommentátora, B. A. Marks (Cummings 1964). Cummings talán legtöbbet idézett költeményének hőse határozatlan névmás: *Anyone* 'Valaki'. A hős tartózkodási helye kérdőnévmás, *a pretty how town* 'takaros hogyan város'. Itt él szeretőjével, aki határozói szintig jutott el, *noon* 'dél, délben'. A főnévi szintig egyikük sem jutott el; nincsen valóságos szubsztanciájuk, nem tettek névre, hírnévre szert. (Mindezt jobban elérti az angol olvasó a *substance* 'szubsztancia' szóból levezetett *substantive* 'főnév' segítségével.) Valaki vidáman vállalja sorsát:

> he sang his *didn't* he danced his *did*
> [énekelte nemtettjét, táncolta tettjét]
> (Anyone lived in a pretty howtown)

A *did*, *didn't* segédige főnévi használata az angol olvasó számára lényegesen meghökkentőbb, mintsem ezt a magyar fordítás mutatja. Marks így értel-

[1] Tóth Árpád egyik Shelley fordításában egy főnév felső fokával találkozunk:

> S míg hulló szirmát anda szellő várta,
> Szépsége *leglelkét* vágyón kitárta.
> (Az érzékeny zsenge)

mezi a súlyos szófajvétséget: Ellentétben mindenkivel, akik „leróják a táncot" *(did their dance)*, azaz kötelességüket teljesítik csak, Valaki még a *tett*-jét, a kötelességét is táncolja.

A hagyománnyal gyökeresen szakító szófajváltás általános mondanivalója a szembenállás, a legmélyebben gyökerező hagyományok megtagadása.

La Fontaine és Cummings költeményében egyaránt agrammatikális a szófajváltás. Ha azonban a szabálytalanságnak fokozatai vannak (Levin, Poetry and grammaticalness 1964), akkor kétségtelenül Cummings idézett sorai a szabálytalanabbak. Az ő szófajváltásai tartoznak kevésbé „mint határozott lehetőség a nyelvhez" (Telegdi, Elméletek 1961, 14).

3. Az ilyen éles szófajfordulatok ritkák a költői nyelvben. Ady Endre csak egy kis lépéssel lép túl a *többi* szó köznyelvi használatának körén:

Örüljön ma minden bilincses *többi*, . . .
(A Május: szabad)

A *többi* főnévi minőségben szerepelhet alanyként, tárgyként. De hogy ennek ellenére nem teljes jogú főnév, arra éppen az Ady verssor figyelmeztet, ahol a szó melléknévi jelzőt vesz fel: erre a köznyelvi grammatika nem ad alapot. A „szófajváltás" abból áll, hogy a versben egy teljes jogú főnév lép a nem teljes jogú helyére: emancipálódik a szó.

Verlaine látszólag súlyosabb kihágást követ el, amikor névmási jelzővel látja el a *tantôt* 'hamarosan' határozószót.

Mais vous n'aviez plus l'humide gaîté
Du plus délirant de tous nos tantôts.
[Akkorra elvesztette már nedves vígságát
Legesztelenebb hamarjainknak.]
(Birds in the night)

Valójában könnyen, szinte észrevétlenül feloldjuk a szófaji disszonanciát: idézőjelbe tesszük a *tantôt* 'hamarosan' szót („hamar"-jaink). Metanyelvi áttétellel, mint idézett nyilatkozat — tartalmától, eredeti szófajától függetlenül — köznyelvi prózában is főnévként kezelhető (Nem hallatszott a szónok a sok *éljen*-től; vö. *Értelmező Szótár* II, 192: rázúgott az éljen, Mikszáth).

A költői szófajváltás gyakran, szinte rendszerint, virtuális: a mondat kialakulása során megy végbe. A felszínen látszólag minden rendben van. A „kész" mondatban minden szó a maga helyén áll, hagyományos vagy legalábbis számon tartott szófajában lép fel. A szófajváltásra akkor kerül sor, amikor a költői mondatot értelmezése során visszavezetjük (többkevesebb joggal) egyértelmű, grammatikális prózai kijelentésekre.

és benne egyenruhás
hódolat hozza-viszi
a kényes nőket, elegáns urakat
(Szabó Lőrinc, Grand Hôtel Miramonti)

A *hódolat* főnév a lehető legszabályosabban szerepel alanyi minőségben. A mondat valóságos (prózai) értelmét, utalásait keresve azonban gyorsan belátjuk, hogy a hódolat aligha kezelheti a szóban forgó *(benne)* liftet. Visszaminősítjük ezért a hódolatot tulajdonsággá, és a hódolatteljességgel (múltbeli tapasztalataink alapján) a Grand Hôtel liftes-boy-át ruházzuk fel („és benne egyenruhás, hódolatteljes liftes-boy hozza-viszi a kényes nőket, elegáns urakat"). A rekonstruált mondat alanya eltűnik valamikor a mondat költői transzformációja során és üres helyét a főnévként megjelenő, szubsztanciává átlényegült tulajdonság („hódolat") tölti be. A transzformáció értékelésével jutunk el a rejtett, stiláris üzenethez: a liftes-boynak kellett, a tőle megkövetelt magatartásnak megfelelően háttérbe szorulni. Eltűnik mint személy, feloldódik egyetlen releváns minőségében, a hódolatteljességben.

A prózai „alapszövegben" szereplő főnévi alany törlése, a kontextusnak megfelelően, igen különböző tartalmakat tolmácsolhat.

Holunderfrüchte, Flöten weich und trunken,
Resendendunft, der *weibliches* umspült.
[Bodzabogyók, puha és részeg flóták
Rezedaillat *nőiest* leng körül.]
(Trakl, Verwandlung)

Az a főnév, melyet a *weiblich* 'nőies' melléknév volt hivatott minősíteni, nyomtalanul eltűnt és ki sem következtethető teljes biztonsággal: lehetne alak, arc, helyiség, ahol nő lakott vagy lakik, utca, ahol egy bizonyos nő jár vagy járt . . . Ez a bizonytalanság kölcsönöz éppen pasztelles jelleget a képnek. A hangok, illatok dominálnak, elmossák a kontúrokat.[2]

A főnévi alany törlése ellenére élesebb kontúrokkal ábrázolja Rilke Krisztus alászállását poklokra.

Und die Finsternis fürchtete sich allein
und warf an das *Bleiche*
Fledermäuse heran, — . . .
[És félt magában a sötét
és a *fehérre*
Denevéreket dobott, — . . .]
(Christi Höllenfahrt)

Nem kétséges, hogy a *fehér (bleich)* melléknév mellől a *test (Körper)* szó maradt el, s hogy a test Krisztus teste. Sejthető a törléssel kifejezett mondanivaló is: a sötétből kivillanó sápadt, fehér alakot láttatja, és egyúttal homályban kívánja hagyni, jámbor félelemből, a fehérség kilétét.

[2] Az elemzéseknél abból a feltevésből indulok ki, hogy a költői transzformáció egy, a „prózai" mondatokat előállító, grammatikától független transzformátor tevékenysége. A transzformátor a grammatika által produkált mondatokat alakítja át oly módon, hogy az átalakítás (ellentétben a grammatikai transzformációkkal) minden esetben új jelentést termel. Többen is javasoltunk ilyenfajta modellt, egymástól függetlenül (Bierwisch, Poetik 1965; Fónagy, A stílus 1963, Double coding 1971). Ez a modell kiválóan alkalmas az expresszív szórend értelmezésére, de csak durva megközelítéssel ad számot a költői ambiguitás különböző megnyilvánulásairól.

Nyilvánvaló a felszíni szerkezetben levő hiány, amikor éppen a *hiány* szó vagy szinonimája jelenik meg mint főnévi tárgy vagy alany.

Et tout ce que je dis réfléchit une *absence*
[Mindaz amit mondok egy-egy *hiányt* takar]
(Eluard, Nusch)

Az *absence* 'hiány, távollét' valakinek vagy valaminek a távollétét, hiányát tételezi fel. A kontextus ezúttal sem teszi lehetővé a hiányzó tárgy vagy személy azonosítását. Hűlt helyét találjuk egy előző szinten: „*x* hiányzik". A vers tehát eljátssza, elágálja, a minden kimondott szóban benne rejlő hiányt, elmúlást. A mondottak megvalósítása verbális szinten (szómágia): ez feltehető célja a törlésnek és szófajváltásnak Mallarmé versében is:

Le transparent glacier des vols qui n'ont pas fui !
[El nem szállt repülések áttetsző jéghegye]
(Le vierge, le vivace. . .)

A *vol* 'repülés' valakinek vagy valaminek a tevékenysége. Nyelvi szinten a cselekvést jelző igei állítmány főnévvé merevedik, feladja a mozgást. Ugyanakkor a jégheggyé dermedt mozdulatlanság kézzelfogható valósággá válik. A szubsztancia és a cselekvés tagadása, a megtagadott anyag és mozgás; a tagadás, a hiány tárgyiasítása permanens eljárás Mallarmé költészetében (melyet a hiány költészetének, „poésie de l'absence"-nak nevezneknek ismételten Thibaudet Mallarmé-monográfiájának nyomán). Ennek a „verbális alchimiának" (Mallarmé egy korai írásának címe) legfőbb eszköze a szófajváltás, a főnév vagy ige (vagy mindkettő) törlése és a melléknév főnevesítése.

Résumer d'un regard la vierge absence
éparse en cette solitude. . .
[Egy pillantással egybefogni e magányban
szerteszórt szűz hiányt]
(Nénuphar blanc)

Amint a *résumer d'un regard* is jelzi, a hiány látható, szemlélhető tárgyként jelenik meg, mely elszórtan hever (a magány absztrakt terében). A mondat keretében nem tudjuk a hiányzó tárgyat (x *absent(e)*) azonosítani. Charles Mauron (Mallarmé 1956) bevonva Mallarmé egész életművét és életét, a főnévvé átminősített melléknévi jelző *(absent(e) → absence)* mellől hiányzó x-t az *absence*-hoz hozzárendelt jelzőben véli felfedezni. Kettős szófajváltást javasol: az *absence*-ot *absente*-ra, a *vierge* melléknevet *vierge* főnévre vezeti vissza.

Költői mondat:	*vierge*	*absence*
	Mn	Fn
Alapmondat:	Fn	Mn
	vierge	*absente*

A távollevő, eltűnt, letűnt szűzben Mallarmé korán elhunyt nővérét pillantja meg, akihez a költő különlegesen ragaszkodott anyja elvesztése után. A *vierge* főnév eltűnik a nyelvi szinten és a megfogható tárggyá vált hiány, távollét *(absence)* jelzőjeként jelenik meg, szófaji metamorfózis eredményeként.

A teljes életmű ismerete nélkül is nyilvánvaló a (francia négyesre emlékeztető) kettős szófajváltás Ady egyik verssorában:

Halottak-e már a halottak
S alusznak-e nagy gödrű méllyel
(Kicsoda büntet bennünket?)

A mondat átszerkeszti a megszokott viszonylatokat, miszerint a halottak mély gödörben alusznak. A *gödör*-ből melléknév, a *mély*-ből főnév lesz. (A főnévi jelentéskategóriára a köznyelvben is szert tett a *mély* szó, melyet azonban levezetettnek érzünk. Második helyen szerepelteti a *mély* főnevet minden szótár.) Légiesebb, szellemhez méltó nyughely a halott számára egy szubsztanciával nem rendelkező tulajdonság a köznapi, vulgáris asszociációkkal terhelt gödörnél, mely tulajdonsággá szellemítve jelzőként kíséri csak a puszta térbeliséget. Ezúttal is leképezi a valóságot, jelen esetben a fizikai megsemmisülést, a szófajváltás mint grammatikai szublimáció.

A szófajváltás a legfőbb eszköze „az elvont és a konkrét . . . egybeötvözésének" József Attila költészetében, amint erre Hankiss Elemér elemzései világítanak rá legszebben *(A népdaltól* 1969, 16 és kk.).

Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyűségű rét.
(Nyár)

A víz áramlását a rétre viszi át a vers (a lexikális metafora átrendezési szintjén). Az 'áramló könnyűség' „még elvontabbá, még megfoghatatlanabbá légiesíti a képet, mert már nem a rét . . . áramlik, hanem maga a »könnyűség«" (Hankiss *i. m.* 17). Tegyük hozzá, hogy kétszeresen cserél szófajt a *könnyű*. Először képző segítségével kap megfoghatatlan szubsztanciát *(könnyűség)*, és ezt a szubsztanciát légiesíti tovább az újabb metamorfózis, mely a szót megfosztja főnévi jellegétől *(könnyűségű)*. A szófajokkal való játék ezzel még nem ért véget. Az így kialakult melléknév jelzőt kap, és ez a minősítettség valamit visszaad szubsztanciális jellegéből a szónak (tulajdonság hordozója). Ez a felszíni jelző ugyanakkor egy primérebb, prózaibb szinten igei állítmány, a közvetve minősített főnév *(rét)* állítmánya, és ennek az állítmánynak határozói minősítője az a *könnyűségű* melléknév, melyet a felszínen az *áramló* szó minősít *(könnyen áramló → a rét könnyen, könnyedén áramlik)*. A többszörös, szeszélyes kategóriaváltás egyúttal szokatlanul dinamikussá teszi a mondatot, a rét futását, áramlását követve.[3]

[3] Ezúttal is gondolnunk kell arra, hogy a költői mondat többnyire nem egy, hanem meghatározatlan számú prózai mondatot sűríthet magába; hogy a szófajok is többféleképpen értelmezhetők. Visszavezethető a költői szerkezet például egy: a *könnyű rét áramlik* mondatra is.

Hasonlóképpen játszik a szófajokkal — a tulajdonságot, cselekvést elvonva, rögzítve s egyúttal ellégiesítve — Verlaine több költeményében.

La *fuite* est verdâtre et rose
Des collines et des rampes,. . .
[A dombok és a kaptatók
Futása zöldes és rózsaszín,. . .]
(Bruxelles)

A valósághoz egyszerűbben kapcsolódó prózai szinten a színeket közvetlenül a tereptárgyaknak kellene tulajdonítanunk *(zöldes és rózsaszín dombok és kaptatók)*. A mondat élére a dombok és lejtők egy alkalmi tulajdonsága kerül, hiposztázissal leválasztva: a futásuk, menekvésük. A színek erre a dinamikus, testetlen szubsztanciára vetülnek, paradoxális módon, a költeményben. A vonat ablakán kitekintő szemével érzékeljük a képet: először a mozgást, utána a színeket, a mozgó színeket, a tárgyhoz még nem kötött színek mozgását, melyet csak ezután követ a tárgyak felismerése. Hasonlóan játszik Verlaine a *fuite* szóval egy másik versében, ahol a játékot az bonyolítja, hogy a szót metaforikus idiómából, a *fuite du temps* 'az idő múlása (menekevése, futása)' kifejezésből vonja el.

. . . Jusqu'à cette heure dont la *fuite*
Tournoie au son des tambourins.
[Ama óráig, melynek *futása*
Ott kering a tamburinok ütemére]
(Le faune)

A prózai szinten: fut az idő, elmúlik az a bizonyos óra is *(cette heure fuit)*. A főnevesítés ugyanakkor megragadja, rögzíti az idő futását (szó szerint véve, rekonstruálva eredeti formájára visszavezetve az idiómát). Tárgyiasításában odáig megy, hogy az igéből elvont főnévi alanynak cselekvést tulajdonít (kering a tamburinok ütemére).

Többszörös látens szófajváltás bonyolítja Apollinaire egyik, allegóriával játszó költeményét.

Je donne à mon espoir mes yeux ces pierreries
. . . . . .
Je donne à mon espoir tout l'avenir. . .
(L'Amour, le Dédain et l'Espérance)

A költői felszínen a Reménynek ajándékozza szemeit és egész jövőjét Apollinaire. A prózai alapmondatban a részeshatározónak *(à mon espoir* 'reményemnek') igei állítmány felel meg *(remélek)*, a főnévi tárgy *(mes yeux ces pierreries* 'szemeimet, e drágaköveket') pedig alighanem okhatározó féle (szemeimre való tekintettel). A másik tagmondat hasonló módosuláson mehetett át. Részeshatározóként jelenik meg az állítmány. A tárgyként szereplő *egész jövőt* most is határozói funkciót tölt be az alapmondatban (okhatározói mondat formájában fogalmazható meg: *mivel előttem áll az egész jövő)*. A transzformáció során nem egyes lexikális egységek váltanak egymástól függetlenül jelentés-kategóriát. A mondat szófaji átrendezése

az ábrázolt jelenség szemléletében bekövetkezett módosulást követi. Apollinaire költeményében egy mitikusabb látásmódhoz igazodik a valóság: a bizakodó várakozás, a remény különválik a várakozótól, a reménykedőtől. Szubsztantiválás segítségével testet ölt, személyiségre tesz szert. Így a költő saját lelki tevékenységének egy mozzanatát kiemelheti, kivetheti magából, s mint személyhez fordulhat „hozzá". (Ahogyan egy századdal azelőtt, már hagyományt követve, fordult a Reményhez Csokonai.) Mint tőle független személyt ajándékozhatja meg, „táplálhatja" a Reményt mindazzal, ami a valóság szintjén reményre jogosít. Apollinaire a maga teremtette költői idióma és a valóságos allegorizálás határán kísérletezik a nyelvi formával. Talán éppen ez a játék — kötéltánc — a totális szófajváltás egyik funkciója ezekben a sorokban.

4. A költői implicit szófaj-transzformációnál is leplezettebb a szófajok viszonylagos gyakoriságának radikális módosításán alapuló transzformáció a költemény, a versciklus, esetleg a költői mű egészében.

Blick in Opal: ein Dorf umkränzt von dürrem Wein,
Der Stille grauer Wolken, gelber Felsenhügel
Und abendlicher Quellen Kühle.
[Opálba nézés: kis falu körül száraz venyigék,
A csönd szürke felhői, sárga szikladomb,
S esti források hűvöse.]
(Trakl, Drei Blicke in Opal)

Az igei állítmány általános hiánya, a statikus főnevek képszerűvé teszik a verset, elfelejtetik, hogy „időmű", időben lezajló nyelvi folyamat. Az ige elhagyásával elmaradnak az igei személyragok is. Nem tudjuk, hogy a *Blick* milyen igealak helyett áll: *ich blicke* 'tekintek', *wir blicken* 'tekintünk', *blicke* 'tekints'! stb. Ezzel személytelenné válik, tárgyiasul az opálba pillantás. Az igei állítmány elmaradása különösen gyakori az impresszionizmus korszakának francia és német verseiben. Azt hiszem, bátran beszélhetünk ilyen esetekben statisztikus szófajváltásról, mely a költemény egészében nem kevésbé „jelentős" (interpretálható), mint egyes szófajváltó szavak vagy mondatok esetében.

5. A költő azokkal az eszközökkel él, melyeket a nyelv a rendelkezésére bocsát, de, céljainak megfelelően, más módon, bátrabban, alkotóbban él velük. A valóság feltárásához, költői elemzéséhez nem áll a nyelven kívül más eszköz a rendelkezésére, s így érthető, hogy a nyelvet teljesítő képessége szélső határáig viszi. Így érthető az is, hogy a nyelvi elemek, nyelvi eljárások közös volta ellenére, a költői szöveg különbözik minden másfajta nyelvi szövegtől. A „költői nyelvet" éppen sajátos jellege, felfokozottsága teszi alkalmassá arra, hogy általános nyelvi érvényű jelenségeket elemezzünk rajta keresztül. A költői szövegben nyilvánvalóvá, szembetűnővé válnak a köznyelv egyéb megnyilvánulásaiban leplezettebb formában jelentkező tendenciák, eljárások. A költői nyelvvel való foglalkozás, amellett, hogy élvezetes, a köznyelvi grammatika szempontjából is hasznos lehet.

Roman Jakobson általános nyelvi érvényt tulajdonít a „költői funkciónak". Jakobson a költői funkciót lényegében a hasonlóság elvének érvé-

nyesülésében, a redundancia felfokozásában látja.[4] A költői nyelvet azonban egyúttal a hírérték szokatlan megnövekedése jellemzi (Fónagy, *Hang és szó* 1960, Költői nyelv 1978). A hírérték növelésének leghatásosabb eszköze a lexikális és grammatikai elemek váratlan, a köznyelv szabályaitól eltérő használata. Ez áll a szófajok (jelentés-kategóriák) kifejező, alkalmi átvitelére is. Az eddigiek során elemzett szófajváltások, mind az explicit (2. pont), mind az implicit szófajváltás (3. és 4. pont), jellemzője, hogy kifejezőek, más nyelvi eszközzel ki nem fejezett tartalmat tolmácsolnak.

Hogyan érvényesülhet azonban ez az elv, a kifejező szabályellenesség elve, más verbális műfajban, például köznapi beszélgetésekben; hogyan lépheti át a köznyelvi szabályokat a köznyelv? A tapasztalatok szerint a köznapi szófajátvitelek szerkezete, szerepe nem különbözik lényegében a költőitől. A francia argóban például szintén gyakori a tulajdonságok főnevesítése: *Il est désordre* 'Rendetlen', szó szerint: 'Ez az ember rendetlenség', vagy, a német ihletésű köznyelvi szokásokhoz közeledve: ez az ember maga a rendetlenség', vagy: 'a megtestesült rendetlenség'. Ezzel már ki is fejtette a nyelv a szófajváltásban rejlő mondanivalót: X. Y.-nak a rendetlenség nem egyik sajátossága, ennél sokkal többről, másról van szó: akit X. Y.-nak hinnénk, valójában allegorikus figura, emberi formát öltött Rendetlenség. Igen merész, a népmesébe, mítoszba illő fantáziát kondenzáló, hiperbolával párosult metaforával van dolgunk.

Nehezebb megfelelni arra a kérdésre, hogyan lehet kifejező egy sokszor ismételt, hagyományos szófajátvitel? Csak akkor, és csak annyiban lehet kifejező, ha a hallgató még átvitelként fogja fel, amennyiben még visszavezeti a főnevet a melléknévre. Az irodalmi nyelvet beszélő kétségtelenül így jár el, hiszen az ő nyelvi szintjén ez a kifejezés agrammatikus, a helyes *il est désordonné* helyére lépett. Hogy a kizárólag argóban beszélő „levezeti-e" még az eredetileg szófajhatárt átlépő kifejezést, nem tudjuk. (Azt sem, hogy kifejezőnek érzi-e vagy sem.)

A század első felében divatossá vált francia szófajváltások nem kerülték el Leo Spitzer figyelmét. Egyik cikkében a viszonyszó nélkül jelzőként szerepeltetett főnevekről ír: *des yeux tabac d'Espagne* 'spanyol dohány szemek', *coffret Renaissance* 'Reneszánsz (ékszer)ládika'. Spitzer találó értelmezése szerint a szófajáttétel az ilyen esetekben a hivatalos kérdőívet (általánosabban az üzleti távirat-stílust) hivatott felidézni (Spitzer, Attributive Anreihung, in: *Stilstudien* I, 4). A kifejezések mögött ilyenfajta kérdőívet lát:

Az áru megnevezése	Eredete (gyártási helye, ideje)	Színe
ékszerládika	reneszánsz	
szempár		spanyol dohány

[4] A költői funkció jelenlétét jelzi, hogy a hangok, szavak megválasztását elsősorban az egymást követő elemek azonossága, hasonlósága vagy különbözése, a szinonímia vagy homonímia keresése határozza meg. Jakobson, sokszor idézett szavai szerint, „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről [azaz: a paradigmatikus tengelyről] a kombináció tengelyére [a szintagmatikus tengelyre] vetíti" (i. m. 242).

A *parler* ige mellett *de* viszonyszóval bevezetett főnév jelzi a beszélgetés tárgyát. Ezt a semleges, grammatikus formát váltotta fel gyakran egy kifejezőbb „korszerűbb" forma, a viszonyszó nélkül, határozóként az igéhez rendelt főnév: *parler politique, parler musique, parler affaire* stb. Ez a divatos, áttételes szerkesztési mód bizonyos esetekben kimutatható már a XVII. századi szövegekben, így a *parler cheval* 'ló(ról) beszélni', *parler curée* 'vadászat(ról) beszélni' esetében. Ugyancsak Leo Spitzer értelmezése szerint az átvitel azt a ki nem mondott gondolatot sejteti, juttatja verbális cselekedet formájában kifejezésre, hogy az illető nem tud más tárgyról beszélni; a ló, a vadászat az anyanyelve, *lóul, vadászatul* beszél, ahogyan más franciául: *parler français* az ironikusan leképzett forma, melyben a *français* melléknév látja el a határozói szerepet. Az átvitel tehát eredetileg könnyen elérthető grammatikális célzás volt (vö. Leo Spitzer, Damourette et Pichon 1933).

A „poetica licentia" érvénye túlterjed a költészeten. Az alkotó prózai nyelvhasználat is véthet a nyelvi szabályok ellen. A szófajhatár átlépése jelentéstöbbletet termel hétköznapi beszélgetésekben is. A szabálytól való eltérésnek azonban szabályai vannak a versben is, a prózában is; „társadalmilag érvényes mintát" (Telegdi, Szófajok 1961, 44) követ az eltérés. A nyelvi szabályokat áthágó kifejező határsértések szabályai természetesen nem lehetnek azonosak a nyelvi szabályokkal. Semmiféle nyelvtan sem tartalmazhatja a szabályok megtagadásának szabályait. (Ha tartalmazná, a „szabálysértés" is grammatikus lenne.) Az ókori retorika mindenkor megkülönböztette a kifejező, esztétikai érvényű szabálysértéseket (metaplazmusokat, alakzatokat, trópusokat) az üzenetet nem tartalmazó, zajjellegű, akcidentális hibáktól (barbarizmusoktól). A kifejező szabálysértéseket számbavevő, rendszerező poétika, retorika Európában, akárcsak Indiában, egyidős a nyelvi szabályokat rendszerező grammatikával. Ennek ellenére, alighanem a kétféle szabály merőben eltérő természete miatt, ma sem rendelkezünk a modern szintaxissal egyenértékű „anti-grammatikával" (Jean Cohen, 1966).

Miben áll a nyelvi szabályok és a „retorikai" (stiláris) szabályok (a szabálysértések szabályai) közötti alapvető különbség? A *papillon*, a *flocon (de neige)*, a *pétale* szó önkényes nyelvi jel. Elemei a francia szókincsnek, s a francia nyelvközösség tagjai, a francia nyelvterületen érvényes megállapodásnak megfelelően azonosan értelmezik ezeket a szavakat. Ugyanez áll az egyes szám és többes szám, a jelen idő és a múlt idő kifejezésére. A francia nyelvi megállapodásokat nem ismerő magyarok számára ezek az önkényes jelviszonyon alapuló jelek semmit sem jeleznek. Kétnyelvű szótár segítségével állapítja meg, hogy a *papillon* 'lepké'-t, *flocon de neige* 'hópehely'-t, *pétale* 'virágszirom'-ot jelent. Másként áll a helyzet, amikor Victor Hugo metaforájának értelmezéséről van szó, aki költeményeiben (ismételten) lepkének, hópehelynek nevezi a (hulló) virágszirmot, hulló hópehelyként fogja fel a lepkét („Il neige de papillons" Granville). Az eredetit olvasó francia olvasó és a szöveghű fordítást olvasó magyar ezúttal egyenlő eséllyel indul. A francia szókincs és nyelvtan ismerete nem segíti a francia olvasót, de segítségre nincs szüksége sem neki, sem a magyar olvasónak. Mindketten láttak már virágszirmokat hullani, hópelyheket esni, lepkét szállni. Ha a költő virágzó fával, szállongó lepkékkel kapcsolatban hóhullásról ír, a hóhullás felvillanó képe nem fedi el a valóságot: az olvasó tudja

hogy virágszirmok hullanak. (A költői tévedés nem volt hiábavaló: a másodperc töredéke is elegendő ahhoz, hogy átéljük a költővel együtt a lepkék mesés metamorfózisát.) A nyelven túli valóságban szerzett tapasztalatokon kívül segíti az olvasót az a nyelvi tudása (a szót *langage* értelmében véve), hogy valamiféle szubjektív analógia révén felválthatja a várt szót az összefüggésbe nem illő másik szó. Ahogyan más alkalommal a várt szó helyére lépő kifejezés felnagyíthat (hiperbola), kicsinyíthet (litotes), csúnyíthat (kakofemizmus), szépíthet (eufemizmus), a részt felcserélheti az egésszel (szinekdoché), az okot az okozattal, a művet a mű alkotójával (metonímia), a második személyt a harmadikkal, a múlt időt a jelennel, az időbeli viszonyt a térbelivel (grammatikai metaforák). Bármelyiket választja is az író vagy beszélő a tévesztési típusok közül, a tévesztés indokolt, „jelentős" kell hogy legyen.

A „jelentősség" a nyelvi jelekkel és a nyelvi jelek módosításával való közlésnek egyetlen közös vonása. A nyelvi jel eleve adott jelentése meghatározott hagyományon alapuló, viszonylag állandó. Az átvitelnek, a szó tág és egyúttal betű szerinti értelmében vett meta-forának jelentése az átvitel során alakul ki, ez a jelentés a szemantikai térben megtett úttal egyenlő. Tegyük hozzá, hogy ez a „szemantikai térben megtett út" nem határozható meg egyértelműen. A kifejezés „névértéke" (eredeti jelentése) és „helyértéke" (a kontextus által meghatározott jelentése) között többféle, egyaránt lehetséges, egyaránt érvényes kapcsolat hozható létre. Egyértelműség, megformáltság szempontjából az áttétel által kifejezésre juttatott jelentés messze elmarad a hagyományos jelek fogalmi gondolkodáson alapuló, kiérlelt jelentés-struktúrája mögött.

A beszédfolyamatban a kifejező módosítás szükségképpen szekundér, feltételezi a módosítandó grammatikus kifejezést. Ugyanakkor, fejlődéslélektani, szemiotikai szempontból akár a kifejezés módját tekintjük, akár a kifejezett tartalmat, a meta-fora archaikusabb a szó szoros értelmében vett nyelvi (langue-szintű) közlésnél. A lexikális, grammatikális „tévesztések" megértését éppen az könnyíti meg, hogy kivétel nélkül fellelhetők mint valóságos tévesztések redukált szellemi állapotban, álmokban, pszichotikus betegek téveszméiben vagy kisgyerekek gondolkodási hibáiban, téves észleléseiben. A jelentésátvitelen alapuló retorikai alakzatok egy archaikusabb szemlélethez való látszólagos, játékos visszatérés eredményeként értelmezhetők.[5]

Azt hiszem, hogy mindaz, ami a lexikális és grammatikális metafora jellegével, státuszával kapcsolatban elmondható, az a szófajváltó metaforára is áll. Az alkalmi (hagyományossá nem vált) szófajcsere jelentése ugyancsak magából a cseréből, annak irányából, intenciójából adódik. Ugyanolyan „jelentős", ugyanolyan sokértelmű, mint más kreatív költői vagy prózai metafora. A szófajátvitel is egy archaikusabb szemlélethez visszatérve téved játékosan. Különösen világos ez a tulajdonságok, folyamatok, cselekedetek leválasztásán, tárgyiasításán vagy megszemélyesítésén alapuló áttételek (melléknév → főnév, ige → főnév, határozó → főnév) esetében. Az udvarias liftes-boy helyén egyszerre csak a megtestesült Hódo-

[5] Megelőző publikációkban megkíséreltem az alakzatok, a jelentésátvitelek és az archaikus gondolkodás kapcsolatát bemutatni (Motivation 1972, Nyelvek a nyelvben 1978, Jelentésátvitel 1977).

latot látjuk (Szabó Lőrinc), a reménykedő költő saját Reményével találja szemben magát, akinek odaajándékozza drágakövekként szemeit (Apollinaire). Kézzelfogható tárggyá válik valakinek vagy valaminek a hiánya (Mallarmé, Eluard). A szófajátvitel ilyen esetekben demotivált téveszmének tekinthető. Ha „remotiváljuk", komolyan, szó szerint vesszük a nyelvi formát, ahogyan ez skizofrén megbetegedések esetében tipikus jelenség (Freud, Das Unbewusste [1913], *GW* 1940—1946, 10. k. 295 és kk., Searles, Schizophrenia 1963, 386, 404 stb. Sechehaye, Journal 1969, 112) a formális tárgyiasítás kivetítésen alapuló hallucinációvá alakul át.

A főnevesítés archaikus vonatkozásaival kapcsolatban gondolnunk kell arra is, hogy — amint ezt Gazzaniga kísérleteiből (Bisected brain 1970, Dimond és Beaumont szerk. Hemisphere function 1974) tudjuk — a nyelvműködés szempontjából „elmaradott" jobb agyfélteke kizárólag főneveket képes értelmezni, s nem reagál igére, melléknévre, határozóra.

6. Ha a fenti gondolatmenetet korrekció nélkül végig, végletekig visszük, fel kellene tennünk, hogy a szófajátvitel, s a meta-fora általában, archaikus, regresszív jelenség, mely kívülről kerül be, sajnálatos módon, a nyelvbe. Valójában az allegorizáló főnevesítés a nyelvek nélkülözhetetlen, belső, lényegi sajátossága, mely nélkül nyelvi és gondolati tevékenység elképzelhetetlen. Ha „költői szemmel" olvasunk bármely köznyelvi szöveget (rendeletet, vezércikket, tudományos értekezést), meglepetéssel vesszük észre, hogy a leglaposabb próza is ugyanolyan messze megy a tapasztalt tények önkényes átformálásában, tulajdonságok megtestesítésében, megszemélyesítésében, mint a legmerészebb költői szófajátvitel. Szubsztanciaként szerepeltetik személy, dolog vagy tulajdonság hiányát az olyan lapos közhelyek is, mint a 'megértés teljes hiánya' kifejezés. Elegendő nagy kezdőbetűvel írni a főneveket: Elragad(ja) a Halál Mindenkit, az Utolsó Ítélet napján csak a Jó Tettek szólnak mellette (lásd Everyman, XV. századi angol moralitás-dráma). A Rózsa a Fiatalembert Udvariassággal, Szíves Szóval fogadja. De a Fiatalembert elragadja (a) Merészség, mire felébred (a) Szemérem, (a) Gőg, (a) Szégyen és (a) Félelem . . . (a Rózsa regénye, XIII. századi francia allegorikus verses regény).[6]

Tudjuk, hogy az angol empirikus filozófusok szemére is vetették a nyelvnek megbízhatatlanságát, költői szeszélyeit, mindenekelőtt azt a tényt, hogy szubsztanciaként, tárgyként (vagy egyesen személyként) főnévi formában ábrázol tulajdonságokat, cselekvéseket vagy akár ezek tagadását (Hume, A treatise of human nature. 1740 I, vi; An inquiry concerning human understanding. 1748, IV, vi). Legutóbb egy angol pszichológus lázadt fel a lélektani irodalomban tapasztalható „antropomorfizáló" főnevesítések ellen (Schaeffer, A new language 1977). Valójában nemcsak ártalmatlan a demotivált megszemélyesítés, tárgyiasítás, hanem egyenesen elengedhetetlen. A főnevesítés segítségével rögzített tulajdonság könnyebben kezelhetővé, elemezhetőbbé válik azáltal, hogy tulajdonságokat rendelhetünk hozzá (melléknévi jelző vagy igei állítmány formájában). A nyelvi fejlődés egyik lényeges aspektusa a téveszmék demotiválása, a mitikus

[6] Abban az időben, amikor Guillaume de Lorris a *Roman de la Rose*-t írta, a határozott névelőt közös főnevek előtt sem kellett kitenni, s így még teljesebb volt a kétféle értelmezés érvénye.

gondolkodás termékeinek formalizálása, átalakítása nyelvi kategóriákká, nyelvi eszközökké.[7] Ezt az alapvető funkciót látja el az alkotó („költői") jelentésátvitel, az archaikus gondolkodáshoz való látszólagos, alkalmi visszatérések révén.

A nyelv fejlődésében a nyelvi szabályokat sértő lexikális, grammatikális és szófaji kihágásoknál nem kevésbé lényeges a nyelv reagálása a kihágásokra. Amint valamely kifejező kitérés rendszeresen ismétlődik, tipikussá válik, a nyelv „bekebelezi" a torzítást, új szabályok segítségével maga értelmezi, maga hozza létre a „szabálytalan" kifejezéseket. A szónak ebben az idézőjeles értelmében mondhatjuk csak, hogy a nyelv maga is termelhet „szabálytalan", „agrammatikus" kifejezéseket. A kifejezés grammatikalizálódása következtében előbb-utóbb elveszíti a szabály áthágásához kötött jelentéstöbbletét, a nyelv ugyanakkor új kifejezésformával gazdagodik. Sajátos módon, az újonnan bekebelezett, legalizált forma jóideig megőrzi a nyelven belül is kifejező, azaz „szabálysértő" jellegét. Példája ennek a *parler politique* típusú francia szófaj-metafora, mely bizonyos esetekben a XVII. század óta szerepel a nyelvben, s ennek ellenére mind a mai napig „kifejező", „újszerű". Ez azt jelenti, azt feltételezi, hogy a nyelvközösség tagjai változatlanul végigjárják az átvitel során befutott utat. Ezt lehetővé és szükségszerűvé teszi, hogy a *parler politique* mellett ma is ott áll az elterjedtebb, áttételmentes *parler de politique*, *parler de linguistique*. Talán még súlyosabban esik a latba, hogy az eljárás szóhoz kötött, specifikus: csak a *parole* igére és szinonimáira vonatkoztatható. Képtelenség lenne analóg szerkezetekre, például a *s'occuper de politique* (politikával foglalkozni)-ra kiterjeszteni *(*s'occuper politique)*.[8]

A gyakori kihágás, a szófajhatár rendszeres túllépése alakíthatja csak ki a szó új, második szófajrétegét. La Fontaine szófajjátéka közmondásokban izolálódott, nem hatott a köznyelvre, nem lépett fel ismételten más mondatokban a mindennapi beszélgetések folyamán, és így az *âne* szó ma sem rendelkezik melléknévi jelentéskategóriával. Ellentétben (az olasz *somaro* főnév valamelyik nyelvjárási alakjából származó) *szamár*-ral, mely eleinte kizárólag főnévi minőségben szerepelt, de gyakori jelzői vendégszereplései („az a szamár gyerek") hatására kialakult másodlagos melléknévi szófaja.

A másodlagos szófaj, amint láttuk a verselemezések folyamán, nem szerzi meg kezdettől fogva a szó számára mindazokat a grammatikai jogokat, melyekkel a primér szófaj rendelkezik. A *mély*, a *többi* melléknév másodlagos

[7] Ezt a folyamatot példázza egyebek között a birtokos szerkezetek jelentés-tartományának sorozatos bővülése (Constructions possessives 1975).

[8] Nyitva marad itt egy alapvető kérdés: hogyan viszonylik a stiláris (másodlagos) közlemények levezetése a mondat „generatív történetéhez", grammatikális levezetéséhez. Telegdi Zsigmond mutatott rá először (A nyelvtudomány meghasonlásáról 1963) a generatív típusú grammatika dinamikus jellegére, arra a tényre, hogy ez a leírás logikai összefüggések formájában rekapitulálja a nyelvi fejlődés lényeges mozzanatait. Azt hiszem, annyit bátran állíthatunk, hogy ez a „nyelvállapotban foglalt mozgás" (Telegdi i. m. 305), a stiláris üzenetet tartalmazó mozgással ellentétben, nem termel „jelentéstöbbletet", nem „kifejező", pontosabban csak magát a nyelvi üzenetet fejezi ki. Bonyolultabbá válik a helyzet, amint a stiláris eljárás belekerül a grammatikába, anélkül, hogy kezdetben elveszítené kifejező jellegét. A múltat rekapituláló generatív dinamika ezúttal nem választható el a jövőt előlegező stiláris módosítástól. A „torzítás" a grammatikális levezetés részévé, végső stádiumává vált. Ennyiben kifejező lehet a grammatikus eljárás is.

főnévi minőségét számontartják a szótárak. Ennek ellenére egyikük sem vehet fel melléknévi jelzőt, mint más főnév. Jelzővel való szerepeltetése *(bilincses többi, nagy gödrű méllyel)* kifejező költői kihágás.

*

Az eddigiekből önként adódik a válasz a kérdésre, melyet Telegdi Zsigmond vet fel, retorikus kérdésként, Kuryłowicz-csal vitázva: — „Hogyan láthat el egy szó olyan funkciót, mely nem foglaltatik meghatározott lehetőségként jelentésében?" (Szófajok 1961, 31). A szó primér szófajában eleve benne foglaltatik lehetőségként az a másik szófaj, mellyel értelmes kapcsolatba hozható, melyre metafora segítségével átvihető.

Ilyen mindenekelőtt a melléknév és a főnév kapcsolata, mely — mindkét irányban — számos metaforikus társításra ad lehetőséget. Ezzel szemben Cummings idézett verssoraiban előforduló s e g é d i g e → f ő n é v átvitel az olyan szélső eseteket példázza, melyre csak versben nyílik lehetőség, s ezen belül is csak adott korban, adott költői stílusban. Hacsak nem idézőjelben, metanyelvi minőségben szerepel a szó, ami lehetővé teszi bármely szófaj ideiglenes főnevesítését, beleértve a szófajtalan mondatszókat. Az idézőjel elhalványulásával, az idézés tényének, a kijelentés metanyelvi jellegének elhanyagolásával valóságos főnévi jelentéskategóriára tehet szert az indulatszó, ahogyan ezt egyebek közt a névszóként ragozható *jaj* szó mutatja.

A szófajátvitel tehát legkevésbé sem véletlenszerű, önkényes „p a r o l e"-tény. Az átvitel valóban „társadalmilag érvényes mintát követ" (Telegdi, Szófajok 1961, 44). Kezdetben minden nyelvre vonatkozó paralingvális törvényszerűségekhez igazodik a szófaj-metafora. A továbbiakban az átvitelt a nyelv hitelesíti, és ettől fogva a szófajváltás kétszeresen meghatározott: mind a „l a n g a g e", mind a „l a n g u e" szintjén.

Centre National de la Recherche Scientifique,
Párizs

Felhasznált irodalom

Bally, Ch.: *Linguistique générale et linguistique française.* Bern, 1931. (Új kiadása: 1965.)

Bierwisch, M. Poetik und Linguistik: H. Kreutzer és G. Gunzenhäuser (szerk.). *Mathematik und Dichtung.* München, 1965. 49—66.

Cohen, J.: *Structure du langage poétique.* Párizs, 1966.

Dimond, S. J. és J. G. Beaumont (szerk.). *Hemisphere function in the bisected brain.* London, 1974.

Fónagy Iván. Hang és szó hírértéke a költői nyelvben: *Nyelvtudományi Közlemények* 62. 73—100 (1960).

Uő. A stílus hírértéke: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1. 91—123 (1963).

Uő. Double coding in speech: *Semiotica* 3. 180—222 (1971).

Uő. Motivation et rémotivation: *Poétique* 11. 414—431 (1972).

Uő. Structure sémantique des constructions possessives: J. Kristeva, J. C. Milner és N. Ruwet (szerk.). *Langue, discours, société. Pour Emile Benveniste.* Párizs, 1975. 44—84.

Uő. A kifejezés mint tartalom: Telegdi Zsigmond (szerk.). *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet.* Bp., 1974. 105—134.
Uő. Jelentésátvitel: Király István (szerk.). *Világirodalmi Lexikon* 5. 619—631 (Bp., 1977).
Uő. Nyelvek a nyelvben: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12. 61—105 (1978).
Uő. Költői nyelv: Király István (szerk.). *Világirodalmi Lexikon* 6. 430—459 (Bp., 1979).
Freud, S.: Das Unbewusste: *Gesammelte Werke* 10. 2364—03 (London, 1940—1946). (Eredeti kiadása: 1913.)
Gardiner, A.: *The theory of speech and language.* Oxford, 1951. (Eredeti kiadása: 1932.)
Gazzaniga, M. S.: *The bisected brain.* New York, 1970.
Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig.* Bp., 1969.
Jakobson, R.: Nyelvészet és poétika. *Hang — Jel — Vers.* 2. kiadás. Bp., 1972. 229—276. (Eredetileg 1960-ban jelent meg angolul.)
Levin, S. Poetry and grammaticalness: *Ninth International Congress of Linguists.* Hága, 1964. 203—208.
Marks, B. A.: *e. e. cummings.* New York, 1964.
Mauron, Ch.: *Introduction à la psychanalyse.* Neuchâtel, 1950.
Schaeffer, R.: *A new language for psychoanalysis.* New Haven, 1977.
Searles, R. P.: *Selected papers on schizophrenia and related subjects.* London, 1965.
Spitzer, L. Attributive Anreihung von Substantiven im Französischen: *Stilstudien I. Sprachstile.* München, 1926. 1—11.
Uő. Recenzió J. Damourette és E. Pichon „Des mots à la pensée" című művéről: *Zeitschrift für romanische Philologie* (1933).
Telegdi Zsigmond. Elméletek a szófaj természetéről: Sulán Béla (szerk.). *Nyelvtudományi tanulmányok.* Bp., 1961. 25—48.
Uő. Zur Unterscheidung von Substantiv und Adjektiv im Neupersischen: *Acta Orientalia* 15. 325—336 (1962).
Uő. A nyelvtudomány meghasonlásáról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1. 295—305 (1963).
Thibaudet, A.: *La poésie de Stéphane Mallarmé.* Párizs, 1913.

Hajdú Péter

A nyelvi változásnak egy különleges esetéről

Az utóbbi évtizedekben számos értekezésben, könyvben foglalkoztak hazai és külföldi kollégáink a költői nyelv sajátságaival kommunikációkutatási szempontból is. Ennek során részletesen elemezték azokat a különbségeket, amelyek a köznyelv és a költői nyelv között kimutathatók. Az emberi nyelv e két megjelenési formájában különösen az entrópia és a redundancia mértékének eltéréseire hívták fel a figyelmet. Kísérletekkel és egyéb módon bizonyították, hogy a hírérték és a redundancia más-más módon érvényesül a tudományos nyelv, az irodalmi nyelv (ezen belül is a prózai, drámai vagy költői műalkotások), illetve a beszélt nyelv (köznyelv, népnyelv, regionális nyelvi változatok, argó stb.) vonatkozásában. Az eddigi vizsgálatok arra utalnak, hogy a két szélső pólust e tekintetben a tudományos nyelv és a költői nyelv képviseli. Ezek különbségeit a kommunikációkutatás sorról sorra tárta fel, s mindezeket legutóbb Solomon Marcus foglalta össze: 52 oppozícióban alapvető különbségeket összegez és mérlegel.

Közülük most mindenekelőtt a költői nyelv emocionális, egyedi-szubjektív, változékony és kreatív, valamint „fordíthatatlan" jellegét emeljük ki, továbbá szigorú függését a zenei struktúrától és végül irrelevanciáját a „grammatikus—nem grammatikus" oppozíció vonatkozásában.

Figyelmet érdemel, hogy Marcus a felsorolt 52 ellentét közül többnek a (részbeni vagy teljes) tévességére, vagy pedig más tételekkel való összefüggésére (levezethetőségére) is utal. Ezekre azonban most nem térünk ki, akárcsak az ide vonatkozó egyéb szakirodalomra sem, mert ez Marcus munkáiban megtalálható.[1] A címként szereplő téma szempontjából az a ma már közhelynek tekinthető megállapítás szerepel kiindulópontul, amely szerint a költői nyelv entrópiája fokozottabb, redundanciája viszont alacsonyabb mint az egyéb közléseké, annak ellenére, hogy a költői nyelvben — műfajtól, alkotótól függően — az entrópia (és a redundancia) nem mutat teljesen azonos értékeket. S itt nem csupán arra kell rámutatnunk, hogy pl. a népköltészet és a műköltészet között jelentős különbségek vannak (az előbbi entrópiája általában alacsonyabb mint a költői műalkotásoké), hanem arra is, hogy a költői műalkotások kategóriájában esetenként eltérő hírérték- és redundancia-viszonyok érvényesülnek. Petőfi szerelmi vallomában:

[1] Vö. S. Marcus 1977.

Reszket a bokor, mert
Madárka szállott rá
Reszket a lelkem, mert
Eszembe jutottál

hétköznapian egyszerű szavak magasröptű lírai gondolatot sugároznak ki magukból, mondhatni természetes módon. Joggal állítja hát Illyés Gyula, hogy „éppen abból, ami már-már próza, abból lesz a leghitelesebb líra: a szív szava".[2] Ha más úton is, mint Petőfi, voltaképpen szárazon kopogó szavak szokatlan összekomponálásával éri el Pilinszky János azt a feszes, szikár kifejezési formát, amelybe velőig hatoló absztrakt gondolati és érzelmi reflexiókat tud szublimálni. Ezeket az olvasó szabad asszociációinak megmozgatásával éri el, amit persze képi úton, metaforákkal is meg lehetne fogalmazni, csak jóval körülményesebben, hosszabban és kevésbé keményen. Ha egyáltalán lehetne. Gondoljunk csak egysorosaira, vagy „Önarckép 1944-ből" című másfélsoros versére:

Sírása hideg tengelyében
áll a fiú.

Az ilyen műben rendkívül alacsony a redundancia, miközben a hírérték magasan szárnyal: a használt szavak „jelentésének" összegén messze túllép.

Az avantgarde, abszurd, nonszensz vagy groteszk költészetben tudatosan kerülnek elő az író eszközkészletéből a mesterségesen konstruált, deformált szavak és egyéb „kihágások" a (köz)nyelvi norma ellen. A nyelvalkotói módszerekre hadd mutassunk be egy újabb példát, Weöres Sándor „Szajkó" című költeményét. A költő ebben mindössze 6 szót használ különböző variációkban, meg úgy is, hogy önkényesen szétszabdalja őket s az egyes szórészeket, szócsonkokat egymás mellé illesztve építi föl belőlük a sorokat, ami persze nagy mértékben e szószelvények emocionális adottságaiból következően lehetséges:

tanárikari karika
papiripari paripa

karika tanárikara
paripa papiripara

tanár rika rika rika
papi ripa ripa ripa

kari kata nári kara
pari papa piri para

tanárikarikarika
papiripariparipa

karikatanárikara
paripapapiripara.

[2] Illyés 1963, 362.

Magasra szökik itt is a hírérték, de a fordíthatatlanság éppenúgy.[3] Igaz: az efféle verseket is lehet éppenséggel jó esetben fordítani, de nem az eredetivel adekvát módon. Ennek illusztrálására álljon itt Lewis Carrollnak „Jabberwocky" című versparódiája, amelyet az *Alice in Wonderland* második részében (Through the Looking-Glass) tett közzé: a versnek csak a címét és első szakaszát, valamint ezeknek kétféle magyar fordítását idézzük (Weöres Sándortól és Tótfalusi Istvántól):

„Jabberwocky"

'Twas brillig, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe:
All mimsy were the borogoves,
And the mome raths outgrabe.

Weöres Sándor fordítása: „Szajkóhukky"

Volt egy brillős, a csuszbugó
Gimbelt és gált távlengibe,
Minden mimicre purrogó,
Mómája ingibe.

Tótfalusi István fordítása: „A Gruffacsór"

Nézsonra járt, nyalkány brigyók
turboltak, purrtak a zepén,
nyamlogott mind a pirityók,
bröftyent a mamsi plény.

Ismert jelenség, hogy némelyik költészeti szóalkotás státusjogot nyer a köznyelvben. A Carrollnál használt *galumphing* szótározva van az *Oxford English Dictionary*-ben, vö. *galumph* „go prancing exultantly" s hasonlóképpen a *chortle* ige is 'chuckle loudly' jelentésben. A két szót magyarul így adták vissza a fordítók: *eldiadagol* (WS), *diadalgott* (TI), illetve *csuklorkant* (WS), *csuklantott* (TI), s ezek érthetők is — ha nem is szokásosak — a magyar nyelvalkotás gyakorlata szerint is, de a *zepén* teljesen homályos volna, ha a fordító Carroll nyomán nem magyarázná meg, hogy a *zepe* „füves tisztás a napóra körül . . ., mert a napóra a közepén van". Persze aránylag ritka jelenség, hogy a költő által „megtervezett" szó meghonosul a köznyelvben (a nyelvújítási szóteremtmények talán más kategóriába tartoznak). De pl. Karinthy Frigyes Babits-paródiájából („Futurum exactum") eléggé elterjedt a köznyelvben is — noha tudtommal nincsen szótározva — a *szoborni* ige. A költői nyelv tehát bizonyos korlátok között képes vissza-

[3] Talán felesleges a vers zeneiségére utalnom, de erre vonatkozólag idéznem kell Kodály vélekedését Weöresről, amely szerint „ő egyike annak a kevés magyar költőnek, aki sejti, hogy a magyar versnek nem szabad elszakítani a szálait, ami a magyar muzsikához köti" (Kecskés 1980, 790).

hatni a köznyelvre és új jelenségeket, szavakat meghonosítani benne.[4] Emlékeztetek még ezzel kapcsolatban az irodalmi névalkotásra is: a nemzetközileg ismert (és több helyütt közszóvá lett) *Liliput* J. Swift alkotása, *Osszián* James Macphersonra megy vissza, a finn *Ylermi* vagy *Arja* Eino Leinotól származik, de említhetnénk akár Vörösmarty *Tündé*-jét és ehhez hasonlókat. Ide tartozik még, hogy pl. egyes nyelvekben a poéta nyelvtani szempontból is igen nagy szabadsággal rendelkezik: a finn versben a köznyelvvel ellentétben gyakori a hátravetett birtokos vagy melléknévi jelző; más nyelvtani formák használatosak az igeragozás egyes harmadik személyében, a birtokos és a mutató névmások ragozott és alapalakjában és így tovább. Sőt: Ikola kutatásai szerint a beszélt nyelvben a szófajok megoszlása is más, mint az írottban (s a poézis nyelvében általánosítható ez valószínűleg más nyelvekre is).

Tapasztalataink szerint azonban a népköltészet bizonyos műfajai, mindenekelőtt az énekelt epikai mondák, epikai formátumú történeti-mitológiai elbeszélések, vagy gyakran a rögtönzött — pl. szakrális vagy éppen a líra felé tendáló — énekek előadásában és elsősorban az írásossággal alig, nyelvi sztenderddel szinte minimálisan rendelkező népek között nagyon sokszor megfigyelhető az a jelenség, hogy metrikai-ritmikai okból töltőelemek révén olyan szövegmódosítások, újítások keletkeznek, amelyek kedvező körülmények között a beszélt nyelvben is polgárjogot kapnak és ezzel különböző szintű nyelvi változásokat idézhetnek elő. Lehetnek ezek hangváltozások, a grammatikai morfémák hangalakját érintő módosulások, de ilyen módon még új nyelvtani morfémák és kategóriák kialakulásának a tanúi is lehetünk.

Ez a közlemény voltaképpen ezekre a jelenségekre szeretné felhívni a figyelmet. Igaz ugyan, hogy W. Steinitz már 1941-ben tárgyalta ezt a jelenséget az osztjákban és részben a vogulban,[5] de ezek a közlések valamiképpen kiestek a nyelvészek történeti tudatából. Legalábbis egyesekéből. Holott elég nagy jelentőségű dologról van szó bennük. Steinitz az osztják folklórban töltőelemként fellépő nem-grammatikus elemnek magyarázza azt az *-en, -n* alakú toldalékot, amelyet addig vagy rejtélyes funkciójú 2. személyű birtokos személyjelnek, vagy kicsinyítőképzőnek tartottak. Steinitz rámutat arra, hogy ez a hang, illetőleg hangegyüttes ritmikai-metrikai okból keletkezett s ebből az állapotából grammatizálódott a későbbiekben, úgyhogy ma már önálló nyelvtani morfémaként értékelhető

[4] Ennek a feltételei kiszámíthatatlanok s a megvalósulás módjai is meghatározhatatlanok. A fenti „Szajkóhukky" egyik szava, a *csuszbugó* például néhányszori felolvasás után önálló életre kelt az akkor öt éves Lányi Flórián nyelvében, ám egészen más értelemben, mint ahogy az a versfordításban szerepel. Weöres szava — akárcsak az eredetiben és egyéb fordításokban használt — szándékosan homályos, tisztázatlan „jelentésű". A gyermek és szűkebb családi körének szóhasználatában azonban e szó egészen konkrétan az alábbi jelentésekben használatos: 'lassú jármű, munkagép (úthenger, kombájn, traktor, földgyalu stb.)'; 'a Közterületfenntartó Vállalat nehéz járművei (kukagyűjtő, locsoló, kotrómosó stb.)'; 'nagyobb méretű lomhán közlekedő egyéb jármű (trailer, esetlegesen kamion vagy villamos)'. Sajnos, nem prejudikálható, hogy a *csuszbugó* fenti (közlekedési eszközökre vonatkozó) jelentéseiben megmarad-e a családi nyelvhasználat kereteiben, vagy kedvező adottságok révén nagyobb közösség is befogadja-e. A változás lehetősége azonban eleve nincsen kizárva.

[5] Vö. Steinitz két hivatkozott írásával.

(kicsinyítő szerepkörben, s nem ritkán az ugyancsak metrikus eredetű *-ije-* elemmel egyesülve). Hasonló módon fejti ki Steinitz az osztják *ke, ki* 'ha' jelentésű „kötőszó" eredetét (sokféle allomorfjával egyetemben): ez a partikula is az ének nyelvében keletkezett s onnét kiszakadva honosodott meg beszélt nyelvi megnyilatkozásokban is egy eredetileg reá nem jellemző funkcióban. Az ismeretlen eredetű déli osztják *-pa* 'és, is' partikula szintén metrikus jelenség volt eredetileg és ha ez így van, akkor a keleti osztják *-pa* lativusi ragok keletkezésében is szerepet kaphat ez az interpretáció.

A vogul töltőelemek jellegét, szerepét R. Austerlitz sorolta elő,[6] s ezekben is hasonló tendenciák észlelhetők. További példákat erre vonatkozóan Kálmán Béla is említ.[7]

Egy másik szibériai nyelvből, a jurákból viszont magam mutattam be az ének nyelvében és az énekbeszédben („Sprechgesang") a töltőelemek különleges szerepét, vagyis a folklór nyelvhasználatának a visszahatását a beszélt prózai köznyelvre.[8] Sikerült e helyeken illusztrálnom, hogy az ének dallamsora hosszabb az ún. alapszövegénél s ezért ezt az előzőhöz kell különböző betoldásokkal hozzáigazítani. Az alapszöveg és a dallamképlet integrálódása metrikai-ritmikai szerepű töltőelemek, partikulák beiktatásával történik. A töltőelemek leggyakoribb formája valamilyen „glide" *(j, w, x)*, nazális *(n, ŋ)*, magánhangzó (-betoldás, illetőleg -alternáció), vagy ezek különféle kombinációi (pl. *-ej, -eji, -ow, -ŋow, -ŋäej, -wa, -ńe* stb.). Utaltam arra is, hogy miért éppen ilyen elemek használatosak a jurák folklórban: ti. mindezek olyan hangszekvenciák, amelyek a dallamképlet kötött formájának megfelelően tetszés szerint nyújthatók — nagyfokú hangzósságuk következtében. E töltőelemek nemcsak a sorvégi refrén formájában jelentkeznek, hanem a sor egyes szavai közé, vagy magukba a szavakba is beépíthetők. Az ének nyelve sok esetben így a beavatatlan számára nehezen vagy egyáltalán nem érthető — olyannyira különbözik az alapszövegtől (amely egyébként önmagában nem létezik). A közelebbi vizsgálat azonban föltárhatja, hogy e töltőelemek szordinóhatásúak: sor-, szó- és szótagvégződést jelölve delimitatív szerepük van. Példákat ehelyütt nem sorolunk föl, mert az idézett műben bőségesen találhatók.

Amiért viszont ezt a jelenséget szóba hoztuk, az abban áll, hogy ritmikai és metrikai eredetű töltőhangok bizonyos szituációkban visszahatnak az élő köznyelvi beszédre s nemcsak a szavak hangalakját változtathatják meg, hanem sok esetben szuffixumok új allomorfjait hozhatják létre. Sőt: — ritkábban ugyan — új grammatikai kategóriákat alakíthatnak ki s ezek morfémáivá lehetnek. A folklór nyelve tehát nem egyszerűen hangváltozások, hanem a nyelvtani struktúra változásainak a forrásaként is számba jön. A műfaji és stílussajátosságok ekképp közvetlenül alakíthatják a sztenderd nyelvi „normát".

Ilyen módon új allomorfok keletkeztek a jurák birtokos személy-jelek, esetragok, igei személyragok, névmások, határozószói végződések között: valamennyi az ének nyelvéből hatolt át a prózai sztenderdbe (bár „legalizálva" voltaképpen ma sincsenek). Lássunk néhány példát e jelenségre:

[6] Vö. Austerlitz három hivatkozott írásával; 1959-i könyvében a 101. lapon ír erről.
[7] Vö. Kálmán két írásával; könyvében a 156., 338. stb. lapokon ír erről.
[8] Vö. Hajdú 1974 és 1978.

	sztenderd alak	folklór-forma (másodlagosan: „köznyelvi allomorf")
Px2Sg	*-r*	*-räej*
Px3Sg	*-ta*	*-taj/-tow*
Px1Plur	*-maʔ/-waʔ*	*-maj/-waj*
LocSg	*-kana*	*-kanāj*
	-na	*-nāj*
AblSg	*-xat*	*-xatāj*
ProsSg	*-mana*	*-maneāj*
Vx3SgIndet	Ø	*-ow*
	(pl. *ŋārkā* 'ist gross')	(*ŋārkow* 'ua.')
Vx2SgIndet	*-n*	*-näej*
PersPron2SgAcc	*s'īt*	*s'ītäj*
Adv	*taje* 'dort'	*tajeaj*
	ťiemt 'später'	*ťiemtāj*, stb.

A második oszlopban álló variánsok prózai szövegekből származnak és a legutóbbi időkig értetlenül állt velük szemben a normatív nyelvleírás, a történeti pedig még inkább. Ha azonban elfogadjuk a fenti magyarázatot, ahogyan azt már előzetesen kifejtettem[9] — más megítélés pedig egyelőre nincsen — akkor a nyelvi változásnak azzal a meglehetősen ritka fajtájával van dolgunk, amelynek ritmikai-metrikai okai vannak, s ahol a változás a vers és dallam szintézisében keletkezve terjedt tovább a nem-énekelt szövegekbe is. Természetesen az is hozzátartozik a dologhoz, hogy az 1. és 2. oszlopban álló formák entrópiája és redundanciája nem azonos. Az énekbeli változatban a toldott, töltelékelemekkel ellátott alakok hírértékét és alacsony redundanciáját az igen lényeges metrikai szerep biztosítja. A köznyelvbe átkerülve — ha lehet ilyesmiről e nyelv esetében beszélni — furcsa ellentmondásképpen mindez elenyészik, s a 2. oszlop hosszabb formái a sztenderd alakokhoz képest kisebb hírértékűekké és redundánsabbá válnak, hiszen eredeti funkciójuk megszűnt.

Következtetéseinkben azonban még ezen is túljuthatunk, mert sok jel mutat arra, hogy műfaji-stilisztikai vagy szociális okból nemcsak új allomorfok jönnek létre, hanem merőben új nyelvtani kategóriák is kialakulhatnak efféle töltőelemek morfématizálódása, grammatikalizálódása révén. Ilyen eredetűnek tartom pl. a jurák vocativusi kategóriát, melyet a leíró nyelvtanok meg sem említenek. Ennek több allomorfja részint közvetlenül az énekből, részint pedig a hosszan kitartott, nagy hangerejű felkiáltásból keletkezett. A vocativus szokásos végződéseire *(-ow, -owʔ, -j, -jʔ, -ʔ, -ī, -jej)* példaképpen álljanak itt az alábbi formák:

	Nom.		Voc.
erdei jurák	*kāta*	'anyó'	*kātow* !
	kuc'i	'kakukk'	*kućej* !
tundrai jurák	*pūxū*	'öregasszony'	*pūxūʔ* !
	ŋac'ekī	'gyerek'	*ŋac'ekījej* !
	jeptaʔ	'szegény'	*jeptowʔ* !
	p'ījeku	'hermelin'	*p'ījekow* ! stb.

[9] Vö. Hajdú 1959, 234 és 245.

Hozzátehetjük ehhez, hogy hasonló módon értelmezzük a deminutív-augmentatív képző *-aj, -ej, -je, -aje, -ujji* változatait, a tárgyrag nélküli nyelvjárásokban a determinált tárgy kiemelésére alkalmazott *-j* elemet, mindenekelőtt pedig a jurák női nemzetségnevekben kimutatott *-j, -jˀ, -iˀ* morfémát.[10] Ez az utóbbi különösen érdekes, hiszen nyelvtani nem a jurákban nincsen. Hogy mégis kialakultak a nemzetségi neveknek külön „feminin" formái, annak meghatározott társadalmi háttere van. A jurák patrilineáris nemzetségi szervezetben a női identifikáló nevek rendszere bizonyos korlátozások, tilalmak alá esik: a névtabu miatt a nők egyedítő nevét alig használják. Ennek következtében a nők megszólítása vagy rokonságnévvel történik, vagy pedig — férjes asszonyoknál — eredeti nemzetségnevük „feminin" alakjával. Az exogám házasodási szokások folytán pl. a *wānojta* nemzetség férfiainak feleségei más nemzetségekből (pl. *n'āruj, ŋokadeta, ŋaďer* stb.) származnak. Az identifikáló név tilalma miatt a másik nemzetségbe beházasodott asszonyt eredeti nemzetségnevén szólították. Az általában szabadon nomadizáló (vagy félnomád) társadalomban e megszólító formák — a vocativushoz hasonlóan — távolra elhatoló, nagy hangerejű, messzehangzó kiáltásokként realizálódtak, amelyek hosszan és hangosan nyújthatók, kitarthatók. Erre a *-j* — mint láttuk — akusztikai szempontból is igen alkalmas, s a megszólítás végén a hangszalagok nagy nyomású, intenzív összepréselődése a zönge lökésszerű elhalását eredményezi s ez a megszólító-felkiáltó formákat a beszédláncból még jobban kiemeli. A glottis-zárhangot követő hirtelen csönd élesen elhatárolja a megszólító hangszekvenciát a beszéd folyamatában, s ez a kontraszt a közlés alapvető funkciói közül a jel felhívó (appellatív) tulajdonságát állítja előtérbe. Ilyenformán az említett *n'āruj, ŋokadeta* és *ŋaďer* nemzetségnevek „feminin" alakjai így hangzanak: *n'āruj*ˀ ~ *n'ārujī*ˀ, *ŋokadetej*ˀ, *ŋaďeroj*ˀ stb.[11] A jelenség hátterében tehát olyan akusztikai tényezők állnak, amelyek alkalmasak a jelvevő figyelmének a felkeltésére, mindennek a szükségességét pedig meghatározott társadalmi szerkezeti sajátságok váltották ki. A jurák női nemzetségnevek *-j(ˀ), -iˀ* elemei tehát olyan megszólítások, amelyekben a glottis-zárhang delimitatív szerepe az appellatív értéket fokozza. A folyamat hasonló a vocativushoz, az eredmény mégis új „feminin" nemzetségnévi morféma kialakulása lett. Mindkét esetben azonban a grammatizálódott fonéma entrópiája és redundanciája nem vethető össze az énekben keletkezett metrikai elemekével: ellenkezőleg itt mind a hírérték, mind a redundancia foka nagyjából az egyéb grammatikai morfémákéval megközelítőleg hasonló jellegű.

*

Fejtegetéseinket más nyelvekre is kiterjeszthetnénk, hiszen ilyen jelenségekre uráli és nem uráli nyelvekből hozhatók példák. Nem egyszer tapasztaljuk, hogy egy-egy nyelvben valamiféle váratlan és ritka változás következik be, amelynek műfaji, stilisztikai vagy éppenséggel szociális okai lehetnek. Ünnepeltünk megfogalmazását alkalmazva ezek a példák mind

[10] Vö. Hajdú 1970, 52—55.
[11] Vö. Hajdú 1970.

azt dokumentálják, „hogy a közösség hogyan dolgozik szakadatlanul, nem tudatosan és mégis következetesen a nyelven, amelyet használ, azáltal, hogy használja."[12]

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
és
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

Austerlitz, R.: *Ob-Ugric metrics.* Helsinki, 1958.

Uő. Text and melody in Mansi songs: *Current Musicology.* New York, 1966. (Columbia University, Department of Musicology.)

Uő. Das Ineinandergreifen von Text und Melodie im Wogulischen: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Helsinki, 1968.

Hajdú Péter. A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről: *Nyelvtudományi Közlemények* 61. 223—246 (1959).

Uő. A nemek megkülönböztetése a nyenyec névadásban: *Nyelvtudományi Közlemények* 72. 45—57 (1970).

Uő. A nyenyec sámándal és szövege: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 29. 279—294 (1974).

Uő. The Nenets shaman song and its text: V. Diószegi & M. Hoppál (szerk.). *Shamanism in Siberia.* Bp., 1978. 355—372.

Illyés Gyula: *Petőfi Sándor.* Bp., 1963.

Kálmán Béla: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 125. 177—193 (1962).

Uő: *Wogulische Texte.* Bp., 1976.

Kecskés András. Kodály verstani feljegyzései egy József Attila kötet kapcsán: *Irodalomtörténet* 62.788—807 (1980).

Marcus, S. Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között: *A nyelvi szépség matematikája.* Bp., 1977. 147—165. (Az eredeti angol nyelven jelent meg 1974-ben.)

Uő. Az emberi nyelv két pólusa: *A nyelvi szépség matematikája.* Bp., 1977. 191—232. (Az eredeti angol nyelven jelent meg 1970-ben.)

Steinitz, W. Über die Anwendung des Possessivsuffixes *-en* in der Liedersprache und über ein angeblich denominales Suffix *-n* im Ostjakischen: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen.* Stockholm, 1941. II, 50—57.

Uő. Über ostj. *kē, ki* in der poetischen Sprache: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen.* Stockholm, 1941. II, 57—61.

Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Bp., 1977.

[12] Telegdi 1977, 189.

Herman József

A latin nyelv fejlődése a római birodalom provinciáiban: problémák és távlatok*

0. Néhány írásomban megkíséreltem vizsgálat alá vetni a Birodalom különböző provinciáinak epigráfikus latinságával kapcsolatban felmerülő bizonyos részletkérdéseket;[1] olyan nyelvi sajátosságok után is kutattam, amelyek valamennyi romanizált provinciára egyaránt jellemzőek.[2] Mindennek ellenére korai lenne, ha e vizsgálódások mérlegét most kívánnám megvonni, s ezen írás keretei mindenképpen túlságosan szűkre szabottak ehhez. Mégsem tűnik azonban haszontalannak felhívni itt a figyelmet néhány általános természetű problémára — már csak azért is, hogy nyilvános és közös megtárgyalásra bocsássuk őket —, melyekre mindenképpen megoldást kell találnunk, mielőtt kialakíthatnánk a latin nyelvnek az első évezred során végbement területi differenciálódásáról valamiféle megbízható összképet. Megfontolásainkhoz néhány részjellegű konkrét megfigyelés szolgál ürügyül.

Úgy látszik, majdhogynem általánosan elfogadott az az állítás, mely szerint egy adott provincia vonatkozásában az ott beszélt latin nyelv szolgált — a maga sajátosságaival együtt — a kérdéses terület kialakuló újlatin nyelvének vagy dialektusának alapjául (e sajátosságokat a különböző provinciákban eltérő mértékben lehet felmérni); hogy ez az a latin, amely — az időpont meghatározása változhat az egyes kutatók meggyőződése vagy akár ízlése szerint — új nyelvvé „vált", franciává, olasszá, románná stb., s hogy ennek következtében a latinnak egy adott provinciális variánsában megtalálható esetleges változatok szükségszerűen előlegezik annak az új nyelvnek a sajátosságait, amelyet egykor majd az ún. „Romania" ugyanazon területén beszélni fognak. Ezt az álláspontot — többé vagy kevésbé implicit módon megfogalmazva — mindig is megtalálhattuk az újlatin nyelvészetben.[3] Ugyanakkor azonban, ha bizonyos tényeket kissé

* A francia eredeti nyelvű írás magyar változatának elkészítését Benkő Balázsnak köszönöm. — *H. J.*

[1] Vö. Herman 1961, 1965 és 1971.

[2] Vö. Herman 1978.

[3] Szinte szükségtelen példákra hivatkozni; utaljunk mégis Gröber (1884 és 1892) immár klasszikus tanulmányának oly jellemző megközelítésére, ahol a szerző a hódítás korszakát tekinti meghatározó pontnak az adott provinciák jövendő újlatin idiómáira jellemző sajátosságok szempontjából. Ismeretes, hogy olyan kiváló romanisták, mint E. Richter és G. Straka — hogy csak véletlenszerűen ragadjunk ki néhányat a legillusztrisabbak közül — egészen időszámításunk első századaiig visszavezetik a sajátosan franciára jellemző vonásokat.

közelebbről megvizsgálunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a fejlődés nem mehetett végbe ilyen egyszerűen és egyenes vonalúan: nemegyszer olyan fonetikai vagy egyéb sajátosságokba ütközünk, amelyeknél a földrajzi disztribúció egyáltalán nem előlegezi az újlatin nyelvekben megmutatkozó megoszlást. Más alkalommal már érintettünk ilyen tényeket;[4] ezúttal meg kívántunk vizsgálni néhányat ezek közül, hogy így jobban felismerhetővé váljanak az általuk felvetett problémák.

1. A latin proparoxitonok utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzójának szinkopálódása olyan tény, mely nemcsak gyakran fordul elő, hanem egyszersmind általánosan ismert s kimerítően le is van írva; nem beszélve az írásbeliség előtti korszakban megjelent s a latinban már ki nem mutatható szinkopált formákról *(pono < *posino)*, ismerünk olyan párokat is — mint a *calidus > caldus*, a *domina > domna* és mások — melyek igen hosszú időre nyúlnak vissza az irodalmi hagyományban; minthogy számos „mássalhangzó + *ulo/ula*"-ra végződő szóban a hangsúlytalan utolsó előtti szótag magánhangzója epentetikus is lehet (-**tlo* és -**dhlo* végű szótövek), az olyan pároknak a rövidebbik alakja, mint pl. a *saeculum > saeclum* és a *stabulum > stablum*, éppúgy lehet egy archaizmus továbbélése, mint a szinkópa másodlagos eredménye, s ez az alakváltozat aztán minden bizonnyal hozzájárulhatott a más eredetű proparoxitonokban a „valóságos" szinkópák — mint pl. *masculus > masclus* — kialakulásához. A familiáris beszédmód, úgy látszik, előnyben részesítette ezt a szinkópa-típust, mely egyre növekvő számban jelenik meg az írott szövegekben: Pompeji „graffiti"-jai nagyszámú ilyen típusú formát tartalmaznak,[5] s számos adat található ezekre a feliratokban már egészen az első századoktól kezdve. Ugyanúgy egyre inkább terjed egy másik szinkópa-típus is, mely mindazonáltal ritkább: a nem szókezdő hangsúly előtti magánhangzóé; példa rá a *vetranus* típusú számos forma. Olykor — mint pl. a *Masclinus* típusú nevek esetében — kétséges, hogy vajon a hangsúly előtti magánhangzó szinkópájáról van-e szó, vagy inkább a már szinkopált *masclus* származékáról. A következőkben figyelmünket a hangsúlytalan utolsó előtti szótag szinkópálódására fogjuk összpontosítani. E. Cross már meglehetősen régi munkájára támaszkodva általában azt szokták megállapítani az epigráfikus latinnal foglalkozó munkák írói, hogy a szinkópa „mindenütt" gyakori jelenség.[6] Mármost, ha igaz is az, hogy minden provinciában találhatunk adatokat a szinkópálódásra, semmiképpen sem az a benyomásunk, hogy a Birodalom területe — eltekintve itt természetesen azoktól a provinciáktól, amelyekben a görög volt a közvetítő nyelv — teljesen homogén lenne; s ez a kérdés megérdemelné, hogy részletesen újra megvizsgáljuk. Ehelyt nem tehetünk mást, mint hogy bizonyos utalásokkal járuljunk hozzá a majdan kialakuló összképhez.

Megfigyelhető, egyebek között, hogy az adatok megoszlása jelentős különbségeket mutat Itália, illetve a szomszédos provinciák vonatkozásában. Pompeji feliratai, mint láttuk, már az első századtól kezdve jelentős mennyiségű ilyan adatot tartalmaznak; s a római, kereszténység előtti

[4] Vö. különösen Herman 1971.
[5] Lásd Väänänen 1966, 43 skk.
[6] Cross 1930, l. főleg 100.

sírfeliratok is a szinkópált formák kiterjedt használatának bizonyítékait szolgáltatják a számunkra. A szinkópálódás északkeleten általánosan elterjedt: Venetiában, Istriában, Aquileiában és környékén.[7] Minden bizonnyal innen magyarázható a Dalmáciában[8] és Pannóniában megfigyelhető gyakorisága; ez utóbbi provinciával kapcsolatban egyébként megjegyzendő, hogy itt, ahol a feliratok csak körülbelül három századnyi időszakot ölelnek fel, az adatok viszonylag számosak és változatosak, ami ennek az Itáliából származó jelenségnek a mély meggyökereződését mutatja.[9] A Pó völgyének egyéb területein, különösen pedig Milánó provinciában ezzel ellentétben az adatok sokkal ritkábbak: időszámításunk első három századából a *CIL* 5. kötete csak három vagy négy biztos példát sorol fel, s még itt is az itt lakó emberek által viselt nevekről van csupán szó (V 5750 MASCLO, V 6009 SAECLUS (cognomen!), V 6026 PROCLAE). A Milánó provinciában és magában Milánóban talált keresztény feliratok számos „vulgarizmust" tartalmaznak ugyan, mégis csak három adatot találunk közöttük a bennünket érdeklő jelenségre (SAECLO, SAECLA, DOMNICA V 6202, 6240, 6253): ez a három is verses feliratokban fordul elő, s létrejöttüket a metrum szükségletei diktálták; megjegyzendő, hogy az olyan szavak, mint pl. *saeculum*, megtalálhatók az erősen „vulgáris" jellegű feliratokban, azonban sohasem szinkópált formában (pl. V 5685, 6223, 6261 stb.).

Vannak még más rejtélyek is. Gaeng már rámutatott,[10] hogy azok az adatok, amelyeket ő Gallia keresztény feliratainak talált, a Pirson[11] által összeállított impozáns listákkal (majdnem ötszáz adattal) összehasonlítva kevésbé számosak és meglehetősen banálisak: *saecla* (majd mindig versben; a próza — akárcsak Milánóban — leginkább a nem-szinkópált formát használja), *domnus* és még néhány, kevéssé meggyőző és egyébként is igen késői adat (VI. század). A magunk részéről kiemeljük, hogy egyéb, még sokkal pontosabban felmérhető tények is megerősítik azt a benyomást, hogy Gallia, vagy legalábbis Gallia számos területe, sokkal kisebb mértékben haladt előre a proparoxitonok redukciójának útján, mint ahogy azt általában hiszik. Nevezetesen a Gose[12] által összegyűjtött trèves-i keresztény feliratokról van szó, amelyek együttesükben is korábbiak az V. század végénél, s amelyekben mindig a *titulus* szó használatos a szöveget hordozó sírkő megjelölésére. A százszámra található adatok között ugyanakkor

[7] Vö. Zamboni adataival: 1965—66, főleg 509—511.

[8] Lásd a listákat: Skok 1915, 29—30.

[9] Kb. húsz adatot tártam fel, amelyek többségükben korábbiak a IV. századnál (mint egyébként csaknem valamennyi pannóniai felirat); van ezen kívül kb. tíz többé-kevésbé vitatható adat. Teljes elemzésüket más alkalommal kívánom elvégezni; itt arra szorítkozom, hogy felsoroljak néhány jellegzetes írásmódot (a római szám és az azt követő arab szám mindig a *Corpus Inscriptionum Latinarum* kötet és tétel-sorszámát jelöli; s minthogy Pannónia esetében mindig a III. kötetről van szó, ezért adott esetben mindig csak az arab számot adom meg): 3241 (Sirmium) MERTO, uo. DICR(e); 3403 (Tétény) SOCRIS (= *soceris*); 4462 (Carnuntum) PIENTISM (= *pientissimo*); 4282 (Tata) TITLVM. — Úgy látszik, hogy a jelenség megtalálható volt Dáciában is, bár ritkán: Mihăescu öt adatot idéz, amely közül négy DOMNA típusú (1978, 177 és 182).

[10] Vö. Gaeng 1968, 268.

[11] Vö. Pirson 1901, 49 skk.

[12] Vö. Gose 1958.

nincs egy sem, amely szinkópált formált mutatna, jóllehet a szónak magának számos írásváltozata minden bizonnyal a kiejtés fejlődésére vezethető vissza (TETOLVM, pl. Gose 3, 11, 25 stb.; TETVLVM, pl. Gose 8, 48 stb.; TITOLVM, pl. Gose 470 stb.; illetve accusativusok: TETVLO, TITVLO, pl. Gose 192, 532). Ez a tény annál inkább meglepő, mivel már két évszázaddal korábban, nevezetesen Pannóniában találhatók biztos adatok e szó szinkopált formájára: TITLVM (III 4282, Tata, kb. II. század vége), TITL (III 10507, Aquincum, III. század), TITLV (Intercisa, III. század).[13]

Vannak még egyéb — talán kevésbé világos — disztribúciós kiegyensúlyozatlanságok is;[14] ezekre azonban ehelyt nem térünk ki. Az, amiről eddig szót ejtettünk, önmagában is elégségesen bizonyítja, hogy a latinban e jelenség földrajzi megoszlása nem esik egybe — vagy legalábbis nem esik egybe egészen — az újlatin korszak izoglosszáival: a szinkópa egyfelől nagy tömegben van jelen Északkelet-Itália epigráfikus latinságában, jóllehet az itt beszélt dialektusok javarészt ezzel ellentétes tendenciát mutatnak;[15] másfelől egyértelműen konzervatív jellegű tendencia figyelhető meg a hangsúlytalan utolsó előtti szótag kezelésében azokon a területeken, ahol a későbbi újlatin fejlődésből ítélve a proparoxitonok tömeges redukcióját várhatnánk.[16]

2. Idézzünk most fel egy jól ismert morfológiai „anomáliát": az *-a* tövű névszók többes számú nominativusában feltűnő *-ās* végződés esetét. Az adatok legnagyobb részét már e század elején számba vette A. Hehl[17]; illusztráció kedvéért idézzük III 3551-et: HIC QUESCVNT DVAS MATRES DVAS FILIAS [...] ET ADVENAS II PARVOLAS, illetve II 38-at: FILIAS MATRI POSVERVNT. A kérdés, hogy itt vajon egy archaizmusnak a továbbéléséről van-e szó, oszk-umber hatásra visszavezethető regionális sajátosság folytatódásáról, avagy pedig egy lényegében népi jellegű s meglehetősen késői analogikus eltolódásról (az *-ās* accusativus kiterjesztése a *matres* nominativus-accusativus és/vagy az egyes számú *-am* accusativus hatására, mely a szóvégi *-m* lekopása után a nominativussal azonos alakúvá lesz), bőséges irodalomnak[18] a tárgya: a döntést e kérdésben az is nehezíti, hogy fel kell tennünk: lehetséges, hogy itt több különböző tendenciának az eredményéről van szó. Ami itt bennünket inkább érdekel, az nem annyira e jelenségnek az eredete, mint az első évezred első felének feliratainak megmutatkozó disztribúciója. Ha számításunk pontos, akkor Hehl Hispá-

[13] Lásd az *Intercisa* című gyűjteményben I, 290.

[14] Sajátos például, hogy — amennyiben hitelt adunk Jeanneret (1918, 27—28) adatainak —, akkor a hangsúly utáni magánhangzó szinkópájára Európában található öt adattal szemben Afrikában mindössze egyet sikerült kimutatni; a hangsúly előtti megánhangzó szinkópájának négy európai adatával szemben egyet sem; s továbbra is Afrikánál maradva: az Albertini-táblákon, amelyek nagyszámú „vulgarizmust" tartalmaznak, összesen egy szinkópa adat található.

[15] Vö. Rohlfs 1966, 172: Velence környékén az utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzó megőrzése a szabályszerű.

[16] Jól ismert, hogy a latin utolsó előtti hangsúlytalan magánhangzói a franciában mindig eltűnnek (kivéve természetesen a „tudós" és „fél-tudós" szavakat); s Északkelet sem kivétel ezen szabály alól, sőt épp ellenkezőleg.

[17] Vö. Mehl 1912, 37—39.

[18] Az olvasó figyelmébe ajánljuk Löfstedt (1933, 329 skk.) és Väänänen (1934) művét, ahol megtalálható a korábbi szakirodalom. Az újabbak közül lásd Gaeng művét (1977, 46—51) bőséges bibliográfiai utalásokkal.

niából 2, a délkelet-európai provinciákból 3, Afrikából 4 és Itáliából 18 (ebből 16 Rómából származik) olyan feliratot idéz, amelyek ilyen típusú adatokat tartalmaznak. Ez a kép később természetesen módosult: újabban Mihăescu nem kevesebb, mint 11 adatot ismertetett, melyek a dunai és a balkáni[19] terület feliratából származnak; ismerünk egy — vagy esetleg két — új adatot Pompejiből[20] s egy sor keresztény sírfeliratot Rómából is[21], melyeket Hehl még nem idézett. Ugyanígy másutt is található még néhány új adat, egy vonatkozásban azonban mégsem tapasztalható semmiféle változás: az első évezred első feléből, úgy tűnik, nincsenek adataink Galliából (sem Északról, sem Délről); ehhez hozzá kell még fűznünk, hogy az adatok rendkívül ritkák Észak-Itáliában és igen gyérek Spanyolországban is. Már mások is megfigyelték Gallia késését[22] e jelenség elterjedésének szempontjából, s ez a késés annál is inkább meglepő, mivel az ezredév második felének kezdetétől, különösen pedig a VI. század vége után az *-as* végű nominativus nagy gyorsasággal terjed el Galliában, a meroving oklevelekben[23] pedig már túlnyomóvá válik. Kétségkívüli tény, hogy az osztatlan többes számú eset létezése az óprovençalban és az ófranciában — szemben a régi *o* tövű névszók két esetével (alanyeset *mur*, függő eset *murs)* — arra a fejlődésre vezethető vissza, amelyről a meroving szövegek tanúskodnak, mint ahogyan a Románia egyéb nyugati nyelveiben megtalálható *-as* többes számok kétségtelenül a „vulgáris" *-ās*[24] nominativus-accusativus alapján magyarázhatók. Ha nem akarunk azzal a — mindenképpen meglehetősen erőltetett magyarázatot kínáló — feltételezéssel élni, hogy az *-as* végződésű nominativusoknak a Galliában a Birodalom fennállása alatti hiánya az ásatás módszereiből adódó véletlenszerűségnek vagy a feljegyzési hibák felhalmozódásának tudható be, minden bizonnyal azt kell megállapítanunk, hogy — ellentétben a provinciák nagyobb részével — Gallia epigráfikus latinsága nem tükrözi a preromán fejlődés első századai alatt azoknak a morfológiai sajátosságoknak egyikét, melyek Gallo-Románia nyelvei deklinációjának alapját képezik.

3. Hivatkozhatnánk más példára is. Amit itt előadtunk, úgy véljük, önmagában is elégséges ahhoz, hogy demonstráljuk: a latin nyelvnek a császárkori feliratokon megfigyelhető helyi változatai és azon helyi sajátosságok között, melyeket az újlatin nyelvek egyes változásait extrapolálva elvárnánk, figyelemre méltó különbségeket találhatunk. Megtörténik — s a késői latin „koiné"-jellegét számításba véve ez nem is igazán meglepő —, hogy épp azokon a területeken mutathatók ki bizonyos preromán sajátosságok, ahol a később a latinból leszármazó dialektusok nem mutatnak hasonló jellemzőket; s megtörténik az is — ez még meglepőbb jelenség —,

[19] Vö. Mihăescu 1978, 219—220.

[20] Lásd Väänänen 1966, 84. A másik vitatottabb példa lenne: IV 7863 TV MORTVS ES TV NVGAS ES.

[21] Vö. Gaeng 1977, 47.

[22] Nevezetesen Norberg 1943, 29.

[23] Lásd Löfstedt hivatkozott könyvében.

[24] Messze vezetne bennünket tulajdonképpeni tárgyunktól az az igen vitatott hipotézis, amely szerint az *-a* tövű főnevek *-e* végű többes száma, amely az olaszra és a románra jellemző, szintén az *-as*-ra menne vissza; a vitát — egyebek között — lásd Gaengnél (1977, 50—51).

hogy egy bizonyos sajátosság, amely másutt igen elterjedt, épp ott nem mutatható ki, ahol a jelenléte újlatin szempontból nézve természetesnek s a feltételezett preromán fejlődéssel összeegyeztethetőnek lenne tekinthető.

Mindez nem elméleti állásfoglalás, sem pedig mások teóriáinak a cáfolata, mindössze felhívás a metodológiai óvatosságra: semmi sem bizonyítja, hogy a latin nyelv területi megoszlása, valamint azok a dialektalizációs folyamatok, amelyek az első évezred során az újlatin nyelvek kialakulásához vezettek, folyamatos fejlődésvonalat alkotnának; egyáltalán nem zárható ki az a feltételezés, hogy a dialektalizációnak több „hulláma" is volt, melyek — a különösen mozgalmas történelmi események közepette — különböző tényezők hatására vezethetők vissza: olyan, valamiképpen egymást átfedő dialektalizációs folyamatok ezek, amelyek az izoglosszáknak időnként jelentős eltolódását okozhatják.

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
és
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Germanisztikai és Romanisztikai Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

Cross, E.: *Syncope and kindred phenomena in Latin inscriptions.* New York, 1930.

Gaeng, P. A.: *An inquiry into local variations in Vulgar Latin as reflected in the vocalism of Christian inscriptions.* Chapel Hill, 1968.

Uő: *A study of nominal inflection in Latin inscriptions. A morpho-syntactic analysis.* Chapel Hill, 1977.

Gose, E.: *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier.* Berlin, 1958.

Gröber, G. Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 1. 204—232 (1884) és 7. 25—64 (1892).

Hehl, A.: *Die Formen der lateinischen I. Deklination in den Inschriften.* Tübingen, 1912. (Diss.)

Herman József. *Posit* (= *posuit)* et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes. Essai de géographie lingustique: *Acta Antiqua Hung.* 9. 321—331 (1961).

Uő. Le latin possessif dans la latinité balkanique: *Omagiu lui Alexandru Rosetti.* Bukarest, 1965. 365—368.

Uő. Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire: *Sprache und Geschichte. Festschrift Harri Meier.* München, 1971. 199—226.

Uő. Du latin épigraphique au latin provincial. Essai de sociologie linguistique sur la langue des inscriptions: *Etrennes de septantaine. Travaux de linguistique et de grammaire comparée offerts à Michel Lejeune.* Párizs, 1978. 99—114.

Intercisa. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Bp., 1954. = *Archaeologia Hungarica* XXXIII.

Jeanneret, M.: *La langue des tablettes d'exécration latines.* Neuchâtel, 1918.

Löfstedt, A.: *Syntactica.* II. Lund, 1933.

Mihăescu, H.: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe.* Bukarest—Párizs, 1978.

Norberg, D.: *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins.* Uppsala, 1943.

Pirson, J.: *La langue des inscriptions latines de la Gaule.* Párizs, 1901.

Rohlfs, G.: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica.* Torino, 1966.
Skok, P.: *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije.* Zágráb, 1915.
Väänänen, V. Le nominatif pluriel en *-ās* dans le latin vulgaire: *Neuphilologische Mitteilungen* 35. 81—95 (1934).
Uő: *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes.* 3. kiadás. Berlin, 1966.
Zamboni, A. Contributi allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria): *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, 124 (1965—66).

Hunyadi László

A kétszeres tagadásról a magyarban

1. Mint a cím is sejteti, a tagadás azon eseteivel fogunk foglalkozni, amikor egy mondat két tagadó elemet is tartalmaz. Ezen kijelentésünk azonban további pontosítást igényel. Mindenekelőtt azt, hogy csak az olyan eseteket vizsgáljuk, amikor a két tagadó elem egyazon tagmondatban szerepel, így például az olyan mondattal nem, mint *Nem hittem, hogy nem jön el.* Ezenkívül meg kell különböztetnünk vizsgált mondatainkat azoktól, amelyek logikai értelemben vett kettős tagadást rejtenek magukban, azaz a *nem nem* $p \leftrightarrow p$ ekvivalenciát mutatják, mint *Nem nem akartam, hanem nem tudtam elmenni a randevúra* [= 'akartam, de nem tudtam']. Nem vizsgáljuk továbbá az olyan mondatokat sem, amelyek a megengedett lehetőség modális operátorát tartalmazzák olyan szerkezetekben, mint *Ezt az embert nem lehet nem szeretni* [= 'szeretni kell']. Így a kétszeres tagadás fogalmával olyan szintaktikai szerkezetet jellemzünk, amelyben ugyan egyazon tagmondaton belül helyezkedik el mindkét tagadó elem, de egymást nem követhetik közvetlenül, valamint nem foghatnak közre modális elemet. Az egyik tagadó elem az ige előtt áll, míg a másik egy névmással olvadt egybe:

(1) *Nem láttam semmit.*

A nyelvészek jelentős része, a mondattani vizsgálódások során a kettős tagadás problémáját ki nem kerülhetvén, valamilyen logikai ellentmondást lát ebben a szerkezetben, vagy valamelyik negatív elem redundáns voltát. A logikai ellentmondást úgy oldják föl, hogy a két tagadást nem egymásra, hanem mindkettőt egyazon elemre értelmezik, miáltal a tagadás nyomósítottá válik (vö. Simonyi 1881, 79). Olyan felfogás is létezik, miszerint ezen kétszeres tagadás nem nyomósított vagy „erős" tagadás (ezek ugyanis olyan, talán extra-lingvisztikai tényezők, amelyeket aligha tapinthatunk ki a nyelv belső struktúrájában), hanem a nyelv oly sok területén megfigyelhető egyeztetés (többszörös jelölés) megnyilvánulása. Jespersen ezzel magyarázza az óangol, szláv, magyar, bantu, spanyol kétszeres tagadást (vö. Jespersen 1917, 52) és hasonló nézetet vall napjainkban Paducseva is az orosz nyelv vonatkozásában (vö. Paducseva 1972). A logikai ellentmondás problémája akkor is megoldódik, ha csak az egyik negatív elemnek tulajdonítunk tagadó értelmet. A *nem*-nek (és nem a *sem*-nek!) ilyen ismétlő, nyomósító szerepet tulajdonít *Simonyi* (i. h. 79), alátámasztva

ezt azzal, hogy jóval régebbi szerkezeteinkben a *nem* nem is szerepelt. Tesnière (vö. Tesnière 1959) pedig egyenesen valamiféle „munkamegosztást" lát a francia tagadó szerkezetek két tagadó eleme között: a *ne* mintegy előkészíti a tagadást, míg a negatív névmás azt megvalósítja. Lényegében hasonló gondolatokat tükröz már a *Debreceni Grammatika* is, amely kimondja, hogy a *sem*, *se* mellett mindig szerepelnie kell a *nem*-nek is. Napjainkban is többeket foglalkoztatott a kétszeres tagadás kérdése. Így É. Kiss Katalin a magyar mondat topik-fókusz alapszerkezetébe illesztve tárgyalja (eszerint a negatív univerzális névmás tagadott mondatrésznek felel meg, ezért tagadó hatása csak a fókuszra korlátozódik, vö. É. Kiss 1978, rendszeréről teljesebben vö. É. Kiss 1981), míg Szabolcsi Anna a negatív névmásokat olyan univerzális kvantorokként értelmezi, amelyeknek a negativitását az ige előtti tagadás vonzza, előidézi (vö. Szabolcsi 1980).

Az itt következőkben azt fogjuk igazolni, hogy (a) a kétszeres tagadás valóban két tagadást rejt magában; (b) ezen két tagadás szükségességét a nyelv szerkezetileg igazolja; (c) a két tagadás logikailag is leírható. Bár megállapításainkat a mai magyar nyelvre vonatkoztatjuk, konfrontálhatjuk nyelvtörténeti adatokkal is.

Amellett, hogy az igét tagadjuk, annak nem egy argumentumát tagadjuk, hiszen a negatív névmás *sem* nélküli alakja nem viselkedik önmagában igei argumentumként, annál inkább kvantorként, azaz mindenekelőtt logikai funkciót tölt be. (A fenti „önmagában" megszorítást azért alkalmazzuk, mert valójában a *semmi* vagy a *mindenki* nem egyszerűen kvantort, hanem egy kvantált predikátumot testesít meg: Mindenki elment $\Longrightarrow$ *Minden emberre igaz, hogy elment az ember.* A *minden* kvantor, míg az *ember* az ige argumentuma, azaz $\forall x$ (elment x & x = 'ember').) Éppen ezért olyan jelenségként kell leírnunk a kétszeres tagadást, ami egy kvantált kijelentésben szerepel. Lényegében a kvantifikáció és a negáció együttes vizsgálatával igazolhatjuk a kétszeres tagadásra tett fenti megállapításainkat. A bizonyításhoz a következőket kell föltárnunk: (a) hogyan ismerhetjük föl a kvantorokat az egyes mondatokban; (b) hogyan állapíthatjuk meg a tagadás hatókörét és ezt hogyan vonatkoztathatjuk a kvantorokra; (c) mi a negatív névmásokban levő *sem* vagy *se* szemantikai és szintaktikai funkciója.

2. Mivel különbség van a szemantikai szerkezet és a felszíni realizáció között, nem föltétlenül találunk közvetlen megfeleléseket, azaz nem kötelező, hogy egy szemantikai jegy mindig ugyanazon felszíni formában jelentkezzék és fordítva, hogy egy felszíni forma mindig ugyanazon szemantikai jegyet képviselje. Igaz ez a kvantorokra is, azaz nem föltétlenül felel meg egy lexéma mindig egy és ugyanazon kvantornak. A kvantorok sem önmagukban, absztrakt mivoltukban jelennek meg egy mondatban, hanem lexémákon keresztül, számos nyelvi szint interakciójában. Ami felismerhetőségüket illeti, négy csoportra osztjuk őket:

(a) alakilag (morfológiailag) felismerhetők az univerzális kvantor *minden-* és *bár-* előtaggal alkotott realizációi: valójában pl. a *minden* vagy a *bárhol* stb. egyértelműen az univerzális kvantort testesíti meg, az *egy* számnév pedig az egzisztenciális kvantor nyelvi megfelelője;

(b) a nyomatékról felismerhetően az univerzális kvantor szerepét tölti be a *valamennyi* névmás, ha nem kisebb nyomatékú, mint az ige:

Válamennyi könyvet megvettem = mindet megvettem (a ´ jellel a nyomatékot jelölve) és az egzisztenciális kvantor szerepét tölti be az igénél kisebb nyomatékú *valamennyi*, mint *Valamennyit megvettem (de nem vettem meg mindet)*;

(c) a felszíni sorrend alapján lehet megkülönböztetni a különböző kvantor-változatokat az olyan, nem ekvivalens mondatok szembeállításával, mint *Valakit mindenki szeret* és *Mindenkit szeret valaki* (erről részletesebben vö. Paducseva 1979);

(d) egyes nem-kvantált kijelentések szinonimok egy kvantálttal, ilyenkor az univerzális kvantor jelenik meg a felszínen, mint *Az ember tudja a kötelességét* = *Minden ember tudja a kötelességét*. Az ilyen átalakításnak a feltétele, hogy a kvantálandó kifejezés ne legyen specifikus. Ilyen általános kijelentést rejt magában pl. az olyan német mondat, mint *Man weiss nicht, was noch kommt* = *Niemand weiss, was noch kommt*. Rendszeresnek tűnik, hogy az univerzális kvantor kifejezhető olyan lexémával, amelyben nincs külön jelölve az univerzalitás, míg az egzisztenciális kvantor az előzőhöz viszonyítva jelölt alakban realizálódik. Így kapjuk a *man*-nak a jelölt egzisztenciális párját, a *jemand*-ot, a héberben az ugyancsak 'ember' jelentésű *ish*-ből az *ish ehad*-ot, vagy az önállóan nem szereplő angol *body*-ból a *somebody*-t stb. Feltehetjük tehát azt is, hogy a magyar *ki, mi* stb. is tekinthető az univerzális kvantor realizációjának a *valaki, valami* stb. alakokkal szemben. Ezek szerint a kérdő névmások olyan terminusok, amelyek univerzálissá átalakíthatók, vagy még pontosabban: létezik olyan „sokoldalú" terminus, ami mind kérdővé, mind univerzálissá átalakítható.

3. Ahhoz, hogy a kétszeres tagadásban így szereplő univerzális kvantifikáció és a tagadás viszonyát megállapíthassuk, azaz ahhoz, hogy lássuk, mire is vonatkozik a második (a *sem*-mel jelölt) tagadás, meg kell vizsgálnunk a tagadás hatókörét. Mindenekelőtt hangsúlyozzuk, hogy a tagadás hatóköre nem szintaktikai, hanem szemantikai fogalom. Ebből következően nem föltétlenül találunk egybeesést a két szint között: bár lehetséges, hogy amire a tagadás vonatkozik, az követi is a tagadószót, de ellenkező sorrenddel is találkozhatunk, mind kötött, mind „szabad" szórendű nyelvekben.

Bár egy alap-kijelentést a kvantifikáción kívül több más művelettel is bővíthetünk (kondicionális, modális stb. műveletekkel), a kétszeres tagadás vizsgálata szempontjából e további bővítések esetünkben nem lényegesek. Számunkra elegendő, ha a tagadás és a kvantifikáció hatóköri viszonyát vesszük figyelembe.

Vizsgálandó esetünkben a tagadás szabályszerűen fókusz-pozícióban történik, úgy, hogy a tagadószó átveszi annak a szónak a nyomatékát, amire közvetlenül kiterjed. Így az univerzális kvantorként szereplő általános névmások lehetnek a tagadás hatókörében (mivel ezek tagadás nélkül nyomatékosak), az egzisztenciális kvantort realizáló határozatlan névmások (melyek tagadás nélkül is nyomatéktalanok) nem lehetnek a tagadás hatókörében. (Erről bővebben vö. Hunyadi 1982; az ugyancsak kétszeresen tagadó orosz nyelv vonatkozásában Paducseva 1979.) Így igazolható az, miért nem lehet az (1) *Nem láttam semmit* mondat értelmét egzisztenciális

kvantor nyelvi megfelelésével egyszerű mondatban és egyszeri tagadással visszaadni. Míg tehát az egzisztenciális kvantor mindig nagyobb hatókörű a tagadásnál az egyszerű magyar mondatban, elképzelhető, hogy az univerzális kvantor is nagyobb hatókörű legyen a tagadásnál (ennek ugyanis csak az a feltétele, hogy az univerzális névmás ne legyen kisebb nyomatékú a tagadószónál). Ez valósul meg az *egész* névmás segítségével. A fentieket példázzuk az alábbi mondatokkal:

(2a) Láttam valamit.
(2b) Nem láttam valamit. = (2c) Valamit nem láttam.
(2d) *Nem valamit láttam. (A tagadás hatóköre F-ben realizálódik, míg a *valami* T-ben van.)
(3a) Mindent láttam.
(3b) Nem mindent láttam. = (3c) Nem láttam mindent.
(3d) Mindent nem láttam.
(3e) *Mindent nem láttam. (3f) *Nem láttam mindent.
(4a) Az egészet nem láttam.

((3e) helytelensége nem a névmás univerzális voltából következik, hiszen ugyanolyan pozícióban az *egész*-szel már helyes mondatot alkothatunk (4a)-ban.)

Tekintsük át, milyen nyomatékviszonyok valósulhatnak meg egy tagadó mondatban.

Ha (3f)-fel kapcsolatban az az alapvető kifogásunk, hogy benne a *nem* nyomatéktalan, most helyezzünk rá nyomatékot:

(3g) *Nem láttam mindent.

Mondatunk továbbra is helytelen, míg a *minden*-t az *egész*-szel behelyettesítve jól formált mondatot kapunk:

(4b) Nem láttam az egészet.

Ha a kvantort egy főnévvel helyettesítjük, ugyancsak helytelen mondatot kapunk:

(5) *Nem láttam Pétert.

Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy egy olyan mondatban, amely ige előtti tagadással kezdődik, egy második nyomatékot igének alárendelt argumentumok nem, csak univerzális névmások (a *minden-* kivételével) és más, ugyancsak kvantorként értelmezhető névmások (mint *gyakran, régóta* stb.) vehetnek föl. Bár az így szerkesztett mondat szinonim azzal a mondattal, amely ezzel a névmással kezdődik és csak azon van nyomaték (vö. (4a) és (4b)), ez utóbbi esetben a névmás mégsincs a nominális argumentumoknak fenntartott F-helyzetben, hiszen a *Pétert nem láttam* mondat fókuszképzése (F = *Péter)* sem származhat egy olyan (5) **Nem láttam Pétert* szinonim mondatból, ami eleve helytelen alakú. (Erről részletesebben vö.: É. Kiss 1981, Hunyadi 1982.)

A kvantorokhoz, modális, kondicionális stb. operátorokhoz hasonló módon viselkedik még egy lexikális elem: az *is/sem*. Ennek segítségével

a korábbi helytelen (5) mondatunkból is helyes (ha nem is szinonim) mondatot alakít ki, a nyomatékviszonyok fenntartásával:

(5) *Nem láttam Pétert.

(6a) Nem láttam Pétert sem.

Ha pedig az *is/sem* a fenti operátorokhoz hasonlóan viselkedik, akkor helyes (6b) is:

(6b) Pétert sem láttam.

Azaz az *is/sem* a kvantorokhoz hasonló műveletet hajt végre.

Ettől már csak egy lépés választ el bennünket a kétszeresen tagadott szerkezetekig, amelyek mind az aktuális tagolás szerkezetét figyelembe véve, mind a nyomatékviszonyok alapján (6a)-val és (6b)-vel azonos jellegűeknek tekinthetők:

(7a) Nem láttam semmit.

(7b) Semmit nem láttam.

Ez utóbbi mondataink tartalmaznak egy olyan operátort *(is/sem)*, amely az univerzális kvantorhoz hasonló műveletet jelöl. A továbbiakban azt határozzuk meg, milyen műveletet.

(6a) *Nem láttam Pétert sem* mondatunkat így interpretáljuk: 'Péterre és valaki másra igaz, hogy nem láttam'. Az *és valaki másra* kifejezést *is*-sel behelyettesítve kapjuk a következő formát: 'Péterre is igaz, hogy nem láttam'. (Megjegyezzük, hogy a fenti csak az egyik lehetséges interpretáció, hiszen (6a) így is folytatható lenne: . . .*és nem találkoztam az édesanyjával sem.* A két interpretáció azonban egymást nem zárja ki.) (6a) értelmezése során láthatjuk, hogy az *is/sem* egyrészt egy kvantált predikátumot hoz létre ('Péterre is igaz'), másrészt, ezzel szoros összefüggésben kijelentések olyan sorozatát jelöli, amelyben egy adott predikátum különböző argumentumokra igaz. (Így a *Mindenkit láttam* és a *Pétert is láttam* mondatok azonos műveletek sorozatára bonthatók: az első esetben 'X-t láttam & Y-t láttam . . . & Z-t láttam', az utóbbiban 'Láttam Pétert & Láttam Katit . . .' és a két mondat között — bár nem szinonimok — nincs logikai ellentmondás.)

Ha (6a)-ban a *sem*-nek a fenti funkciót tulajdonítjuk, akkor az azzal azonos típusúnak vett (7a) *Nem láttam semmit* mondatnak is ugyanilyen *sem*-et kell tartalmaznia. Azaz a *semmi*-ben levő *sem* nem is annyira egy újabb tagadást jelöl, hanem a predikátum igazságának kiterjesztését „valami másra" is. Azt kell megtudnunk, mi ez a „valami más".

Korábban láttuk, hogy a *semmi*-ben levő *mi*-t vagy a *senki*-ben levő *ki*-t univerzálisként értelmeztük. Kétszeresen tagadott mondatainkban tekinthetjük univerzális kvantor megfelelőjeként. Mielőtt azonban gondolatmenetünket végigvinnénk, (6a) *Nem láttam Pétert sem* mondatunkhoz analógiát keresve bizonyítanunk kell, hogy ezen analógia alapján sem lehet a *mi*, a *ki* stb. az egzisztenciális kvantor nyelvi megfelelője. Ezt az támasztja alá, hogy mivel (6a) nem szinonim egy olyan mondattal, mint *Nem láttam senkit*, a *sem* itt nem jelöli a predikátum érvényességét végtelen számú argumentumra. Ahhoz azonban, hogy (7a)-t *(Nem láttam semmit)* egzisz-

tenciális kvantifikációval hozzuk létre, végtelen számú azonos műveletre lenne szükség. Univerzálisan negatív állítást egzisztenciális kvantifikációval csak akkor fejezhetünk ki, ha az *egy* számnevet használjuk, amelyhez a *sem* (igét követő pozícióban egyes nyelvjárásokban az *is*) járul: *Nem vettem egy könyvet sem.* Itt azonban egy olyan kétszeres tagadásról van szó, ami egyrészt az 'egy' mennyiségre érvényes, másrészt az 'egy'-nél nagyobb mennyiségre ('Nem vettem sem egyet, sem annál többet.'). Mivel az egzisztenciális kvantor „tiszta" formájában nem az 'egy' mennyiségről van szó, azaz univerzálisan negatív állításhoz két tagadással nem juthatunk el, a *mi*, *ki* stb. nem tekinthető ebben a szerkezetben az egzisztenciális kvantor nyelvi megfelelőjének.

4. Elérkeztünk odáig, hogy bemutassuk a kétszeres tagadás magyar nyelvi megvalósulásának szintaktikai és szemantikai rendjére vonatkozó feltevésünket. A korábbiak alapján (7a)-t így interpretáljuk: (7a) *Nem láttam semmit* = (Nem láttam mit)sem = Nem láttam mit és nem láttam valami mást = Nem láttam mindent és nem láttam valami mást. Úgy tudjuk meghatározni a 'valami más' tartalmát, ha tudjuk, mitől 'más'. A *Nem láttam mindent* kijelentés, bár logikailag csak annyit jelent, hogy 'van valami, amit nem láttam', mégis a hétköznapi használatban csak akkor fordul elő, ha sugallja, hogy 'van valami, amit láttam'. Mivel pedig a *Nem láttam mindent* kijelentés e sugallt állítást nem érinti (vö. a fenti értelmezéssel), az fennmarad. A *semmi*-hez tehát az egyszeri tagadással nem érkeztünk el. És elérkezni is csak akkor fogunk, ha tagadjuk e sugallt állítást is, azaz ha valamilyen formában azt is kifejezzük, hogy 'Nem igaz az, hogy van valami, amit láttam'. Pontosan erre való az *is/sem*, ami jelöli egy adott predikátum (itt: *nem láttam)* érvényességét egynél több (itt: két) argumentumra: először a minden-re, majd a sugallt *valami*-re.

(7a) logikai formulákkal a következőképpen fejezhető ki:
(7a)i. $\sim \forall x$ (láttam x-et) $\leftrightarrow \exists x$ (nem láttam x-et) & $\exists x$ (láttam x-et).
ii. $\sim \exists x$ (láttam x-et) $\leftrightarrow \forall x$ ($\sim$ láttam x-et).

(Az i.-vel jelölt első tagadás a felszínen megjelenő univerzális kvantorra terjed ki, míg az ii.-vel jelölt második tagadás — ezt jelöli az *is/sem* — a sugallt egzisztenciálisan kvantált kijelentésre. Ebben azonban vizsgált mondataink kétszeres tagadását nem analóg, hanem hasonló módon magyarázzuk a *Nem láttam Pétert sem* mondatéval. Míg ugyanis az utóbbiban a *sem* 'valaki más'-ra vonatkoztatott tagadást fejez ki, addig a *Nem láttam semmit* mondat felbontásakor kapott *minden* és *valami* nem ilyen viszonyban állnak egymással. Mindkét esetben azonban az értelmezés szempontjából lényeges mozzanat ugyanaz: a *sem* újabb kijelentésen végzett tagadást jelöl.)

Lényegében a második tagadás is elegendő lenne, ha a *ki*, *mi* stb. egzisztenciálisan értelmezhető lenne. Az első tagadás pedig akkor lenne ugyancsak elegendő, ha az univerzális névmás ige előtti egyedüli hangsúlyos helyzetbe, vagy az ige mögött ugyancsak hangsúlyos helyzetbe kerülhetne. Ennek specifikusnak tűnő akadályát korábban láttuk. Akkor fogadhatnánk el az univerzális névmással való egyszeri tagadás tényét, ha a *semmi*-ben levő *sem*-et csak nyomatékosító elemnek tekintenénk és a *semmi*-t a *mindenki* ellentétes polaritású párjának, amelyek csak annyiban

különböznek egymástól, hogy mások a hatóköri megszorításaik. Ezzel rokon gondolatot fogalmaz meg Szabolcsi Anna, aki a *semmi* lehetséges mondatkörnyezetének polaritását tekinti a *minden* lehetséges mondatkörnyezetével ellentétesnek (vö. Szabolcsi i. h.). Ezzel a megoldással a szinkrón megközelítésben mindenképpen számolnunk kell, bár — mint látni fogjuk — egyes nyelvtörténeti példák nehézséget okoznak.

Az eddigiekben a (6a) *Nem láttam Pétert sem* és a (7a) *Nem láttam senkit* mondatokat vizsgáltuk párhuzamosan, és úgy találtuk, hogy mindkét mondatban a *sem*-nek azonos (más kijelentés tagadását jelölő) szerepe van. A továbbiakban azt a szórendi változatot vizsgáljuk párhuzamosan, amikor a mondat élén a kvantált kifejezés áll:

(6b) Pétert sem láttam.

(7b) Semmit nem láttam.

Mindenekelőtt (6a) és (6b) összevetéséből azt állapíthatjuk meg, hogy (6b) eggyel kevesebb tagadó elemet tartalmaz. Mivel azonban (6b)-t folytathatjuk úgy is, hogy *Nem láttam már Pétert is régen*, nyilvánvalóvá válik, hogy (6a)-ban a *sem* negatív értelmezése helyénvaló ugyan (hiszen negatív predikátum igaz *Péter*-re és valakire másra), ez alakilag azonban redundáns. Ezzel szemben (6b)-ben nyilvánvalóan alakilag nincs redundancia. Míg tehát (6a)-ban valamiféle „egyeztetésről" lehet szó, addig (6b)-ben világosan kitűnik a jólismert *is* + *nem* $\Longrightarrow$ *sem* összeolvadás. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a kétszeresen tagadott szerkezetekben mindkét tagadás szükséges, ilyen alaki redundancia azonban fennállhat.

Ennek figyelembevételével a (6b) *Pétert sem láttam*-hoz hasonló,de kvantált (7b)-ben *(Senkit nem láttam)* valóban fölöslegesnek tűnik az egyik tagadás; tulajdonképpen (6b)-nek megfelelően valóban a *nem* tűnik redundásnak (mint Simonyi is vallotta, vö. i. h.). Hogy még sincs redundancia, azt az alábbiakban fejtjük ki.

A fenti két mondat a *sem* helyében különbözik egymástól. Míg a *sem* a *Pétert*-et követi, a *Péter*-rel párhuzamba hozott *mi*-t megelőzi. Ha a *sem* helyét (7b)-ben a (6b) hasonló helyére változtatjuk, akkor már „eltűnik" a (7b)-ben redundánsnak tetsző *nem:* (7c) *Mit sem láttam.* (Bár Klemm Antal az ilyen mondatokat nem tekinti szinonimoknak a (7b)-félékkel — *mit sem* = 'alig valamit', 'majdnem semmit' —, ő maga megjegyzi, hogy ezt sokan rosszul — a mi (7b)-nk értelmében — használják, vö. Klemm 1928, 29. Véleményünk szerint azonban a különbség csupán emocionális jellegű, a logikai tartalomban nincs eltérés.)

Míg tehát a *Pétert sem láttam* mondatot inkább a *Mit sem láttam* mondattal hozhatjuk párhuzamba, más párhuzamát találjuk (7b)-nek: egy olyan mondatot, amelyben a *sem* mondatbeli elhelyezkedése azonos, azaz esetünkben megelőzi *Pétert*-et:

(6d) Sem Pétert nem láttam, sem . . .

(7b) Semmit nem láttam.

Azaz mindkét esetben a *sem* csupán azt jelöli, hogy a tagadás egy újabb mondatra is vonatkozik (ez újabb mondat (6d) esetében a felszínen is kötelező).

Feltevésünk szerint tehát abban az esetben, ha a tagadószó a mondatkezdő ige előtt áll, a *sem* éppúgy csak az ismételt tagadást jelöli, mint akkor, ha a mondat a kvantált kifejezéssel kezdődik. Mindkét esetben a *sem* csupán valamilyen alaki egyeztetés miatt nem *is*, és különbözik a (7c) *Mit*

sem láttam és a (6c) *Pétert sem láttam* mondattól, amelyekben a konjunktív *is* és a tagadó *nem* valós összevonását találjuk.

Elképzelhető a magyar kettős tagadás ilyen irányú fejlődése, azaz amikor már volt egy stádium, amelyben a ma már oly ritka (7c)-féle 'kvantor + *sem*' sorrend megfordult ('*sem* + kvantor'), de még megőrződött a *sem* ezen pozícióra ma nem jellemző 'konjunkció + negáció' jelentése. Bár a maival azonos kettős tagadásra már az ÓMS-ban is találunk példát *(Ki soha nem hűl)*, a Tihanyi Kódex egy ilyen átmenetet képviselhet: *Oly igen szép, hogy semmi gyönyörüségesb és semmi szebb ő nálánál nem láttathatik, de bizon a rágalmazó apácák soha az ő szépségét láthatják.*

5. Összefoglalva: azt mutattuk be, hogy a magyar kétszeres tagadás valóban olyan szerkezetet jelent, amelyben két tagadást értelmezhetünk. **E** két tagadás egyike sem redundáns, hanem a nyelvi sajátosságokból kiindulva szükségszerű (abból, hogy az egyszerű magyar mondatban az univerzális kvantor nagyobb, az egzisztenciális kvantor pedig kisebb hatókörű nem lehet a tagadásénál). Azt is láttuk, hogy a két tagadást nem a *nem* és a negatív univerzális névmás jelöli, hanem a *nem* és az ezen névmásban meglevő *sem* úgy, hogy a *sem* lényegében az *is*-sel egyenértékű, vagy csak a *sem*, amikor az alakilag sem redundáns.

A *nem*-mel kifejezett, az univerzális kvantorra kiterjedő és logikailag elsőnek vehető tagadásra azért van szükség, hogy ezáltal jelöljünk egy preszupponált egzisztenciális kvantifikációt. Ezen *nem* az *is*-sel egyetlen alakba is összeolvadhat *(sem)*. Az *is* (ami leggyakrabban *sem* alakot ölt) jelöli a második tagadást, mely a sugallt egzisztenciális kvantifikációra, pontosabban: a kvantorra terjed ki. A második tagadás által ily módon kapott eredmény lesz ekvivalens a kívánt univerzálisan negatív állítással:

$$\sim \exists x\,(Fx) \Longleftrightarrow \forall x\,(\sim Fx).$$

A kétszeres tagadásra az egyszerű magyar mondatban azért van szükség, mert — mint láttuk — sem az egzisztenciális, sem az univerzális kvantor nyelvi megfelelője nem hozható olyan szintaktikai pozícióba, amelyben az adott kvantor és a negáció kívánt hatóköri viszonya megvalósulna.

Bár megállapításainkat a magyar nyelv kétszeresen tagadó szerkezetének leírására tettük, föltehető, hogy ezek részben vagy egészben egyes más nyelvekre (így pl. a szláv nyelvekre) is érvényesek. Ennek kimutatása azonban már a nyelvtipológia feladata.

Kossuth Lajos Tudományegyetem
Orosz és Szláv Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

Felhasznált irodalom

Hunyadi László. Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian: *Acta Lingu. Hung.* 22 (1982).

Jespersen, O.: *Negation in English and other languages.* Koppenhága, 1917.

É. Kiss Katalin. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. 261—286 (1978).

Uő. Structural relations in Hungarian, a „free" word order language: *Linguistic Inquiry* 12. 185—213 (1981).
Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan*. I. Bp., 1928.
Paducseva, Je. V. О логическом анализе кванторных прилагательных: *Научно—техническая Информация* 12. 28—40 (1972).
Uő. Обнаружение сферы действия кванторов в предложениях математического текста: A. Sz. Narinjani (szerk.). *Синтаксический и семантический компонент лингвистического обеспечения*. Novoszibirszk, 1979. 47—75.
Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. Bp., 1881.
Szabolcsi Anna: Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 59—82 (1980).
Tesnière, A.: *Éléments de la linguistique structurale*. Párizs, 1959.

Jeremiás Éva

Diglosszia a perzsában

1. A világ számos nyelvében régóta ismert jelenség, hogy az írott és beszélt nyelvi stílus eltér egymástól. Ez az eltérés nagyjából megfelel az ún. *formális* (hivatalos alkalmak, rádió, újság stb.), illetve *informális* (pl. a mindennapi kommunikáció) szituációkban használt stílus (beszédvariáns) eltéréseinek.[1] Egy beszédközösség által használt kétféle stílusvariánsnak meghatározott funkciókban való kizárólagos használatát nevezte el Ferguson *diglosszia-szituációnak*.[2]

Álljon itt bevezetőül a diglossziáról adott definíciója: „A diglosszia olyan viszonylag állandósult nyelvi helyzet, amelyben az elsődleges nyelvjárások [primary dialects] mellett (melyek között lehet egy sztenderd vagy több regionális sztenderd nyelvváltozat) van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag bonyolultabb) fölé-helyezett változat [superposed variety] is, mely irodalmi, s amelyet vagy egy korábbi időszakban, vagy egy másik nyelvközösségben hoztak létre, s amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, és többnyire írásban és formális (hivatalos) beszédalkalmakkor használnak a nyelvközösség

[1] A hagyományos *klasszikus* (irodalmi)/*kollokviális* elnevezés, tágabb értelemben ugyan, de szintén erre a szituációra utal. A használatos műszavak közül csak néhány: *noncasual/casual* (Voegelin 1960, 57—68); *public/private* (Haugen 1972, 163); *vernacular/koine* (Hill 1958, 441—445).

[2] Sem a jelenség leírása, sem a műszó nem Ferguson érdeme, bár az újabb szakirodalom ezeket jórészt neki tulajdonítja (pl. Macnamara 1967, 3). — Már évtizedekkel ezelőtt használták a görög (Psichari 1928, 66), illetve az arab (Marçais 1930, 401—409) nyelvi szituáció jellemzésére. Ugyancsak az arab diglosszia-szituációt írta le, hagyományosan, e műszó említése nélkül Vilenčik (1935, 722—777). Használták még a *polimorfizmus* műszót (Lecerf 1932/33), valamint a *bi-dialektizmus*-t is (Weinreich 1966). — A kérdés összefoglalását lásd Wexler írásában (1971). — A szociolingvisztikai szakirodalom általában a *bilingvizmus* egy speciális esetének tekinti a diglossziát (Hymes, Gumperz, Stewart), vagy csupán a *bilingvizmus* műszó egyik szinonímájának. Ez a szemlélet szándékosan eltekint attól, hogy az egy beszélőközösség által „komplementer" helyzetekben használt változatok genetikailag rokonok-e (dialektusok), vagy különböző nyelvek. Számukra nem a „koexisztens" kódok genetikai rokonsága lényeges, hanem a kódok (alkódok) funkciók szerinti megoszlása, azaz egy adott helyzetben használt (al)kód választásának társadalmi motivációja. Céljuk végső soron a monolingvális és bilingvális kódok elméleti vizsgálata (lásd Hymes 1967, 8—28; Macnamara 1967, 3). — Meg kell még jegyeznünk, hogy a franciában a *diglossie* műszót speciális értelemben, két társadalmi presztizsük szerint különböző változat (la langue officielle — patois) megjelölésére használják (Martinet 1966, viii).

tagjai, de amely a mindennapi társalgásban nem használatos a közösség egyetlen szektorában sem."[3]

A fenti definíció — látszólag — valamennyi, hosszabb-rövidebb múltra visszatekintő írásbeliséggel (irodalommal) rendelkező nyelvre áll. Ferguson definíciójából nem, csupán az általa idézett példanyelvekből derül ki azonban, mi teszi azokat mégis sajátossá egyéb nyelvekkel szemben: írott (formális) és beszélt (informális) változatuk között mélyreható g r a m m a t i k a i k ü l ö n b s é g e k [structural gap] vannak. Ebből következik — és ezt a tényt Ferguson nem hangsúlyozza —, hogy valójában ennek a strukturális különbségnek a m é r t é k e (nagysága) és nem a m e g l é t e a feltétele annak, hogy diglossziáról beszélhessünk egy adott nyelv esetében.

Mi dönti el azonban, hogy egy nyelv formális/informális változata közötti eltérések elég nagyok-e ahhoz, hogy diglosszia álljon fenn? Mérhető-e ez a különbség és hogyan? Ezek a kérdések a kód-variációk konkrét nyelvészeti leírásához vezetnek. Az utóbbi évek szociolingvisztikai szakirodalma azonban, mely Ferguson terminusát lépten-nyomon használja, ezeknek igen szűkében van.

2. Ferguson idézett tanulmányában a diglosszia-szituációval szembeállít egy másik, elterjedt nyelvi helyzetet, melyben a nyelv sztenderd változata a lokális (földrajzi) dialektusokkal áll szemben [standard-with-dialects]. Ebben a típusú nyelvi helyzetben az egyik lokális (városi) dialektus földrajzi, politikai stb. okokból kiemelkedik, a többi földrajzi dialektus fölött sztenderdizálódik, a mindennapi érintkezésben, azaz az informálás szituációkban azonban kiki a saját (lokális) dialektusát használja. Ferguson a fő különbséget a diglosszia-szituációval szemben abban látja, hogy ez a sztenderd változat, ellentétben a „fölléhelyezett változattal",[4] a mindennapi társalgás nyelve lehet, azaz azok nem komplementer szituációkban kizárólagosan használt változatok. Példaként a teheráni perzsát és a calcuttai bengálit idézi.

3. Igaz-e vajon a fenti megállapítás, miszerint a mai Iránban a sztenderd nyelv, azaz a teheráni művelt (formális) nyelv a regionális dialektusokkal állna szemben? Ennek megválaszolásához röviden vissza kell tekintenünk a modern perzsa, illetve a perzsa irodalmi nyelv kialakulására.

Az ún. *újperzsa* nyelv első irodalmi emlékei a IX. századból (költői), illetve a X. századból (prózai) származnak. A XII. századra alakult ki Iránban egy viszonylag egységesnek mondható, normalizált (írott) irodalmi nyelv, az ún. *klasszikus perzsa*, mely a XIX. századig lényegesen nem változott. Évszázadokon át ez volt a közös irodalmi nyelve az Iránban és Transzoxániában élő népeknek.

A klasszikus irodalmi nyelv kialakulásának előzményeit és folyamatát Lazard[5] a következőképpen vázolja:

[3] Vö. Ferguson 1975, 291—317.

[4] Ezt H (high) változatnak nevezi, szemben a L (low) változattal, mely a regionális dialektusokra (változatokra) vonatkozik. Meg kell jegyezni, hogy Ferguson nem definiálja a *dialect*, *variety*, *language* szavakat, azokat nem műszóként használja.

[5] Vö. Lazard 1971, 361—391 és 1975, 595—632.

A szászánida kor végére (VII. század) Irán hivatalos nyelve, a *középperzsa* vagy *párszi*[6] (az adminisztráció, a vallásos és világi irodalom nyelve) igen nagy mértékben eltávolodott a korabeli beszélt nyelvtől. Az arab hódítás első évszázadaiban a nyugati területek perzsa dialektusa, a *dari* az Oxuson túli keleti területekre is átterjedt és az iráni népek közös beszélt dialektusává vált. *Párszi* és *dari*, Lazard elemzése szerint, a szászánida kor végén ugyanannak a nyelvnek két különböző stílusvariánsa: az első a hivatalos, az írott irodalom, a másik a mindennapi kommunikáció eszköze. A *dari* elterjedése során fokozatosan kiszorította a lokális nem-perzsa dialektusokat (ezek legtöbbje a IX. századra kihalt), miközben, rögzített írott hagyomány nem lévén, magába olvasztott dialektális elemeket is. Ennek következményeként két fő dialektusa alakult ki: egy eredeti szülőhelyén, Khorászánban, mely főként nem-perzsa (párthus) elemekkel gazdagodott, és egy délnyugati, melyet szókincse és grammatikai sajátságai inkább a középperzsához kapcsolnak. Ugyanakkor az arab hódítás révén az *arab* is egyre jelentősebb szerepet kezdett játaszani. A IX. századra Iránban a tudomány és az irodalom, egyáltalán a művelt társalgás nyelve az arab lett, szinte teljesen kiszorítván a használatból a régi perzsa (középperzsa vagy párszi) irodalmi nyelvet. A következő évszázadokban azonban ismét megváltozott a nyelvi szituáció. A keleti tartományokban, ahol nem volt olyan mélyen gyökerező a szászánida (középperzsa) tradíció, ugyanakkor az arab kalifátus uralmától is függetlenebbek voltak, a dari helyi beszélt nyelvjárásán lassan egy új irodalmi nyelv alakult ki, a *klasszikus perzsa*. Az itt uralkodó Számánidák udvari költői emelték elsőként irodalmi rangra ezt a dialektust, mely bizonyos dialektális sajátságokat levetve, ugyanakkor arab elemeket[7] bőségesen magába olvasztva a XII. század elejére egy egységes írott tradícióval rendelkező irodalmi normává vált.

Lazard fenti megállapításai döntően a korai, préklasszikus (X—XI. századi) perzsa prózai szövegek elemzésén alapulnak.[8] Ezeknek, a kor felfogása szerint nem kifejezetten az irodalomhoz tartozó prózai (természettudományi, történeti, vallási traktátusok stb.) szövegeknek a kéziratai a későbbi, a XII. századi szövegeknél kevésbé egységes nyelvet tükröznek. Szórványosan őrzik a szerzőik által beszélt dialektusok sajátságait, amennyiben azok nem estek áldozatul későbbi másolók javításainak. Ma már látjuk, hogy a préklasszikus kor jellemzőinek tartott archaizmusok némelyike valójában kolloviális, illetve dialektális sajátság, a korabeli beszélt dialektusok eltéréseit tükrözi, mely később az egységesen normalizált irodalmi nyelvből eltűnt.[9] (A későbbiekben arra is rámutatunk, hogy ezek közül a kollokviális sajátságok közül számos megtalálható a m a i informális stílusváltozatban.)

[6] Lazard (1971) fenti első cikkében vizsgálja a *párszi* elnevezés különböző korszakokban használt jelentésváltozatait.

[7] A továbbiakban csupán a perzsa különböző változatait vizsgáljuk. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy különösen az első évszázadokban a perzsára igen nagy hatással volt az arab. Az arab-perzsa diglosszia elemzését lásd Telegdi (1973, 53).

[8] Vö. Lazard 1963, Introduction.

[9] Ezekben az archaikus sajátosságokban részben a ma önálló nyelvek (modern perzsa, kabuli perzsa, tadzsik) egykori dialektológiai különbségeit, részben a mai kollokviális (informális) változatok közvetlen előzményeit fedezhetjük fel. Vö. Lazard 1963, 340.

Az egységessé vált irodalmi (írott) nyelv mellett a nagy kiterjedésű területen élő lakosság természetesen továbbra is megőrizte sajátos perzsa dialektusait is. Ezek közül egyesek, századokkal később (XIX—XX. század) újonnan kialakult irodalmi nyelvek alapjává váltak: így a Kabulban beszélt perzsa lett Afganisztán egyik hivatalos nyelve, a *kabuli perzsa* vagy *dari* és a *tadzsik* (az egykori bokharai-szamarqandi perzsa dialektus) lett a Szovjetunióban a Tadzsik SzSzK hivatalos nyelve. Iránban a nyelvi szituáció bonyolultabb. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a teheráni perzsa dialektus lett az alapja a *modern perzsa kollokviális* (informális) változatának, és a szoros értelemben vett modern perzsa irodalmi nyelvnek.

E három új nyelv, szoros genetikai rokonságuk ellenére, lényeges eltéréseket mutat. Számos eltérés eredeti különbséget őriz, kimutathatóan mintegy ezer éve.[10] Különbözőek voltak a három nyelv esetében az új irodalmi nyelv kilakaulásának a feltételei is. A kabuli perzsa dialektus és a tadzsik önálló irodalmi hagyománnyal nem rendelkezett, az újonnan létrejött irodalmi nyelvek a helyi beszélt nyelvjárásokon alapultak.[11] A perzsának kb. a Szafavida kortól (XVI. század) vagy még korábban, használatos volt egy formális (írott) változata, mely a régi közös irodalmi nyelv, szorosabban véve a klasszikus próza hagyományait folytatta, bár alapjaiban (grammatikailag) attól élesen elkülönült, mondhatjuk, más nyelv volt. Ez tekinthető a mai formális sztenderd közvetlen előzményének. Ez volt évszázadokon át a hivatalos adminisztráció nyelve, míg a költészet továbbra is a hagyományos klasszikus nyelvet és irodalmi mintákat követte. A modern perzsa formális változata tehát egy évszázadokkal ezelőtt kialakult nyelv, ezért helytelen az a legtöbb nyelvtankönyvben megtalálható állítás, miszerint a *modern perzsa* alapja a *teheráni dialektus*. Teherán ugyanis kb. két évszázada még jelentéktelen falucska volt, politikai, kulturális, „nyelvformáló" jelentősége csak a múlt századtól számottevő.

Mind ettől az erősen formalizált hivatalos stílustól, mind a klasszikus költészet nyelvétől igen erősen eltért azonban a mindennapi társalgás nyelve, a beszélt nyelv. A XIX. század elejétől kezdve mind több próbálkozást látni a klasszikus nyelvi normától való elszakadásra, illetve a hivatali zsargon megreformálására, azaz mind az irodalmi, mind a hivatalos állami nyelvnek a kollokviális nyelvhez való közelítésére.[12] Ez a kollokviális nyelv döntően a teheráni nyelvjáráson alapul, ez sztenderdizálódik jelenleg is a telekommunikációs eszközök révén. Tehát a modern perzsa sztenderdizálódó informális változata alapul a teheráni dialektuson. A múlt század végétől tapasztalhatók törekvések ennek a kollokviális nyelvnek irodalmi rangra emelésére. (Ezt tekintjük a szorosabb értelemben vett modern perzsa irodalmi nyelvnek.) Ezek, a kezdetben a hagyományőrzők részéről nagy tiltakozással fogadott próbálkozások (Dehkhodâ, Dzsamâlzâde) valójában csak a század harmincas éveitől tekinthetők sikeresnek. (Hogy ez sem teljes siker, azt majd látni fogjuk.) A modern perzsa prózairodalom legkiválóbb képviselői (Hedâjat, Csubak) gyökeresen megújítják az irodalmi nyelvet: az iráni társadalom

[10] Vö. Lazard 1963, 15—17.

[11] Ez a megállapítás a tényleges helyzet leegyszerűsítése. Valójában a kabuli perzsa irodalmi nyelv alig tanulmányozott, míg a sokkal jobban ismert tadzsik esetében is az irodalmi nyelv és a beszélt változatok (dialektusok) viszonya erősen vitatott.

[12] Vö. Kamshad 1966, 9—28.

különböző rétegeiből származó szereplők használta nyelv a ma informálisnak (vagy kollokviálisnak) nevezett változat, mely „nem vulgáris és nem dialektális".[13] Sajátos kettősség jellemzi azonban ezeket a modern irodalmi alkotásokat, egészen máig: csak a dialógusok nyelve reprodukálja a kollokviális stílust, az elbeszélő részek a formális változatot képviselik. A mai újságnyelv is tükrözi ezt a kettősséget: a vezércikkek nyelve a formális sztenderd, míg az irodalmi részletek, humoros cikkek, olvasói levelek stb. nyelve az informális sztenderd.

Érdemes ezek után megnézni, hogy a nyugati és iráni nyelvtani irodalomban miképpen tükröződik ez a meglehetősen bonyolult nyelvi szituáció, a nyelvtanírók mi módon tudnak számot adni a perzsának e „sokféleségéről".

A nyugati perzsa nyelvtani irodalom hagyományosan a „perzsa" (azaz a klasszikus és modern perzsa formális változatának) normatív nyelvtani szabályait írja le. A múlt század közepétől ugyan megsokasodnak a kollokviális nyelv eltéréseire vonatkozó utalások,[14] nyomtatásban is megjelennek modern perzsa irodalmi szövegek,[15] melyek a kollokviális nyelvet próbálják reprodukálni, ezeknek tanulságai azonban a nyelvtani irodalomban nem szűrődnek le. A nyelvtanok többségükben — mondhatnánk máig — a perzsát mint egységes monolitikus struktúrát írják le, itt-ott elszórt utalásokkal a klasszikus (préklasszikus) nyelv „archaizmusaira", illetve a kollokviális [substandard] nyelv sajátságaira.[16] (Ezek az utalások valójában egyszerű transzformációs szabályok arra, hogyan „klasszicizálható", illetve „kollokvializálható" a beszédstílus.) Ezáltal elmossák az egyes nyelvtörténeti korszakok közötti különbségeket, azt a tényt, hogy a leírásuk tárgyát képező perzsa az eltelt évszázadok alatt l é n y e g e s változásokon ment át. Ezeket a változásokat azonban a nyelvtanírók egymástól örökölt és készen kapott sémái elfedik azáltal, hogy a modern perzsa formális válto-

[13] Vö. Boyle 1952, 451.

[14] Ibrahim 1841; Fleischer 1875; Rosen 1890.

[15] Haggard és Strange 1882; Rogers 1890. — Itt említjük meg, hogy hagyományosan az európai nyelvtani irodalomhoz szokták sorolni azokat a XVII. században készült első perzsa nyelvtanokat (Dieu, Graves, Ignazio, Meninski), amelyeket főként európai misszionáriusok és diplomaták számára készítettek, praktikus célokra. Ezek a sovány nyelvtani vázlatok gyökeresen eltérnek a későbbi, XVIII—XIX. századbeli nyelvtanoktól abban, hogy — elsőként — számos (fonetikai és morfológiai) kolloviális sajátságot is lejegyeznek.

[16] Saleman-Shukovski (1889) kitűnő kis könyvének előszavában olvashatók szerint a szerzők tisztában voltak ezekkel a nehézségekkel: »Eine Sprache, deren litterarisches Leben über ein Jahrtausend umfasst, konnte in dem gegebenen engen Rahmen nur in den wichtigsten Grundzügen dargestellt werden; denn wenn die Veränderungen, denen sie in diesem langen Zeitraum unterlegen ist, auf den ersten Blick auch geringfügig erscheinen, so wäre es dennoch die Aufgabe des Grammatikers gewesen, die Eigentümlichkeiten der verschiedenen Perioden in der Darstellung deutlich hervortreten zu lassen. Dieser Aufgabe gerecht zu werden hinderte aber der Mangel an den notwendigsten Vorarbeiten, und so mussten wir uns bescheiden, das »Neupersische« als ein gleichartiges Ganzes vorausgesetzt, nur hier und da auf einzelne Punkte der altertümlichen Sprache Firdausî's, sowie der neuesten Umgangs- und Schriftsprache hinzuweisen." — Sajnálatos módon hasonlóan jár el közel száz évvel később is egy szerzőpáros, amikor a klasszikus irodalomból vett részletek (XI. és XII. század) mellett mai újságcikkeket és párbeszédeket ad nyelvtani passzusok illusztrálására (Alavi és Lorenz 1967). A modern perzsának ma egyetlen, tendenciájában adekvát leírása Lazard (1957) könyve, amely sok értékes megfigyelést tartalmaz a modern perzsa stílus-változatairól (littéraire-familière), azok szisztematikus összefoglalása nélkül.

zatának normájától eltérő jelenségeket a „stílusváltozat" (pl. archaikus, klasszikus, arabos, substandard, slang) kategóriájában utalják.

Maguk a perzsák még konzervatívabb felfogást vallanak a saját nyelvükről. Hagyományosan, az irodalmi nyelv normája a klasszikus kori szerzők (Nezâmi, ᶜAttâr, Hâfez, Saᶜdi) nyelve,[17] az iskoláskönyvek az ő műveikből vett idézetek alapján tanítják a szemelvények után fűzött nyelvtani magyarázatokban a „perzsa nyelv" normatív szabályait. Így olyan nyelvtani jelenségeket írnak le, melyek évszázadok óta nincsenek használatban vagy élő beszédben soha nem is használták azokat.[18] Újabban szerepelnek a tankönyvekben XX. századi irodalmi szemelvények is. Ezek közül egyesek a modern perzsa formális változatát (pl. értekező próza: P. N. Khânlari; líra: Bahâr), mások az irodalmi rangra emelt informális (kollokviális) változatot (Hedâyat) képviselik.[19] A nyelvtani magyarázatokban csupán a klasszikus és modern nyelv feltűnő inkongruenciáinál jelzik, hogy melyik az „irodalmi", melyik a „kollokviális" *(zabân-e goftâr* vagy *zabân-e moḥâvere)*. Általában jellemző, hogy azokat a kollokviális sajátságokat regisztrálják, melyeket már ismernek a préklasszikus szerzőktől vagy a klasszikus költői nyelvből.[20] Nem vesznek tudomást azonban olyan nyelvtani jelenségekről (pl. a *dâštan* segédigével képzett, folyamatos igei aspektust kifejező igealakok), melyeknek létét a klasszikus auktorok nem igazolják. Természetesen tudatában vannak annak, hiszen ez mindennapi tapasztalatuk, hogy anyanyelvükben *beszéd* és *írás* milyen lényegesen eltér egymástól.[21] Egyesek egyenesen két nyelvről, egy írottról és egy kollokviálisról beszélnek. Többségük tagadja azonban, hogy ez utóbbinak helye van a nyelvészeti elemzésekben, egyáltalán, a nyomtatásban.[22] Ez annál is feltűnőbb, mivel ezt a kollokviális változatot, mint említettük, legkiválóbb

[17] Vö. Minovi 1942, 41—47.

[18] Így például a perzsából rég kiveszett, a klasszikus nyelvben is csak néhány esetben megmaradt vocativust egy mai perzsa iskoláskönyv a XII. századbeli Saᶜdi idézeteivel illusztrálja (Qarib és Bahâr 1329, 45).

[19] Lásd *Fârsi*. — Érdekes tanulságokkal szolgál ugyanennek a tankönyvnek a 4. osztályos változata, amelyet az elmúlt tanévben az iráni középiskolákban használtak és a Khomeini-éra művelődéspolitikájának megfelelően „megreformáltak": azaz a klasszikus szerzők szemelvényeit növelték a modern perzsa irodalmi szövegek rovására (pl. Hedâyat teljesen kimaradt), s a kollokviális sztenderd változatot képvielő szövegek teljesen hiányoznak. A változtatás azonban nemcsak a szövegek válogatását érintette: az egyes leckék után fűzött nyelvtani magyarázatok szinte teljesen elmaradtak, illetve semmitmondóak. A nyelvtani gyakorlatok zömében ilyen típusú feladatokból állnak: „Az első tíz sorban hány arab és hány perzsa maṣdar (főnévi igenév) található?"; „Az alábbi szavak jelentését mondjátok meg!" (Ezután jórészt arab szavak következnek.) (Lásd *Fârsi. Sâl-e čahârom-e dabirestân*. Teherán, 1358. 137).

[20] A fent említett tankönyv például a ma csupán a kolloviális nyelvre jellemző használatát az enklitikus névmásoknak (prepozíció + enklitikus névmás) a klasszikus költői nyelvből vett példákkal illusztrálja. (Ez a használat nem volt jellemző a klaszszikus prózai nyelvre, és a mai formális stílus sem használja.)

[21] Vö. Khânlari 1340, 75—85; Ṣâdeqi 1349, 61—66; Bâṭeni 1348, 11; stb.

[22] Meg kell jegyeznünk a teljesség kedvéért, hogy Iránban fiatal nyelvészeknek egy csoportja világosan látja ezeket a problémákat (Ṣâdeqi, Bâṭeni), s kísérleteznek is a hagyományos nyelvészeti irodalom megújításával, a nyugati általános nyelvészet eredményeinek felhasználásával. Munkáikban számos értékes megfigyelést tesznek a kollokviális nyelvről, de elemzéseiknek tárgya túlnyomórészt az írott nyelv. Ṣâdeqi kísérletnek szánt könyve *(Dastur. Sâl-e dowwom)* határozott különbséget tesz *zabân-e neveštâr* és *zabân-e goftâr* között. Munkája, bár elméletileg zavaros, bizonyos kollokvializmusok lejegyzésével úttörőnek számít. Könyvét a hagyományos irányzat képviselői éles kritikával fogadták (Moulâi 2536, 245—251).

XX. századi íróik irodalmi rangra emelték (azaz *irodalmi nyelvvé* vált) az utóbbi évtizedekben. Ezek az írók nem csupán „népies kifejezésekkel", „tájszavakkal" vagy „kollokviális fordulatokkal" gazdagítják, színesítik stílusukat, ahogy azt általában emlegetni szokták, hanem nyelvük a modern perzsa informális változata, a beszélt nyelv, mely l é n y e g e s e n különbözik a formális változattól.

Felmerül ezek után a kérdés, mi az oka a klasszikus nyelvi norma e szívós őrzésének, évszázadok óta szinte változatlan fenntartásának? Mi az oka annak, hogy a hivatalos kultúrpolitikai irányzat még ma sem vesz tudomást az informális változat irodalmi rangra emeléséről, sztenderdizálódásáról?[23] Különböző objektív (társadalmi, politikai) okok mellett lényeges szerepet játszik egy szubjektív tényező is: különös, máshol alig tapasztalható bensőséges viszony fűzi a perzsákat klasszikus alkotásaikhoz. Perzsa anyanyelvűek számára, műveltségi szintjüktől függetlenül, ezek a klasszikus alkotások nem ismeretlenek, gyakran hallott és előadott művek, nyelvük i s m e r ő s, érthető (ha nem is az általunk használt filológiai értelemben), nem rég letűnt korok nyelvtörténeti kuriózumának számítanak.

Emellett a két nyelv, a klasszikus és a modern perzsa közötti különbségek, bár a nyelvész számára nyilvánvalóak, mégsem olyan szembetűnőek. Az í r á s ugyanis e l f e d i a nyelvben (hangtanban, morfológiában és szintaxisban) az évszázadok folyamán végbement változásokat. A közel ezer év óta szinte változatlan ortográfia pl. ma is különbséget tesz az írásban hagyományosan megkülönböztetett rövid és hosszú magánhangzók között, de ezt a különbséget ma a nyelv másképp realizálja.[24] Hasonló példákat hozhatnánk a morfológia és a szintaxis köréből is, ahol a változások szintén elsősorban az ún. grammatikai morfémák funkcióját és nem a formáját érintették.[25] A fentiek összefoglalásául megállapíthatjuk, hogy a *perzsa nyelv* kifejezés, ahogy ezzel a nyelvtankönyvekben találkozunk, *nyelvtörténeti* (klasszikus[26] és modern), *regionális* (teheráni, eszfaháni, tadzsik,

[23] A formális (klasszicizáló) stílusnak mint irodalmi normának a fenntartását az állami intézmények is szolgálják. Lásd a *Sokhan* című irodalmi lap vitáját (a 22—24. évfolyamban) arról, hogy alkalmas-e egyáltalán a mai informális változat irodalmi művek alkotására, vagy csupán mint stíluseszköz használható egyes szereplők jellemzésére. Egy perzsa időszámítás szerint 1337-ben (vagyis 1958-ban és 1959-ben) kiírt drámapályázatnak például feltétele a „tiszta", kollokvializmusoktól mentes nyelv használata (*Sokhan* 23. 367). Bár a vita valójában már rég eldőlt, a hivatalos állásfoglalás ma még negatívabbnak tekinthető, mint a hatvanas években (lásd még a 19. lapalji jegyzetet).

[24] Az iszlám hódítása óta a perzsa nyelv lejegyzésére a négy mássalhangzó jellel kibővített arab ábécét használják. A klasszikus nyelvben a magánhangzópárokat a kvantitás oppozíciója jellemezte (*a : ā; i : ī; u : ū*), míg a modern perzsában a hangminőség oppozíciója (*a : â; e : i; o : u*). Az írásban jelölésük változatlan maradt. Ez a hagyományos írásmód vezeti félre ma is a nyelvtanírók egy részét, akik az írás alapján rövid-hosszú magánhangzókat különböztetnek meg (pl. Mace 1962).

[25] Ilyen alapvető változás például az igerendszerben a formailag azonos igei préfixumok megváltozott funkciója: a klasszikus korban elsősorban az a s p e k t u s, a modern perzsában elsősorban (de nem kizárólag) a m o d a l i t á s kifejezői. A különböző szintaktikai viszonyok jelölésére szolgáló grammatikái morfémák (*-râ, -i, -e, -aš* stb.) írott alakja is lényegében azonos a klasszikus és a modern nyelvben, de használatuk szabályai határozottan eltérnek a két nyelvtörténeti korszakban. Mint a későbbiekben rámutatunk, használatuk a modern perzsa formális és informális változatában is eltérő.

[26] A „klasszikus" megjelölés vonatkozhat tehát a perzsa egyik nyelvtörténeti korszakára (amely önálló nyelvnek számít), és a modern perzsa egyik stílusváltozatára.

kabuli stb.) és *szociális* (formális, informális) változatoknak a szövevénye, melyek a nyelvleírás különböző szintjein, többé-kevésbé határozottan, elkülöníthetők egymástól. Ezt a tényt azonban a nyelvtanírók nem, vagy nem eléggé hangsúlyozzák, a perzsa anyanyelvűek pedig nem eléggé érzékelik, mivel ezeket a különböző nyelvi kódokat, melyeket az olvasás és a megértés képessége összekapcsol, naponta nehézség nélkül használják a megfelelő szituációkban.

4. Mielőtt rátérnénk a modern perzsa formális/informális változatainak lényeges különbségeire, érdemes röviden bemutatni két, a *Language*-ben megjelent tanulmányt, mely az eddig alaposan elmarasztalt nyelvtani irodalom megújításával próbálkozott. Az egyiket a szerző,[27] a másikat a téma[28] kapcsolja a tárgyhoz.

Ferguson tanulmányában a perzsa hangsúlyt vizsgálja az amerikai deszkriptív technika felhasználásával, elemzésének tárgya a formális változat [Formal Standard]. Utal ugyan az informális (kollokviális) változatokra [colloquial style or speech], de véleménye szerint a formális/informális közötti eltérések csupán a kiejtést [certain assimilations and elisions] és kisebb mértékben az ige morfológiáját [contracted forms of certain common verbs] érintik. Az idézett példákból, illetve az azokból levont következtetésekből azonban kiderül, hogy Fergusont informátorai (Amerikában élő és tanuló teherániak) akaratlanul megtévesztették. Az idézett példák jó része ugyanis nem a perzsa formális vagy informális változatát képviseli, hanem „klasszicizáló, archaizáló" stílusvariánsát.[29] Így kerültek a példák közé olyan, a szinkróniától idegen elemek is, melyeket ma a sztenderd nyelv egyáltalán nem használ.[30] A szituáció érthető: a perzsa anyanyelvű informátorok a nyelvükről tudakozódó idegennek az általuk legbecsesebbnek tartott emelkedett irodalmi stílusban válaszoltak, előttük ennek a klasszikus nyelvet utánzó stílusnak volt a legnagyobb presztizse. Ugyanakkor a szerző morfológiailag kifejezetten kollokviális formákat a formális változat kiejtésének megfelelően ír át (pl. a tagadó igei préfixum *na-/ne-* alternációját vagy prepozíció és enklitikus névmás kapcsolatát *azaš* formában).

Hodge cikkében kifejezetten a sztenderd perzsa stílusvariánsait vizsgálja. Célja lényegében az, hogy korábban a leíró nyelvészet által a „szabad változat"-ba utalt elemek (fonetikai variációk, morféma-alternánsok) választása alapján stílusváltozatokat határozzon meg. Kétféle jelenségsorozatot ír le: az elsőben a formális/informális variánsokat elemzi, elsősorban a fonetikai variációk, kisebb mértékben az igei morfológia területén. A szokásos formális/informális dichotomiát finomítva, további alkategóriákat állapít meg *(quotative* és *normal*, illetve *deliberate* és *colloquial)*.

A másik jelenség-sorozatban a *„politeness-level"* szerint szintén négytagú skálát állít fel *[familiar, polite, deferential, royal]*. Ez, gyakorlatilag, nem jelent más szempontú felosztást, hanem a formális/informális kategóriák

[27] Vö. Ferguson 1957, 123—135.
[28] Vö. Hodge 1957, 355—369.
[29] Ferguson használja a „classical" megjelölést, ez azonban nála a klasszikus kor nyelvére, nem pedig a modern perzsa egyik stílusváltozatára vonatkozik.
[30] Például a *ma-* tiltó igei préfixum. Az meg egyenesen hibás állítás, hogy a *mi-* és *be-* igei préfixumok igeidők képzésére szolgálnak (Ferguson 1957, 126).

szerinti különbségeknek részben a szintaxis (konkordancia), részben a szemantika egy speciális területére, a megszólítások szemantikájára való kiterjesztését. Hodge példáiból kitűnik, hogy az esetek többségében felosztásban a *colloquial/familiar* áll szemben a másik három alkategóriával. Azaz, és ebben megegyezik Fergusonnal; a stílus-skála legalsó rétegébe[31] sorol olyan jelenségeket, melyeket mások egyszerűen az informális változat, vagy legújabban az *informális sztenderd*[32] jellemzőjének tartanak.

Milyen tanulságok vonhatók le ebből a két, egyébként jó nyelvész által írt tanulmányból? A legfontosabb: a szinkrón leírás által regisztrált adatok, a variációk és alternánsok felosztása stílus, illetve szociológiai változatokra a nyelvtörténet, az irodalmi nyelv kialakulásának alapos ismerete nélkül nem lehetséges, felszínes, hamis megállapításokhoz vezet. A cikkek másik tanulsága, és ez általában érvényes a nyelvtankönyvekben a kollokviális változatokra tett „ad hoc" megjegyzésekre, hogy a két változat különbségeinek alaposabb elemzése nélkül a szerzők csak a könnyen regisztrálható tényekre (lexika, kiejtés, morfológiai alternációk) hivatkoznak.

5. Ezzel szemben számos jelenség arra utal, hogy a fentieknél sokkal mélyebb, a nyelv történetében mélyebben gyökerező különbségek állnak fenn jelenleg a perzsa két változata között. Ennek bizonyítására az alábbiakban néhány példát szeretnénk bemutatni az informális változat szintaxisának köréből. A példák közül az elsőt részletesen, a nyelvtörténeti elzőményekkel tárgyaljuk, a többit csupán röviden vázoljuk.

5.1. A folyamatos szemléletű cselekvés kifejezésére ma, *kizárólag az informális változatban* használnak egy, a *dâštan* ['bírni, tartani'] segédigével képzett összetett igealakot: *dâram minevisam* ['I am in the act of writing'] és *dâštam mineveštam* ['I was in the act of writing'].[33] A formális nyelvben nem használják ezt az alakot, a mai nyelvtankönyvek általában nem veszik fel az ige paradigmájába, csak mint kollokvializmust említik.[34] A perzsa iskoláskönyvekben — tudomásom szerint — egyáltalán nem szerepel.

A fenti igealak első lejegyzése a szakirodalomban a múlt században gyűjtött és kiadott népköltészeti (folklór) szövegekből származik.[35] Később, e század elején, több dialektusban is regisztrálják.[36] A nyelvészek, akik felfigyeltek erre a sajátos alakra, mind megjegyzik, hogy a beszélt nyelvben igen elterjedt, az irodalmi nyelvben azonban nem használják.

Innovációt használ vagy archaizmust őriz a kollokviális nyelv? A feleletet erre a kérdésre a perzsa, illetve az iráni nyelvtörténetben kereshetjük.

Az eljárás, igei aspektus kifejezése lexikális segédigével, nem ismeretlen a perzsa régebbi nyelvtörténeti korszakaiban, más közép- és újiráni nyelvekben sem. Az óperzsában, más régi indoeurópai nyelvekhez hasonlóan, az ige (verbum finitum) kategóriáinak (idő, mód, aspektus) kifejezésére

[31] A „colloquial" itt megfelel a „slang" vagy a „substandard" fogalmának.
[32] Vö. Jazayeri 1970, 447—457; Towhidi 1974, 9—10; Provasi 1979, 257; MacKinnon 1977, 8.
[33] Vö. Lambton 1967, 160. Lásd még Dehgân 1972, 198—205.
[34] Például Obolensky 1963, 8 és 253.
[35] Zsukovszkij 1888, 376—377.
[36] Ivanow 1925, 253; Lorimer 1928, 287—319; Rozenfeld 1948, 305—310.

változó tövek (prézensz, aorisztosz, perfektum) és személyrag-sorozatok (primer, szekunder) kombinációi szolgáltak. E régi eljárás (flexió) mellett fokozatosan kialakult egy új eljárás is, mely igealakokat analitikusan, azaz több szavas kifejezéssel, főige + segédige kombinációjával hozott létre. A középperzsa pl. egyes igei kategóriákat (mód) hagyományosan, flexióval, másokat (pl. egyes múlt idejű aktív és passzív alakokat) analitikusan, a főige passzív participiumával és ragozott segédige kombinációjával fejezett ki. Az igei aspektus árnyalatainak jelölésére a középperzsában különféle grammatikai eszközök szolgáltak: lexikális segédigék *(ēstādan, māndan, dāštan*[37]*)*, igekötők *(bē, frāz)* és adverbium *(hamē)*. A középperzsában ezek közül az eljárások közül egyik sem grammatikalizálódott, azaz vált az igei aspektus egyetlen kötelező kifejezőjévé. A korai (X—XI. századi), még nem az egységes irodalmi nyelvet tükröző prózai szövegekben középperzsa aspektust jelölő igék feltűnnek még hasonló funkciókban.[38] A XII—XIII. századra megszilárdult irodalmi nyelvben azonban már nincsenek használatban, helyettük a másik két grammatikai eszköz (a *bi-* igekötő és a *(ha)mē* adverbium) vált általánossá, grammatikalizálódott mint az igei aspektus kifejezésének eszköze. Aspektust jelölő segédigéknek a használata e funkcióban az irodalmi nyelvben nem vált általánossá.[39]

A modern perzsában az igerendszer lényeges változáson ment át és ez a változás éppen ezeknek az igei préfixumoknak a funkcióját érintette: ma elsősorban a modalitás kifejezőivé váltak. A modern perzsában ezért, úgy tűnik, ennek a megváltozott funkciójú igei préfixumnak a pótlására, az igei aspektus egyértelmű kifejezésére ez a régi, a perzsa korábbi nyelvtörténeti korszakaiban alkalmi fráziskent előforduló, a kollokviális nyelvben feltehetőleg mindvégig használt igealak grammatikalizálódik, válik a modern perzsa igei paradigma-rendszer konstans elemévé.[40]

Ez az eljárás, mely egy igei kategóriát főige + segédige kombinációjával fejez ki, úgy tűnik, tendenciaszerűen érvényesült a perzsa igerendszer változásai során a különböző nyelvtörténeti korszakokban. Ennek a tendenciának az érvényesülésére a perzsához közelebb és távolabb eső nyelvek is nyújtanak példát. A *tadzsikban* például, mely a perzsához legközelebb áll és ahhoz hasonlóan a középperzsa egyenes folytatásának tekinthető, az *istodan* segédigével képzett alakok szolgálnak egy sajátos (ún. progresszív) folyamatos szemlélet kifejezésére,[41] mégpedig kizárólag a prózai (nem klasszicizáló) szövegekben. A tadzsik *istodan* segédigének a közép-

[37] Vö. Nyberg 1974, 60; Henning 1933, 246—247. Henning cikkében idéz egy (i. e. VI. századbeli) óperzsa példát, egy alkalmi frázist, éppen a számunkra érdekes *dâštan* ige hasonló funkcióban való használatáról: *duvarayāmai(y) basta adāri(y)* ['an meinem Hof wurde er gefesselt gehalten'].

[38] Vö. Lazard 1963, 488, 489.

[39] A három segédige közül az *ēstādan* használatának vannak nyomai legtovább a klasszikus költészetben. Vö. Bahâr 1337, I, 306, 2. lapalji jegyzet; Cejpek 1956, 177.

[40] Valószínűtlennek látszik Dehgân feltevése, miszerint a perzsa újítását (amely a XIX. századnál régebbi nem lehet) vették át egyéb dialektusok, pl. a gabri: Dehgân 1972, 205.

[41] Például *навишта истодаам* ['I am writing']. Az igealak a főige múlt idejű igenevéből és a segédige perfectumban ragozott alakjaiból áll. Vö. Rastorgueva 1963, 63; Oranskiy 1975, I, 27—28, 46—47.

perzsa *ēstādan*-nal való etimológiai és funkcióbeli rokonsága nyilvánvaló.[42] (A tadzsikban ezenkívül lexikális segédigéknek egész sora szolgál még az igei aspektus árnyalatainak kifejezésére, ezek kialakulásában azonban lényeges szerepet játszhatott a török (özbeg) nyelvű környezet is.)[43]

Hasonló jelenséget találunk a *szogdban* is. Mindhárom dialektusában (manicheus, keresztény, buddhista) a ragozott igealakhoz járulhatott két, igei aspektust kifejező, eredetileg segédigéből (vö. avesztai *hišta-)* származó affixum *('skwn, 'štn).* Az első affixum mindhárom dialektusban megtalálható, a második azonban csak a buddhista szogd dialektus bizonyos igealakjainál (egyes szám 1. és 2. személy). Benveniste találó magyarázata szerint az azonos funkciójú igei affixumok komplementer eloszlása a stílus különbségéből adódik: az előbbi az általános, irodalmi [la forme ancienne et littéraire], az utóbbi a beszélt nyelv [la langue parlée] eleme.[44] Ennek a kollokviális értékű *'štn* igei affixumnak mind előzménye (az i. e. első évezredből származó avesztai alak), mind folytatása megtalálható a mai jidga és jagnóbi nyelvekben.

Végül válaszolnunk kell a feltett kérdésre: vajon a kollokviális nyelv alakja a modern perzsában újítást képvisel-e vagy régi eljárást őriz, mely szemünk előtt grammatikalizálódik. A perzsa igerendszer belső fejlődése, valamint egyéb iráni nyelvek példái azt sugallják, inkább az utóbbiról van szó. A középperzsa azt mutatja, hogy igéknek egy sajátos csoportja, j e l e n t é s é n é l f o g v a, alkalmas volt — mint lexikális segédige — egy olyan igei kategória kifejezésére, melynek jelölésére vagy soha nem is állt rendelkezésre eszköz, vagy ez az eszköz kiveszett, átértékelődött a nyelv változása során. A kifejezés módja (főige + segédige kombinációja) sem új, több ezer éves hagyományban gyökerezik, bár a megoldás mai technikája változó (főige + participium a tadzsikban; főige + ige affixum a keletiráni nyelvekben; ragozott főige + ragozott segédige a perzsában).

5.2. A formális változatban a főnév határozatlanságának a kifejezésére több, különböző stílusértékű eszköz *(yek, yeki, -i)* szolgál,[45] míg a határozottság kifejezésére közvetlen mód nincs. Ezzel szemben az informális változatban használnak egy *-e* hangsúlyos szuffixumot egyes számban álló főnevek után határozott névelőként.[46]

Az itt felsorolt kollokvializmusok közül ezt csak kevesen és eltérően említik. Obolensky, aki kifejezetten a beszélt nyelvet írja le, használatukat vulgárisnak, személyekkel kapcsolatban pedig pejoratív jelentésűnek

[42] Vö. Szmirnova 1948, 297—304; Rozenfeld 1951, 32—40; Rastorgueva és Kerimova 1964, 279.

[43] Például *нишастан* ['ülni'], *рафтан* ['menni'], *омадан* ['jönni'], *мондан* ['maradni'], *гирифтан* ['fogni']. Úgy látszik, ezek az igék még őrzik eredeti jelentésüket és alkalmilag kapcsolódnak más igékkel. A *рафтан* és *омадан* igék például segédigeként használva a mozgást jelentő igék mellett a mozgás irányát is jelölhetik. — A másik, a perzsához közel álló újiráni nyelvben, a kabuli perzsában is találhatók igék hasonló funkciókban, például *estadan* ['állni'], *šestan* ['ülni'], *raftan* ['menni']. A folyamatos, illetve szokásos igei aspektus kifejezésére itt a *raftan* grammatikalizálódott. Vö. Farhadi 1955, 80—81.

[44] Vö. Benveniste 1966, 45—49.

[45] Vö. Lazard 1957, § 47.

[46] Például *hotelé koǰâst?* ['Where's (the) hotel?']
hotél koǰâst? ['Where's the hotel?']
Obolensky 1963, 1, 9. Lásd még Bâțeni 1348, 169; Ṣâdeqi 2535, 131.

tartja.[47] Ṣâdeqi szerint jelentése nem kötelezően pejoratív. Használatának egy nagyon lényeges sajátságát csak legújabban említik: ha jelzős szerkezet után áll, a jelzett szó és a jelző közötti kötelező *-e* toldalék (ezâfe) elmarad.[48] A főnév és főnévi csoport határozottságának a fenti módon való kifejezése valószínűleg nem korlátozódik a teheráni perzsára. A sirázi perzsa dialektusban pl. található hasonló funkcióban egy *-u* morféma.[49]

5.3. Az enklitikus névmási szuffixumok alkalmazásában lényeges különbségek mutatkoznak a formális/informális változatban. Az előbbiben helye, funkciója, használata kötöttebb: főként birtokos névmásként áll.[50] Ritkábban előfordul tranzitív igék ugán kapcsolva tárgyi, illetve részeshatározói funkciókban. Az informális változatban használata sokkal gyakoribb, funkciója gazdagabb. Az említetteken kívül betöltheti az alany szerepét is. Helye kötetlen, bármely mondatrész után állhat.[51] A felsorolt példák közül a nyelvészek különösen alanyi funkcióban való használatát, valamint prepozíció után szuffigálva (pl. *beš* 'neki') tekintik ma kollokviálisnak, illetve vulgárisnak.[52] E névmási szuffixumoknak az informális változatban megfigyelhető használata ugyancsak régi hagyománnyal rendelkezik. A préklasszikus (X—XI. századi) szövegekben használatuk (helyük, funkciójuk) a mai *informális* változatéval rokon. Használatuk a későbbi korok klaszszikus költészetében is megőrződött, míg az irodalmi prózai stílus kevésbé alkalmazta őket.[53] Hozzátehetjük, hogy a mai informális változatban használatos morfémaváltozata *(-et, -eš)*, illetve ezeknek előzménye ugyancsak kimutatható a legrégibb újperzsa szövegekben.[54]

Az egyes szám 3. számú alaknak ige után alanyi funkcióban való használata, minden bizonnyal, igen régi archaizmus, középperzsa szövegekben használt sajátos szerkezet nyomát őrzi, melynek kialakulása összefüggött a perzsa igerendszer teljes átalakulásával.[55]

5.4. Az informális változatban egyes g r a m m a t i k a i m o r f é m á k[56] használata ingadozó, igen gyakran elmaradnak. Így pl. a *-râ* tárgyi szuf-

[47] „As these forms are too colloquial it is recommended that they be omitted. They are retained here only because they are on the tape" (Obolensky 1963, 1, 9).

[48] Obolensky 1963, 8, 253; Ṣâdeqi 2535, 131.

[49] Ṣâdeqi 1354, 247, l. lapalji jegyzet.

[50] Például *ketâb*-am ['könyvem'], *ketâb*-at (informális: *ketâb*-et) ['könyved'], *ketâb*-aš (informális: *ketâb*-eš) ['könyve'].

[51]

Informális:	Formális:
goft-eš	*u goft* ['ő mondta']
goft-eš	*be u goft* ['neki mondta']
didam-eš	*u-râ didam* ['őt láttam']

[52] Vö. Arends 1941, 50; Boyle 1952, 456; Ṣâdeqi, 1349, 61—66.

[53] Vö. Lazard 1963, § 321.

[54] Vö. Lazard 1963, § 282, 289; MacKenzie 1968, 250, 251, 268: *'zyš*. Még egy korábbi adat középperzsa manicheus szövegekből: Boyce 1975, 33: *azišˉ*.

[55] A tranzitív igék múlt idejét a passzív participium perfectum fejezte ki, mellette az ágenst (a logikai alanyt) enklitikus névmási szuffixum jelölte. Az újperzsában az igenév, elveszítvén passzív jelentését, a múlt idő tövévé vált, amely a lét-igéből származó személyragokkal ragozódik.

[56] A perzsában a nyelvtörténeti fejlődés során a régi (óiráni) „sok esetes" névszóragozás eltűnésével a főnév szintaktikai funkciója különböző grammatikai morfémák (szuffixumok, prepozíciók) fejezik ki.

fixum, melynek használata a formális változatban meg van határozva, az informális változatban igen gyakran elmaradhat.[57] A hely- és időhatározót jelölő csoportból (prepozíció + főnév) ugyancsak gyakran elmarad a prepozíció. E jelenség a szórend változásával kombinálódik.[58]

Míg ezt a jelenséget már a múlt században is a perzsa kollokviális sajátságai közé sorolták,[59] csak a legújabb leírások említik az *ezâfe*-s z e r k e z e t *-e* morfémájának az elmaradását és ezzel együtt a szintagma hangsúlyának a megváltozását.[60] (Itt sem kell feltétlenül új jelenségre gondolnunk. Az írás ugyanis néhány esettől eltekintve, nem jelöli az ezâfe *-e* magánhangzóját.)

Ide sorolhatunk még egyes igealakokat (jövő idejű, régmúlt), melyek szinte teljesen hiányoznak az informális változatból. Az alárendelt mellékmondatok mellérendelővé való átalakítása a kötőszavak elhagyásával,, illetve a szubjunktivuszi alakok indikatívuszivá való átalakításával ugyancsak az informális változat sajátsága.[61]

5.5. Végül megemlíthetjük a szórend kérdését. A formális változat szokásos (de nem kötelező) szórendje SOV. Az informális változatban a szórend kötetlenebb, egyes nyelvészek szerint teljesen az.[62] A kollokviális nyelv szabad szórendje láthatóan összefügg egyéb grammatikai elemek megváltozásával, illetve elmaradásával. A legújabb kutatások arra figyelmeztetnek, hogy az informális változat szórendjének variációi, sőt, egyéb szupraszegmentális elemek (intonáció, hangerő, hangtempó stb.) szintaktikai funkciót tölthetnek be, átvéve a csak a formális (írott) változatban használt grammatikai morfémák szerepét.[63] („Az írott nyelv jobban rászorul a szabályozásra, mert nem kíséri mimika.")

6. A fenti példák világosan mutatják, hogy l é n y e g e s, a nyelv történetében mélyen gyökerező különbségek vannak a perzsa formális és informális változatai között. Ha azonban a különbégek jellegét vizgáljuk, Fergusontól eltérő eredményre jutunk. Ferguson szerint ugyanis a H változat nyelvtani struktúrája gazdagabb, az L változaté szegényebb (pl. kevesebb a morféma-alternáció és a morfémákkal kötelezően jelölt kategória, a paradigmák szimmetrikusabbak stb.). A fenti példák nem ezt igazolják: az **5.1.**, **5.2.** és részben az **5.3.** példák kifejezetten az informális nyelv gazdagságát és árnyaltabb kifejezési lehetőségeit mutatják, míg az **5.4.** és **5.5.** példák különbségei nem a grammatikai szerkezetek szegényebb vagy gazdagabb voltából, hanem a m é d i u m, jelen esetben az írás anyaga és a hang anyaga különbségeiből adódnak. Éppen ezért e két utóbbi jelenség

[57] Lazard 1957, 175; Ṣâdeqi 1349, 64—65.

[58] Például a *be bâzâr raft* ['Elment a bazárba'] mondatnak háromféle változata is lehetséges az informális változatban: *bâzâr raft, raft bâzâr, raft be bâzâr.* E lehetséges mondatok jelentései között árnyalatnyi különbségek vannak.

[59] Haggard 1882, xxxii; Rosen 1890, 20; Ṣâdeqi 1352, 334.

[60] Lazard 1957, § 45; Boyle 1966, 59; Jazayeri 1970, 452; Mahmudian 1973, 30; Ṣâdeqi 2535, 131, 144, 155. Ṣâdeqi szerint a kollokviális nyelvben egyáltalában nem ejtik, míg mások ezt csak mint lehetőséget említik.

[61] Haggard 1882, xxxiv—xxxvi; Rosen 1890, 20; Boyle 1966, 42; Ṣâdeqi 1352, 334. — Lazard a régi prózai nyelvben hasonló tendenciát figyelt meg: 1963, § 848.

[62] Mahmudian 1973, 17—18.

[63] Towhidi 1974.

az informális változat univerzális jellemzői közé sorolható, nem nyelvspecifikus, nem a perzsa sajátsága.

Egyéb tanulságokkal is szolgálnak az idézett példák: az informális változat gazdagsága nem feltétlenül újítás eredménye. Az itt tárgyalt jelenségeknek szinte minden esetben kimutathatóak a történeti előzményei. (Ha nem, az a kutatás rovására i s írható. A nyelvtörténeti kutatás ugyanis túlnyomóan az írásban fennmaradt, tehát általában egy nyelv formális változatát tükröző emlékanyagot vizsgál.) Az informális változat archaizmusokat őriz, egy grammatikai kategória többféle kifejezésére nyújt lehetőséget. Az évszázadokon át őrzött lehetőség azonban csak a nyelv történetének (változásának) egy meghatározott pontján, más, esetleg egyidejűleg végbemenő szintaktikai változásokból motiváltan grammatikalizálódik, válik egy elhalt vagy megváltozott kategória helyett annak általánosan kötelező kifejezőjévé.

Végül, visszatérve a fergusoni definícióra: ha azt elfogadjuk, a perzsa nyelvi helyzet a diglosszia-szituáció egyik pregnáns példájának tekinthető. A nyelvtörténeti adatok arra utalnak, hogy ennek a szituációnak a fennállása a történetileg követhető legrégibb időkig nyúlik vissza, s az egységes irodalmi nyelv kialakulásának általános velejárója. Egyedi a perzsa esetében az, egyrészt, hogy a klasszikus nyelv, illetve a klasszikus nyelvi norma sajátosan „élő" maradt, nem avult el, csak kevesek által élvezhető irodalmi csemegévé. Másrészt az informális/formális változat különbségei azt mutatják, hogy a perzsa sajátos abban a tekintetben is, hogy az informális változat nem tekinthető egyszerűen a formális nyelv „beszédbe tett" változatának. A két változat grammatikai különbségei két nyelv különbségei felé tendálnak. Ezek a különbségek minden bizonnyal még nyilvánvalóbbak lesznek az informális változat sztenderdizálódásával.

Ugyanakkor az eddig vázoltak arra is figyelmeztetnek, hogy a nyelvi szituáció a perzsa esetében is — de mondhatjuk, általában — sokkal bonyolultabb. Ferguson ugyan ráirányította a figyelmet egy nagyon lényeges aspektusára a szinkrón elemzéseknek, de ugyanakkor túlságosan is szimplifikálta a tényleges helyzetet, mely az általa vázoltnál, az ő példanyelvei esetében is, sokkal bonyolultabb. (Éppen ezért jóslatai a példanyelvekben bekövetkező változásokról is megalapozatlannak tűnnek.)

A perzsának ez a vázlatos ismertetése mutatja, hogy a nyelv fejlődése során *beszélt nyelv/irodalmi nyelv* viszonya állandó, külső és belső körülmények által motivált változásban van, melyet a nyelvtani irodalom általában fáziskéséssel jelez.

Ugyanakkor egy másik fontos tanulságot is meg kell fogalmaznunk a perzsa alapján: egy, a megfigyelésre korlátlanul adatokat bocsátó élő nyelv variációinak (történeti és szociális) vizsgálata, azok elkülönítése lényeges segítséget nyújt történeti szövegek elemzéséhez is, egyáltalán, a nyelvi változás mechanizmusának a vizsgálatához. A mai formális/informális változat lényeges eltérései arra figyelmeztetnek, hogy a korlátozott számban rendelkezésünkre álló történeti szövegek „mechanikus" összevetése hamis eredményekhez vezet, mert nem veszi figyelembe, hogy ezek a szövegek a korabeli nyelv melyik változatához, rétegéhez tartoznak.

Befejezésül még egy megjegyzés kívánkozik ide: az elemzés során szándékosan csak formális/informális változatot emlegettünk, felcserélve időnként a beszélt (kollokviális), illetve irodalmi nyelv kifejezésekkel. Azaz

eltekintettünk az árnyaltabb felosztásoktól, melyekkel, többek között Ferguson és Hodge is élt említett cikkében. Tapasztalatunk ugyanis az (ennek bizonyítása a bemutatott példáknál sokkal részletesebb elemzést igényelt volna), hogy nincsenek „tiszta" stílusváltozatok, a stílus-skála egyes szakaszai nem különíthetők el határozottan, gyakoriak az átfedések, az átcsúszások (pl. egy lexikális elem megválasztása, kiejtése és grammatikai szerkezete nem feltétlenül tartozik ugyanahhoz a változathoz). Bizonyos tendenciák természetesen megfigyelhetők, mint pl. az, hogy az informális változat (a vulgáris nyelv különösen) hajlamosabb más dialektusokból származó és foklór-elemek befogadására, míg a formális változat (a klasszicizáló stílus különösen) a szinkróniától idegen elemek megőrzésére. A finom részletekig menő kategorizálás, mint vizsgálati módszer szükséges, de állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a valóságos nyelvhasználathoz képest ez mindig szűkíti, megmerevíti a lehetséges kombinációk körét, nem tükrözi egy nyelv árnyalatainak gazdagságát, a lehetséges választások sokaságát.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Iranisztikai Tanszéki Szakcsoport,
Budapest

Felhasznált irodalom

Alavi, B.—M. Lorenz: *Lehrbuch der persischen Sprache.* Lipcse, 1967.

Arends, K. A.: *Краткий синтаксис современного персидского литературного языка.* Moszkva—Leningrád, 1941.

Bahâr, M.: *Sabkšenâsi yâ trikh-e taṭawwor-e nasr-e fârsi.* 2. kiadás. Teherán, 1337 (1958).

Bâṭeni, M. R.: *Touṣif-e sâkhtemân-e dasturi-ye zabân-e fârsi.* Teherán, 1348 (1969).

Benveniste, E. Le verbe *stā-* comme auxiliaire en iranien: *Acta Orientalia* (København) 30. 45—49 (1966).

Boyce, M. A reader in Manichaen Middle Persian and Parthian: *Acta Iranica* 9. (Troisième série II., 1975).

Boyle, J. A. Notes on the colloquial language of Persia, as recorded in certain recent writings: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14. 451—462 (1952).

Uő: *A grammar of Modern Persian.* Wiesbaden, 1966.

Cejpek, J. Die verbale Periphrase als ein wichtiges Unterscheidungsmerkmal zwischen Neupersisch und Tağikisch: *Archív Orientalní* 24. 171—182 (1956).

Dehgân, I. 'Dâštan' as an auxiliary in contemporary Persian: *Archív Orientalní* 40. 198—205 (1972).

Farhadi, Abd-ul-Ghafur: *Le persan parlé en Afghanistan.* Párizs, 1955.

Fârsi. Sâl-e sewwom-e dabirestân. Teherán, 2536. (1977).

Ferguson, Ch. A. Word stress in Persian: *Language* 33. 123—135 (1957).

Uő. Diglosszia: Pap Mária és Szépe György (szerk.). *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Bp., 1975. 291—317. (Az angol eredeti 1959-ben jelent meg.)

Fleischer, H. L.: *Grammatik der lebenden persischen Sprache.* Lipcse, 1875. (Ibrahim nyelvtanának átdolgozott változata.)

Haggard, W. H. D.—G. le Strange: *The Vazír of Lankurán.* London, 1882.

Haugen, E. J. B. Pride és J. Holmes (szerk.). *Sociolinguistics.* London, 1972.

Henning, W. B. Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente: *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* 9. 246—247 (1933).

Hill, T. Institutional linguistics: *Orbis* 7. 441—445 (1958).
Hodge, C. T. Some aspects of Persian style: *Language* 33. 355—369 (1957).
Hymes, D. Models of interaction of language and social setting: *The Journal of Social Issues* 23. 8—28 (1967).
Ibrahim, Mirza Mohammad: *Grammar of the Persian language*. London, 1841.
Ivanow, W. Rustic poetry in the dialect of Khorasan: *Journal of the Royal Asiatic Society* 233—313 (1925).
Jazayeri, M. A. Observations on stylistic variation in Persian: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest, 28 août — 2 septembre 1967*. Bukarest, 1970. III, 447—457.
Kamshad, H.: *Modern Persian prose literature*. Cambridge, 1966.
Khânlari, P. N. Zabân o lahje: *Dar bâreye zabân-e fârsi*. Teherán, 1340 [1961]. 75—85.
Lambton, A. K.: *Persian grammar*. 6. kiadás. Cambridge, 1967.
Lazard, G.: *Grammaire du persan contemporain*. Párizs, 1957.
Uö. Introduction: *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*. Párizs, 1963.
Uő. Pahlavi, Pârsi, Dari. Les langues de l'Iran d'après Ibn al-Muqaffa': C. E. Bosworth (szerk.). *Iran and Islam*. Edinburgh, 1971. 361—391.
Uő. The rise of the New Persian language: *The Cambridge history of Iran*. Cambridge, 1975. IV, 595—632.
Lecerf, J. Littérature dialectale et renaissance arabe moderne: *Bulletin des Études Orientales* (de l'Institut français de Damas) 2. 179—258 (1932) és 3. 47—173 (1933).
Lorimer, I. G. Is there a Gabri dialect of Modern Persian?: *Journal of the Royal Asiatic Society* 24. 287—319 (1928).
Mace, J.: *Persian*. London, 1962.
MacKenzie, D. N. An early Jewish-Persian argument: *Bulletin of the School of the Oriental and African Studies* 31. 249—269 (1968).
MacKinnon, C. The New Persian preverb *bi-*: *Journal of the American Oriental Society* 97. 8—26 (1977).
Macnamara, J. Bilingualism in the modern world: *The Journal of Social Issues* 23. 1—7 (1967).
Mahmudian, M. Du rôle de la position dans l'indication des rapports syntaxiques: *La linguistique* 9. 17—40 (1973).
Marçais, W. La diglossie arabe: *L'enseignement public* 97. 401—409 (1930).
Martinet, A. Preface: U. Weinreich. *Languages in contact*. Hága, 1966.
Minovi, M. A note on Persian grammar: *Journal of the Royal Asiatic Society* 38. 41—47 (1942).
Moulâi, M. S. Negâhi be dasturzabân-e fârsi, sâl-e dowwom: *Yaghmâ* 30. 245—251 (2536) (1977).
Nyberg, H. S.: *A manual of Pahlavi. II: Glossary*. Wiesbaden, 1974.
Obolensky, S. és társai: *Persian basic course. Units 1—12*. Washington, 1963.
Oranskiy, I. M.: *Die neuiranischen Sprachen der Sowjetunion*. Hága, 1975.
Provasi, E. Some notes on Tehrani Persian phonology: *Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. Series minor. X. Iranica*. Nápoly, 1979.
Psichari, J. Un pays qui ne veut pas de sa langue: *Mercure de France* 207. 63—121 (1928).
Qarib, 'A.—M. Bahâr és társai: *Dasturzabân-e fârsi barâye sâl-e awwal o dowwom*. Teherán, 1329 (1950).
Rastorgueva, A. S.: *A short sketch of Tajik grammar*. Bloomington, 1963.
Uő és A. A. Kerimova: *Система таджикского глагола*. Moszkva, 1964.

Rogers, A.: *Persian plays*. London, 1890.
Rosen, F.: *Shumā Farsi härf mīzänīd?* Lipcse, 1890.
Rozenfeld, A. Z. Вспомогательная функция глагола *dāštan* в современном персидском языке: *Советское Востоковедение* 5.305—310 (1948).
Uő. Некоторые вопроса таджикского диалектологии: *Вестник Ленинградского Университета*. 4. 32—40 (1951).
Ṣâdeqi, ʿA. A. Zabân-e fârsi va gunehâ-ye mokhtalef-e ân: *Farhang o zendegi* 2. 61—66 (1349) (1971).
Uő. Indépendance syntaxique et éléments indépendants dans la phrase: *Našriye-ye dâneskade-ye adabiyât-e Tabriz* 25. 327—346 (1352) (1973).
Uő. Dar bâreye baʿzi paswandhâ-ye nesbat dar fârsi-ye moʿâṣer: *Jašnnâme-ye M. P. Gonâbâdi*. Teherán, 1354 (1975).
Uő: *Dastur. Sâl-e dowwom*. Teherán, 2535 (1976).
Salemann, C.—Shukovski, V.: *Persische Grammatik*. Berlin, 1889.
Szmirnova, O. I. Сложные глаголы с *istodan* и *mondan* в таджикском языке: *Советское Востоковедение* 5. 297—304 (1948).
Telegdi, Zsigmond. Remarques sur les emprunts arabes en persan: *Acta Lingustica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23. 51—58 (1973).
Towhidi, J.: *Studies in the phonetics and phonology of Modern Persian*. Hamburg, 1974.
Vilenčik, J. Zur Genesis der arabischen Zweisprachigkeit: *Orientalistische Literaturzeitung* 38. 722—777 (1935).
Voegelin, C. F. Casual and noncasual utterances within unified structure: T. A. Sebeok (szerk.). *Style in Language*. New York, 1960. 57—68.
Weinreich, U.: *Languages in Contact*. Hága, 1966. (Az első kiadása 1953-ban jelent meg.)
Wexler, P. Diglossia, language standardization and purism: *Lingua* 27. 330—354 (1971).
Zsukovszkij, V. A. Особенное значение глагола *dâštan* в персидском разговорном языке: *Записки восточного отделения Российского археологического общества* 3. 376—377 (1888).

Jékel Judit

Emonds dummy-elméletének alkalmazása a magyar szintaxisban

0. Bevezetés

Dolgozatom célja, hogy Emonds úgynevezett dummy-elméletét a magyar nyelvre vonatkoztassa, és ezáltal próbáljon magyarázatot adni a magyar szintaxis néhány jelenségére. A dummy-elmélet felhasználásával próbálom továbbfejleszteni, illetve módosítani az É. Kiss-féle, a topic (T) és fókusz (F) fogalmakon alapuló transzformációs generatív szintaxis-megközelítést.

Vizsgálódásaim a következő területeket érintik: 1. Emonds dummy-elmélete; 2. az egyszerű és az összetett mondatok generálása az É. Kiss-féle szintaxis-megközelítésben; 3. a dummy-elmélet magyarra vonatkoztatása és néhány probléma felvetése, melyek megoldása lehetségesnek tűnik a dummy-elmélet magyarba való beiktatásával.

Munkámban a transzformációs generatív nyelvelméletet veszem alapul. Ez egy nyelv grammatikájának leírásánál a szintaxist állítja középpontba, és egy nyelv valamennyi lehetséges mondatát és csakis azokat előállítani képes szabályrendszer felállítását tűzi ki célul. A transzformációs generatív nyelvelmélet a konkrétan megjelenő mondatokat elvont kiinduló-szerkezetből vezeti le különböző szabályok segítségével. Az ilyen fajta nyelvleírásnak nagy hagyományai vannak az angolban, a magyar szintaxis jelenségeinek leírására, magyarázatára azonban még alig-alig alkalmazták.

1. Emonds dummy-elmélete

Emonds (1976, 67—68, 126—135) az angol transzformációs generatív szintaxis néhány olyan problémáját próbálja megoldani dummy-elméletének bevezetésével, melyek megoldása a hagyományos módon nem lehetséges, illetve nehézségekbe ütközik. Ezekhez a „problematikus" szerkezetekhez tartoznak a csonkolt passzívumok [truncated passive], a hasított mondatok [cleft sentence] és azok a mondatok, melyekben úgynevezett személytelen igék vannak (pl. *rain* 'esik', *snow* 'havazik', *blow* 'fúj', *seem* 'tűnik' stb.).

Például:

(1a) *John was ignored.*
'Johnt mellőzték.'

(1b) *Mary was laughed at.*
'Maryt kinevették.'

(2a) *It is Susan that George ignores.*
'Susan az, akit George mellőz.'

(2b) *It was to George that we spoke.*
'George volt az, akivel beszéltünk.'

(3a) *It is raining.*
'Esik.'

(3b) *It is snowing today.*
'Havazik ma.'

Emonds megengedi, hogy egy mondat mély szerkezetének generálása során bármikor beilleszthessünk az ágrajz bármely csomópontja alá egy mesterséges elemet (jelölése: Δ, Emonds deltának (is) nevezi).

Azt a csomópontot, mely alá beillesztettünk egy Δ-t, üresnek hívjuk. Az üres csomópontokra a mondat levezetése során a transzformációk ugyanúgy érvényesek, mint ahogy a nem üres csomópontokra, azaz azokra, amelyek valamilyen lexikális vagy grammatikai elemet dominálnak. Az egyetlen követelmény a Δ-val kapcsolatban, hogy Δ ne jelenjen meg a felszíni szerkezetben — azaz: vagy ki kell tölteni valamilyen lexikális vagy grammatikai elemmel, vagy pedig egy törlő transzformációval törölni kell.

A csonkolt passzívumoknál (1a, b) Emonds Δ-val tölti ki az alany helyét:

(4)

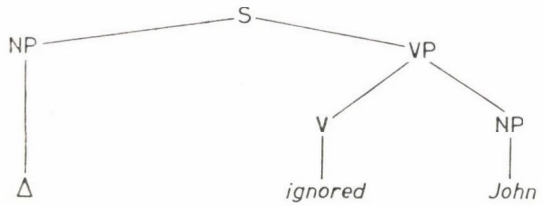

Ebből a mély szerkezetből hozza létre passzív transzformációval (1a)-t.

Culicover (1976) bebizonyítja, hogy ez az eljárás, ti. az alany Δ-val való kitöltése csonkolt passzívum esetén sokkal célszerűbb, mint a hagyományos megoldás. A tradicionális szintaxis ilyen esetekben az alany helyére a *someone* ['valaki'] névmást illesztette. Az így kapott mondat *(John was ignored by someone* 'Johnt mellőzte valaki') értelme azonban más, mint a csonkolt szenvedő szerkezet jelentése: Johnt nemcsak valaki mellőzte, hanem *mindenki*. Az ilyenfajta jelentésváltozás egy Δ beiktatásával elkerülhető.

Vizsgáljuk meg, hogy Emonds milyen megoldást javasol az olyan mondatok eredeztetésére, melyekben extrapozíciót hajtunk végre.

Például:

(5) *It is difficult to solve this problem.*
'Nehéz megoldani ezt a problémát.'

Míg Rosenbaum (1967) az *it* névmást a mély szerkezetben jelenlevő elemnek tartja (vö. (6)), Emonds egy Δ-t tüntet fel a mély szerkezetben; (vö. (7)).

(6)

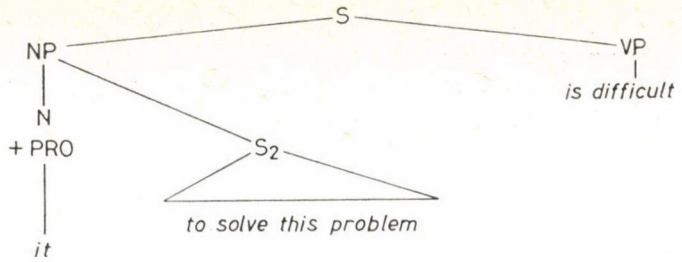

(7)

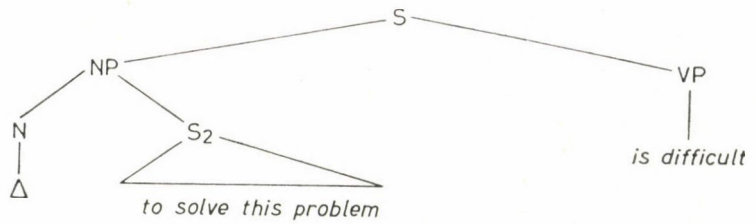

Míg Rosenbaum S_2-t a VP után viszi extrapozícióval, és így jut el (5)-höz, Emonds extrapozíciója egyszerre két lépést végez el: S_2-t a VP után viszi, és ugyanakkor a Δ-t is behelyettesíti az *it* névmással.

A (6)-ban javasolt megoldás több problémába ütközik. Például: az *it* a személyes névmások közé tartozik *(it, he, she, we* stb.), melyek kizárólag az $[_{NP}$—] kontextusban jelenhetnek meg, tehát csak egyedül alkothatnak NP-t, ezért Rosenbaumnak a (6) alatti esetre egy külön megszorítást is fel kell vennie, tudniillik, hogy az *it* $[_{NP}[_{N}$—]S] kontextusban kell, hogy szerepeljen (Emonds 1976, 118—119).

Emonds Δ-ja ezzel ellentétben nincsen semmilyen feltételhez kötve, mivel nem lexikai elem. Az egyetlen kikötés a Δ-val kapcsolatban, hogy nem jelenhet meg a felszíni szerkezetben. Ennek a feltételnek eleget tesz például az extrapozíció alkalmazása, melynek során a Δ-t névmással töltjük ki. Abban az esetben, ha nem használunk extrapozíciót, a Δ-t törlő transzformációval töröljük, és a (8)-at kapjuk:

(8) *To solve this problem is difficult.*
'Megoldani ezt a problémát nehéz.'

A személytelen igéket tartalmazó mondatok létrehozásánál is kézenfekvőnek tűnik a Δ-elmélet alkalmazása. Az ilyen mondatok mély szerkezetében ugyanis nem találunk semmiféle alanyt, a felszíni szerkezetben azonban egy *it* névmás jelenik meg; vö. (3a, b). Egyszerű megoldásnak látszik az alany Δ-val való helyettesítése a mély szerkezetben, és a Δ transzformációval való kitöltése a levezetés során:

(9)

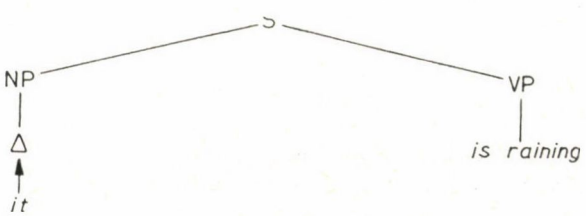

Felvetődik a kérdés, hogy mikor kötelező a Δ kitöltése valamilyen lexikális vagy grammatikai elemmel, illetve mikor lehetséges a törlése. A csonkolt passzívumok esetében a passzív transzformáció a mondat tárgyát alany helyzetbe emeli, azaz az üres csomópontot egy lexikális elemmel tölti ki:

(10) $\left[_{S}\left[_{NP}\ \Delta\right]\left[_{VP}\ \textit{ignored John}\right]\right]$

(11) $\left[_{S}\left[_{NP}\ \textit{John}\right]\left[_{VP}\ \textit{was ignored}\right]\right]$

A személytelen igéket tartalmazó mondatoknál szintén kötelező a Δ kitöltése (vö. (9)); mert (12), ahol a Δ-t töröltük, nyelvtanilag helytelen.

(12) **Is raining.*

Ha az üres csomópont tárgy szerepet betöltő NP alatt áll, a Δ kitöltése, illetve törlése tetszőleges, de valamelyik kötelező, mert a Δ, mint ahogy azt már többször kimutattuk, nem jelenhet meg a mondatok felszíni szerkezetében:

(13) *John believes it that Jane was in London.*
'John hiszi azt, hogy Jane volt Londonban.'

(14) *John believes that Jane was in London.*
'John hiszi, hogy Jane volt Londonban.'

A mély szerkezetet, melyből (13) és (14) levezethető, a következő ábra mutatja:

(15)

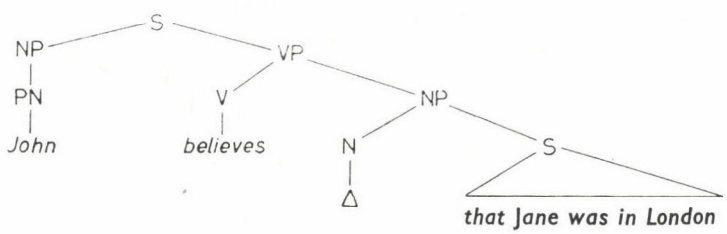

Hasonló módon járunk el a következő igéknél: *expect* 'elvár', *regret* 'sajnál', *imagine* 'elképzel' stb. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy bizonyos igéknél (pl.: *say* 'mond', *explain* 'magyaráz') csak egy megoldás választható: a Δ törlendő:

(16) *John said that he liked listening to music.*
'John mondta, hogy ő szeret zenét hallgatni.'

(17) **John said it that he liked listening to music.*
'John mondta azt, hogy ő szeret zenét hallgatni.'

Levonhatjuk a következtetést, hogy az angolban abban az esetben, ha a Δ elem alany helyzetben levő NP alatt helyezkedik el, kitöltése kötelező, ha azonban tárgy szerepet betöltő NP-t helyettesít, kitöltése általában tetszőleges.

2. A magyar mondatszerkezetnek a T és F fogalmakon alapuló transzformációs generatív leírása

2.1. Az egyszerű mondatok generálása

Li és Thompson (1976) kutatásai arra mutatnak, hogy a nyelvek aszerint, hogy milyen mondategységeket vesznek alapul egy-egy mondat megszerkesztésében, két alaptípusba sorolhatók. Egyes nyelvek mondatszerkesztésében meghatározó szerepet az alany-állítmány szerkezet játszik, míg más nyelvek mondatainak felépítését a topic-comment szerkezet határozza meg. Az előzőeket Li és Thompson alany-prominens, az utóbbiakat topic-prominens nyelveknek nevezte el. Míg a bennünket környező indoeurópai nyelvek az első csoportba tartoznak, a magyar a másodikba.

É. Kiss (1977) a topic-prominens megnevezés helyett a topic-fókusz-prominens terminust javasolja, mert a magyar nyelv mondatainak elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a magyar mondatok legfontosabb, központi eleme a fókusz, és nem a topic.

A magyar mondatokban az elemek rendjét kommunikatív-logikai funkciójuk határozza meg. A topic a mondat hangsúlytalan, nominális és/vagy adverbiális kezdőszakasza. Olyan elem, mely már ismert a hallgató számára az előző mondatokból, vagy a konkrét helyzetből. Jelenléte a mondatban nem kötelező. Viszonylag egyenletes, közepes hangmagasságú intonáció jellemzi. A topic után álló mondatrészeket, illetve abban az esetben, ha topic nem szerepel a mondatban, az egész mondatot commentnek nevezzük. A comment leghangsúlyosabb része a fókusz. A fókusz hordozza az új információt, s mindig a comment első eleme. A fókusz közvetlenül az ige előtt áll; kivéve, ha az ige szerepel fókuszként. Ezek alapján a következő mondatok elemei így határozhatók meg:

(18) $\left[\begin{matrix}\acute{K}i\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *volt a gyilkos?*

(19) $\left[\begin{matrix}\acute{M}eg\\ \text{F}\end{matrix}\right]$*vettem ezt a szép ruhát.*

(20) $\left[\begin{matrix}Tegnap\\ \text{T}\end{matrix}\right]\left[\begin{matrix}\acute{m}oziban\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *voltam.* $\left[\begin{matrix}A\ film\\ \text{T}\end{matrix}\right]\left[\begin{matrix}\acute{n}em\ nagyon\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *tetszett.*

A (20)-ban az első mondat topicja a *tegnap* időhatározó, mert hangsúlytalan adverbiális mondatkezdő elem. A *moziban* szó hordozza a mondat fő hangsúlyát, ezért tölti be a fókusz szerepét.

Az elmondottak alapján a magyarban két szórendi alaptípust különböztetünk meg:

(21a) $\left[_{S}\left[_{T}{}^{X}\right]\left[_{C}\left[_{F}{}^{Y}\right]{}^{W}\right]\right]$

és

(21b) $\left[_{S}\left[_{F}{}^{Y}\right]{}^{W}\right]$,

melyeket két alaptranszformációval vezethetünk le egy feltételezett, igével kezdődő kiinduló szerkezetből. Ezek a fókuszképzés és a topikalizáció. A fókuszképzés minden esetben kötelező, míg a topikalizáció választható transzformáció.

A fókuszképzést mindig elsőként alkalmazzuk a transzformációs ciklusban. A fókuszképzés lényege abban áll, hogy a mondat igéjét vagy egy argumentumát fókusz helyzetbe emeli:

(22)

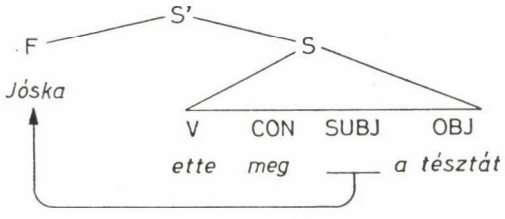

Az, hogy a mondat mely eleme kerül fókusz helyzetbe, az elemnek a fókusz pozícióra való elérhetőség tekintetében elfoglalt helyétől függ. Így például, ha kérdőszó szerepel a mondatban, a kérdőszó lesz a mondat fókusza, mivel ez áll a skálában az első helyen. Emellett megjegyzendő, hogy az igekötő az egybeíró helyesírási tradíciótól függetlenül külön elemnek számít.

A következő mondatban tehát nem például az igekötőt emeljük fókusz helyzetbe, hanem a kérdőszót:

(23a) $*\left[_{F}{}^{'}\textit{El}\right]$ *megyünk moziba mikor?*

(23b) $\left[_{F}{}^{'}\textit{Mikor}\right]$ *megyünk el moziba?*

(23c) $\left[_{T}\textit{Moziba}\right]\left[_{F}{}^{'}\textit{mikor}\right]$ *megyünk el?*

A fókusz szerepre való elérhetőséget itt nem tárgyaljuk részletesen (lásd É. Kiss, 1977), de mindenképpen meg kell említeni, mert enélkül transzformációs szabályunk túlságosan „erős" lenne, és helytelen mondatokat is létrehozna; vö. (23a).

Második lépésként a transzformációs ciklusban a topikalizációt alkalmazhatjuk. A topikalizáció alkalmazása nem kötelező. Ez az ige után álló elemek valamelyikét, vagy akár többet is, a fókusz elé emeli. Topikalizáció csak olyan elemeken mehet végbe, melyek — a T azon jellegének megfelelően, hogy ismert információt közöl — nem határozatlanok és nem tagadottak:

(24)

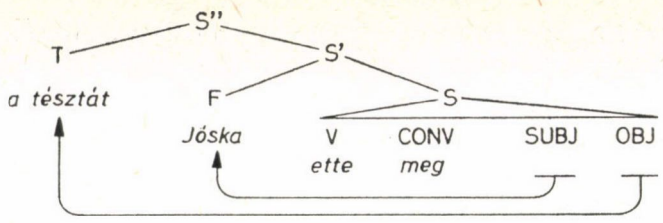

A magyar nyelv e két alaptranszformációjának ismeretében a következő kiinduló szerkezetből (25) az alábbi mondatok hozhatók létre (25a—h):

(25)

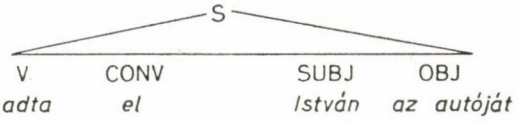

(25a) [Él]F adta István az autóját.

(25b) [István]F adta el az autóját.

(25c) [Az autóját]F adta el István.

(25d) [István]T [el]F adta az autóját.

(25e) [Az autóját]T [el]F adta István.

(25f) [Az autóját]T [István]F adta el.

(25g) [István]T [az autóját]F adta el.

(25h) [István az autóját]T [el]F adta.

A (25a—25c)-ben csak fókuszképzést, a (25d—25h)-ban pedig mind a két transzformációt alkalmaztuk.

2.2. Az összetett mondatok generálása

Míg az egyszerű magyar mondatok létrehozásához elegendő két alaptranszformáció, az összetett mondatok megszerkesztése még egy transzformációt követel. Az e x t r a p o z í c i ó a beágyazott mondatot a főmondat végére (vagy ritkán elé) viszi.

Vizsgáljuk meg, hogy a (26)-ban feltüntetett mondatok milyen módon hozhatók létre:

(26a) *Azt mondta, hogy nem jön el.*

(26b) *Az idegesítette Bélát, hogy Józsi elutazott.*

(26c) *Annyira unalmas volt az előadás, hogy Karcsi elaludt*

(26d) *Azt a könyvet olvasom, melyet Pista adott nekem.*

A (26a—b) kiinduló szerkezetében a főmondat egy argumentumát képviseli egy azzal azonos funkciójú névmás és egy beágyazott mondat (vö. (27)); a (26c—d) esetében pedig a főmondat egy argumentumának valamilyen módosító elemét (vö. (28)):

(27)

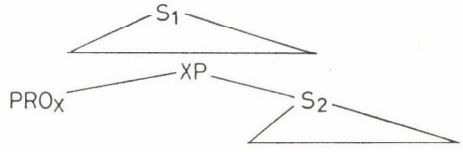

(28)

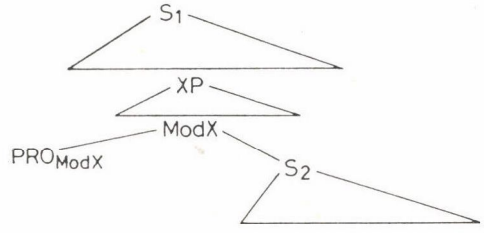

Az extrapozíció a fókuszképzés és a topikalizáció utáni szerkezeten megy végbe. Az extrapozíció a „nem-korlátozó" vonatkozó mellékmondatok kivételével fókusz és ige utáni helyzetből kötelező, topic helyzetből választható. Ezek alapján (29)-ből a következő mondatok generálhatók, (lásd (29a—g)) a fókuszképzés, topikalizáció és extrapozíció alkalmazásával:

(29)

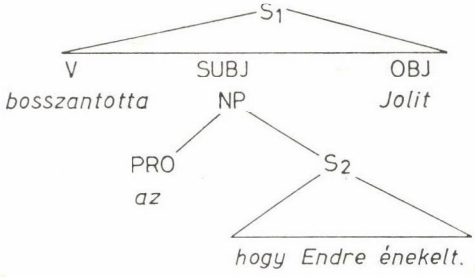

(29a) $*\left[\begin{matrix}\acute{A}z, \textit{ hogy Endre énekelt}\\ \text{F}\end{matrix}\right]$, *bosszantotta Jolit.*

(29b) $\left[\begin{matrix}\acute{A}z\ —\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *bosszantotta Jolit, hogy Endre énekelt.*

(29c) *Hogy Endre énekelt,* [F *az* —] *bosszantotta Jolit.*

(29d) [T *Az, hogy Endre énekelt*], [F *bosszantotta*] *Jolit.*

(29e) [T *Az* —] [F *bosszantotta*] *Jolit, hogy Endre énekelt.*

(29f) *Hogy Endre énekelt,* [T *az* —] [F *bosszantotta*] *Jolit.*

(29g) [F *Bosszantotta*] *Jolit,* — *hogy Endre énekelt.*

A (29a) azt a közbülső szerkezetet mutatja, ahol a beágyazott mondatot fókusz helyzetbe vittük. A (29a)-n extrapozíciót alkalmazva jutunk a (29b—c)-hez, ahol (29b) esetén jobb oldali, (29c) esetén pedig bal oldali extrapozíciót végzünk. A (29d)-ben a fókuszképzés a főmondat *bosszantotta* argumentumát, a topikalizáció pedig a beágyazott mondatot tartalmazó argumentumot viszi fókusz, illetve topic pozícióba; (29e—f) pedig az így kapott szerkezeteken végrehajtott extrapozíció eredménye. A (29g) a beágyazott mondat jobb oldali extrapozícióját mutatja, ahol a névmást *(az)* töröltük.*

Az összetett mondatok egyik sajátos változatában, az ún. átszövődéses mondatokban É. Kiss Katalin egy emelő transzformációt feltételez. Ez az emelő transzformáció a beágyazott mondat fókuszát vagy topicját a főmondat fókuszává, illetve topicjává teszi abban az esetben, ha a főmondatban a beágyazott mondat (illetve a vele együtt generált, őt képviselő névmási elem) tölt be fókusz, illetve topic funkciót.

A fókusz, illetve a topic-emelés olyan összetett mondatokban mehet végbe, ahol a főmondat igéje vagy névszói állítmánya vagy modális (pl. *szeret, akar, lehet, valószínű, kell* stb.), vagy ún. verbum dicendi (pl. *mond, kér, remél, gondol* stb.):

(30a) [F *Holnap*] *mondta, hogy* ___ *érkezik.*

(30b) [T *A könyvet*] [F *valószínű*], *hogy* ___ *Károly vette meg.*

Az átszövődéses mondatok levezetésére dolgozatom **3.2.** fejezetében térek vissza.

* Megjegyzem, hogy a felsorolt mondatokon kívül még további négy mondat létrehozására van lehetőség. Ezek a mondatok a (23d–g)-hez hasonlóan alkalmazott fókuszképzés, topikalizáció és extrapozíció eredményeképpen jönnek létre, azzal a különbséggel, hogy nem a *bosszantotta*, hanem a *Jolit* argumentum kerül fókusz helyzetbe: *[$_T$Az, hogy Endre énekelt], [$_F$Jolit] bosszantotta; [$_T$Az] [$_F$Jolit] bosszantotta. hogy Endre énekelt* stb.

3. Emonds Δ-elméletének a magyarra való vonatkoztatása

3.1. Az egyszerű mondatok generálásának módosítása

Emonds Δ-elmélete, úgy tűnik, hogy nemcsak az angolban használható, illetve nemcsak erre az egy nyelvre érvényes. Az elmélet megalkotásánál Emonds nem tesz olyan kikötéseket, amelyek arra utalnának, hogy az angol az egyetlen nyelv, amelyre ez alkalmazható lenne. Ellenkezőleg: a Δ-t olyan elemnek tünteti fel, mely nem követel semmilyen megszorítást, és amelyet a mondatok generálása során bármikor bármely csomópont alá beilleszthetünk feltehetőleg bármely nyelvben.

Felvetődik a kérdés, hogy mi lenne, ha a magyar mondatok létrehozásánál is bevezetnénk a Δ fogalmát; illetve a magyar nyelvben van-e olyan szerkezet, melynek deriválása a Δ-elmélet ismeretében és alkalmazásával egyszerűbb, a nyelv szintaktikai rendszerébe könnyebben beilleszthető lenne.

Vizsgáljuk meg a következő mondatokat:

(31a) *A ház előtt ott állt egy autó.*

(31b) *Zsófi ott feküdt az ágyon.*

(31c) *István ott volt tegnap a bálon.*

(31d) *Ott lábatlankodott a konyhában.*

A felsorolt mondatokban — ahogy azt Deme László már 1959-ben megfigyelte —, az *ott* határozószó használata nem felel meg a határozószók eredeti használatának, illetve jelentésének.

(32) *Ott gyűltek össze az úttörők, itt pedig a kisdobosok.*

A (32)-ben az *ott* jelentése tisztán határozói, meghatározza a cselekvés helyét, mint az *itt*-tel ellentétes helyet. Ezzel ellentétben a (31) alatt felsorolt mondatokban az *ott* „rámutatásfélét fejez ki ugyan, de eléggé határozatlan, sőt gyakran logikailag tulajdonképpen felesleges" (Deme 1959).

Ezekből a tényekből kiindulva feltételezhetjük, hogy az *ott* határozószó nem jelenik meg a mondatok mély szerkezetében:

(33)

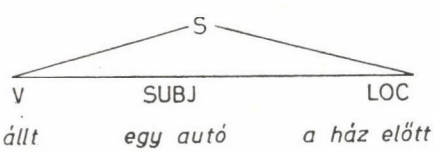

(33b)

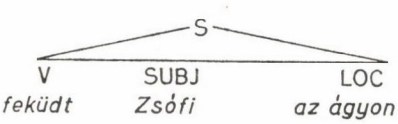

hanem a generálás során egy transzformáció segítségével visszük a mondatba.

A (31) alatt felsorolt mondatokban az *ott* határozószó feltehetőleg azért került fókusz helyzetbe, mert ezek a mondatok mintegy „állóképet" akarnak festeni anélkül, hogy a mondat valamely elemét külön kiemelnénk. Ez könnyen belátható, mivel abban az esetben, ha a mondat egyik eleme fókusz helyzetben van, akkor az *ott* nem jelenhet meg a mondatban:

(34a) $\left[\begin{matrix}\text{Egy autó}\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *állt a ház előtt.*

(34b) *$\left[\begin{matrix}\text{Egy autó}\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *állt a ház előtt ott.*

(35a) $\left[\begin{matrix}\text{A ház előtt}\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *állt egy autó.*

(35b) *$\left[\begin{matrix}\text{A ház előtt}\\ \text{F}\end{matrix}\right]$ *állt egy autó ott.*

A (33a) generálása ilyen meggondolások alapján a következőképpen alakulna: a Δ-elmélet szem előtt tartásával a mondatban egy $[_{F}\Delta]$-t tételezzünk fel, mely helyére transzformációval vinnénk be az *ott* határozószót:

(36)

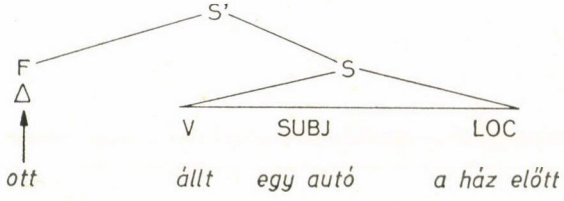

Az a probléma vetődik fel, hogy Emondsnál a Δ már a mély szerkezetben meg kell, hogy jelenjék, mivel a Δ tulajdonképpen a lexikális behelyettesítés egy alternatívája. Itt viszont a fókusz csomópont hiányzik a mély szerkezetből, tehát kérdés, hogy honnan ered a Δ. Hogy ezt a problémát kiküszöböljük, érdemes lenne a magyar mondatok kiinduló szerkezetének modelljét megváltoztatni.

Az É. Kiss-féle szintaxis-megközelítésben a fókusz és a topic két transzformáció eredményeképpen jön létre egy igével kezdődő kiinduló szerkezetből.

(37)

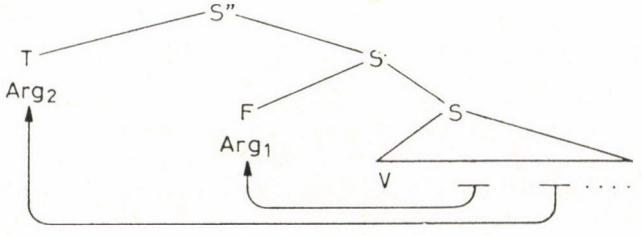

Mivel valamennyi magyar mondat felbontható tetszőlegesen megjelenő topicra és kötelező commentre, és mivel a commenten belül minden esetben megjelenik a fókusz, célszerűnek látszik a mély szerkezeti modellt úgy megváltoztatni, hogy ezek az elemek adottként szerepeljenek a modellben. Azaz a topicot és a fókuszt ne transzformáció útján keletkezett elemnek fogjuk fel, hanem mint már eleve adottat, a mély szerkezetben jelenlevőt:

(38)

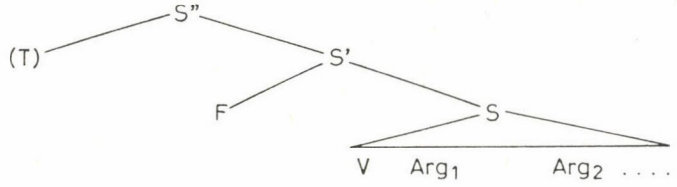

s melyek csomópontjait mindig S valamelyik eleme tölti ki.
Például:

(39)

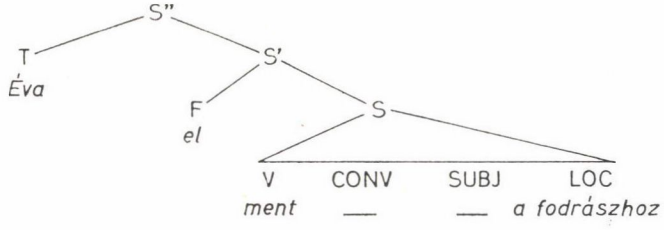

Ebben a fajta rendszerben nem szerkezet-teremtő [structure-creating] transzformációs szabályaink lennének, hanem olyan szabályok, melyek törölnék S elemei közül azokat, melyek a T és F csomópontok alatt helyezkednek el.

Abban az esetben, ha a mondat egyetlen egy argumentumát sem találjuk a T, illetve F alatt, csomópontjaink „üresek", azaz Δ elem jelenik meg modellünkben. Ha a Δ elem az F csomópont alatt helyezkedik el, kötelező kitöltenünk valamilyen lexikális elemmel, ha viszont a Δ a T alatt van, törölhetjük, mivel a topic nem kötelező szerkezeti elem a mondatban.

3.2. Az összetett mondatok generálásának továbbfejlesztése

Mivel az egyszerű mondatok körében Emonds elméletének bevezetése eredményesnek mondható, felvetődik a kérdés, hogy vajon alkalmazható-e ez az elmélet az összetett mondatok körében, illetve a Δ-elmélet bevezetése milyen következményeket vonna maga után az összetett mondatok generálásánál.

É. Kiss Katalin az összetett mondatot egy oly mély szerkezetből vezeti le, mely a beágyazott mondaton kívül még egy rámutató szót is tartalmaz. Emonds ötletéhez hasonlóan megpróbálhatnánk a modellben szereplő PRO csomópontot egy Δ-val helyettesíteni, azaz az összetett mondatok modellje így módosulna:

(40)

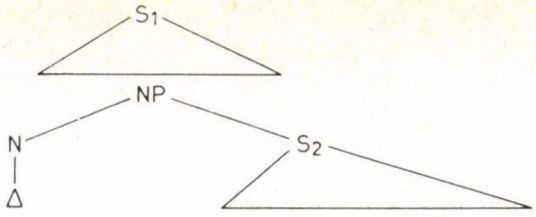

Miért lenne jobb ez a megoldás?

Feltételezésem szerint ilyen módon egységesen tárgyalhatnánk a tipikus összetett mondatokat és az összetett mondatok átszövődéses fajtáját, és ezáltal grammatikánk rendszeresebbé, egyszerűbbé válna.

Az É. Kiss-féle szintaxis-megközelítés az átszövődéses mondatokat a következőképpen vezeti le. A beágyazott mondat topicja vagy fókusza a beágyazott mondattal együtt generált PRO elem helyére kerül: (41) a mondat mély szerkezetét, (42) pedig a transzformálás eredményét mutatja.

(41)

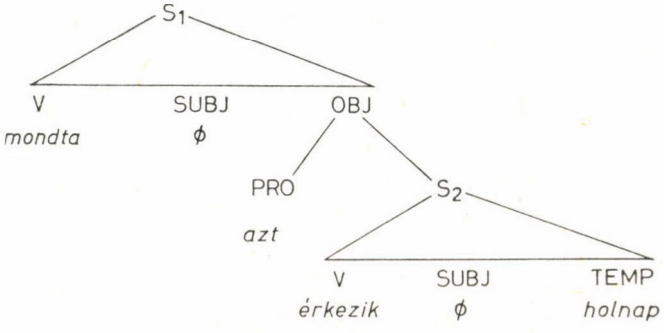

(42)

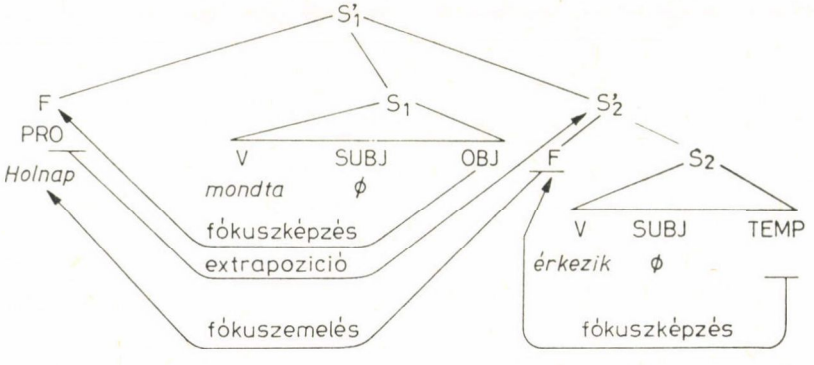

Ez a feltételezés megállja a helyét, amikor a beágyazott mondatból átemelt elem névmási, hiszen egy PRO elem kerül a PRO csomópont alá. Például:

(43) *Géza* $\begin{bmatrix} ' \\ azt \\ F_1 \end{bmatrix}$ *akarta, hogy* $\begin{bmatrix} ' \\ én \\ F_2 \end{bmatrix}$ *menjek a boltba.*

(44) *Géza* $\begin{bmatrix} ' \\ engem \\ F \end{bmatrix}$ *akart, hogy a boltba menjek.*

A (42)-ben azonban az a furcsa eset áll fenn, hogy a PRO csomópont alá NP kerül. Ez elkerülhető lenne, ha azt mondanánk, hogy a beágyazott mondattal együtt generált csomópont üres, azaz egy Δ-t dominál. A Δ viselkedése oly módon alakulna, hogy vagy a beágyazott mondat egy argumentumával töltenénk ki, vagy pedig helyére névmást tennénk. Ezek alapján (45a), illetve (45b) hozható létre a következő mély szerkezetből.

(45)

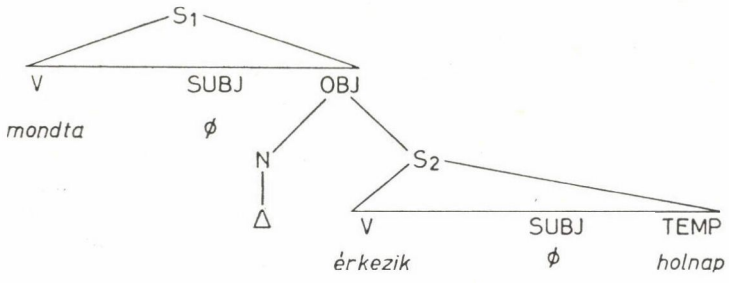

(45a) $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *Holnap* *mondta, hogy* ___ *érkezik.*

(45b) $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *Azt* *mondta, hogy holnap érkezik.*

(45a) esetében a $[_{\text{N}}\Delta]$-t a beágyazott mondat fókuszával töltöttük ki, (45b)-nél pedig a Δ helyére egy transzformációs szabály alkalmazásával egy névmást vittünk be.

Milyen szabályt állíthatnánk fel a Δ kitöltésével, illetve törlésével kapcsolatban? Erre a kérdésre könnyen válaszolhatunk az alábbi mondatok vizsgálata során.

(46a) $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *Azt* *remélem, hogy megkapom az új ruhát.*

(46b) $\left(\begin{bmatrix} \\ \text{T} \end{bmatrix}\right)$ *Azt* $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *remélem, hogy megkapom az új ruhát.*

(46c) $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *Remélem, hogy megkapom az új ruhát.*

(46d) * $\begin{bmatrix} ' \\ \text{F} \end{bmatrix}$ *Remélem azt, hogy megkapom az új ruhát.*

A (46a) esetében a beágyazott mondatot fókusz pozícióba vittük, majd extrapozíció alkalmazása után a $[_{\text{F}}\Delta]$-t névmással töltöttük ki, mivel F kötelező elem a mondatban.

A (46b)-nél a beágyazott mondatot topikalizáltuk és az extrapozíció végrehajtása után $[_{\text{T}}\Delta]$ elem maradt a főmondat igéje előtt. Ezt az elemet vagy kitölthetjük egy névmással, vagy pedig törölhetjük a mondatból,

mert a topic nem kötelező szerkezeti elem. A (46c)-ben a beágyazott mondaton semmilyen transzformálást nem végeztünk, kivéve a mondaton belüli fókuszképzést. Ebben az esetben nem tölthetjük ki a Δ-t névmással, mert (46d), ahol a Δ névmással való kitöltése megtörtént, grammatikailag helytelen.

Ezek alapján levonhatjuk a következtetést, mely szerint a Δ-t ki kell töltenünk egy névmással, vagy átszövődéses mondatok esetében a beágyazott mondat egy argumentumával, ha a Δ fókusz helyzetet foglal el. Ha a Δ topic helyzetbe kerül, kétfajta választási lehetőségünk van: vagy kitöltjük, vagy pedig töröljük. Ha a Δ sem nem fókusz, sem nem topic, akkor törölni kell a mondatból.

4. Összefoglalás

Emonds Δ-elméletének magyar alkalmazása arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvre eddig kidolgozott transzformációs generatív szintaxist legalább két tekintetben módosítani kellene.

A módosítás egyrészt az egyszerű mondatokat érintené. Az eddig transzformációs szabályok útján létrehozott T és F csomópontokat a mély szerkezetben eleve adottnak tekintenénk, így tehát a magyar mondatok mély szerkezete a következőképpen módosulna:

(47)

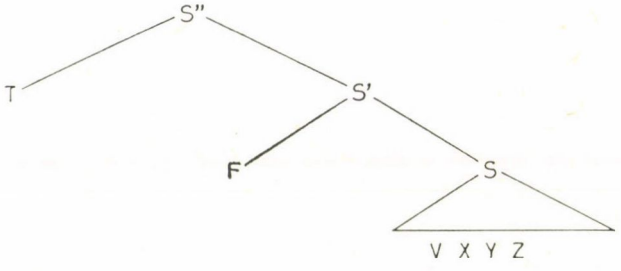

A módosítás másik területe az összetett mondatok köre lenne. Az összetett mondatok mély szerkezetében a $\begin{bmatrix} \text{PRO} & \text{S} \\ \text{XP} & \text{X} \end{bmatrix}$ helyett a $\begin{bmatrix} \Delta & \text{S} \\ \text{XP} & \end{bmatrix}$ felvételét javaslom, mert ha a Δ-t a beágyazott mondattal együtt generáljuk, az összetett mondatokat és az átszövődéses mondatokat egységes elv alapján hozhatjuk létre, tehát grammatikánk egyszerűbb lesz.

Felhasznált irodalom

Culicover, P.: *Syntax*. New York—San Francisco—London, 1976.

Deme László. A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról: *Magyar Nyelv* 55. 189—198 (1959).

Emonds, J.: *A transformational approach to English syntax*. New York, 1976.

É. Kiss Katalin. Topic and focus in Hungarian syntax: *Montreal Working Papers in Linguistics* 8. 1—42 (1977).

Uő. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. 261–285 (1978).
Uő. Topic and focus: the operators of the Hungarian sentence: *Folia Linguistica* 15. 305–330 (1981).
Li, C. N. és S. A. Thompson. Subject and topic: A new typology of language: C. N. Li (szerk.). *Subject and topic*. New York, 1976.

Kassai Ilona

Fonéma és beszédhang összefüggéséhez: irányítótényezők a fonémaképviseletek alakulásában

Beszédtevékenységbeli aktualizációja során egy nyelv fonémarendszere és annak éppen alkalmazott eleme több, gyakran egymással ellentétes hatásnak van kitéve. Ezek a kényszerig fölerősödő hatások a közlési rendszer hierarchiájának különböző fokain jelennek meg és ejtésmódosulásokban fejeződnek ki.

Az első számú „kényszer", amely a fonémákat köti, a rendszeren belüli, azaz paradigmatikus összefüggésük, amely azt a követelményt szabja, hogy — a többitől való elkülöníthetőség végett — a fonéma legyen mindig azonos önmagával. Ennek az önazonosságnak a révén maradhat ugyanis érvényben a konkrét megnyilatkozásokban a fonéma utaló jellege, azaz csak így érvényesülhet a fonéma—beszédhang viszonyban a fonémát megjelenítő beszédhang azonosítása. Minthogy azonban a tér- és időbeli kiterjedéssel nem rendelkező fonémák a beszédtevékenységben lineárisan, sorokban jelennek meg, utalásuk tárgyainak, a beszédhangoknak a szintagmatikus tengelyen a szintagmatikus kényszerrel kell számolniuk, mely azt kívánja tőlük, hogy olyanok legyenek, mint a környezetükben levő többi fonéma képviselete. Ennek a szintagmatikus kényszernek az alapja maga a hangképzés, annak törvényszerűségei és sajátszerűségei, célja pedig az ökonómia, a gazdaságos működés, ami az információelmélet nyelvén szólva maximális mennyiségű információ továbbítását jelenti a lehető legkevesebb energiával (vö. Malmberg 1966, 289 és Martinet 1955). A végső, általánosan megfogalmazott, s részben igaznak mondható ok azonban az embernek a kisebb erőkifejtésre irányuló állandó törekvése (Zipf 1949). Ez pedig csak úgy lehetséges, ha megvalósítjuk a hangképző mozgások koordinációjának azt az optimumát, amely mellett mind a képzésben, mind az észlelésben kellően elkülönülnek az egymás után létrehozott hangjelenségek, tehát megőrzik diszkrét jellegüket. Alapvetően ennek a két tengelynek a törvényszerűségei determinálják a fonémaképviseletként létrejövő beszédhangokat: a paradigmatikus kívánalmak megengedte lehetőségeken belül a szintagmatikus tengely erői érvényesülnek automatikusan, ha egyéb tényezők, amelyekről alább szó lesz, nem hatnak e működés ellen. Tehát, az adott fonémák önazonossága kizárhatja, hogy egy beszédhang fölvegye egy szomszédos beszédhang olyan sajátságait — mégha erre kényszerítve van is —, amelyek jelentősen megváltoztatnák az illető hang létrehozásához szükséges artikulációs konfigurációt és ennek nyomán az akusztikai eredményt.

Ha a szintagmatikus kényszer, amely a beszélő számára fiziológiai kényszerként, a hallgató számára pedig percepciós kényszerként van adva, kizárólagosan érvényesülne, egyforma megoldásokat hozna létre a különböző nyelvekben, mivel a hangképző és hangészlelő apparátus felépítése, fiziológiai paraméterei és működési mutatói a beszéd elvi lehetőségeit tekintve azonosak minden embernél (lásd pl. Laziczius 1944/1963, Halm 1963, Heffner 1952), árnyalatnyi eltéréseket okozó különbségek persze nincsenek kizárva (Török 1967). De éppen fonemikus értéküket tekintve azonos hangkapcsolatok interlingválisan és sokszor egy nyelven, sőt egy közlő megnyilatkozásain belül is eltérő realizálódásai mutatják, hogy a fiziológiai működés nem teljhatalmú tényező.

Vannak fonémák, amelyek képviseleteikben jobban ellenállnak a koartikuláció kényszerítő erejének, mások kevésbé. Ez a „hajlam" vélhetőleg döntően rendszerbeli hierarchikus hovatartozásuktól és felépítésüktől függ. Tegyük fel, hogy minél több szállal kötődik egy fonéma a rendszerhez, azaz minél több részrendszernek a tagja, annál nagyobb eséllyel őrzi meg önmagával való azonosságát a megvalósulás során, tehát ellenáll a szintagmatikus kényszernek. Vegyük a /p/ fonémát! Ha csak a legszorosabb korrelatív viszonyait tekintjük, tehát az egy jegyben eltérő szembenállásait, részt vesz a zöngés/zöngétlen (p/b), a rövid/hosszú (p/p:), valamint az orális/nazális (p/m) ellentétben, tehát a magyar mássalhangzórendszer egészét jellemző két alapvető és egy kisebb hatósugarú ellentétben, következésképpen a szintagmatikus tengelyen csakis egy szomszédos zöngés mássalhangzó zöngésítő hatásának van kitéve (vö. Elekfi 1968, Deme 1961). Ezzel szemben pl. az /n/ fonéma csak a rövid/hosszú (n/n:) és az orális/nazális (t/n) ellentétben vesz részt, ez magyarázhatja a szintagmatikai viszonyoktól függő labilitását, amelyre a kombinatorikus változatok nagy száma is utal: bilabiális [m] *azonban*, labiodentális [ɱ] *honfi*, dentipalatális [n̪] *kontyos*, mediopalatális [ɲ] *színkör*, illetőleg veláris [ŋ] *hangár*, a megelőző magánhangzóban való „felszívódás": *kint* (Horger 1929, 123—4). A többi pár nélküli fonéma, az /m/, /n/, /l/, /r/, /j/ és /h/ esetében ugyancsak nagy számban figyelhetők meg kombinatorikus változatok vagy a változékonyságukra utaló egyéb jelenségek, pl. kiesés, vokalizálódás, fonémafedezet nélküli megjelenés (inetimologikus kötőhangok) stb. (Horger 1929, 122—39; Szántó 1962, 449—54). Próbáljuk ki feltevésünket a kérdéses fonémák Szende Tamás által összeállított mátrixainak — melyek a fonémák egymáshoz való viszonyait tükrözik — az elemzésével (Szende 1976, 97—8, itt 111):

Mint látható, a DF-ek száma alátámasztja feltevésünket, amelyet tovább finomíthatunk a DF-számok alapján történő csoportosítással. Eszerint külön csoportot alkotnak és azonosan viselkednek a nazális fonémák, melyeknél kötetlenebbek az ugyancsak csoportot alkotó likvidák és a /j/ (ez utóbbiak viselkedésére vö. Lőrinczy 1977), s a /h/ különállása egészen nyilvánvaló a maga 3 DF-jével. Valószínűleg arról van szó, hogy ezekben a fonémákban a kevés számú szembenállás miatt szabadabban mozoghatnak az alkotó DF-ek, s mivel nagyobb mérvű változás esetén sem áll elő egy másik fonémával való összetévesztésük lehetősége, a szintagmatikus kényszernek szabadabb tere van, ami korlátozatlanabb realizációkhoz vezet. A fentiekből az is következik, hogy amikor ezeknek a diszjunkt (pár nélküli) fonémáknak a képviseletei kerülnek a szintagmatikus tengelyen olyan hely-

Jegyek, fonémák	/p/	/m/	/n/	/ɲ/	/l/	/r/	/j/	/h/
[mgh]	−	−	−	−	+	+	−	−
[msh]	+	+	+	+	+	+	−	−
[elöl]	+						+	
[hát]	−	−						
[fel]								+
[al]								
[hosz]								
[per]	+		−	−		+		
[lágy]			−	+	−		+	
[érd]	−	−	−	−				
[orr]	−	+	+	+				
[foly]					−	+		
[zöng]	−							
DF-ek száma	8	5	6	6	4	4	4	3

zetbe, hogy hatást gyakorolhatnak a szomszédaikra, hatásuk — ha egyáltalán van — jóval gyengébb, mint az integráltabb fonémák variánsaié. Ezek alapján az alábbi összefüggést lehet megfogalmazni: minél több disztinktív jegy jellemez egy adott fonémát, annál önállóbb a neki megfelelő beszédhang a hangfolyamatban, köznapiasan szólva: annál sérthetetlenebb; a jegyek számának a csökkenése az önállóság csökkenését jelenti, ami egyértelmű a szintagmatikus kényszer hatásának a növekedésével.

A beszédhangok felépítése az alábbi módon játszik szerepet a szintagmatikus kényszer érvényesülésében. Azok a hangok, amelyeknek az ejtési sávja, „fiziológiai szélessége (physiologische Breite)" nagyobb, könnyebben alkalmazkodnak a környezetükhöz, mint azok, amelyeknek csekély mértékű módosulás is a lényegét változtatná meg. Vegyük példának a [t] és az [ʃ] hangot. A [t] esetében a nyelvhegy, mozgékonysága következtében, a szájcsatorna elülső részének elég széles területén létrehozhatja a zárt, a képzéshely nem annyira jellemzője a hang minőségének, mint a zár. Nem így az [ʃ], amelynek a lényegéhez tartozik az adott konfigurációval létrehozott rés, mivel a hallástartomány érzékeny sávjába eső zörejösszetevőket produkál, s ezen a sávon belül az összetevők csekély mértékű elmozdulása is jelentős változást idéz elő az akusztikai eredményben. Ezzel magyarázható a két fonéma kétféle megvalósulása: egyfelől affrikátaként, pl. a *fűtsön* és másfelől [ʃt] hangkapcsolatként, pl. a *füstös* szóban. Azonos módon képzett hangok között az bizonyul ellenállóbbnak, amelyiknek a képzését nagyobb tömegű, kevésbé mozgékony szerv végzi. Pl. az [m] és [n] közül, amelyek a bilabiális és apikális típust képviselik, mindig az [m], tehát a bilabiális kerekedik felül. Oka: a bilabiális szegmentum képzése vagy legalábbis a beidegzés folyamata, illetőleg a kontrakció — lévén az orbicularis oris (ajakizom) kevésbé mozgékony, mint a nyelvhegy (vö. Laziczius 1944/1963, 46; Lehiste 1970, 7) — már az előző szegmentumban megindul, tehát azt módosítja, fordított sorrend esetén ugyancsak a nehezebben mozgó ajak-

izmok nagyobb tehetetlensége miatt nem vetítődik előre az apikális beszédhang képzése, a megelőző elem képzésének a lecsengése mintegy elnyomja a követő elemhez szükséges izmok kontrakcióját, de nincs is szükség az anticipációra a nyelvhegy gyors helyváltoztató képessége miatt. Ezzel magyarázható az *azonmód*, illetőleg *kémnő* /n/ + /m/ és /m/ + /n/ fonémakapcsolatainak eltérő realizálódása: [m:] és [mn]. Általában megfogalmazva: legnagyobb a hatás az egymástól csak egyetlen disztinktív jegyben eltérő fonémák képviseletei között, de a hatás mértékét már a jegy fiziológiai vagy percepciós természete dönti el.

A rendszerbeli státus mellett az elem közvetlenül megnyilatkozó megkülönböztető funkciója is lehet kényszerítő erő az önazonosság fokozott érvényesítésére. Ez figyelhető meg a hosszú magánhangzók és a hosszú mássalhangzók között igen gyakran bekövetkező időtartamátváltás esetében, amely, ha megvalósul, energiamegtakarítást eredményez, hiszen nem kell a beszélőnek egymás után két hosszú beszédhangot képeznie. Azonban, amikor a hangsort egy másik hangsortól éppen e tendencia érvényesülésének a felfüggesztésével lehet megkülönböztetni, a fonemikus alapalak, illetőleg az ennek megfelelő pontos ejtés valósul meg. Pl. a *vállal* ige ejtése az időtartamátváltás érvényesülése eredményeként [va:.ləl], de ugyanez a hangsor mint eszközhatározóragos névszóalak mindig hosszú [l:]-lel realizálódik, mivel jelentésbeli különbséget hordoz (Papp István 1963 példája). Annak, hogy a két hangtest közül miért éppen ez utóbbi az, amelyik a fonemikus alapalaknak leginkább megfelelő formában hangzik, szintén megvan az oka, nevezetesen, hogy a névszóalak hosszú [l:]-jében két fonéma összegződik, míg a *vállal* ige [l:]-je egyetlen hosszú fonéma képviselete.

A fiziológiai törvényszerűségek a nyelvi rendszer magasabb szintű törvényszerűségeinek is könnyen alárendelődnek. Köztudomású pl., hogy a beszédfolyamatban éppen az artikuláció folyamatjellege miatt a lexémák elvesztik önállóságukat, hangsorok, fonetikai szavak részeivé válnak, amelyeket néha szünetek választanak el egymástól. Ennek a fonetikai (a hangképzés motoros elméletén alapuló) tendenciának azonban vannak ellentmondásai. Íme két példa: azt tartjuk, hogy a /dʒ/ fonéma intervokális helyzetben csakis nyújtott ejtésben valósul meg, éppen úgy, ahogyan a /dʒ:/ alapváltozata, ezáltal a kiejtésben a *bridzsel* nem különbözik a *bridzzsel*-től (vö. Szépe 1969, 401). Ha azonban a környezetben található magánhangzók más-más szóhoz (lexémához) tartoznak, tehát a kérdéses mássalhangzó fonéma szó elején áll, de fonetikailag valójában intervokális helyzetben van, a nyújtott ejtés nem következik be, pl. *a pécsi dzsámi*. Az intervokális helyzetben röviden megvalósuló /dʒ/ tehát szóhatárjelzést is magában foglal. A *nincs egyebem csak ez az egy ebem* frázisban (a példa Latabár Kálmán egyik kabarészámából való) az írásban jelölt tagolást a homonímával szemben a hangsúly mellett az *egy* számnév mássalhangzójának hosszan ejtése képviseli. Mindkét példa arra utal, hogy bizonyos esetekben a hangfolyamatban is megőrződik a lexéma önállósága. Ugyanide vonhatók a határokon (szó-, morféma- és szótaghatárokon) összetalálkozó fonémák, amelyeknek képviseletében a szó belsejében előforduló, fiziológiailag kötött kombinatorikus variáns helyett az alapváltozat valósul meg: *látszik* [la:ts:ik], de *látszerész* [la:tsɛre:s], *anyja* [ɔɲ:ɔ], de *arany jelvény* [ɔrɔɲjɛlve:ɲ]. A *hatszor* hasonulásos ejtése azonban arra utal, hogy

ha a beszélők nyelvi tudatában a morfémahatárok elhomályosulnak, az igazodás bekövetkez(het)ik. Lényegében, ha a beszélő az egymás mellett álló elemek egységét akarja hangsúlyozni, létrejönnek a fiziológiai kényszer diktálta igazodások, ha a különállásukat, akkor ezek elmaradnak, s a beszélőnek ez a szándéka még az írásban is tükröződhet, mint pl. a *zöld-ség* 'zöld jelleg' szóalak esetében (vö. Torday Alíz 1974, 30). Ha tehát „magasabb" szempontok, a nyelvi rendszer szempontjai vannak jelen, a fiziológiai kényszer vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan érvényesül. A határjelzés ilyen magasabb rendű, szintaktikai kényszer. S az a meglepő, hogy a határjelzésnek ez a módja tulajdonképpen nem okoz komoly artikulációs nehézséget, szinte ugyanolyan automatikusan zajlik, ami csak azzal magyarázható, hogy a fiziológiai kényszer voltaképpen a beszédjelenségek programozásától függően bekövetkező és ható tényező. A határokon találkozó hangokat létrehozó mozgások valószínűleg nincsenek együtt programozva, ezért nem jön létre közöttük az egyéb helyzetben megfigyelhető interferencia. A dolog azonban csak látszólag ilyen egyszerű. Vannak hangtulajdonságok, amelyek határhelyzetben is kifejtik hatásukat, érvényesülésük tehát kizárólagos. Az egyik jegy a z ö n g é s s é g, a másik a h o s z s z ú s á g. Mindkettő jellemzője, hogy az egész mássalhangzórendszert áthatják és két, egymással e jegy alapján szembenálló alternatívára tagolják. Azt azonban, hogy az oppozíció melyik oldala a kizárólagosabb, a jegy megléte vagy a hiánya, az dönti el, hogy fiziológiailag melyik gazdaságosabb. Ez pedig — úgy tűnik — egyértelműen a jegy hiánya. Tekintsük először a zöngét! A zönge nélkül is létre tudjuk azokat a sajátosságokat hozni, amelyek egy zár, rés vagy affrikáta hang lényegét alkotják. A zönge ezen beszédhangok esetében csak ráadás, de nem lényegi jegy. Egyedüli haszna az, hogy lehetőséget nyújt a készlet kis ráfordítással történő megkettőzésére. Ugyanez a helyzet a főként időtartamtöbblettel megvalósuló hosszúsággal is, amely nem elkerülhetetlenül szükséges a beszédhangok létrehozásához, de szintén készletduplázást tesz lehetővé. Mármost, ha végigtekintünk a hangsorban egymás mellé került fonémarealizációkon, azt tapasztaljuk, hogy a zöngétlen hang zöngétlenítő hatása mindig érvényesül, a zöngés hang azonban nem mindig zöngésíti az előtte álló mássalhangzót. A hosszú mássalhangzó is mindig lerövidül mássalhangzós környezetben. E két tendenciának csak a fiziológiai kényszerre ráépülő k ö z l é s i k é n y s z e r tud gátat vetni kellő időtartamú (minimálisan 31 msec) szünet vagy ezt helyettesítő átmeneti hang beiktatásával a zöngés + zöngétlen szekvencia esetében (Kassai 1978, 92—3), többletenergiával a hosszú mássalhangzó hosszan ejtése esetében. Csak így kerülhető el a *mésztől/méztől*, illetőleg *halhatatlan zene/hallhatatlan zene* összetévesztése.

Amikor a fonémák realizálódását irányító tényezőket vesszük számba, nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyelvi rendszernél tágabb kommunikációs rendszerből eredő kényszereket sem. Ezek között kell említeni a k e z d e t súlyát, ami bármilyen ráhatást képes elhárítani. A fiziológiai magyarázat erre az lenne, hogy a kezdeteken (szó-, mondat-, közlemény- stb. kezdet) igen erőteljes az artikuláció, intenzív a levegőkiáramlás, feszítettek az izmok stb. Ez mind igaz is. A helytállóbb magyarázat azonban inkább az, hogy a kezdetnek, legyen az bármilyen szintű, mindig nagy az információtartalma. Nem véletlen, hogy a nyelvtörténetben éppen a szó eleje változott a legkevésbé (vö. Bárczi 1954).

Az analógia hatása a fonémaváltozatok alakulására azáltal lehetséges, hogy az emberek új beszédjelenségek létrehozásakor vagy észlelésekor mindig messzemenően támaszkodnak a birtokukban levő, hasonlóságot mutató jelenségekre (vö. Malmberg 1959/1971, 58).

Olyan kulturális tényezőket is számon kell tartanunk, mint az írás, amelynek hatása annál erősebb, minél eltérőbb valamely fonémasor írásos rögzítése és akusztikus megvalósítása, valamint minél szervesebben tartozik bele a nyelvet használó tevékenységi körébe. De figyelembe kell vennünk a tudatos nyelvalakítást is, amely a normatívákban ölt testet. Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket a normatívákat, amelyek előírnak bizonyos fonémarealizációkat és megtiltanak másokat, azt látjuk, hogy tulajdonképpen mindig a fiziológiai kényszer előidézte változatok minősülnek népiesnek, illetőleg kerülendőnek (vö. Elekfi 1968). Igen nagy hatással vannak még az ember lélektani adottságai, amelyek szerephez jutnak a nyelv használatakor, mégpedig elsősorban az érzelmek kifejezése révén (Martinet 1955, 20—22).

Általánosságban leszűrhető, hogy ha két szomszédos elem között túl nagy vagy túl kicsi a különbség akár képzési, akár percepciós szempontból, a két elem közötti interferencia igen nagy mértékű az ezen elemek létrehozását irányító központi ingerületek interferenciája miatt. A homogén, tehát egymáshoz igen hasonló elemek esetében a homogén gátlás munkál, az egymástól igen eltérő elemek esetében pedig a heterogén gátlás (Ranschburg 1938, Bradshaw 1970, Thompson and Hollien 1970). Ha ez így van, akkor a törvényszerűség tulajdonképpen azt sugallja, hogy a beszéd központi szabályozása is az optimum megteremtésére törekszik, tehát azok az elemek fognak egymás szomszédságában egymás hatása nélkül a leginkább megmaradni, amelyeket a hangképző apparátus lehetőségeinek középső értékei jellemeznek. A minimális és maximális mutatók felé közeledő elemek szükségszerűen kénytelenek elszenvedni egymás hatását. Ahhoz, hogy ezt igazoljuk, a hangkapcsolatok széles körű, több aspektusból történő alapos vizsgálatára van szükség.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

Bárczi Géza: *Magyar hangtörténet.* Bp., 1954.

Bradshaw, J. L. Phonetic homogeneity and articulatory lengthening: *British Journal of Psychology* 61. 499—509 (1970).

Deme László. Hangtan: Tompa József (szerk.). *A mai magyar nyelv rendszere.* Bp., 1961. 1. 57—122.

Elekfi László. Beszédhangjaink kapcsolódása: *Magyar Nyelvőr* 92. 379—389 (1968).

Halmi Tibor: *Hallástan.* Bp., 1963.

Heffner, R.—M.: *General phonetics.* Madison, Wisc., 1952.

Horger Antal: *Általános fonetika, különös tekintettel a magyar nyelvre.* Bp., 1929.

Hörmann, H.: *Psycholinguistics.* New York, 1971.

Kassai Ilona. Sva-jelenségek a magyar beszédben: *Magyar Fonetikai Füzetek* 1. 92—96 (1978).

Laziczius Gyula: *Fonétika*. Bp., 1963. (Első kiadása: 1944.)
Lehiste, I.: *Suprasegmentals*. Cambridge, Mass.—London, 1970.
B. Lőrinczy Éva. Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban: *Magyar Nyelv* 73. 20—30 (1977).
Malmberg, B. Opposition et identité: *Phonétique générale et romane*. Hága—Párizs, 1971. 54—66.
Uő: *Les nouvelles tendances de la linguistique*. Párizs, 1966.
Martinet, A.: *Économie des changements phonétiques*. Bern, 1955.
Papp István. Rövid végmagánhangzóink sorsa és a nyelvi szerep: *Magyar Nyelvőr* 59. 394—408 (1963).
Ranschburg Pál: *Az emberi beszéd strukturáltságát feltételező tényezők törvényszerűségeiről*. Debrecen, 1938.
Szántó Éva. A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban: *Magyar Nyelv* 58. 159—166 és 449—458 (1962).
Szende Tamás: *A magyar beszédfolyamat alaptényezői*. Bp., 1976.
Szépe György. Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. 359—466 (1969).
Thompson, C. L. és H. Hollien. Some contextual effects on the perception of synthetic vowels: *Language and Speech* 13. 1—13 (1970).
Torday Alíz: *Hölgy egyszarvúval*. Bp., 1974.
Török Gábor. Hangképzési problémák embertani megvilágításban: *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1967. 93—105 (1967).

Kenesei István

Stratégiák és típusok a vonatkozó mellékmondatok kialakításában

1. Cikkemben arra teszek kísérletet, hogy a grammatikaelmélet eszközeivel vizsgáljak egy tipológiai problémát. A grammatika-elméleti keret, amelynek számunkra érdekes pontjaira később utalok majd, a generatív grammatika újabb fejleményeivel azonos, maga a tipológiai kérdés viszont elég régi: mi a közös a különféle nyelvek vonatkozó mellékmondatainak formálásában?

A vonatkozó szerkezetek egészében véve nominális szintagmákként viselkednek a mondatokban; a különböző mondatátrendezések egyetlen egységként mozgatják, illetve mozgathatják őket. Egy részük főtagként tartalmaz egy önálló nominális szintagmát (ezt a n t e c e d e n snek vezzük), amely anafora viszonyban áll a vonatkozó szerkezet tulajdonképpeni vonatkoztató részével (mondattal vagy más konstrukcióval). Szokásosan a vonatkozó szerkezetek között tartják számon az (1) példában az alany funkciójában szereplő mondatot is:[1]

(1) [$_{FCs}$[$_{M}$ *ki korán kel*]] *aranyat lel*

az itt bemutatott vizsgálat szempontjából azonban ezek az antecedens nélküli (ún. „független") vonatkozó mellékmondatok érdektelenek. Vonatkozó szerkezetnek tarthatjuk az alábbi típusú kifejezéseket is, amelyekben a (magyarban melléknévi igenévvel alkotott) vonatkoztató rész megelőzi az „antecedens" főnévi elemet:

(2) [$_{FCs}$ a [$_{M}$ *Jánostól ellopott*] [$_{F}$ *kocsi*]]

Végül vannak olyan vonatkoztatások is, ahol az antecedens ugyan megelőzi a vonatkoztató részt, de ez nem tartalmaz verbum finitumot, például az orosz

(3) [$_{FCs}$ [$_{FCs}$ mal'čik] [$_{M}$ čitajuščij knigu]]

Tipológiánkban mind a fenti prenominalis, mind az orosszal illusztrált postnominalis, de nem verbum finitumot tartalmazó vonatkozó szerkezetektől

[1] FCs = főnévi csoport, M = mondat. A címkézett zárójelek a fölöttes (domináló) kategóriákat adják meg.

eltekintünk.[2] Más szóval: ebben a dolgozatban csupán az antecedenssel rendelkező postnominalis vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozom, amelyek állítmánya verbum finitumot tartalmaz; ilyen például a magyar

(4) [FCs [FCs *az az ember*] [M *aki korán kel*]] *aranyat lel*

mondat alanya, amelyben az *az az ember* az antecedens és az *aki korán kel* a verbum finitumot tartalmazó postnominalis vonatkozó mellékmondat.

Jóllehet e körülhatárolás nemcsak egy-egy nyelv egyes vonatkozó szerkezeteit zárja ki a vizsgálatból, hanem egész nyelveket is (ti. amelyekben csak prenominalis szerkezetekkel lehet vonatkoztatni, pl. egyes finnugor, amerikai indián és kelet—délkelet-ázsiai nyelvek), úgy vélem, még mindig elegendő anyagunk marad a tipológiai összevetésre.

2. Alapos meggondolás nélkül is belátható, hogy a postnominalis, verbum finitumos vonatkozó mellékmondatok (a továbbiakban: VM) vonatkoztató eleme anaforikus kapcsolatban áll annak antecedensével. Arról van szó, hogy például az alábbi magyar nyelvű kifejezésben:

(5) [FCs [FCs *az a fiú*] [M *aki a könyvet olvassa*]]

az *az a fiú* antecedens és az *aki* vonatkozó névmás között anafora-viszony áll fönn. Bennünket most nem az anaforikus utalás szemantikai tartalma érdekel, hanem ennek a fajta anaforának a szintaktikai megvalósulása a különböző nyelvekben.

Az európai nyelvek VM-leírásaiban feltehetőleg latin mintára visszavezethető jelenség az, hogy a VM-et bevezető elemre szinte kivétel nélkül vonatkozó névmásként hivatkoznak. Ezzel a felfogással azonban vajmi keveset tud kezdeni az a kutató, aki a hagyományos leírásokban tárgyaltaktól bizonyos szempontokból eltérő nyelvekkel foglalkozik, hiszen az alábbi és a hozzá hasonló szerkezetek megoldhatatlan problémát jelentenek a kizárólag vonatkozó névmást elismerő paradigmában. A mondat a kwa nyelvek közé tartozó urhobóból való (forrás: Keenan és Hull 1973, 369 sk).

(6) *John mle oshale na l- aye na teye le*
[John látott férfi az hogy nő az ütött őt]
'John látta a férfit, akit a nő megütött.'

Az urhobó nyelvben a változatlan alakú *l-* vezet be minden VM-et, tekintet nélkül arra, hogy a VM-en belül a vonatkoztatott elem milyen szintaktikai

[2] Nemcsak a prenominalis vonatkozó szerkezetek állhatnak szemben a postnominalisokkal; vannak nyelvek, melyekben a vonatkoztatás „körülveszi" az antecedenst, lásd pl. az alábbi bambara nyelvű mondatot (forrás: Keenan és Comrie 1977, 65):

tye ye [FCs *ne ye so min ye*] *san*
[férfi Múlt én Múlt ló amely lát vesz]
'A férfi megvette a lovat, amelyet láttam.'

Itt és a továbbiakban a megadott forrás fonetikai átírását követem, és bár ez némi következetlenséggel jár együtt, a szintaktikai jellegzetességek felismerhetőségét nem zavarja. Csak közvetlen forrásaimra hivatkozom, ezek azonban nem mindig azonosak a példák eredeti közlőivel.

funkciót tölt be, vagy milyen nemű, számú stb. Figyeljük meg azt is, hogy a VM-en belül egy úgynevezett v i s s z a m a r a d ó n é v m á s is van, amely azonos a szokásos (anaforikus) személyes névmással. Lássunk most még néhány példát.

Héber (forrás: Givón 1973, 135 skk):

(7) *ha-ish she-etmol natati lo et ha-sefer*
[a-férfi hogy tegnap adtam neki Acc. a-könyv]
'a férfi, akinek tegnap odaadtam a könyvet'

Ngizim (csádi nyelv; forrás: Keenan és Hull 1973, 362 skk):

(8) *máayìm wàařà áĉĭ náa tlà*
[egy-fiú hogy ő birtokol tehén]
'egy fiú akinek tehene van'

Gilberti (a Gilbert-szigeteken beszélt ausztronéz nyelv; forrás: Keenan és Hull 1973; 355 sk):

(9) *E-nora te aomata Kumon are oroia te aine*
[látta a férfi Kumon hogy verte-*őt* a nő]
'Kumon látta a férfit, akit a nő vert.'

Ezekben a szerkezetekben az anafora-viszony „túlsó" oldalán tehát egy, a nyelvben egyébként (azaz pl. főmondatok között) is anaforikus funkciót szolgáló névmást találunk, a vonatkozó mellékmondatot pedig egy változatlan alakú elem vezeti be, amely vagy általában az alárendelt mondatokra, vagy csak a VM-ekre jellemző.

3. Jóllehet a fenti struktúrák szintaktikai leírása viszonylag egyszerű, a későbbiekben megkísérelendő általánosítás kedvéért tegyünk egy rövid grammatika-elméleti kitérőt. Az újabb szintaxis-felfogások szerint a nyelveknek legalább egy részében lehetséges egy olyan szabály, amelynek szellemében minden mondatot egy m o n d a t j e l l e m z ő egészít ki, mely — némileg egyszerűsítve itt és a továbbiakban — lehet eleve kitöltött, vagy csak szintaktikai jegyekkel jellemzett. Formalizálva:[3]

(10) $\bar{M} \rightarrow$ MJ M

Jó néhány európai nyelvben a mondatjellemző van fenntartva a kérdőszók, a vonatkozó névmások, valamint az egyéb alárendeléseket és a függő kérdéseket bevezető elemek számára. A magyarra érvényes szabályok csak annyiban térnek el ezektől, hogy a kérdőszókra más megszorítás vonatkozik: a „Fogarasi-szabály"; a vonatkozó névmást azonban mindig a VM élére kell helyezni, azaz az illető VM mondatjellemzőjébe.

Mivel az urhobóban és a többi ismertetett nyelvben ilyen áthelyezések nincsenek, feltehetjük, hogy a mondatjellemző helye eleve ki van töltve

[3] $\bar{M}$ (azaz M-vonás) jelöli a felsőbb szintű mondatot, MJ a mondatjellemző rövidítése, M pedig a mondaté. A mondatjellemző az irodalomban *Complementizer* néven ismeretes.

a beágyazott mondatot bevezető megfelelő elemmel. Ezt az alábbi módon foglalhatjuk össze:

(11) $[_{FCs}$ FCs $[_{M}$ $[_{MJ}$ beágyazás jelölő$]$ $[_{M}$ . . . $[_{FCs}$ AN$]$ . . . $]]]$

ahol AN = anaforikus névmás és a beágyzás jelölő az urhobóban *l-*, a héberben *she-*, a gilbertiben pedig *are*.

Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyekben visszamaradó névmás bizonyos esetekben nem fordul elő. Keenan és Comrie (1977, 66 skk) kimutatta, hogy a különböző nyelvekben a főnévi csoportok mondatbeli pozíciójától, funkciójától függően egyrészt hierarchikus sorrendben vonatkoztathatók egyáltalán, másrészt ugyanebben a hierarchikus sorrendben követelik meg a visszamaradó névmások használatát — ellenkező irányban. Az általuk megállapított rendszer a következő:

(12) ALANY > TÁRGY > RÉSZESHATÁROZÓ > FÜGGŐ ESET > > BIRTOKOS > HASONLÍTÓ

ahol a függő eset az összes vonzatos eset a tőle balra állókon kívül, a hasonlító pedig a hasonlító szerkezetben a viszonyító tag, például az alábbi magyar mondatban *Péter:*

(13) *János nagyobb, mint Péter.*

Eszerint az a nyelv, amelyben például lehet részeshatározót vonatkoztatni, megengedi a hierarchiában attól balra álló esetek (alany, tárgy) vonatkoztatását is, de fordítva nem. Ugyanakkor az a nyelv, amely tárgy vonatkoztatása esetén megköveteli a visszamaradó névmás használatát, az attól jobbra álló összes többi esetben is előírja azt — feltéve, hogy a vonatkoztatás egyáltalán lehetséges a többi esetben.

A héberben például neutrális szórendben a visszamaradó névmás alany vonatkoztatásakor nem jelenhet meg (forrás: Givón 1973, 137 skk):[4]

(14) *ha-ish she- (*hu) higia etmol*
[a-férfi hogy ő megérkezett tegnap]
'a férfi, aki tegnap megérkezett'

tárgy vonatkoztatásakor előfordulása tetszőleges:

(15) *ha-ish she- Yoav raa (oto) etmol*
[a-férfi hogy Yoav látott őt tegnap]
'a férfi, akit Yoav látott'

[4] Az egyszerű zárójel tetszőlegesen választható elemet jelöl. A zárójelen belüli csillag arra utal, hogy a zárójelbe foglalt elem előfordulása esetén a szerkezet nyelvtanilag helytelen, annak elhagyása esetén kifogástalan; a zárójelen kívüli csillag pedig arra, hogy a zárójelbe foglalt elem elhagyása esetén a szerkezet agrammatikus, egyébként helyes.

részeshatározó vonatkoztatása esetében viszont kötelező:

(16) *ha-ish she- Yoav natan *(lo) et ha-sefer*
[a-férfi hogy Yoav adott neki Acc. a-könyv]
'a férfi, akinek Yoav odaadta a könyvet'

Összefoglalva tehát az urhobó, héber, ngizim és még számos más nyelvben az egyetlen lehetséges VM-kialakító stratégia alapjául a (11) szerkezet szolgál, amelyet Keenan és Comrie (12) vonatkoztatási hierarchiájának megfelelően egyes nyelvekben a következő típusú törlőszabály egészít ki:[5]

(17) AN → Ø ha $\lambda > \mu$
[λfunkció]

ahol *ιfunkció* a (12) hierarchiában szereplő szintaktikai kategóriák, *λfunkció* az a pozíció, amelyet az anaforikus névmás a VM-en belül betölt, és *μfunkció* az a pozíció a (12) hierarchiában, amelynél „magasabb" pozíciókban a visszamaradó névmás nyelvtanilag helytelen szerkezetet eredményez.

4. Áttérve most a számunkra megszokottabb stratégiára, amely számos nyelv (pl. latin, finn, német, grúz) mellett a magyarban is fellelhető, vizsgáljuk meg e stratégia működési szabályait. Legegyszerűbbnek az látszik, ha magyar szerkezeteket választunk illusztrációul.

A következő kifejezésben:

(18) *az a fiú, akit János látott*

az *akit* vonatkozó névmás pozícióját semmi más nem töltheti be, és az *akit* sem foglalhat el más helyzetet a mondaton belül. Eredeti sorrendi helye azonban a magyar nyelvre érvényes szabályok szerint nem lehet azonos azzal, amelyet a (18) példában elfoglal. Az alapstruktúra tehát körülbelül így ábrázolható:

(19) $[_{FCs}$ FCs $[_{M}$ $[_{MJ}$ . . .] $[_{M}$ X VN Y]]]

ahol VN = vonatkozó névmás, X és Y egy vagy több, esetleg Ø összetevő. A (18) esetében az alapstruktúra tehát ennek a láncnak felel meg: *az a fiú MJ János akit látott*. Ebből egy névmásáthelyező transzformációval kapjuk a (18) felszíni láncot, vagyis általánosítva az alábbi struktúrát:

(20) $[_{FCs}$ FCs $[_{M}$ $[_{MJ}$ VN] $[_{M}$ X Y]]]

A magyarral megegyező típusba tartozó nyelvekben tehát a vonatkoztatás a nyelvben egyébként nem anaforikus funkcióban használt névmás segítségével történik, minden más az alárendelésre, vagy annak típusára utaló eszköz nélkül. Maga a vonatkozó névmás (itt ugyanis jogos a terminus) esetenként a kérdő névmással rokon vagy azonos (latin), esetenként

[5] A (17) szabály és a hozzátartozó magyarázat ismét sok egyszerűsítést tartalmaz, ami a grammatikaelméleti háttér ismertetésének szükséges rövidsége miatt volt elkerülhetetlen.

valamelyik demonstratívumnak speciális változata (német), esetleg a kettő ötvözete (magyar), és mindig eset, nem és/vagy szám szerinti alakváltozatokban fordul elő — az adott nyelv és a Keenan—Comrie-féle vonatkoztatási hierarchia szabályainak megfelelően. De ezeknél fontosabb megfigyelés az, hogy az itt tárgyalt nyelvekben a vonatkozó névmást sohasem lehet elhagyni, lásd az alábbi, sorrendben magyar, finn (forrás: Karlsson 1972, 106) és német példákat:

(21) a. *Az a fiú, *(akit) János látott, értelmes volt.*
b. *Tüttö *(jonka) tapasin oli kaunis.*
'A lány, akivel találkoztam, szép volt.'
c. *Der Film, *(den) ich gestern sah, war interessant.*

Tekintsük át röviden, hol tartunk vázlatos tipológiánkban. Két stratégiát állapítottunk meg: az első, melyet n é v m á s t a r t ó eljárásnak is nevezhetünk, az urhobó, héber stb. nyelvekben az egyedüli lehetőség a vonatkoztatás kifejezésére. Csakúgy, mint ahogy a magyar és a vele egy típust alkotó nyelvekben kizárólag a második, a n é v m á s k é p z ő stratégiával lehet VM-eket létrehozni.[6]

5. Talán a legérdekesebb a vonatkoztatás kifejezésének harmadik lehetősége, ami tulajdonképpen az előbbiekben bemutatott két stratégia együttélésével azonos. Ezt a k e t t ő s s t r a t é g i á t megvalósító nyelvtípust angol példákon fogom illusztrálni.

A névmásképző stratégia az angolban a kérdő névmások egy részével azonos elemeket alkalmaz, ezeket előrehelyezi az MJ-be és a részeshatározótól „lejjebb" eset szerint, általában pedig az ember/egyéb választás szerint jelöli. Az alábbi példában a függő eset jelölve van (22a)-ban, míg annak másik lehetséges változatában, (22b)-ben a névmáson az eset nincs jelölve.

(22) a. *the man about whom I told you*
b. *the man who I told you about*
'a férfi, akiről beszéltem neked'

A névmástartó stratégiában a szokásos alárendelést is bevezető *that*-et találjuk a VM élén. A *that* eset stb. szerint nem változik, tehát prepozíciót sem lehet elébe helyezni úgy, mint a (22a) példában az *about*-ot a *who* elé, vö.:

(23) a. *the man that I told you about*
b. **the man about that I told you*
'ua.'

Eszerint az angolban a *that*-tel kezdődő VM-ekben a névmástörlést követően alakul ki a felszíni vonatkozó mellékmondat.[7] Ha viszont itt két különböző stratégia működik, akkor a latinhoz, finnhez stb. hasonlóan

[6] A stratégiák nevét nem tanácsos szó szerint érteni; az adott grammatikaelméleti kerettől függ, milyen képzeteket fűzünk hozzájuk.

[7] Érdemes azonban megjegyezni, hogy egyes nyelvjárásokban ma is, valamint az angol egy korábbi nyelvállapotában a visszamaradó névmás — különösen a hierarchia alsó eseteiben — gyakorta előfordul(t).

az angolban sem törlődnek a vonatkozó névmások azokban az esetekben, amikor az alábbi formájú úgynevezett összevont VM jön létre:

(24) *the man I told you about* 'ua.'

Ha a *who* és a többi vonatkozó névmás nem hagyható el, akkor csak a *that* törölhető. Mivel pedig tudjuk, hogy az angol alárendelt mondatokból a *that* bizonyos esetekben elhagyható, pl.:

(25) *John thought (that) he was ill.*
'John azt hitte (hogy) beteg.'

az angolra vonatkozó nyelvspecifikus törlőszabály további megerősítést kap:[8]

(26) $[_{MJ}$ *that*$] \rightarrow \emptyset$

Következésképpen mindazokban a kettős stratégiájú nyelvekben, amelyekben fellelhetők a (24)-hez hasonló „rövidre zárt" VM-ek (pl. svéd, nahuatl), a törlő transzormáció nem a vonatkozó névmáson működik, hanem a sajátos beágyazásjelölőn.

A különféle kettős stratégiájú nyelvekben általában ritkán tapasztalhatjuk a két stratégiának az angolhoz hasonló csaknem teljes átválthatóságát. A skandináv nyelvek egy része (svéd, dán) azonban e tekintetben nagy mértékben megegyezik az angollal.[9]

A szláv nyelvekben is gyakran találkozhatunk a két stratégia egymást többé-kevésbé átfedő használatával. Így például a cseh nyelvben a következő paradigmával van dolgunk:[10]

(27) a. *ten člověk, co jsem ho viděl*
[a férfi hogy én őt láttam]
'a férfi, akit láttam'
b. *ten člověk, kterého* ['akit'] *jsem vidêl* 'ua.'
c. *ten člověk, co viděl Petra*
'a férfi, aki látta Pétert'
d. *ten člověk, který* ['aki'] *viděl Petra* 'ua.'
e. *ten člověk, co jsem viděl jeho bratra*
[hogy én láttam övé bátyját]
'a férfi, akinek a bátyját láttam'
f. *ten člověk, kterého* ['akinek'] *bratra jsem viděl* 'ua.'
g. *ten člověk, jehož* ['akinek'] *bratra jsem viděl* 'ua.'

[8] A szabályt természetesen jó néhány feltétel korlátozza. Közülük a legfontosabb a VM-eket tekintve az, hogy alanyhelyzetben törölt névmás esetén a *that* nem hagyható el, azaz az alábbi szerkezet nem grammatikus:

*the man *(that) saw me* 'a férfi, aki látott engem'

A mondatjellemző törlése egyébként a tiszta névmástartó nyelvek között is előfordul, pl. az amerikai indián tuszkarora nyelvben.

[9] Lásd bővebben Andersson 1973 és Maling 1978.

[10] A példákért és elemzésükért Vladimír Machnak (Károly Egyetem, Prága) tartozom köszönettel. — Az (a)—(c)—(e) példák a beszélt köznyelvből, a (b)—(d)—(f)—(g) példák az irodalmi nyelvből származnak. Az utolsó három példa növekvő elfogadhatósági sorrendben van megadva.

Az albánban a két stratégia az alábbiakban illusztrált módon jelentkezik (forrás: Morgan 1972). A névmásképző eljárás az összes vonatkoztatási lehetőségre alkalmazható, pl.

(28) a. *Xhemal Suli, i cili më ndihmoj*
[X. S. aki nekem segített]
b. *Qyteti në të cilin banonte tër jetën*
[város-a -ben amely élt egész élet-az]
'a város, amelyben egész életét leélte'

A névmástartó stratégia (névmástörléssel kiegészítve) csak alany- és tárgyvonatkoztatás esetében használható, ilyenkor azonban a két stratégia teljesen egyenértékű, pl.

(29) a. *ay që kërkon paqe*
[ő hogy keres béke]
'az, aki békét keres'
b. *revizioni që kam shkruarë më* 1921
[helyesbítés-a hogy Perf. írtam -ben]
'a helyesbítés, amelyet 1921-ben írtam'

A szuahéliben a névmástartó stratégia mondatjellemző nélkül működik; az anaforikus *o* elemet a megfelelő osztályjelölővel együtt infixumként (vagy szuffixumként) a VM igéjébe építi, pl.:

(30) a. *mtoto ali- soma*
[gyerek 3-Pret-Sg olvas]
'A gyerek olvasott.'
b. *mtoto ali- -ye- -soma kitabu*
[gyerek 3-Pret-Sg *az* olvas könyv]
'a gyerek, aki könyvet olvasott'
c. *kitabu ali- -cho- -ki- -soma mtoto*
[könyv 3-Pret-Sg *az* Tárgyjel. olvas gyerek]
'a könyv, amelyet a gyerek olvasott'

A névmásképző stratégia az *amba* előtag és az anaforikus *o* összetételéből formált vonatkozó névmást használja, azt a VM elejére helyezi és esetraggal is elláthatja. A (12) hierarchiában az alsó esetekben ez az egyedüli lehetőség VM kialakítására. Az alábbi két példában azonban alanyvonatkoztatásban mutatjuk be:

(31) a. *mtu ambaye aliijenga nyumba yangu*
[férfi aki épített ház enyém]
b. *nyumba ambayo ilianguka*
[ház amely összedőlt]

6. Összegezve az elmondottakat: amíg ellentmondó adatokra nem bukkanunk, megállapíthatjuk, hogy a postnominalis vonatkozó mellékmondatokat a nyelvek két stratégia: a névmásképző és a névmástartó szerint alkotják. A névmástartó stratégia a mondatjellemző pozícióját — ha ez

a kategória a nyelvben egyáltalán létezik — vagy az általános alárendelésbevezető, vagy a speciális VM-jelölő elemmel tölti ki. Magában a VM-ben a vonatkoztatott FCs helyén a nyelvben egyébként is anaforikus funkciójú névmás áll, amelyet egyes nyelvekben a Keenan—Comrie-hierarchia elvei szerint megalkotott (17) szabállyal részben vagy teljesen törölni lehet.

A névmásképző stratégia a vonatkoztatott FCs helyén olyan névmást alkalmaz, amely a nyelvben egyébként nem tölt be anaforikus funkciót — akár speciálisan vonatkozó névmás, akár valamely más névmás VM-ben is használt példánya. Ha a nyelvben van mondatjellemző, akkor a vonatkozó névmás abba áthelyeződhet.

A postnominalis VM-formálás szempontjából tehát a nyelvek három csoportra oszlanak: vannak olyan nyelvek, amelyek csak az egyik vagy a másik stratégiával tudnak VM-eket kialakítani, és vannak olyanok, amelyek mindkettővel. Ez utóbbiak a Keenan—Comrie-féle hierarchiának megfelelően a két stratégiát esetenként eltérő érvényességi körben alkalmazzák, de a két stratégia között átfedések mindig fennállnak.

A konkrét tipológiai osztályozás újabb lehetőségén és az ennek alapján megfogalmazható további problémákon túlmenően vizsgálatunknak van egy általánosabb tanulsága is. Alapos és megbízható grammatikaelméleti keret nélkül (ha azt még oly nagyvonalúan kezeltük is e dolgozatban) egyszerűen nem lehetett volna hozzáfogni a névmástartó stratégia leírásához, nem lehetett volna a visszamaradó névmás jelenléte és elhagyása közötti összefüggéseket felderíteni és nem lehetett volna a két stratégiát sem összekapcsolni. Ugyanakkor éppen ez a grammatikaelméleti keret biztosítja, hogy az eltérő szintaktikai stratégiák ellenére a VM-ek jelentésének, vagyis a különböző nyelvekben különféleképpen megvalósuló anaforaviszonyoknak a jellemzése azonos maradjon.[11]

József Attila Tudományegyetem,
Angol Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Szeged

[11] Ez a dolgozat a javarészt 1978-ban írt kandidátusi disszertációm *(Trace theory and relative clauses)* egyik gondolatának részletesebb kifejtése. A cikk első változatának elkészítése után jutottam hozzá Bruce T. Downing (1978) vonatkozó mellékmondati tipológiájához, amely 52 nyelvet és nyelvjárást vesz figyelembe és ezek alapján hét különböző postnominalis vonatkozó mellékmondat típust állít föl. Jóllehet egy ilyen sok nyelvet felvonultató vizsgálattal nehéz vitatkozni, mégis van egy-két olyan pont, ahol eredményeit kétségbe vonhatjuk. Downing másodkézből idézett adatai ugyanis arra látszanak utalni, hogy nem volt elég gondos forrásai megválasztásában. Így például a magyarról azt közli, hogy vonatkozó szerkezeteiben az alárendelő kötőszó megelőzi a vonatkozó névmást, vagyis nagyjából ennek kellene megfelelnie: *a fiú hogy aki eljött* (384). Ebbe a típusba (ugyanazon forrás alapján) az indonéz is beletartozik szerinte, ami megint csak nem felel meg a valóságnak. Egy másik típusát Downing a héber és a középangol alapján szerkeszti meg. Csakhogy amit közvetlen forrását követve Downing a héberben vonatkozó névmásnak tart, arról Hayon (1973) azt mondja, hogy csupán az antecedens nélküli VM-ben fordulhat elő. A középangol VM-ek szerkezetével egy újabb cikkemben részletesen foglalkoztam, és arra a következtetésre jutottam, hogy a Downing által is támogatott (és eredetileg a Chomsky és Lasnik 1977-es cikkében javasolt) elemzésük nem helytálló. Downing további négy típusa az itt felvázolt stratégiákkal leírható, és mindössze egyetlen nyelv marad „atipikus": a román, amelyben a VM-et a névmásképző eljárásnak megfelelően vonatkozó névmás vezeti be, ugyanakkor azonban megjelenhet a VM-ben egy eset és nem szerint egyeztetett enklitikus névmás.

Felhasznált irodalom

Andersson, L.—G. Some subordinating constructions in Swedish: Corum (szerk.) 178—199.

Ashton, E. O.: *Swahili grammar*. London, 1947.

Chomsky, N. és H. Lasnik. Filters and control: *Linguistic Inquiry* 8. 425—504 (1977).

Corum, C., T. C. Smith-Stark és A. Weiser (szerk.): *You take the high node and I'll take the low node. Papers from the Comparative Syntax Festival: The difference between main and subordinate clauses*. Chicago, 1973.

Downing, B. T. Some universals of relative clause structure: J. H. Greenberg (szerk.). *Universals of human language*. Stanford, 1978. 375—418.

Givón, T. Complex NP's, word order and resumptive pronouns in Hebrew: Corum (szerk.) 135—146.

Hayon, Y.: *Relativization in Hebrew: A transformational approach*. Hága, 1973.

Karlsson, F. Relative clauses in Finnish: Peranteau (szerk.) 106—115.

Keenan, E. és B. Comrie. Noun phrase accessibility and universal grammar: *Linguistic Inquiry* 8. 63—99 (1977).

Keenan, E. és R. Hull. The logical syntax of direct an indirect questions: Corum (szerk.) 348—371.

Kenesei, I. Traces and truths of relative constructions: *Acta Lingu. Hung.* 31. (1981) (megjelenés alatt).

Maling, J. An asymmetry with respect to *wh*-islands: *Linguistic Inquiry* 9. 75—89 (1978).

Morgan, J. L. Some aspects of relative clauses in English and Albanian: Peranteau (szerk.) 63—72.

Peranteau, P. M., J. N. Levi és G. C. Phares (szerk.): *The Chicago which hunt: Papers from the Relative Clause Festival*. Chicago, 1972.

Williams, M. M. The case of unmarked subordination in Tuscarora: Corum (szerk.) 89—95.

Kiefer Ferenc

A magyar aspektusrendszer vázlata

1. Az aspektus kutatásának igen terjedelmes az irodalma. Ez az irodalom azonban majdnem kizárólag egyes nyelvek vagy nyelvcsaládok — mindenekelőtt a szláv nyelvek — vizsgálatára szorítkozik.[1] Bár ezek a munkák sok értékes és fontos szemponttal gazdagították az aspektuskutatást, egyik munkában sem találunk olyan általános elméleti keretet és módszert, amelyet bármely nyelv vizsgálatánál alkalmazhatnánk. Ez áll természetesen a magyar nyelvvel foglalkozó munkákra is.[2] A magyar nyelvészeti hagyományban nem találunk példát a magyar aspektusrendszer összefoglaló tárgyalására sem.

A dolgozat első részében általános elméleti kérdésekkel foglalkozom. Célom egy olyan elméleti keret fölvázolása, amely alkalmas a legfontosabb aspektusbeli oppozíciók leírására. A módszert magyar anyagra alkalmazva elsősorban arra a kérdésre keresek majd választ, hogy előrejelezhető-e az igekötők jelentése.

A hagyományos aspektusfogalom az aspektust az ige morfológiájához kötötte. A dolgozatomban javasolt aspektusfogalom az aspektust a mondat tulajdonságának tekinti. A magyar csak akkor nem tipikusan „aspektus-nyelv", ha az aspektust hagyományosan értelmezzük, hiszen mondatszemantikai szinten nincs tipikusan „aspektus-nyelv".

2. Az aspektus definícióját előkészítendő néhány általános megjegyzéssel kell kezdenem.

2.1. Tudott dolog, hogy az aspektus szorosan összefügg az idő kategóriájával. Az idő bonyolult kategória. Anélkül, hogy minden részletre kitérnék, néhány alapvető — az irodalomból is többé-kevésbé jól ismert — distinkcióra szeretnék rámutatni. Az idő kategóriáján belül a két legalapvetőbb alkategória a k ü l s ő i d ő és a b e l s ő i d ő. A külső idő a mondatot (= megnyilatkozást) a megnyilatkozás idejéhez viszonyítja. Otto Jespersen nyomán azt mondhatjuk, hogy a külső idő három fogalommal

[1] A legfontosabb irodalomra vonatkozóan jól tájékoztat Bernard Comrie könyve.

[2] Magyar vonatkozásban értékes megfigyeléseket találhatunk az aspektust illetően az Akadémiai Nyelvtan különböző fejezeteiben, valamint két, az igekötővel foglalkozó munkában: Jean Perrot-ében és J. Soltész Katalinében. Az aspektus szempontjából fontos, de speciálisabb kérdéseket tárgyal Hetzron Róbert és Károly Sándor.

jellemezhető.[3] Ez a három fogalom a Beszédidő, a Referenciaidő és az Eseményidő. Jelöljük ezeket B_i-vel, R_i-vel és E_i-vel. A Beszédidő az az időpont, amikor a mondatot kimondjuk (a megnyilatkozás időpontja). A Referenciaidő a mondatban megadott időpont. R_i azonos lehet B_i-vel, de különbözhet is tőle. A

(1) (a) *Látlak.*
(b) *Esik az eső.*

mondatokban R_i azonos B_i-vel. Ezzel szemben a

(2) (a) *Láttalak tegnap.*
(b) *Esni fog az eső.*

mondatokban a két időpont nem azonos. (2) (a)-ban R_i megelőzi B_i-t, (2) (b)-ben pedig B_i előzi meg R_i-t. Az Eseményidő a mondatban leírt esemény, folyamat vagy állapot bekövetkezésének időpontja. E_i gyakran egybeesik R_i-vel: ez a helyzet (1) (a)—(b)-ben és (2) (a)—(b)-ben is. (3) (a)—(b)-ben azonban E_i mind B_i-től, mind pedig R_i-től különbözik.

(3) (a) *Tegnapra ígérted a pénzt.*
(b) *Öt óráig vártalak.*

Ezekben a mondatokban R_i-t az időhatározók jelzik: *tegnapra, öt óráig.* E_i (3) (a) esetében egy a tegnapi napot megelőző, közelebbről nem meghatározott időpont, (3) (b) esetében pedig egy R_i-t közvetlenül megelőző időszakasz.

Egy mondat külső idejét akkor értjük meg, ha ismerjük B_i-t, R_i-t és E_i-t és ezek egymáshoz való viszonyát. E három időpont közül nyilvánvalóan B_i a legfontosabb: R_i-t mindig B_i-hez viszonyítva adjuk meg. Jelen idő azt jelenti, hogy R_i azonos B_i-vel, múlt idő azt, hogy R_i megelőzi B_i-t, és jövő idő azt, hogy R_i B_i után következik. Amennyiben E_i nem egyezik meg R_i-vel, akkor azt mindig R_i-hez viszonyítva adjuk meg.

A külső idő tehát deiktikus időkategória: minden kategóriája a megnyilatkozás időpontjához igazodik.

A külső idővel szembenáll a belső idő kategóriája. A belső idő nem függ B_i-től, nem B_i-hez igazodik. A belső idő az az idő, amely alatt a szóban forgó folyamat, esemény lezajlik vagy a szóban forgó állapot fennáll. Más szóval, a belső idő E_i-t határozza meg közelebbről. A következő mondatok mindegyikében más és más a belső időstruktúra:

(4) (a) *A hegymászók öt órakor elérték a hegycsúcsot.*
(b) *Két óra hosszat vártalak.*
(c) *Péter több napon át kapott levelet Annától.*

Mind a három mondatban R_i azonos E_i-vel, E_i belső szerkezete azonban különböző.

[3] A hármas megkülönböztetés tudomásom szerint Otto Jespersentől származik, de igazán ismertté Hans Reichenbach alapvető logikai munkája révén vált.

A mondatok külső vagy belső időszerkezetét gyakran már az időhatározók jelzik. Vannak olyan időhatározók, amelyek elsősorban a külső időt jelzik: *tegnap, most, hamarosan, holnap, két évvel ezelőtt, néhány hét múlva.* Mások elsősorban a mondatok belső időstruktúrájára vonatkoznak: *betegsége alatt, egész nap, amikor Éva megjött, több órán át, pillanatok alatt.* Végül vannak olyan időhatározói kifejezések is, amelyek olyan belső időt fejeznek ki, amelyet külső idő korlátoz: *tegnap óta, a jövő hét folyamán, ma estig, holnap ötkor.* Jelöljük a külső időhatározókat A_k-val, a belsőket A_b-vel. A következő kompatibilitási feltételek alapján a határozók felhasználhatók a mondatok időszerkezetének meghatározásához.

(5) Ha valamely M mondatot egy A_k-hoz tartozó határozóval bővítjük, akkor a kapott M' mondat akkor és csakis akkor jól formált, ha M külső ideje kompatibilis A_k adott elemével.

(6) Ha valamely M mondatot egy A_b-hez tartozó határozóval bővítjük, akkor a kapott M' mondat akkor és csakis akkor jól formált, ha M belső ideje kompatibilis A_b adott elemével.

Az (5) megsértése miatt helytelenek a következő mondatok:

(7) (a) **Péter holnap megérkezett.*
(b) **Tegnap esik az eső.*

A (6) figyelmen kívül hagyása pedig a következő rossz mondatokat eredményezi:

(8) (a) **Éva egész nap kezdett el dolgozni.*
(b) **Mari tegnap óta főzi meg a vacsorát.*

2.2. A belső idő kategóriáján kívül az aspektus definíciójában fontos szerepet kap a szituáció fogalma is. A most következő meggondolásokban ugyan kijelentő mondatokra szorítkozunk, ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy aspektus-definíciónk csak kijelentő mondatokra lesz érvényes. Megfelelő módosításokkal a szituáció fogalma könnyen kiterjeszthető nem kijelentő mondatokra is.[4]

Logikai elemzéseknél azt szoktuk mondani, hogy a mondatok tényállást írnak le. A tényállások tőlünk függetlenül léteznek: a tényállás fogalma nem nyelvi kategória. Ugyanazt a tényállást nyelvileg különbözőképpen írhatjuk le. Képzeljük el például a következő tényállást. Egy Jánosnak nevezett személy ül a dolgozószobájában és levelet ír. Ezt a tényállást a beszélő többféleképpen fejezheti ki. Íme néhány a lehetséges nyelvi megfogalmazások közül:

[4] A módszer a logikából jól ismert: kérdő mondatok helyett a kérdő mondatokra adott válaszokat vizsgálhatjuk (vagy: a kérdő mondatból és a rá adott válaszból álló párokat); felszólító mondatok esetén azt a mondatot, amely válasz a felszólításra (pl. Nyisd ki az ablakot! — Az ablak nyitva van.); óhajtó mondatok esetén azt a mondatot, amely a már teljesült óhajt fejezi ki.

(9) (a) *János levelet ír.*
(b) *János ír egy levelet.*
(c) *János írja a levelet.*
(d) *János ír.*

Ezek a mondatok a beszélő különböző szempontjait juttatják kifejezésre, amellyel egy és ugyanaz a tényállás szemlélhető. A beszélő kommunikatív szándékától függően (9) (a)—(d) bármelyikét fölhasználhatja a szóban forgó tényállás leírására. Ha úgy látja jónak, (9) (d)-t, azaz a legkevésbé részletező (legkevésbé specifikus) mondatot választja. Más helyzetben talán inkább (9) (c), azaz a leginkább részletező (legspecifikusabb) állítás a helyén való. Azt fogjuk mondani, hogy ugyanannak a tényállásnak különböző nyelvi megfogalmazásai különböző szituációkat írnak le. A szituáció a (néha csak elképzelt) valóság egy-egy metszetének nyelvi tükröződése. A szituáció tehát nem a nyelven kívüli valóság kategóriája, hanem nyelvi kategória. A szituáció nemcsak jelen idejű jelenség nyelvi megformálása, hanem múlt vagy jövő idejűé is lehet. A szituáció kifejezhet elképzelt valóságot és tartalmazhat különféle modális elemeket is, amelyek a beszélőnek a valósághoz (az adott tényálláshoz) való viszonyát fejezik ki.[5]

Ezek után most már rátérhetünk az aspektus meghatározására.

Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája.[6]

Az aspektus tehát szituációk tulajdonsága. A szituációk viszont egy adott tényállás lehetséges nyelvi kifejezései. Az aspektus ebből következőleg mondatok tulajdonsága, nem pedig lexikális elemeké. A mondat aspektusát különböző tényezők határozzák meg, az ige alakja csak egyike ezeknek a tényezőknek. Az ige alakján kívül döntő mértékben még a következő tényezők járulnak hozzá a mondat aspektusához: (a) időhatározók; (b) helyhatározók; (c) az ige valencia-struktúrája (hány és milyen típusú argumentumokat kíván meg az ige); (d) a főnévi csoportok szerkezete (határozott, határozatlan, zéró névelő).[7]

Bizonyos értelemben azonban beszélhetünk az igék aspektusáról is: az ige aspektusa az ige hozzájárulása a mondat aspektusához. Sokszor az ige alakja már meghatározza a mondat aspektusát. Ez áll elsősorban olyan esetekben, amikor egy mondatpár csak az ige alakjában különbözik. Például

[5] A szituáció tehát tulajdonképpen a mondat jelentésének része. Különböző szituáció különböző mondatjelentést tételez fel, de két különböző mondatjelentés ugyanazt a szituációt fejezheti ki. Ez a helyzet például referenciálisan azonos, de jelentésükben különböző kifejezések esetén:
(a) *Budapest szép város.*
(b) *Magyarország fővárosa szép város.*
(a)—(b) jelentése nem azonos, mégis ugyanazt a szituációt írja le.

[6] Hasonló definíciót találunk Comrie-nál (3). Az aspektus fogalmával kapcsolatosan igen tanulságos John Lyons könyvének az aspektusról szóló fejezete is. Az aspektus definíciójából következik, hogy az aspektus csak akkor értelmes fogalom, ha a szituációknak különböző lehet az időstruktúrájuk. Amennyiben minden szituáció belső időstruktúrája azonos lenne, az aspektus fogalma értelmét veszítené. Éppen ezért fontos az ún. aspektusbeli oppozíciók vizsgálata (lásd alább).

[7] Nem említettem a felsorolásban a pragmatikai tényezőket. Márpedig nyilvánvaló, hogy a kontextus is befolyásolja az aspektust. Mivel azonban erre vonatkozólag nincsen semmi megbízható adatunk, e dolgozatban figyelmen kívül hagyom a pragmatikát.

(10) (a) *Péter írja a levelet.*
(b) *Péter megírja a levelet.*
(11) (a) *A vonat állt.*
(b) *A vonat megállt.*

Amikor a későbbiekben mi is az ige aspektusáról beszélünk, akkor e fogalmat a fenti értelemben használjuk. Egy pillanatra sem szabad azonban megfeledkezünk arról, hogy az aspektus mondatszemantikai, nem pedig szószemantikai kategória.

3. A következőkben rátérünk a legfontosabb aspektusbeli oppozíciók tárgyalására.[8]

3.1. Statikus és dinamikus szituációk.

A statikus szituációk állapotokat, a dinamikus szituációk folyamatokat, cselekvéseket vagy eseményeket írnak le. A statikus szituációk a dinamikus szituációktól különféle tesztek segítségével különböztethetők meg. Így például csak dinamikus szituációt kifejező mondattal válaszolhatunk a következő típusú kérdésre:

(12) *Mit csinálsz?*

A válasz lehet (13) (a)—(c), de nem (14) (a)—(c).

(13) (a) *Írok.*
(b) *Nézem a tévét.*
(c) *Hallgatom a zenét.*
(14) (a) *Tudom, hogy okos vagy.*
(b) *Ismerem Annát.*
(c) *Látom, hogy jól érzed magad.*

A statikus szituációk általában állapotot kifejező predikátumokat tartalmaznak:[9] *tud, ismer, lát, hall, van, él, létezik, tartalmaz, tartozik* stb. Számuk

[8] Az itt tárgyalt aspektusbeli oppozíciók a nyelvészeti irodalomból többé-kevésbé ismertek. Sokszor azonban a szerzők minden definíció nélkül használják őket, vagy az is előfordul, hogy egy és ugyanazt az oppozíciót különböző szerzők különbözőképpen definiálják. Éppen ezért fontosnak tartom ezeknek az oppozícióknak a rendszeres áttekintését, már csak azért is, mert az egyes oppozíciókra itt adott definíciók több ponton térnek el az irodalomban használatos definícióktól. Ez az eltérés elsősorban abból adódik, hogy az aspektus fogalmából kiindulva lehetőleg pontos definíciót igyekszem adni az egyes aspektusbeli oppozíciókra. A bevezetett oppozíciók leginkább a Comrie könyvében található fogalmakra hasonlítanak. Comrie könyvében jó áttekintést kaphatunk a különféle oppozíciókra vonatkozóan is. Vö. még Fabricius—Hansen (1975) és Klein (1974).

[9] A statikus—nem statikus oppozíció szintaktikai tulajdonságait először George Lakoff vizsgálta. Lakoff munkájában több tesztet is találunk a statikus szituációknak a dinamikus szituációktól való elválasztására. Ezek között szerepel (12) is. Valójában azonban egyetlen teszt sem teljesen kielégítő, mert például a (12) kérdésre is nehéz felelni a következő egyértelműen nem statikus szituációk esetén: „Éva szépül", „Péter butul". A (12) kérdés ágenst tételez fel, márpedig nem minden dinamikus szituációnak van ágense. Ennek ellenére a tesztek összessége minden esetben megbízható eredményt ad.

elenyésző a dinamikus szituációkra jellemző predikátumokhoz képest. *ír, énekel, fut, néz, hallgat, dolgozik, esik, meghal, megjön, elutazik* stb.

Azt a körülményt, hogy valaki vagy valami egy adott állapotban van, sematikusan így fejezhetjük ki:

(15) ÁLLAPOT(x, y)

Olvasd: x y állapotban van. A statikus szituációk általános képlete tehát így fest:

(16) ÁLLAPOT(x, y) & $A(x)$ & $B(y)$

A (14) (a) esetében például x = a beszélő, y pedig annak tudása, hogy a megszólított személy (a „hallgató") okos.

A dinamikus szituációk sematikus jellemzésére a TESZ(x, y) elemi predikátumot használhatjuk fel: „*x tesz y*-t".[10] A dinamikus szituációk képlete tehát:

(17) TESZ(x, y) & $A(x)$ & $B(y)$

3.2. Imperfektív és perfektív szituációk.

Ha valamely mondat belső időstruktúrája feloszthatő diszkrét egységekre, imperfektív szituációval van dolgunk, ha ez nem lehetséges, akkor a szituáció perfektív. Más szóval, a perfektív szituációk időstruktúrája osztatlan egész függetlenül attól, hogy a szituáció milyen hosszú ideig tart. Ez a különbség világosan kitűnik a következő példákból:

(18) (a) *Amikor Anna írja a leckét, nem szabad őt zavarni.*
(b) **Amikor Anna megírja a leckét, nem szabad őt zavarni.*

A lecke írásának ((18) (a)) belső időstruktúrája megengedi, hogy benne különböző időpontokat különböztessünk meg. Mialatt Anna írja a leckét, sok minden történhet. Valaki beszélni vagy játszani akarhat vele, valaki születhet vagy meghalhat, megeredhet vagy elállhat az eső, stb. „Amikor Anna írja a leckét" így folytatható: „mindig jön valaki, aztán hívja őt játszani, majd el akarja vinni moziba, majd . . .". Ebben az értelemben a lecke írásának ideje osztható (matematikai zsargonnal: diszkrét egységekből áll). Ez nem áll az „Amikor Anna megírja a leckét" belső idejére: ez az idő nem osztható.[11] Az imperfektív és perfektív szituáció időstruktúrája közti leglényegesebb különbség tehát az oszthatóság, illetőleg a nem oszthatóság.

A magyarban gyakran találkozunk imperfektív—perfektív igepárokkal. Hogy valóban ilyen párral van dolgunk, azt a következő teszttel igazolhatjuk:

[10] Az elemi predikátum olyan predikátum, amely tovább nem elemezhető, fel nem bontható. A *TESZ (x, y)*-t több szerző is elemi predikátumnak tartja, úgyszintén az *ÁLLAPOT (x, y)*-t. Vö. pl. Jackendoff (1976), Miller—Johnson—Laird (1976).

[11] Természetesen ez csak akkor áll, ha *amikor* arra az időtartamra vonatkozik, mialatt Anna megírja a leckét. *Amikor* értelmezhető másképpen is: *amikor majd megírta . . .*

(19) (a) *Péter nemcsak olvassa, hanem el is olvassa a könyvet.*
(b) *Anna nemcsak szépült, hanem meg is szépült.*
(20) (a) **Péter nemcsak látja, hanem meg is látja Annát.*
(b) **Anna nemcsak fut, hanem el is fut az üzletbe.*

Az *olvas—elolvas, szépül—megszépül* tehát imperfektív—perfektív pár, a *lát—meglát, fut—elfut* viszont nem az. Az a körülmény, hogy (19) (a)-ban a perfektivitás azt is kifejezi, hogy egy cselekvés eredményesen befejeződött és (19) (b)-ben, hogy egy folyamat lezárult, nem tartozik a perfektivitás tulajdonságai közé. Ez a jelentés más tényezőknek a perfektivitással való kölcsönhatásából adódik. (Lásd alább.)

Vannak perfektív igék, amelyeknek nincsenek imperfektív párjaik. Vö.

(21) (a) *Anna nagyapja tegnap meghalt.*
(b) *Péter hősi halált halt.*
(22) (a) *A szekrény megmozdult.*
(b) *A szekrény mozdult egyet.*
(23) (a) *Péter elkezdett tanulni.*
(b) *Péter kezdett tanulni.*

A fenti mondatok mindegyike perfektív szituációt fejez ki. A *hal—meghal, mozdul—megmozdul, kezd—elkezd* párok tagjai közti különbség tehát nem az imperfektív—perfektív oppozícióval függ össze.[12]

Az imperfektív és perfektív szituációk dinamikus szituációk. Formulájuk tehát alapjában véve (17), feltételként azonban meg kell adnunk az idő oszthatóságát, illetve oszthatatlanságát. Az imperfektív szituációk képlete tehát:

(24) TESZ(x, y) & $A(x)$ & $B(y)$
Feltétel: E_i osztható

A perfektív szituációkra ezzel szemben (25) érvényes:

(25) TESZ(x, y) & $A(x)$ & $B(y)$
Feltétel: E_i oszthatatlan

A perfektív szituációk egyik típusa, ti. az, ahol hirtelen bekövetkezett eseményekről van szó, amelyek állapotváltozást hoznak létre (vö. (21)—(23), egy érdekes tulajdonsággal rendelkezik. Az ide tartozó szituációk valamely, az Eseményidőt megelőző időpontra vonatkozóan előfeltevéssel, az Eseményidő utáni időpontra vonatkozóan implikációval járnak.[13] Pontosabban az ilyen szituációk előfeltevése (26) (a), implikációja (26) (b).

(26) (a) valamely $t_1 < E_i$ időpontban x S_1 állapotban van,
(b) valamely $t_2 > E_i$ időpontban x S_2 állapotban van

[12] Jegyezzük meg, hogy a *kezd* és *elkezd* között nincs különbség, a *hal* és *meghal* közti különbség disztribúciós jellegű és nem aspektusbeli (vö. pl. *hősi halált halt, népek élnek, halnak;* úgy látszik, a *hal* ige inkább kifejezésekben fordul elő), a *mozdul* és *megmozdul* között van aspektusbeli különbség (erre a különbségre az alábbiakban még visszatérünk), de ez a különbség nem érinti az imperfektív—perfektív oppozíciót.

[13] A kérdéssel részletesen foglalkoztam akadémiai doktori értekezésemben. Itt most röviden csak ennyit: az előfeltevés a mondatnak olyan következménye, amelyet a mondat különféle transzformációi nem érintenek (tagadás, kérdés, felszólítás, óhajtás). Az implikáció nem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.

ahol S_1 és S_2 két egymásnak ellentmondó állapot: S_1 tagadása S_2-nek. (21) (a)-ra vonatkozóan például az előfeltevés (27) (a) és az implikáció (27) (b):

(27) (a) *Anna nagyapja a tegnapi napot megelőző napokban élt.*
(b) *Anna nagyapja tegnap óta nem él.*

3.3. Duratív és nem duratív szituációk.

A duratív szituációk időben kiterjedtek, időben tartóak, míg a nem duratív szituációk pillanatnyiak, időben nem tartóak. Duratív szituációt fejeznek ki a (13)—(14) mondatok, nem duratív szituációt a (21)—(23) mondatok.

A határozók nemcsak abból a szempontból osztályozhatók, hogy elsősorban belső vagy elsősorban külső időt fejeznek-e ki, hanem a duratív—nem duratív oppozíció szempontjából is. Duratív határozók például *egész éjjel, két napon át, öt óra hosszat, sokáig, egy hét alatt, tavaly óta* stb. Nem duratív határozók például *8 órakor, a hónap elején, 1957-ben, evés előtt, alvás után* stb. A duratív szituációk általában kompatibilisak mind a duratív, mind a nem duratív határozókkal, a nem duratív szituációk viszont összeegyeztethetetlenek a duratív határozókkal. Például:

(28) (a) *János egész éjjel dolgozott a disszertációján.*
(b) *János 8 órakor dolgozott a disszertációján.*
(29) (a) *János 1957-ben kezdett el dolgozni.*
(b) **János egész éjjel kezdett el dolgozni.*

Némely esetben azonban, úgy látszik, a nem duratív szituációk duratív határozókat is megengednek. Vö.

(30) (a) *A fiúk két nap alatt elérték a hegycsúcsot.*
(b) *Péter néhány óra alatt rájött a megoldásra.*
(c) *Anna nagyapja öt óra alatt meghalt.*

Nyilvánvaló azonban, hogy nem a hegycsúcs elérése tartott két napig, hanem az elérést megelőző folyamat: az elérés pillanatnyi. Hasonlóképpen, rájönni valamire mindig pillanatok kérdése, de amíg ez a pillanat bekövetkezik, bizony néha igen sokáig kell várnunk. Végül nem Anna nagyapjának meghalása tartott öt óra hosszat, hanem az a folyamat, ami a halálhoz vezetett. A (30) (a)—(c) mondatokban *alatt* valódi jelentése *belül*, azaz *két napon belül, néhány órán belül, öt órán belül*, nem igazi duratív határozók. Ez abból is látszik, hogy ha egyértelműen duratív határozókat használunk a (3) (a)—(c) mondatokban, helytelen mondatokhoz jutunk. Vö.

(31) **A fiúk két napon át elérték a hegycsúcsot.*

Néhány esetben a duratív határozó nem duratív szituációval összekapcsolva iteratív értelmezést eredményez. Például

(32) (a) *Péter több napon át nyert.*
(b) *Anna több hónapon át kapott levelet Pétertől.*

Nyilvánvaló, hogy itt arról van szó, hogy Péter többször nyert és hogy Anna több levelet kapott Pétertől. Érdekes lenne közelebbről is megvizsgálni, hogy ez az értelmezés milyen esetekben lehetséges. Ezzel a kérdéssel azonban nem kívánok itt most foglalkozni.

A duratív és nem duratív szituációk jellemzéséhez nyilván azt kell kikötnünk, hogy a szóban forgó folyamat duratív esetben valamely időintervallum minden egyes pontjában „tartott", míg nem duratív esetben egyetlen egy időpontra szorítkozik.

(33) (a) $TESZ(x, y)$ & $A(x)$ & $B(y)$
bármely $t_i \in (t', t'')$
(b) $TESZ(x, y)$ & $A(x)$ & $B(y)$
egyetlen t időpont esetében.

Az imperfektív szituációk eleve duratívak, a perfektív szituációk lehetnek duratívak és nem duratívak. A kétféle perfektív szituáció szétválasztására azonban már nem alkalmasak a duratív, illetve nem duratív időhatározók. Nemcsak az „x eléri a hegycsúcsot" szituáció (nem duratív, vö. (3) (a)) nem tűr meg duratív időhatározót (vö. (31)), hanem az egyértelműen duratív „x megfőzi az ebédet" sem. Vö.

(34) **Anna egész nap főzi meg az ebédet.*

Azaz a perfektív szituációk nem kompatibilisek duratív időhatározóval. Ez a körülmény nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a perfektív szituációknál a belső idő oszthatatlansága az elsőrendű szempont, a duratív jelleg háttérbe szorul. Így tehát a duratív és nem duratív perfektív szituációk szétválasztására más módszert kell keresnünk. Mint látni fogjuk, a telikus—atelikus oppozíció már lehetővé teszi a kétféle perfektív szituáció megkülönböztetését.

A duratív—nem duratív oppozíciónak csak dinamikus szituációk esetén van értelme. A statikus szituációk bizonyos szempontból időtlenek: a duratív határozókat általában nem tűrik meg (pl. **öt óráig lát, tud, tartalmaz*). Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a statikus szituációk nem duratívak. A nem duratív határozók ugyan könnyebben értelmezhetők statikus szituációk esetén, mint a duratív határozók, de alkalmazásuk nem teszi a szóban forgó állapotot pillanatnyivá. Ha azt mondjuk, hogy *Péter 5 órakor tudja a leckéjét*, ez nem jelenti azt, hogy öt óra előtt vagy után nem tudja. Ugyanakkor azonban *A szék öt órakor megmozdult* valóban azt jelenti, hogy a szék mozgása öt órakor következett be, öt óra az az időpont, amikor a pillanatnyi mozgás végbement.

Jegyezzük meg mindjárt, hogy statikus szituációk esetén az imperfektív—perfektív oppozíciónak sincs értelme. Nyilvánvaló, hogy a statikus szituációk nem lehetnek imperfektívek, vö. **Amikor a láda tartalmazza a pénzt, . . .*; a statikus szituációk belső ideje nem osztható, de azért nem osztható, mert nincs megkülönböztetett belső idejük. Perfektív szituációról meg már azért sem beszélhetünk statikus szituációknál, mert a perfektivitásnak csak az imperfektív—perfektív oppozíción belül van értelme.

Egyelőre tehát összefoglalóan csak ennyit mondhatunk: ha valamely szituáció nem egyeztethető össze duratív időhatározóval, akkor biztosan perfektív. A perfektív szituáció azonban lehet duratív és nem duratív.

3.4. Telikus és atelikus szituációk.[14]
A duratív szituációk tovább osztályozhatók. A telikus szituáció, magában hordozza a végpontot, amelynek elérése után a szituáció teljes, befejeződött. Az atelikus szituációnál nincs ilyen végpont. Telikus szituációnál, ha a szituáció nem éri el a végpontot, a szituáció nem befejezett, csonka. Atelikus szituációnál a szituáció bármikor, bármely pontnál véget érhet vagy abbamaradhat, s a szituáció akkor is teljes marad.
A telikus szituációra példa (35), az atelikusra (36).

(35) (a) *Anna ír egy levelet.*
(b) *János épít egy házat.*
(36) (a) *János fut.*
(b) *Éva énekel.*

Ha a futás vagy az éneklés meg is szakad, azért mégis mondhatjuk, hogy „János futott" és hogy „Éva énekelt". Ha viszont a levél írása vagy a ház építése marad abba, akkor nincs eredmény, vagyis nem mondható, hogy „Péter írt egy levelet" vagy hogy „János épített egy házat". Egyszerűség kedvéért ezt az implikációt atelikus implikációnak fogjuk nevezni.[15] Az atelikus implikáció jelenléte vagy hiánya azonban nem biztos kritérium a telikus és atelikus szituációk szétválasztására. Erre a kérdésre hamarosan visszatérünk. Érdekes tulajdonsága a magyar nyelvnek, hogy a névelőtlen tárgyat tartalmazó mondatok mindig atelikus szituációt írnak le. Például

(37) (a) *Anna levelet ír.*
(b) *János házat épít.*

A (37) (a)—(b) mondatok mindegyike atelikus implikációval jár: a szóban forgó folyamat megszakadása után is érvényes az, hogy „Anna levelet írt"; „János házat épített".
A magyarban a szituáció jellegét az is befolyásolja, hogy határozott vagy határozatlan tárggyal van-e dolgunk. Vö.

(38) (a) *Anna írja a levelet.*
(b) *János építi a házat.*

A (37) (a)—(b)-vel szemben itt a cselekvés egy cél felé irányul. Más szóval, telikus szituációkkal van dolgunk. Ennek ellenére azonban a (38) (a)—(b) mondatoknak van atelikus implikációjuk. A cselekvés befejezése,

[14] Ez az oppozíció kevésbé ismert. Vö. azonban Comrie (1976, 44—48) és Klein (1974).
[15] Az elnevezés azért nem szerencsés, mert, mint látni fogjuk, nemcsak atelikus szituációknak van ilyen implikációjuk. Többen úgy vélték, így Comrie és Klein is, hogy az atelikus implikáció alkalmas a telikus és atelikus szituáció szétválasztására. Hogy ez nem így van, arra először Östen Dahl mutatott rá. Nem érthetünk egyet azonban Dahlnak azzal a következtetésével, hogy a telikus—atelikus és perfektív—imperfektív oppozíciók lényegében azonosak.

(35) (a)—(b)-vel szemben, eredménnyel jár. Az eredmény a levél vagy a ház. Éppen ezért (39) (a) lehetséges, de (39) (b) nem.[16]

(39) (a) *Péter épít egy házat, de sosem készül el vele.*
(b) **Péter építi a házat, de sosem készül el vele.*

Ebből a szempontból azonban különbség van eredménytárgy és iránytárgy között. Vö.

(40) (a) *Péter olvas egy újságot.*
(b) *Péter olvassa az újságot.*

Egyik esetben sincs cél felé irányuló tevékenységről szó.
Tekintsük most a következő mondatokat:

(41) (a) *Péter épített egy házat.*
(b) *Péter építette a házat.*

Nyilvánvaló, hogy csak (41) (a) esetében mondhatjuk azt, hogy van eredmény, ti. egy ház. Mindkét esetben azonban telikus szituációval van dolgunk. Azokat a telikus szituációkat, ahol határozatlan eredménytárgy szerepel, rezultatív szituációknak fogjuk nevezni, azokat a telikus szituációkat pedig, ahol az eredménytárgy határozott, nem rezultatív szituációknak. Ez a két szituáció-típus tehát a telikus szituációkat osztja tovább. Az atelikus implikáció a nem rezultatív szituációkra és az atelikus szituációkra érvényes.[17]

A nem rezultatív szituációk könnyen átalakíthatók rezultatív szituációkká. Elegendő ehhez, ha ezeket a szituációkat perfektív szempontból nézzük. Azaz a következő szituációk már rezultatívak:

(42) (a) *Péter megépíti a házat.*
(b) *Anna megírja a levelet.*

Jegyezzük még meg, hogy a (41) (a) szituáció nemcsak rezultatív, hanem perfektív is. Imperfektívvé duratív időhatározók segítségével tehető:

(43) *Péter öt órán át épített egy házat.*

Itt már nincs eredményről szó. Ha (41) (a) perfektív, akkor a perfektivitás szempontjából nem lehet különbség (41) (a) és (44) között.

(44) *Péter megépített egy házat.*

[16] Hetzron Róbert hívta fel a figyelmemet arra, hogy ha (39) (a)-ban megváltoztatjuk a szórendet, rossz mondatot kapunk:
**Péter egy házat épít, de sosem készül el vele.*
és ha (39) (b)-ben változtatjuk meg a szórendet, jó mondatot kapunk:
Péter (csak) a házat építi, de sosem készül el vele.
Nem tudom, hogy ez miért van így, a dolog valószínűleg azonban a mondatok téma-réma struktúrájával függ össze.

[17] Mint alább látni fogjuk, az atelikus implikáció érvényes a telikus szituációk egy további altípusára, az ún. inchoatív szituációkra is.

Úgy látszik tehát, hogy rezultatív szituációknál a perfektív—imperfektív oppozíció neutralizálódhat. Ez azonban csak múlt időben van így. Vö.

(45) (a) *Péter épít egy házat.*
(b) *Péter megépít egy házat.*

Itt csak (45) (b) perfektív, (45) (a) telikus, de nem perfektív. Ez azt mutatja, hogy az aspektus bonyolult módon attól is függ, hogy az Esemény-idő múlt, jelen vagy jövő.

A telikus—atelikus oppozíció formális jellemzése némi előkészítést igényel. Először is meg kell tudnunk mondani, hogy mit is értünk pontosan célirányos tevékenységen. Mivel mind a telikus, mind pedig az atelikus szituációk duratívak, a szóban forgó tevékenységek, folyamatok egy (t', t'') időintervallumban mennek végbe. Atelikus szituációk esetén a cselekvés vagy folyamat minden egyes fázisa bármely $t_i, tj \in (t', t'')$ és $t_i \neq tj$ számára azonos. Ha János fut a (t', t'') időintervallum alatt, akkor futása a t_i időpontban (f_i fázis) nem különböztethető meg futásától a tj időpontban (fj fázis), ahol $t_i, t_j \in (t', t'')$. Telikus szituációknál más a helyzet. Telikus szituációban szükséges, hogy a cselekvés vagy folyamat legalább néhány fázisa különböző legyen. Nem lehet például házat építeni akkor, ha minden egyes fázisban pontosan ugyanaz történik. Általában minden fázis közelebb hoz bennünket ahhoz, amit a cselekvés vagy folyamat céljának tekinthetünk: a ház felépítése, a dal eléneklése, a bor megivása, stb. Igen sokszor a célt az ige tárgya jelzi, de ez nem mindig van így. A telikus szituációk tehát „kvantálható" cselekvéseket vagy folyamatokat ábrázolnak. Ez abból is kiviláglik, hogy (46) típusú kérdést csak telikus szituációkkal kapcsolatban tehetünk fel:

(46) *Mennyire jutott x y-nal?*

Válaszként ilyesféléket várhatunk: „Már majdnem kész"; „Sokat haladt előre"; „Befejezés előtt áll"; „Még messze van a befejezéstől" stb. A „kvantálhatóságra" való tekintettel a telikus szituációk sematikus ábrázolását a következő képlettel adhatjuk meg:

(47) $KVANTESZ(x, y)\ \&\ A(x)\ \&\ B(y)$

Mivel minden telikus szituáció egyben dinamikus szituáció is, a (17) képlet is érvényes rá. A (47) önmagában még nem elegendő, szükségünk van még a következő feltételre:

(48) Van legalább két t_i, tj időpont, t_i, $tj \in (t', t'')$, ahol (t', t'') az az időintervallum, amely alatt a cselekvés vagy folyamat végbemegy, úgyhogy a szituáció közelebb van végcéljához a tj időpontban, mint a t_i időpontban $(tj > t_i)$.

Az atelikus szituációk képlete megegyezik a dinamikus szituációk képletével.

A telikus szituációk egyúttal duratívak, hiszen a telikus—atelikus oppozíció csak a duratív szituációkon belül érvényes. A telikus szituációk „per-

fektiválhatók", az atelikus szituációk nem. A telikus szituációk „perfektiválása" révén létrejött perfektív szituációk duratívak maradnak. Azok a perfektív szituációk, amelyeknek eredete nem telikus szituáció, nem duratívak (vö. (21)—(23)). Ily módon tehát a telikus—atelikus oppozíció lehetőséget ad arra, hogy a perfektív szituációkon belül különbséget tegyünk duratív és nem duratív szituáció között.

A telikus szituációk perfektiválása révén létrejött perfektív szituációk esetén kapjuk a „befejezett cselekvés", „a végcél elérése" jelentéseket. A nem telikus szituációkból eredő perfektív szituációk esetében nincs ilyen jelentés.[18]

Mind a telikus, mind pedig az atelikus szituációk imperfektívek.

Mielőtt összefoglalnánk és rendszereznénk eddigi eredményeinket, érdemes még rámutatnunk a telikus szituációk egy további érdekes típusára. A következő esetre gondolok:

(49) (a) *Anna szépül.*
(b) *Péter csúnyul.*

Ezek a mondatok nyilvánvalóan célirányos folyamatot ábrázolnak, tehát telikus szituációkkal van dolgunk. Ugyanakkor azonban fellép az atelikus implikáció is: ha a (49) (a)—(b)-ben leírt folyamat megindult, akkor már mondhatjuk, hogy „Anna szépült", és hogy „Péter csúnyult". Itt tehát egy újabb esettel találkozunk, ahol telikus szituáció esetében is fellép az atelikus implikáció. Ha e szituációkat perfektiváljuk, (50) (a)—(b)-t kapjuk.

(50) (a) *Anna megszépül.*
(b) *Péter megcsúnyul.*

Ezekre a szituációkra is érvényes a (26) (a) előfeltevés és a (26) (b) implikáció. Más szóval, (50) (a) előfeltevése (51) (a), implikációja (51) (b), (50) (b) előfeltevése pedig (52) (a) és implikációja (52) (b).

(51) (a) *Anna a* t_1 *időpontban nem (elég) szép.*
(b) *Anna a* t_1 *időpontban szép.*
(52) (a) *Péter a* t_1 *időpontban nem csúnya.*
(b) *Péter a* t_2 *időpontban csúnya.*,
ahol $t_1 < t_2$.

Azokat a perfektív szituációkat, amelyekre érvényes a (26) (a) előfeltevés és a (26) (b) implikáció, inchoatív szituációknak nevezzük.[19]

[18] Vendler Zénó más úton hasonló megkülönböztetésre jut. Ő a két szituáció közti különbséget „accomplishment" (= befejezettség) és „achievement" (= eredmény) terminusokkal illeti; vö. Vendler 1967, 102—103.

[19] Elképzelhető, hogy az inchoatív szituációkra jellemző előfeltevés és implikáció egy általánosabb, a perfektivitással összefüggő jelenség egyik speciális esete. Minden perfektív szituációra érvényes ugyanis, hogy t_2 időpontban már mondhatjuk, hogy történt vagy végbement valami, míg a t_1 időpontban ez nem áll.

3.5. Az aspektusbeli oppozíciók összefoglalása.

Az aspektusbeli oppozíciók tárgyalása folyamán a következő típusú belső időstruktúrákkal találkoztunk:

(53) (a) E_i osztható,
(b) E_i oszthatatlan,
(c) E_i duratív,
(d) E_i pillanatnyi (= nem duratív),
(e) E_i meghatározatlan.

Ezek időlogikánk elemei.[20] Köztük a következő relációk állnak fenn: (a) ha E_i pillanatnyi, akkor oszthatatlan és (b) ha E_i osztható, akkor duratív.

Jelöljük most az egyes időstruktúrákat t_o, t_{no}, t_d, t_{nd}, t_{nm}-tal (o = osztható, no = nem osztható, d = duratív, nd = nem duratív, nm = nem meghatározott). Továbbá építsük be az időstruktúrát a predikátumba, vagyis tekintsük azt a predikátum egyik argumentumának. Akkor időlogikánkban a következő relációk érvényesek:

(54) (a) $TESZ(x, y, t_{nd}) \supset TESZ(x, y, t_{no})$
(b) $TESZ(x, y, t_o) \supset TESZ(x, y, t_d)$

Az aspektusbeli oppozíciók pedig így ábrázolhatók:

(55) (a) Statikus szituációk:
$$ÁLLAPOT(x, y, t_{nm}) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(b) Dinamikus szituációk:
$$TESZ(x, y, t^*) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$
$$t^* \in \{t_o, t_{no}, t_d, t_{nd}\}$$

(c) Duratív szituációk:
$$TESZ(x, y, t_d) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(d) Nem duratív szituációk:
$$TESZ(x, y, t_{nd}) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(e) Telikus szituációk:
$$KVANTESZ(x, y, t_o) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(f) Atelikus szituációk:
$$TESZ(x, y, t_o) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(g) Perfektív szituációk:
$$TESZ(x, y, t_{no}) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

(h) Imperfektív szituációk:
$$TESZ(x, y, t_o) \;\&\; A(x) \;\&\; B(y)$$

Ezeknek a képleteknek és az (54) realációk alapján a következő összefüggéseket kapjuk:

[20] A logikai elemzés szép példáit találhatjuk a Christian Rohrer szerkesztette gyűjteményben.

(56) (a) A duratív—nem duratív, perfektív—imperfektív és telikus—atelikus oppozíció csak dinamikus szituációkra áll:

$$[\alpha\text{duratív}] \rightarrow [-\text{statikus}]$$
$$[\alpha\text{perfektív}] \rightarrow [-\text{statikus}]$$
$$[\alpha\text{telikus}] \rightarrow [-\text{statikus}]$$

ahol $\alpha = -$ vagy $+$

(b) A nem duratív szituációk perfektívak:

$$[-\text{duratív}] \rightarrow [+\text{perfektív}]$$

(c) Mind a telikus, mind pedig az atelikus szituációk imperfektívek, duratívak és dinamikusak:

$$[\alpha\text{telikus}] \rightarrow \begin{bmatrix} -\text{perfektív} \\ +\text{duratív} \\ -\text{statikus} \end{bmatrix}$$

ahol $\alpha = +$ vagy $-$

Nyilvánvaló, hogy a tárgyalt oppozíciók közül a statikus—dinamikus a legalapvetőbb, mivel az összes szituáció felosztását adja. A duratív—nem duratív és perfektív—imperfektív oppozíció csak a dinamikus szituációkat osztályozza. Végül a telikus—atelikus oppozíció csak a duratív, az inchoatív—nem inchoatív oppozíció csak a perfektív szituációkat osztja tovább. Szorítkozzunk egyelőre az első három oppozícióra, s jelöljük ezeket rendre a [±s], [±d] és [±p] bináris jegyekkel. Ez a három jegy a következő kombinációkat adja:

(57) $[+\text{s}]$ $\begin{bmatrix} -\text{s} \\ +\text{d} \\ +\text{p} \end{bmatrix}$ $\begin{bmatrix} -\text{s} \\ +\text{d} \\ -\text{p} \end{bmatrix}$ $\begin{bmatrix} -\text{s} \\ -\text{d} \\ +\text{p} \end{bmatrix}$ $\begin{bmatrix} -\text{s} \\ -\text{d} \\ -\text{p} \end{bmatrix}$

A [+s] nem állhat más jeggyel, hiszen a [±d] és [±p] nem alkalmazható statikus szituációkra. Ezenkívül az egyik mátrix, az utolsó, össze nem egyeztethető jegykombinációt tartalmaz:

(58) [—duratív], [—perfektív]

Hiszen a nem duratív szituációk eleve perfektívek. (58) tehát kizárja (57) utolsó mátrixát. A megmaradó mátrixokra most alkalmazhatjuk az (56) redundancia szabályokat. Eredményként ezt kapjuk:

(59) (a) [+s] (b) $\begin{bmatrix} +\text{d} \\ +\text{p} \end{bmatrix}$ (c) [—p] (d) [—d]

Ha most a telikus—atelikus oppozíciót is figyelembe akarjuk venni, akkor elegendő, ha a (c) mátrixot osztjuk fel. Ily módon tehát a következő szituációkat kapjuk (az egyes osztályokat predikátum-típusokkal illusztráljuk):

(60) (a) [+statikus] pl. *tud, érez, hall, tartozik, birtokol;*

(b) [+duratív, +perfektív] pl. *megszépül, elbutul, megírja a leckét, megissza a bort, elolvassa az újságot;*

(c) [−perfektív, −telikus] pl. *fut, énekel, játszik, sétál, házat épít, bort iszik, újságot olvas;*

(d) [−perfektív, +telikus] pl. *írja a leckét, issza a bort, csinál egy széket, olvas egy újságot;*

(e) [−duratív] pl. *elkezd, meghal, megmozdul, elindul.*

Ezen az öt osztályon belül további alosztályokat különböztethetünk meg. Így például a perfektív osztályon belül ((b)) különbséget tehetünk inchoatív és nem inchoatív szituációk között.[21]

Térjünk most vissza az aspektusra adott definíciónkra. A definícióból következik, hogy aspektusbeli oppozícióról csak akkor lehet szó, ha az oppozíció tagjai időstruktúrájukban különböznek. Ha most gondosan szemügyre vesszük az (55) alatt felsorolt szituációkat, könnyen láthatjuk, hogy nem minden oppozíció érinti a belső időstruktúrát. Így például (55) (a)—(b) nem mutat különbséget a belső időstruktúrában: t_{nm} és t_o nem alkot oppozíciót. Ugyancsak nem találunk különbséget az időstruktúra szempontjából (55) (e)—(f)-nél sem. (55) (a) és (b) között az a különbség, hogy (55) (a) állapotokat ír le, míg (55) (b) folyamatokat, cselekvéseket, eseményeket. (55) (e) és (f) között pedig az a különbség, hogy (55) (e) célirányos folyamat vagy cselekvés, (55) (f) viszont nem az. Mind az (55) (a)—(b), mind pedig az (55) (e)—(f) oppozíciónak van kihatása a belső időstruktúrára. Így például csak dinamikus szituációk lehetnek pillanatnyiak és csak telikus szituációk lehetnek perfektívek. A valódi aspektusbeli oppozíciók az (55) (c)—(d) és (55) (g)—(h). A másik két oppozíciót inkább „Aktionsart"-beli oppozíciónak nevezhetnénk. A kétféle oppozíció-típus leolvasható az (55) képletekből: amennyiben két oppozícióban két különböző *t* szerepel, aspektusbeli oppozícióval van dolgunk. Ha pedig az oppozíció két tagjában a *t*-k azonosak, viszont különbözőek a predikátum-jegyek, akkor „Aktionsart"-beli oppozícióról van szó.

A fentiek alapján könnyű belátni, hogy az inchoatív—nem inchoatív oppozíció is „Aktionsart"-beli oppozíció, hiszen a két szituáció időstruktúrája azonos, ti. t_{no}. Bonyolultabb a helyzet az iteratív—nem iteratív és a habituális—nem habituális oppozíciókkal. Könnyen lehet, hogy ebben a két esetben mind „Aktionsart"-beli, mind pedig aspektusbeli oppozíciókról van szó. A kérdés behatóbb vizsgálatot igényelne, itt most nem kívánok foglalkozni vele.[22]

[21] Dolgozatunkban röviden említést tettünk a rezultatív—nem rezultatív oppozícióról is. Ez az oppozíció a telikus szituációkat osztja fel.

[22] Mind a habituális—nem habituális, mind pedig az iteratív—nem iteratív oppozíció az imperfektív szituációkat osztja fel. A két oppozíció nyilván nem független egymástól: a habituális jelentés valamilyen módon magában rejti az iteratív jelentést, de ez fordítva nem áll.

Az iteratív és habituális jelentés is „tesztelhető" határozók segítségével; vö. Fabricius—Hansen (1975).

4. Néhány megjegyzés a magyar igekötőkre vonatkozóan

Nézzük most meg, hogy a fenti meggondolások milyen előrejelzéseket vagy jóslásokat tesznek lehetővé a magyar igekötők viselkedésére (előfordulására, jelentésére) vonatkozóan. Az egyszerűség kedvéért statikus, dinamikus, duratív stb. igékről fogunk beszélni. Az igekötő alapvető funkciója a perfektiválás, vagyis perfektív szituációk előállítása.

4.1. Statikus igék.
Ide tartoznak: *tud, ismer, lát, hall, van, él, létezik, tartalmaz, birtokol, szeret, gyűlöl, fekszik, áll* stb.

A statikus szituációk, mint láttuk, nem lehetnek perfektívek. Ez azt jelenti, hogy a statikus szituációk általában nem perfektiválhatók. Ennek ellenére a felsorolt igék közül soknak van perfektív alakja: *megtud, megismer, meglát, meghall, megszeret, meggyűlöl.* Nincs perfektív párjuk a *létezik, tartalmaz, birtokol* igéknek. A *megél, megfekszik, megáll, megül* természetesen perfektív, de jelentésük az alapige jelentéséhez csak áttételesen kapcsolódik. Úgy látszik tehát, hogy a statikus igék két csoportra oszthatók. (a) Az első csoportba tartoznak azok az igék, amelyek létezést, hovatartozást, birtoklást fejeznek ki; (b) a másodikba pedig azok, amelyek értelmi (kognitív) vagy érzelmi állapotot írnak le. Az utóbbi csoport igéi perfektiválhatók, és a perfektiválás azt jelenti, hogy valamely értelmi vagy érzelmi állapot kezdetét veszi. Állapotok ugyan nem lehetnek perfektívek, de valamely állapot beállta már perfektív, minthogy minden „kezdet" perfektív.

4.2. Nem duratív igék.
Mivel a nem duratív szituációk eleve perfektívek és a nem duratív szituációk nem vezethetők le a duratív szituációkból (a telikus perfektív analógiájára) három eset állhat elő: (a) a nem duratív ige igekötős, de nincs alapigéje; (b) a nem duratív ige igekötős, és van alapigéje, de alapigéjének jelentése nem áll kapcsolatban (vagy csak áttételesen) az igekötős ige jelentésével; (c) a nem duratív ige lehet igekötős is, meg igekötő nélküli is. (a)-ra példa: *befejez (?fejez), elér (?ér);* (b)-re példa: *megpillant, abbahagy, rájön, felfedez.* Végül (c)-re példa: *kezd—elkezd, hal—meghal, mozdul—megmozdul.* Olyan eset azonban nem állhat elő, amikor az alapige duratív, az igekötős ige meg nem duratív és a kettő között csak a perfektív—imperfektív oppozíció szempontjából van különbség.

4.3. Telikus—atelikus szituációk.
A magyarban nincsenek olyan igék, amelyek kifejezetten telikus vagy kifejezetten atelikus jelentést hordoznának. A telikus és atelikus szituációk viszont mindig imperfektívek, így tehát általában nem fordulhatnak elő bennük igekötős igék.

4.4. Perfektív—imperfektív igepárok.
Perfektív—imperfektív igepárok csak olyan esetben várhatók, amikor ez az oppozíció egy adott aspektusbeli kategóriát oszt fel. A statikus szituációk nem lehetnek perfektívek, tehát a statikus szituációkon belül nem várhatunk perfektív—imperfektív igepárokat. Mint fentebb láttuk, ez valóban

így is van. A nem duratív szituációk nem lehetnek imperfektívek, tehát ezen a kategórián belül sem várhatunk perfektív—imperfektív igepárokat. A duratív szituációk lehetnek mind perfektívek, mind pedig imperfektívek. A duratív szituációkat azonban tovább osztályoztuk telikus és atelikus szituációkra. Az atelikus szituációk nem perfektiválhatók, a telikus szituációk ezzel szemben átalakíthatók perfektív szituációvá. Így tehát valódi perfektív—imperfektív igepárokat csak a telikus szituációkra vonatkoztatva várhatunk. Hogy ez valóban így is van, mutatják a következő párok: *ír vmit—megír vmit; olvas vmit—elolvas vmit; énekel vmit—elénekel vmit; szépül—megszépül; nő—megnő;* stb. Az atelikus szituációkra jellemző igék közül néhány szintén előfordul igekötővel. Ebben az esetben azonban az igekötős alak jelentése nem vezethető le közvetlenül az alapige jelentéséből: *beszél—megbeszél, mond—elmond, játszik—megjátszik* stb.

Ha az igekötőtlen ige perfektív szituációt fejez ki, akkor igekötős párja nem perfektivál: *épített egy házat—megépített egy házat; kezd—elkezd.* Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben sincs dolgunk perfektív—imperfektív párokkal.

5. Hely- és irányhatározók és az imperfektív—perfektív aspektus

Többen megfigyelték, hogy a helyhatározó gyakran fordul elő imperfektív aspektust kifejező szituációkkal, az irányhatározó pedig perfektív aspektust kifejező szituációkkal.[23] Például

(61) (a) *Péter a sarokban áll.*
(b) *Anna az ágyban fekszik.*

A (61) (a)—(b) statikus szituációt fejez ki. Irányhatározó statikus szituációknál nem fordulhat elő. Az atelikus szituációk is imperfektívek, nem csoda tehát, hogy nyelvi kifejezésükben találhatunk helyhatározót, de nem irányhatározót. A telikus szituációknál fordított a helyzet. Vö.

(62) (a) *Péter a szobában fut.*
(b) *Anna Magyarországon sokat utazik.*
(63) (a) *Péter a szobába fut.*
(b) *Anna Magyarországra utazik.*

A (62) (a)—(b) atelikus, (63) (a)—(b) pedig telikus szituációt fejez ki. Könnyen látható, hogy az irányhatározó miért teszi telikussá a szituációt: az irányhatározó adja meg a mozgás célját, végpontját. Jelen esetben Péter futását célirányossá teszi. A (63) (a)—(b) szituációk azonban nemcsak telikusak, hanem egyidejűleg perfektívek is. A „szobába futás" vagy a „Magyarországra való utazás" idejét egészként, egymástól megkülönböztethető fázisok nélkül fogjuk fel. Az irányhatározó funkciója tehát (63)

[23] Ezen a megfigyelésen alapszik *John Anderson* ún. lokalisztikus elmélete.

(a)—(b)-ben kettős: megadja a mozgás irányát, és perfektivál, (63) (a)—(b) így is mondható:

(64) (a) *Péter befut a szobába.*
(b) *Annak elutazik Magyarországra.*

Az irányt jelző igekötők mint *be, ki, fel le, el* stb. irányhatározókat helyettesítenek, funkciójuk tehát ugyanaz, mint az irányhatározóké. Érthető tehát, hogy a következő szituációk is telikusok és perfektívek:[24]

(65) (a) *Péter kijön.*
(b) *Anna elmegy.*

6. Megjósolhatók-e az igekötők?

Nem válaszoltunk még arra a kérdésre, hogy az igekötők előfordulása és jelentése megjósolható-e. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* a *meg* igekötő tizenegy használatát különbözteti meg.[25] A többi igekötőnél lényegesen kevesebb a használatok száma. A következőkben a *meg* igekötő vizsgálatára szorítkozunk. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a *meg* igekötő jelentése egy: a perfektiváló funkció.[26] A különböző használatok levezethetők ebből a funkcióból és az alapige aspektusából. A következő szabályszerűségek látszanak érvényesnek:
(a) Ha az ige telikus, nem inchoatív szituációt ír le, a perfektiválás mindig lehetséges és az eredmény „a cselekvés,történés eredményes befejeződésének kifejezése" (*ÉKsz* 897).[27] Pl. *megír, megtanul, megcsinál, megfőz* stb.
(b) Ha az ige telikus és inchoatív szituációt fejez ki, a perfektiválás mindig lehetséges, és az eredmény a cselekvés, történés részleges vagy teljes befeje-

[24] Hetzron Róbert figyelmeztetett arra, hogy — a saját terminológiámat használva — irányhatározót tartalmazó szituációk lehetnek mind imperfektívek, mind pedig perfektívek. A (65) (a)—(b) szituációk perfektívek, de a következők nem azok:

(a) *Péter jön ki.*
(b) *Anna megy el.*

legalábbis olyan esetben nem, amikor az igekötő és ige ugyanolyan mértékben hangsúlyos (középhangsúlyos). A mondatok egyértelművé tehetők az *éppen* határozószóval:

(c) *Péter éppen jön ki.*
(d) *Anna éppen megy el.*

Persze mind (65) (a)—(b), mind pedig (c)—(d) esetében telikus szituációkkal van dolgunk. Az irányt jelölő igekötőknek ez a sajátságos viselkedése föltétlenül részletesebb vizsgálatot követelne meg.

[25] Vö. az *ÉKsz* lexikográfiai célzatú osztályozását a 897. lapon. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvtani hagyomány is mindig afelé hajlott, hogy a *meg* (és a többi igekötő) elsődleges funkcióját a perfektivitásban lássa. Csakhogy a perfektivitás fogalmát tőlem eltérő módon értelmezte. Perrot-nak tehát igazat kell adnunk akkor, amikor a *meg* igekötő ilyen értelmezése ellen érvel (Perrot 1966, 48—55).

[26] Tehát: az oszthatatlan belső időstruktúra létrehozása.

[27] Persze nem az ige ír le egy szituációt, hanem a mondat. Az inchoatív ige viszont felhasználható inchoatív szituáció ábrázolására. (Vö. 5.1.)

ződésének kifejezése. Pl. *megszépül, megokosodik, megöregszik, megfeketedik, megbetegszik.*

Az (a) és (b) csoport teszi ki a *meg* igekötős igék túlnyomó többségét.[28]

(c) Ha az ige értelmi vagy érzelmi állapotot vagy tartós érzékelést ír le (statikus szituáció), akkor a perfektiválás általában lehetséges és a kapott igekötős ige a szóban forgó állapot kezdetét fogja jelenteni. Pl. *megtud, megismer, meglát, meghall, megszeret, meggyűlöl.* Kivételként kezelendők azok az igék, amelyek nem perfektiválhatók. Pl. *óhajt—*megóhajt, akar—*megakar.*

(d) Ami a mozzanatos igéket érinti, jegyezzük meg először is, hogy a mozzanatos jelleg nem az igekötőnek köszönhető, hanem a mozzanatos igeképzőnek. A mozzanatos igeképzőnek két funkciója lehet: (a) pillanatnyi cselekvés kifejezése és (b) kezdő értelem kifejezése. Elsősorban (a)-értelműek a következő képzők: *-en, -an; -int; -ant, -ent; -ít; -amlik, -emlik; -all, -ell;* elsősorban (b)-értelműek a következők: *-ad, -ed; -amodik, -emedik; -od(ik), -ed(ik); -dul, -dül; -dít.* A két jelentés azonban nem teljesen független egymástól, a kezdő értelem mindig egyúttal pillanatnyi is.

A fenti meggondolásokból következik, hogy a *moccan—megmoccan* igepár mindegyik tagja mozzanatos, pillanatnyi történést fejez ki. Mivel a nem duratív szituációk automatikusan perfektívek, a következő két szituáció között nincs különbség perfektivitás szempontjából.

(66) (a) *A szék moccant egyet.*
(b) *A szék megmoccant.*

A kezdő értelmű igék közül tekintsük most a *lendül—meglendül* igepárt. Nyilvánvalóan mindkettő kezdő értelmű, és a következő két szituáció egyformán perfektív:

(67) (a) *A hinta nagyot lendült.*
(b) *A hinta meglendült.*

A *meg* igekötő azonban itt sem fölösleges: (66) (a)—(b) között van aspektusbeli különbség, s ugyanez vonatkozik (67) (a)—(b)-re is. Ezzel az aspektusbeli oppozícióval azonban nem foglalkoztunk. Éppen ezért itt most megelégszünk ennek az oppozíciónak a hozzávetőleges körülírásával. (66) (a) és (67) (a) vizualizálja a mozgást; (66) (b) és (67) (b) pedig egyszerű tényként szögezi le. Ez az oppozíció minden mozzanatos igepárnál fönnáll.[29]

[28] Az *ÉKsz* közelítőleg 1000 *meg* igekötős igét említ, ezeknek kb. fele tartozik a telikus-perfektív kategóriába, kb. 40%-a pedig a nem duratív perfektív kategóriába. A statikus állapot beálltát jelző perfektív igék csekély számúak (kb. 4%). Az új jelentést létrehozó (statikus vagy atelikus alapú) igék (amelyek többségükben szintén perfektívek) teszik ki a maradékot. Megjegyezzük még, hogy azokban az esetekben, amikor a *meg* igekötő megtartotta eredeti jelentését (csupán néhány ige, pl. *megjön, megtér, megad* stb.) a perfektív funkció az egyéb irányhatározói eredetű igekötők perfektív funkciójához hasonlóan magyarázható.

[29] Hetzron Róbert személyes közlése.

(e) Ha az igekötő nélküli ige habituális vagy iteratív jelentést hordoz, akkor az igekötős ige „egyszeri cselekvést, történést" fejez ki *(ÉKsz*, uo.). Például:

(68) (a) *A kutya csóválja a farkát.*
(b) *Pali fricskázza Katit.*
(c) *A kutya harap.*
(d) *A macska karmol.*
(e) *Béla Évát látogatja.*

A (68) (a), (b) és (e) elsősorban iteratív jelentésű; a (c), (d) pedig habituális. Perfektiválás esetén ez a jelentés eltűnik:

(69) (a) *A kutya megcsóválja a farkát.*
(b) *Pali megfricskázza Katit.*
(c) *A kutya megharap (téged).*
(d) *A macska megkarmol.*
(e) *Béla meglátogatja Évát.*

A (69) (a)—(e) esetében egyszeri cselekvésről, történésről van szó. Ami ezt az esetet érdekessé teszi, az az a körülmény, hogy (68) (a)—(e) atelikus szituációt fejez ki. Márpedig eddig úgy tudtuk, hogy atelikus szituációk nem perfektiválhatók. A (68) (a)—(e) szituációk azonban nem akármilyen atelikus szituációk: habituális vagy iteratív jelentést is hordoznak. Állításunkat tehát így kell módosítanunk: Habituális vagy iteratív jelentést hordozó atelikus szituációk perfektiválhatók. Az eredmény: „egyszeri cselekvés, történés" kifejezése. Ez a funkció nem idegen a *meg* igekötőtől. Az atelikus szituáció nem célirányos, tehát a *meg* funkciója nem lehet a cél elérése. A perfektiválás mindig azt jelenti, hogy a szituáció belső időstruktúrája oszthatatlanná válik. A habituális vagy iteratív szituációknak viszont mindig osztható a belső időstruktúrájuk. Ha az ilyen szituációt perfektiváljuk, szükségszerűen egyszeri cselekvést vagy történést kapunk eredményül.
(f) Ha egy igének több jelentése van és ezek közül a jelentések közül némelyik atelikus, némelyik pedig telikus szituációra vonatkozik, akkor természetesen csak a telikus jelentések perfektiválhatók. Például az *ereszt* jelentései közül *(ÉKsz* 328) atelikus (a) „folyadékot, gázt, levegőt magából távozni enged, kibocsát" *(levet ereszt, ereszt az első kerék* stb.); (b) „magához ereszt valakit"; (c) „hangulatnak, állapotnak át- v. odaenged vmit" *(búnak ereszti a fejét)*. Nem véletlen, hogy ezek a jelentések nem találhatók meg a *megereszt* jelentései között.
(g) A perfektiváló igekötőknél gyakran megfigyelt jelenségre, ti. arra hogy az igekötős igék gyakran tárgyasak, míg a puszta ige tárgyatlan, szintén magyarázatot kapunk. A perfektiválás telikus szituációkra jellemző. A telikus szituációkról viszont tudjuk, hogy valamilyen cél felé irányulnak. A tárgy ezt a célt adja meg.
(h) Névszóból képzett igénél gyakran csak igekötős ige van, az igekötős ige igekötő nélküli párja hiányzik. Például: *meghatalmaz (*hatalmaz); megfilmesít (*filmesít); megemberel (*emberel); megbosszul (*bosszul); megbilincsel (*bilincsel); megbicskáz (*bicskáz); megkoronáz (*koronáz)* stb.

Ez nem a szótár szeszélye: a megfelelő atelikus szituációk elképzelhetetlenek.

(i) Ha a (c)-ben tárgyalt statikus szituációktól és az (e) pontban tárgyalt atelikus szituációktól különböző statikus vagy atelikus szituációt kifejező igét látunk el *meg* igekötővel, a kapott igekötős ige jelentése nem megjósolható: *megél, megáll, megfekszik, megül, megfut, megesik, megénekel, megjátszik* stb. Ez tehát az egyetlen csoport, amelyre nem adható szabály.

Láthatjuk tehát, hogy a *meg* igekötős igék túlnyomó többségének viselkedését meg tudjuk az aspektus segítségével magyarázni.[30] Az igekötő előfordulása és a kapott igekötős ige jelentése az (i) csoportban említett esetektől eltekintve megjósolható. Természetesen — mint ahogy ezt dolgozatom címében is jeleztem — az aspektusrendszert igen vázlatosan tárgyaltam és sok kérdést hagytam megválaszolatlanul. Nem foglalkoztam minden aspektusbeli oppozícióval (vö. a fenti (d) pontot), nem tisztáztam a habituális és iteratív jelentés státusát, nem vizsgáltam meg az igeidő és az aspektus viszonyát és így tovább. De talán ebből a vázlatból is kitűnik, hogy a választott elméleti keret hasznos lehet a magyar aspektusrendszer vizsgálatában.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
és
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

Anderson, J.: *An essay concerning aspect.* Hága, 1973.

Comrie, B.: *Aspect.* Cambridge, 1976.

Dahl, Ö. On the definition of the telic/atelic (bounded/non-bounded) distinction: *Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics* 36 (1978).

Fabricius-Hansen, C.: *Transformative, intransformative und kursive Verben.* Tübingen, 1975.

Hetzron, R. L'adverbe explétif *ott* et l'aspect hongrois: *Linguistics* 25. 34—57 (1966).

Jackendoff, R.: Toward an explanatory semantic representation: *Linguistic Inquiry* 7. 89—150 (1976).

Jespersen, O: *The philosophy of grammar.* London, 1929.

Károly Sándor. A magyar intranzitív-tranzitív képzők: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 189—218 (1967).

Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete.* Bp., 1983.

Klein, H. G.: *Tempus, Aspekt, Aktionsart.* Tübingen, 1974.

Lakoff, G. Stative adjectives and verbs in English: *NSF-Report 17.* Cambridge, Harvard University, 1966.

Lyons, J.: *Semantics.* I. és II. Cambridge, 1977.

Magyar Értelmező Kéziszótár. (ÉKsz) Bp., 1972.

Miller, G. és Johnson-Laird, Ph. N.: *Language and perception.* Cambridge, 1976.

[30] Tehát kb. 90%-át, ami elég jó eredmény.

Perrot, J. *Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben.* Bp., 1966.
Reichenbach, H.: *Elements of symbolic logic.* Berkeley, 1947.
Rohrer, Ch. (szerk.): *On the logical analysis of tense and aspect.* Tübingen, 1977.
J. Soltész Katalin: *Az ősi magyar igekötők.* Bp., 1959.
Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. és II. Bp., 1970. (Első kiadás: 1960 és 1961.)
Vendler, Z.: *Linguistics in philosophy.* Ithaca, 1967.

É. Kiss Katalin—Papp Ferenc

A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonémarendszerben*

1. A címben jelzett kérdés előfordulása szerint igen ritka jelenséget érint. (Ady összes verseinek több mint félmillió fonémája között mindössze 13 *dz*-t és 5 *dzs*-t találtunk; Arany eddig feldolgozott félmillió fonémányi költői szövegeiben 25 *dz*-t és 2 *dzs*-t.) Éppen ez a vonzó a rendszerező elme számára: a kis anyag jól áttekinthető, sokan is szóltak eddig hozzá a kérdéshez. Így hát e mennyiségileg súlytalan problémán jól be lehet mutatni egyes mai fonológiai eljárásokat. Az alábbiakban elsősorban ez a célunk — és nem a kérdés eldöntése (még kevésbé egyes gyakorlati, például helyesírási kérdések döngetése — bár megpendíteni természetesen ezeket is meg fogjuk).

2. A *dz* és a *dzs* státusával kapcsolatban nyelvészeti irodalmunkban jelenleg a következő álláspont látszik uralkodni:

A *dz* és a *dzs* mássalhangzórendszerünk két legújabb, ezért még legkevésbé megszilárdult, de kétségtelenül önálló, fonéma értékű tagja. Mind a *dz*, mind a *dzs* a középmagyar kor végén, pontosabban a XVI. század utolján jelent meg a magyarban (lásd Bárczi 1954, 101). A *dzs* oszmántörök jövevényszavakkal került nyelvünkbe. A *dzs*-t tartalmazó szavak átvételekor először hanghelyettesítés történt, majd a *dzs* is meghonosult, annál is inkább, mert bizonyos fonetikai helyzetekben (például a *cs*-nek zöngés mássalhangzóhoz való hasonulásakor) már amúgy is létezett. A *dzs* önálló mássalhangzói státusát a török jövevényszavak mellett (pl. *handzsár, lándzsa, findzsa, dzsida)* az angol jövevényszavaknak a XIX. század eleje óta növekvő csoportja is megerősítette: pl. *dzsentri, dzsem, dzsungel, dzsezz, dzsip, dzsudó, dzsiu-dzsicu, lemberdzsek, dzseki, dzsigg, dzsembori, dzsóker, bridzs, bridzselni* stb.

Minthogy a *dzs* szókezdő, mássalhangzó utáni, szóvégi és intervokális helyzetben egyaránt előfordul, disztribúciója a magyarban az egyes mássalhangzó disztribúciójának felel meg, tehát annak feltételezése, hogy mássalhangzórendszerünk önálló elemévé vált, indokoltnak látszik.

A *dz* esetében már kevésbé meggyőző az a megállapítás, hogy a XVI. század végére szintén tagja lett a magyar mássalhangzórendszernek. Ami

* A szerzők őszinte köszönetüket fejezik ki Péter Mihálynak, aki a kéziratra számos hasznos észrevételt tett.

a [ʒ] hangot illeti, az a *kócból, táncba*-féle alakokban már nyilvánvalóan korábban is létezett. Ami a XVI. század végétől adatolható, az nem más, mint a „dz" mássalhangzókapcsolat létezése. Bárczi Gézát minden bizonnyal az indította arra, hogy a megjelenő *dz* kapcsolatot új mássalhangzóként értékelje, hogy feltételezte: az esetek többségében affrikálódással keletkezett, így: *mazzag → madzag, bozza → bodza*. A *vakaródzik* típusú igék esetében azonban azt is lehetségesnek tartotta, hogy a *vakaródozik*-féle alakok *d*-je és *z*-je került egymás mellé a kétnyíltszótagos tendencia következtében, tehát a *d* + *z* mássalhangzókapcsolat hasonult geminált *dz*-vé. Az *edz dz*-je talán zöngésüléssel keletkezett az *ötszeni—etszeni*-ből — vö. *ötteni, ötvös* (lásd Bárczi 1954, 101). Kázmér Miklós a *madzag, bodza* esetében sem az affrikálódást, hanem az eredeti *zz*-nek *dz*-vé való elhasonulását tartja valószínűnek (Kázmér 1962). A *dz* — legalábbis eredetileg — hangkapcsolat jellegére utal az a tény is, hogy a *dz*-t tartalmazó szavak közül többnek *zd*-s nyelvjárási változata is van (például a nyelvterület számottevő részén *bodza* helyett *bozda* él); hiszen a *zd* csak *d* + *z* mássalhangzókapcsolatból jöhetett létre hangátvetéssel, egyeshangból nem. — A *dz, dzs* fonémaként való kezelésében szerepet játszhatott az a meggondolás is, hogy „van zöngétlen párjuk", velük tehát mintegy lyukakat tölthetünk be a magyar fonémarendszerben. Ám akkor a *kapj* végén hallható [χ] is fonéma lehetne, és még ehhez hasonló meglepetésekben lehetne részünk.

A *dz*-nek és a *dzs*-nek a korábbi nyelvtudat szerinti státusára a grammatikák és a helyesírási gyakorlat alapján következtethetünk vissza, mivel a magyar helyesírási rendszer alapjaiban fonéma-jelölő. Mint ismeretes (vö. Kázmér 1962), a magyar grammatikák megoszlottak a tekintetben, hogy a *dz* és a *dzs* része-e a magyar mássalhangzórendszernek, vagy sem. A Tudományos Akadémia 1846-os *A magyar nyelv rendszere* című grammatikája, valamint Riedl Szende és Szvorényi József nyelvtanai (Riedl 1859, 1684 [sic!]; Szvorényi 1876) csak *dzs*-t, illetve korabeli, az 1903-as iskolai és az 1922-es akadémiai helyesírási reformig érvényben levő helyesírással „ds"-t tartottak számon. A helyesírási gyakorlat egységesen a *dz*-nek mássalhangzókapcsolatként való értékelését mutatja, hiszen a hosszú [ʒ̄] hangot tartalmazó szavak egyetlen „dz" betűkapcsolattal íródtak, a „d" és a „z" között választódtak el, s hasonulás esetén a *j* csak a *z*-hez hasonult; tehát a *csókolódzik* és alakjai *(csókolód-zik, csókolódzzék)* a *játszik, ját-szik, játsszék* írásmódját követték. (A *dzs* esetében, minthogy a *dzs* többnyire szó elején és mássalhangzó után fordul elő, a helyesírás kevésbé útbaigazító. Mindenesetre a „ds"-nek „dzs"-vel való felváltását 1903-ban, illetve 1922-ben általában a *dzs* egyetlen fonémából két fonémává való átértékelése jelének tekintik.)

Az 1954-es helyesírási reform e hagyományokkal szemben úgy foglalt állást, hogy a *dz* és *dzs* két, illetőleg három jeggyel jelölt egyeshang és egyetlen fonéma (lásd Deme 1955b, Bárczi 1955). Következésképpen a „dz"-nek és „dzs"-nek helyesírási rendszerünkben pontosan úgy kellene viselkednie, mint a „ty"-nek, „gy"-nek, „cs"-nek stb., tehát ha hosszan ejtjük, az első elemének kettőződnie kellene (pl. *maddzag);* ugyanígy az első elemnek kellene kettőződnie a toldalékos-hasonulásos alakokban is (pl. *csókolóddzék, a briddzsel);* s elválasztáskor a két, illetve három jegynek mindig együvé kellene kerülnia (pl. *madz-dzag)* (vö. Deme 155b, Bárczi 1955). Egyelőre és kompromisszumként azonban az 1954-es reform az inter-

vokális helyzetű, nem toldalékos-hasonulásos „dz" és „dzs" írását és elválasztását változatlanul hagyta, tehát így: *madzag, mad-zag; bridzselni, brid-zselni.*

3. A *dz* és *dzs* helyesírásának megreformálása során fő indítékként azt hozták fel, hogy az eszközfonetikai vizsgálatok tanúsága szerint az affrikáták képzésük és akusztikai hatásuk tekintetében közelebb állnak az egyeshangokhoz, mint a hangkapcsolatokhoz (vö. Deme 1954, 1955a, 1955b; Bárczi 1955), tehát a *dz* és a *dzs* státusát a nekik megfelelő hangszegmentum alapján döntötték el. Igen expresszíven tükröződik ez például az alábbi megfogalmazásban: Az affrikátákat „fonematikusan egyetlen hangnak tartja mindenki a magyartól egészen az inkáig" (Deme 1953, 71).

Közvetlen reflexiónk erre az állításra csak az lehet: alkalmasint nincs a világon fonológiai iskola, amelyik nem tesz különbséget a h a n g és f o n é m a között épp abban az értelemben, hogy — mondjuk — a *dz* szegmentum számos nyelvben előfordulhat, de esetenként, az egyes konkrét rendszerekből kiindulva kell eldöntenünk, hogy ez ott egy fonéma-e vagy kettő; külön fonéma-e; fonológiailag hosszú-e; stb. A [ʒ] h a n g, h a n g k a p c s o l a t stb. valóban meglehet számos nyelvben, és csak fül, magnetofon, szonográf stb. kérdése, hogy felfedezzük;[1] annak a kérdésnek az eldöntésében viszont, hogy ez mely nyelvekben külön fonéma, más jellegű, bár a konkrét-természettudományos mérésekkel kapcsolatot tartó, tulajdonképpeni lingviszikai stb. meggondolásoké a többé-kevésbé döntő szerep. És itt már árnyalatok lehetségesek; a vélemények és tények többsége a tulajdonképpeni lingvisztikai, funkcionális, logikai szempontoknak szokott nagyobb teret biztosítani: (a) Trubeckoj a *Grundzüge* I, 3.-ban ezt írja: „Ha a fonéma meghatározásakor a hangból indulunk ki, bűvös körbe kerülünk" (Trubetzkoy 1939, 37), ugyanígy számos más helyen is e könyvében; (b) immár a közös nyelvészeti kultúrkincs síkjára süllyedtek le az olyan tények, mint hogy a japánban az *l* és az *r* egyazon fonéma reprezentánsai, számos más nyelvben azonban két különböző fonémáéi; vagy hogy mind a magyarban, mind az oroszban vannak palatalizáltan képzett h a n g o k, ám csak az utóbbi rendszerében tekintjük őket külön fomémáknak; és így tovább; (c) a klasszikus prágai iskolához igen hasonlóan a mai moszkvai iskola szerint egy felsőbb szinten, a morfológiában betöltött szerepe dönti el valamely szegmentumról annak fonéma voltát; (d) lényegében ugyanígy érvel a generatív elmélet (erről alább). Viszont nagyobb szerepet szán a konkrét fizikai valóságnak valamely szegmentum fonéma-státusa meghatározásakor a leningrádi iskola (vö. pl. Matuszevics 1976, 32—41). E bonyolult helyzetet legárnyaltabban Telegdi Zsigmond érzékelteti: „A fonéma tulajdonságai fizikai tulajdonságok; de hogy egy adott nyelvben mely tulajdonságok jellemeznek, »tesznek« egy fonémát, ezt csak úgy állapíthatjuk meg, hogy egybevetjük a nyelv hangjait, éspedig nemcsak anyagi természetük, hanem nyelvi szerepük (funkciójuk) tekintetében . . ." (1964, 57).

[1] Kivált a *dzs* puszta füllel hallhatóan is valóban „két hang" például számos (minden?) orosz beszélőnél: [p'idžak], semmiképpen sem *[p'iǰak]; az oroszban tehát Trubeckoj II, 3. A első szabálya értelmében a *dzs* semmiképpen sem lehetne egy fonéma (Trubetzkoy 1939, 50). Ezen kívül esetleg van egy [ǰ] hang is, a [č] hasonult realizációja helyén: ночь была — но[ǰ] была; vö. Bolla 1981, 54, 96/144).

Mi tehát a fonéma és létezik-e még egyáltalán? E kettős kérdésre válaszolva csupán az előző bekezdésben mondottakat kell kissé explicitebbé tennünk. (i) Egyes iskolák (Trubeckoj, Moszkva, Prága) felfogása szerint a fonémát funkciója (Moszkva: egy magasabb rétegben, a morfológiában betöltött szerepe) határozza meg. Tehát nem annyira hangtípus, mint inkább a morfémák legkisebb építőköve. (ii) Más iskolák (így Leningrád) szerint a fonéma inkább hangtípus. (iii) A transzformációs generatív (TG) elmélet az 1970-es évekig, Schane emlékezetes cikkéig (Schane 1971) soha nem élt a fonéma terminussal; a TG grammatikák fonológiai komponense fonémák és hangok helyett a mássalhangzóknak és a magánhangzóknak a rendszeres fonológia (másként morfofonológia), valamint a rendszeres hangtan síkján való megvalósulásait tartja számon. — Mutassuk be két magyar példán, miként vélekednének azokról az (i)—(iii) képviselői. Íme:

	(i)	(ii)	(iii)
[åd̄']	/åd + j/ fonémák	/åd̄'/ fonémák	/åd + j/ a rendszeres fonológia szintjén
[hinč]	/hinč/ fonémák (a tő végén fonémaelhasonulás, módjel e szóalakban Ø; e tényeket a szótár rögzíti)	/hinč/ fonémák	/hint + j/ a rendszeres fonológia szintjén; ebből ciklikusan működő szabályok hozzák létre a [hinč] fonetikai alakot

Látható, hogy (i) mintegy köztes helyet foglal el (ii) és (iii) között. Nem túlságosan nehéz tehát (i)—(ii) kompromisszumos álláspontot elfoglalni (bár ezt kivált a moszkvaiak tagadják, vö. Reformatszkij 1970 passim: épp azért kerülhetett sor az ünnepélyes tagadásra, mert igen érdekes és értékes összeegyeztetési kísérletek jelentek meg). Ugyanígy elképzelhető az (i) és (iii) bizonyos egyesítése (efféle álláspontot vannak e sorok írói). Mutassunk rá az (i) és a (iii) közötti eltérés okára és megoldására. Az (i) szerint csak az élő, az egész rendszert átölelő mai fonetikai szabályok működhetnek a fonémák hangrealizálása során (például: zöngésség szerinti asszimiláció; a hangsúlytalan magánhangzók redukciója az oroszban stb.); a történetileg motivált változásokat a szótár rögzíti az egyes lexémák mellett (épp ilyen a magyarban is, egyes szláv nyelvekben is a /t/—/č/ váltakozás; jellemző az erről szóló Kniezsa (1962) címe: „A *t, d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi"). A (iii)-ban viszont ciklikus szabályok biztosítják a /d + j/ végső soron (a hangok szintjén) hosszú [d̄']-ben való realizálódását, a /t + j/ hol [t̄']-ben ([lāt̄'å]), hol [š̄]-ben ([lāš̄å]), hol meg éppen [č]-ben ([hinč]) való realizálását. A szabályoknak úgy kell megfogalmazva lenniük, hogy minden szükséges változtatást idejében végrehajtsanak. Mutassunk rá itt két, szempontunkból a következők számára kardinális fontosságú szabály, illetve szabálymozzanat mikori/mikénti működésére. Ez a két szabály, illetőleg szabálymozzanat a „nyújtás" vagy „geminálás", valamint a „rövidülés". A hagyományosan geminálásnak nevezett jelenség hozzávetőlegesen úgy fogalmazható meg, hogy ha egy mélyebb síkról két mássalhangzó-szegmentumot olvasztunk össze (mint itt: _/t + j/)_akkor a létrejövő homogén mássalhangzó hosszú lesz — vö. [lāš], [tånīč]. Ha a geminált mássalhangzót mássalhangzó követi vagy előzi meg, még egy

szabály alkalmazására sor kerül: a rövidülésére — vö. pl. [hinč], [lāšd]. E szabály működése minden bizonnyal független a geminációtól — vö. to[*lt*]artó, sü[*lt*]észta — bár az efféle példákban a morfémahatár bizonyos beszélőknél és bizonyos mértékben gátolhatja a szabály végbemenetelét. A nyúlás és rövidülés szabályaival leírt jelenséget a hagyományosabb grammatikák így fogalmazták volna meg: a két fonémából összeolvadt mássalhangzó intervokális vagy V/_/# (posztvokális szóvégi) helyzetben geminálódik. (Deme 1971—72-es gemináta-elmélete tehát jól beleillik a (iii)-ba.) Más kérdés, hogy milyen feltételek esetén hoznak létre a ciklikus szabályok [č]-t, és mikor [š]-et a /t + j/-ből — ezzel itt nem kell foglalkoznunk. Felépíthetjük például szabályainkat úgy, hogy (a) mássalhangzó után a /t + j/ [c̄]-t ad: /hint + j/ → [hinč]; (b) az *-ít* képzős igékben a *t* előtt a rendszeres fonológiai reprezentációban egy mássalhangzót tételezünk fel (jelöljük ezt „x"-szel): /tānīxt + j/; s ez az (a) értelmében ezt adja: [tānīxc̄] [egyáltalán nem baj, hogy ebben a feltételezésben némi nyelvtörténeti igazság is rejlik]; (c) a nem valódi (feltételezett) mássalhangzókat kidobjuk: [tānīxc̄] → [tānīc̄] (d) a transzformációs ciklusban csak ezután léphet működésbe a rövidülés szabálya (ha előbb működött volna, a [tānīxc̄]-ban is végbement volna, tehát az x mássalhangzó kidobása után a következő helytelen alakot kapnánk: *[tānīč].)

Érdemes egy pillantást vetnünk a nyújtó (geminál) szabály fordítottjára is. Ha intervokális vagy posztvokális-szóvégi helyzetben hosszú mássalhangzót találunk a hangok szintjén, az vagy e szabály értelmében jött létre két mélyebb szintű elemből; vagy már eleve a mélyebb szinten is egy hosszú mássalhangzó állt ott; tehát az összefüggés fordítva nem szükségszerű. Az *utca* népetimologikus írásképet viszont az tette lehetővé, hogy valóban: felszíni hosszú intervokális affrikáta gyakran két elemre megy vissza; nem hat természetellenesen az intervokális affrikáta mélyebb szinten való kételemes felfogása.

4. Mi következik mindebből a *dz* státusát illetően?

4.1. Van-e a mai magyar rendszerben /dz/ (azaz /ʒ/) fonéma? Szépe (1969) alapján a kérdést a következő módon ábrázolhatjuk. A rendszeres fonológiai reprezentációban a lexémát alkotó morfémák egymástól elhatárolva, alapalakjukban szerepelnek. Betűik az úgynevezett osztályozó megkülönböztető jegyek (például mássalhangzós, magánhangzós, zöngés, lágy stb.) egy-egy halmazának szimbólumai, tehát egy olyan osztályozó mátrix szegmentumainak felelnek meg, melynek sorait az osztályozó megkülönböztető jegyek univerzális halmazából az adott nyelvre jellemzők alkotják. Hogyan írhatók le a *dz*-t tartalmazó lexémák célszerűbben: ha a rendszeres fonológia szintjén a *dz*-t egyetlen szegmentumnak tekintjük (a), vagy ha két szegmentumnak vesszük (b)? (Ugyanezt könnyen el lehetett volna mondani a trubeckoji—prágai—moszkvai terminológiával is, amint erre föntebb utaltunk; a kérdés viszont értelmetlen a leningrádi rendszerben.) (Lásd az 1. táblázatot.)

A leírás adekvátsága szempontjából mindkét megoldás egyenértékű, hiszen minthogy a (b) kiinduló szerkezeten kötelezően végbemennek a /d/ és a /z/ összeolvadását és geminációját előidéző szabályok, mindkét esetben ugyanahhoz a fonetikai reprezentációhoz jutunk: [mǎʒ̄ǎg].

1. táblázat

a)

	/m/	/a̰/	/ʒ̄/	/a̰/	/g/
magánhangzós	−	+	−	+	−
mássalhangzós	+	−	+	−	+
hátsó	−	+	−	+	+
kerekített	+	−	−	−	−
felső	+	−	+	−	+
alsó	−	+	−	+	−
hosszú	−	−	+	−	−
pergő	+	−	−	−	+
lágy	−	−	−	−	−
érdes	−	−	+	−	−
orrhangú	+	−	−	−	−
folyamatos	−	+	−	+	−
zöngés	+	+	+	+	+

b)

	/m/	/a̰/	/d̰/	/z/	/a̰/	/g/
magánhangzós	−	+	−	−	+	−
mássalhangzós	+	−	+	+	−	+
hátsó	−	+	−	−	+	+
kerekített	+	−	−	−	−	−
felső	+	−	+	+	−	+
alsó	−	+	−	−	+	−
hosszú	−	−	−	−	−	−
pergő	+	−	−	−	−	+
lágy	−	−	−	−	−	−
érdes	−	−	−	+	−	−
orrhangú	+	−	−	−	−	−
folyamatos	−	+	−	+	+	−
zöngés	+	+	+	+	+	+

Ahhoz sem kell a *dz*-t a rendszeres fonológia szintjén egyetlen szegmentumnak tekintenünk, hogy a *madzag* és a *vadzab dz*-je közti fonetikai különbséget előállítsuk, hiszen a rendszeres fonológiai reprezentációban a morfémahatárok is szerepelnek, azok is befolyásolják a fonológiai szabályok működését. A morfémahatár ugyanúgy, ahogy a *hátszél* esetében, a *vadzab*-féle lexémákban is megakadályozza a zár- és réshang összeolvadását. A *madzag* és a *vadzab dz*-je közti fonetikai különbség a *metszi* és a *hátszél tsz*-je közti különbség teljes megfelelője.

Minthogy mindkét rendszeres fonológiai reprezentáció adekvát rendszeres fonetikai leírást eredményez, végül azt vizsgáljuk meg, van-e különbség a két megoldás között a magyar mássalhangzórendszer rendszerszerűsége, koherenciája tekintetében. (Az elmondandókra vö. a 2. táblázatot is.) Amennyiben a rendszeres fonológia síkján egy külön /ʒ/ mássalhangzót is feltételezünk (hagyományosabban: ha a *dz*-t külön fonémaként kezeljük), ezzel egy olyan tagot adunk hozzá a magyar mássalhangzók rendszeréhez, melyre a többi mássalhangzóval ellentétben egyedül jellemző, hogy nem foglal el sem szókezdő, sem mássalhangzó utáni helyzetet, s hogy intervokálisan és posztvokális szóvégen mindig hosszú, mássalhangzó előtt mindig rövid. (A 2. táblázat ennek ellentmondó adatai látszólagosak. Tiszta szókezdő helyzetben csak e betű teljes görög nevében fordul elő: *dzéta*,

2. táblázat

X \ Y	XdzY (100 = 86)			XdzsY (100 = 40)		
	V	C	#	V	C	#
#	1 *1,16*	Ø	1 *1,16*	17 *42,50*	Ø	1 *2,50*
C	1 *1,16*	Ø	Ø	10 *25,00*	Ø	Ø
V̆	20 *23,26*	2 *2,33*	2 *2,33*	8 *20,00*	Ø*	1 *2,50*
V̄	52 *60,47*	7 *8,14*	Ø	3 *7,50*	Ø	Ø

Az adatok G. Varga (1977) alapján. *Ezen az adatgyűjteményen kívül persze előfordul, pl.: *bridzsben*. Rövidítések: X — bal környezet, Y — jobb környezet, # — szóhatár, C — mássalhangzó, V̆ — rövid, V̄ — hosszú magánhangzó.

szókezdő s egyben szóvégző helyzetben ugyanez: *dz* mint betűnév; ám mint valaminek a n e v e, tehát metanyelvi használatban persze az égvilágon minden előfordulhat. Az olyan tulajdonnevek, mint *Dzerzsinszkij*, *Dziga* (Vertov) nyelvünkbeli státusa sajátos; meglétükkel — ha ugyan „megvannak" — aligha lehetne komolyan érvelni valaminek a fonéma-státusa mellett. Végül az ugyancsak egyetlen C_V helyzet: *brindza* az ÉrtSz. szerint „régi, ritka", megvan mellette a *brinza* tájnyelvi alakváltozat is.) (A KSz. ez utóbbit nem hozza, a *dz*-s alakot tekinti egyetlennek s egyben tájnyelvinek.) Meg kell az igazság kedvéért említenünk, hogy nem erősítik felfogásunkat az újabban jelentkező *pénz*, *bendzin*, *szendzáció*-féle alakok, vö. Kázmér (1962), Abafi (1975). A [ʒ] hangnak a fenti rendszerben „ad hoc" tulajdonságokként jelentkező sajátságai viszont mind szükségszerűen fognak következni, ha a [ʒ] hangot egy zármássalhangzó és egy spiráns egymásutánjából vezetjük le; tehát ha ez utóbbi lehetőséget választjuk, megoldásunk nemcsak a leírás, hanem a magyarázat szintjén is adekvát lesz (explanatorily adequat).

A fenti érvelésben implicite benne van az is, hogy a *dzs* viszont fonéma. Bár még a *dz*-nél is ritkább valamivel (ugyanezen a nagyságrenden belül, vö. **1.** is: ott a szövegbeli, míg a 2. táblázaton a szótárbeli gyakoriságot látjuk), épp a kritikus (szókezdő, mássalhangzó utáni: *dzsámi*, *dzseki* . . .; *bandzsi*, *bendzsó*, *lemberdzsek* . . .) helyzetekben nyugodtan előfordulhat. Igaz, hogy abban a két példában, amelyben nem konszonáns környezetben áll *(bridzs, bridzsel; hodzsa)* hosszú, tehát összeolvadást és geminációt is feltételezhetnénk (a többi esetben, tehát konszonáns környezetben pedig rövidülést), de e két-három példa súlya nem ér fel például a szókezdő *dzs*-t tartalmazó szavak tömegének súlyával, amelyekben a /d/ és /ž/ fonémák egymásutánját a magyar nyelv törvényszerűségei nem engednék meg.

Szemere (1969) és G. Varga (1970) felmérései azt mutatják, hogy az egyetemre jelentkezők és az egyetemi hallgatók nagyobb része — jóllehet már

az 1954-es helyesírási reform bevezetése után tanult meg írni — a *dz*-t tartalmazó szavak írásakor a *dz*-t mássalhangzókapcsolatként kezeli, tehát a *dz*-nek egyetlen mássalhangzóként való felfogása ellentétben áll a művelt beszélők nagy részének nyelvi intuíciójával. A nyelvi intuíciónak és a leírás rendszerének a diszharmóniája önmagában még nem baj, a leírás maga ettől még lehet jó vagy rossz. A mi felfogásunk szerint azonban itt nincs szó ilyen diszharmóniáról.

4.2. Két helyesírási meggondolás.
Az első, mellékesebb. 1954 körül valószínűleg kissé sietve tekintettük a *dz*-t fonémának, illetve vontuk le ennek rögtön helyesírási konklúzióit is. Ezen azonban ma már kár lenne változtatni (sőt, egyenesen káros, ha mégoly kevés esetet érintően is, de ide-oda táncolni a helyesírásban). A /dz/ írásos tükröztetése legalább együvé került a szerintünk is külön fonémaként kezelendő /dzs/-ével; ez célszerű.

A második, lényegesebb. Az MTA Helyesírási Bizottsága többször vitatta a „dz"—„z" és kettőzése kérdését. (Az ügy szempontjából eredménytelenül — ám sok érdekes anyagot és gondolatot felvetve, így a tudomány számára mindenképpen haszonnal.) A vitát megindító írásos anyagban éppen úgy, mint az üléseket megelőző szokásos kollegiális körkérdezésben, majd a vita alatt így vetődött fel a kérdés: „Maga ezt hogy mondja: *vakaró[ʒ]ik* vagy *vakaró[ʒ̄]ik?*" (E kérdésfeltevésben ludas e sorok íróinak egyike is, mint a Helyesírási Bizottság tagja.) Holott miért érdekes az, hogy egyikünk vagy másikunk ezt hogy m o n d j a (akár a lakosság teljes megkérdezése alapján: hány százalék hogyan mondja)? Hiszen helyesírásunk alapelve a szóelemző (vagy fonológikus — ez itt mindegy, erre részletesebben vö. Papp 1973), tehát közvetlenül nem a kiejtés kell, hogy érdekeljen bennünket, hanem a kérdéses szegmentum fonéma-státusa, ha csak nem akarunk egy újabb „ejtés szerinti" kivételcsoportot létrehozni; ám ez a kétely akkor fel sem merült egyikünkben sem.

Láttuk, a TG elemzés amellett szól, hogy a *vakaródzik*-féle szavak rövid /d/ és /z/ fonémákat tartalmaznak, tehát eszerint a *vakaródzik* írásmód a logikus. De közelítsük meg a problémát a prágai—moszkvai iskola szemszögéből is. A kérdést tulajdonképpen leszűkíthetjük: függetlenül attól, hogy a *dz* egy fonéma-e vagy kettő, elegendő csupán a hosszúság kérdésében döntenünk ahhoz, hogy a helyesírást megfelelően szabályozhassuk. A válasz prágai—moszkvai stílusban fogalmazva: valószínűleg komplementáris disztribúció van a „hosszú" és a „rövid" variánsok között e helyen: mássalhangzó mellett (előtt, után) e szegmentum csak rövid hangban realizálódik; egyébként hosszúban. Vagyis mássalhangzós és nem mássalhangzós környezetben ugyanazt a fonémát (fonémacsoportot) kell feltételeznünk, ennek hosszúságáról-rövidségéről azonban semmit sem tudunk mondani. Nem mondhatjuk azt, hogy hosszú (igaz, azt se mondhatjuk, hogy rövid). Mivel írásrendszerünkben a hosszú a „markírozott", itt azzal semmiképp sem élhetünk; — rövid fonémákat kell jelölnünk. Jellemző az ejtésbeli ingadozás is: ahol valami fonológiailag „se nem hosszú, se nem rövid", ott azután viszonylag széles határok között ki-ki „azt mond, amit akar". Véleményünk szerint ez az elvi magyarázata a Helyesírási Bizottság e kérdésben lefolytatott vitája eredménytelenségének; nyugodtan megjósolhatjuk: ha ugyanilyen helytelenül (fonémák helyett a hangokra) fogjuk

feltenni továbbra is a kérdést, akkor a vita vég nélkül (= a mai magyar fonéma- vagy helyesírási rendszeres gyökeres megváltozásáig) fog ugyanilyen intenzitással (és eredményességgel) folyni.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Angol Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Budapest
és
Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz és Szláv Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

Felhasznált irodalom

E. Abafi Erzsébet. Egy mai hangváltozásról: *Magyar Nyelvőr* 99. 170—171 (1975).
A magyar helyesírás szabályai. Tizedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1954.
A magyar nyelv rendszere. Közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1846.
Bárczi Géza: *Magyar hangtörténet.* Bp., 1954.
Uő. Az elválasztás: Benkő Loránd (szerk.). *Helyesírásunk időszerű kérdései.* Bp., 1955. 99—103.
Bolla Kálmán: *A Conspectus of Russian Speech Sounds.* Bp., 1981.
Chomsky, N. The phonological component: *Current issues of linguistic theory.* Hága, 1964.
Deme László: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése.* Bp., 1953.
Uő. Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához: *Magyar Nyelvőr* 78. 285—307 (1954).
Uő. A betűk: Benkő Loránd (szerk.). *Helyesírásunk időszerű kérdései.* Bp., 1955. 24—32.
Uő. A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez: Hajdú Péter és Nyíri Antal (szerk.). *Nyelvészeti dolgozatok* 108. 89—99 (1971—1972).
Fábián Pál (szerk.): *A „Helyesírásunk időszerű kérdései" vitája.* Bp., 1956.
Kázmér Miklós: *A magyar affrikátaszemlélet.* Bp., 1961.
Uő. Még egyszer a *dz, dzs* hangról és betűről: *Magyar Nyelvőr* 86. 24—32 (1962).
Kniezsa István: *A magyar helyesírás története.* Bp., 1953.
Uő. A *t, d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi: *Magyar Nyelv* 63. 305—312 (1962).
Laziczius Gyula: *Bevezetés a fonológiába.* Bp., 1932.
Martinet, A. Un ou deux phonèmes?: *Acta Linguistica* 1. 97—103 Koppenhága, 1939.
Matuszevics, M. I.: *Современный русский язык Фонетика.* Moszkva, 1976.
Nagy J. Béla. Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez: *Magyar Nyelv* 51. 113—119 (1955).
Uő. Válasz Szemere Gyulának: *Magyar Nyelv* 52. 84—89 (1956).
Papp Ferenc. Hang. fonéma, betű és a teljes magyar ábécé: *Magyar Nyelvőr* 97. 324—331 (1973).
Reformatszkij, A. A.: *Из истории отечественной фонологии.* Moszkva, 1970.
Riedl Szende: *Magyar nyelvtan.* Pest, 1684 (sic!).
Uő: *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan.* Prága—Lipcse, 1859.
Schane, S. A. The phoneme revisited: *Language* 47. 503—521 (1971).
Szántó Éva. A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban. *Magyar Nyelv* 58. 449—458 (1962).
Szemere Gyula. Helyesírásunk új szabályzata: *Magyar Nyelv* 51. 102—113 (1955a).
Uő. Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához: *Magyar Nyelv* 51. 491—495 (1955b).

Uő. A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból: *Magyar Nyelvőr* 93. 84—92 (1969).
Szépe György. Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. 359—468 (1969).
Szvorényi József: *Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra.* Bp., 1976. 4. kiadás.
Telegdi Zsigmond: *Bevezetés a nyelvtudományba.* II. rész. Bp., 1964.
Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie.* Prága, 1939.
G. Varga Györgyi. Néhány megjegyzés a *dz* fonémáról: *Magyar Nyelv* 66. 227—231 (1970).
Uő: *A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából.* Bp., 1977. Kézirat.
Vachek, J. (szerk.): *A Prague school reader in linguistics.* Bloomington, 1964.

László János

A beszédaktusok „őszintesége", „komolysága" és „valódisága"

0. Ez a tanulmány a beszédaktus-elméletben és a szociolingvisztikában némileg zárójelben kezelt kérdésekre szeretné ráirányítani a figyelmet. Természetesen mindenekelőtt azt kell mérlegelni, hogy a szociolingvisztika értelmezési keretében van-e érvényessége a címben jelölt problémáknak. Bízzunk azonban abban, hogy az elemzés során erre a kérdésre pozitív választ kapunk.

A beszédaktus-elmélet képviselőinek és a szociolingvisztika kutatóinak figyelme elsősorban a beszéd „normális", komoly, őszinte használatára irányul. A három jelző a beszédnek nem feltétlenül különböző tényezőit ragadja meg. Jelentős átfedések lehetnek közöttük. Gyakorlatias megfontolásokból ezúttal mégis külön-külön vesszük őket szemügyre.

1. Őszinteség

Az őszinteség problémájával igen röviden foglalkozunk. Austinnál (1) az illokució boldogulásának [happiness] feltételei között az őszinteség a kritériumok külön osztályát képviseli (a beszélő úgy érez és úgy viselkedik, ahogy a konvenció kívánja; a későbbiekben sem viselkednek másként). Searle (9) ugyanígy hivatkozik az őszinteség feltételére (pl. ígéret esetén a beszélő szándékozik megtenni amit ígér; módja van megtenni az ígért dolgot vagy visszavonni az ígéretet).

A konvencionális és tényleges szándék eltérésétől, a beszélő szándékának őszinteségétől a logikai elemzés keretei között jogosan tekintenek el, és koncentrálnak arra, hogy a „normál" használatban mikor „jó" és mikor sikertelen, érvénytelen, rossz egy verbális megnyilvánulás, az elemzés bizonyos szintjén azonban fel kell tételezni — legalábbis elképzelhető —, hogy a beszélő intenciójának őszintesége, valamint a beszéd struktúrája és használata között lényeges összefüggés tárható fel. Annál is inkább érdemes odafigyelni erre a kérdésre, mert a gyakorlatban becslésem szerint legalább annyi őszintétlen beszédaktust végzünk, mint amennyi őszintét. Pragmatikai szempontból feltételezhető, hogy a „hitelesség jelrendszereinek" (5) van egy beszédhasználati szintje is, más szóval létezik egy olyan konvenciórendszer, amely az őszintétlen megnyilatkozásokat hozzásegíti az érvényesüléshez. A logikai megközelítés hajlamossá tehet továbbá bennünket arra is, hogy elfeledjük, az „őszinteség—őszintétlenség" dimen-

zióban nemcsak a két végpont létezik. Végül, mindenképpen számolnunk kell a beszélő szándékának őszinteségével, ha egy beszédaktus hatását valamilyen módon tekintetbe akarjuk venni.

2. Komolyság

Némileg más problémát feszeget Hymes (7), amikor a beszédaktus „szószerintiségét" [face-value], illetve „komolytalanságát" [mock] állítja szembe egymással. Sem az őszintétlenség, sem a komolytalanság vagy „megjátszás" esetében nem rendelkezik a beszélő a kívánt szándékkal, a különbség az, hogy utóbbi esetben a beszélő nem is tetteti, hogy rendelkezik vele. Hymes a szociális jelentés kiegészítő faktorának tekinti, hogy egy mondat konvencionális szándékát szó szerint, vagy másként (pl. „megjátszásnak") kell-e érteni. Ezt a faktort *„kulcsnak"* nevezi.

Ezzel a kérdéssel kicsit bővebben kívánunk foglalkozni. Megvizsgáljuk, hogy a „szószerintiségtől" („komolyságtól") milyen típusú eltérések lehetségesek a „komolytalanság" felé. A megnevezésekkel persze itt is óvatosan kell bánni, hiszen a komolytalanság más szempontokból — mint ezt példázni is fogom később — nagyon is komoly lehet, és komoly következményekkel járhat.

Elsősorban talán a „szószerintiség" fogalmát kell jobban körülhatárolnunk. Segítségünkre lehet ebben Goffmannak a tapasztalatok értelmezési keretére vonatkozó elemzése (4).

Goffman a jamesi pragmatikus filozófia, a fenomenológia és az újabb keletű etnometodológia tapasztalataiból merít. Többféle valóságot, illetve értelmezési keretet tételez fel, azonban forrásai közül az első kettőtől eltérően nem foglalkozik a különféle valóságok státusával, az utóbbitól eltérően nem foglalkozik azokkal a szabályokkal, amelyek alapján egy adott világot „létre lehet hozni". Megállapítva, hogy egyazon eseményre több értelmezési keret is lehetséges (például egy férfi és egy nő megcsókolja egymást: a) a férj üdvözli feleségét; b) János vigyáz, hogy ne mázolja el Mari festékét), továbbá, hogy az értelmezési kereteket az emberek meglepően jól használják, az alapvető értelmezési kereteket vázolja fel.

Ennek megfelelő óvatossággal, csaknem tautológikusan adja meg az ún. elsődleges értelmezési keret, séma vagy perspektíva definícióját: elsődleges értelmezési keret, amelyet használói egy adott helyzetben úgy tekintenek, mint amely nem függ elsődlegesebb vagy eredetibb értelmezésektől. Ez nyilván a mindennapi realitás, „common sense", vagy „komoly" használat jelentéseinek értelmezési keretével azonos.

Az elsődleges értelmezési keretet többféleképpen is át lehet alakítani, más, tőle eltérő értelmezési keretté (például a komoly verekedést játékos „bunyóvá" lehet átfordítani, és viszont), Goffman műszava szerint az átfordítás „átkulcsolás" [keying], maguk a különböző értelmezési keretek különböző „kulcsok".

Meg kell jegyezni, hogy a kulcsok nem válnak el élesen egymástól. Nem minden „komoly", szó szerinti aktivitás átkulcsolatlan, és nem minden átkulcsolatlan aktivitás „komoly". (A „Szervusz, hogy vagy?" köszönés például reális, komoly üdvözlésnek számít, ugyanakkor a „hogy vagy?" elemet nem vesszük komolyan. Ugyanígy, férfi és nő között az üdvözlési

csók szexuális jelentése, vagy férfi és férfi között az üdvözlési „megboxolás", hátbaveregetés támadási jelentése eltűnt, de magát a gesztust mégis komolynak, reális köszönésnek tekintjük.)

Egy szó szerinti vagy komoly aktusnak (például a köszönésnek) lehetnek tehát olyan figuratív elemei, amelyeket nem veszünk komolyan. Jóllehet átkulcsolták, mégsem tekintjük őket átkulcsolásnak A köszönés átkulcsolt változatait inkább a színpadi vagy illemtanórai köszönésben kereshetjük.

Goffman öt alapvető kulcsot elemez.

(1) *Szerepjátszás, szórakozás, időtöltés* [make-belive] — ide azok a tevékenységek tartoznak, amelyeknek nincs praktikus céljuk. A kielégülést maga a tevékenység nyújtja. Főbb formái a játékos tevékenységek, a nappali álmodozás és a tág értelemben vett dramatikus cselekvések: a nem transzformált aktivitás utánzásai, az „úgy teszek, mintha . . ." típusú viselkedések.

(2) *Versenyek* [contests] — a reális modell ebben az esetben a versengés, a küzdelem, a teljesítmény. A szabályok korlátozzák az agresszió kifejezésének mértékét és módját. Az elsődleges értelmezési keret és a sport értelmezési kerete közötti határ a szokásosnál is elmosódottabb, mivel számos sport- vagy játékos versenynek szoros referenciája van a köznapi dominancia viszonyokra.

(3) *Ünnepségek* [ceremonials] — ilyenek például az esküvők, temetések, avatások stb. Leginkább a színházi előadáshoz hasonlítanak, azonban szemben a színházi előadással, ahol a köznapi élet széles körű szimulálása valósul meg, az ünnepségek az események szokásos menetéből csupán egyetlen aktust emelnek ki, és koreografált formában azt nagyítják fel. További lényeges különbség, hogy amíg a színházi előadásban a szereplők nem önmagukat játsszák, addig az ünnepségeken ki-ki saját — rendszerint központi (például családi, foglalkozási stb.) — valóságos szociális szerepében „lép fel".

(4) *Technikai ismétlések* [technical redoings] — azok az aktusok sorolhatók ide, amelyek valamely elsődleges értelmezési keretbe tartozó vagy átkulcsolt tevékenység elvégzésére készítenek fel. Az adott tevékenységben való jártasságot növelik. Ilyen gyakorlás figyelhető meg például a különböző típusú kiképzésekben, a színházi próbákon, az ünnepségek előkészítésekor és a sportedzéseken. Technikai ismétlés a demonstráció is, akár oktatási, akár reklám vagy egyéb célokat szolgál, de annak minősül például a csoport pszichoterápia és a laboratóriumi kísérlet is.

(5) *Betolakodás* [regrounding] — a címke azokat a helyzeteket jelöli, amelyekben a cselekvés motívuma nyilvánvalóan eltér a szokásos cselekvő szokásos motívumától (például jótékonysági aktivitás), vagy a cselekvő nyilvánvalóan kívülesik azoknak a személyeknek a körén, akik a cselekvést szokásosan végrehajtják (például ismert személyiség „kezdőrúgása" a futballmérkőzésen).

Elképzelhető, hogy a kulcsok számát tovább lehetne bővíteni, az viszont igen valószínűnek tűnik, hogy a kulcs típusa és a beszédaktus jelentése és struktúrája között összefüggés mutatható ki. Hymes (7) például a komoly ígéret és komoly fenyegetés és a játékos ígéret, illetve játékos fenyegetés mondatai között a társadalmi konvenciók hátterére vetülő grammatikai különbségekre hívja fel a figyelmet.

2. Valódiság

A Goffman által feltárt kulcsok egyik alosztálya külön figyelmet érdemel, most már a valódiság szempontjából.

A beszéd használatának arról a területéről van szó, amelyet Austin parazita használatnak nevez: a színpadi, költői stb. beszédről. Ezt a használatot Austin kizárja vizsgálódása köréből, de több lapalji jegyzetben is utal arra, hogy az elemzés más szintjén tekintetbe kell venni. Jóllehet itt egy sajátos aszimmetriával van dolgunk, ti. a költő, az író, illetve a színész többnyire tud a kívánt módon beszélni, a közönség viszont többnyire csak a beszéd értelmezésére képes, az ilyen típusú beszéd produkciójának és felfogásának szabályai különösen érdekesek lehetnek.

A valódiság problémája legélesebben a színházi előadásban jelentkezik. A Goffman által leírt kulcsok közül ugyanis egyedül a színházi előadás meghatározó jellegzetessége, hogy egy valóságos, „komoly", az elsődleges értelmezési keretbe tartozó eseménysor benyomását kívánja felkelteni. Valamennyi egyéb kulcsban mind a cselekvő, mind a megfigyelő számára az aktivitás lényegéhez tartozik az elsődleges értelmezési kerethez képest kitett idézőjel, „komolytalanság"; míg itt, a színész és néző közötti közvetlen kommunikációban a színházi hatás érdekében a „komoly" cselekvés illúzióját kell megteremteni.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a színpadi aktivitásnak nemcsak a leképezett valóság konvencióinak kell megfelelnie, de egy színpadi konvenciórendszernek is (például a színpad retorikai konvencióinak). Egy kijelentésnek tehát mind „jóságát", mind szociális jelentését e két egymásra vetülő konvenciórendszer együttesen határozza meg.

Csak jelezni kívánom, hogy még a színházi kommunikáción belül is ezek a problémák a „drámai", illetve „epikus" előadásmódban különbözőképpen jelentkeznek. Kiélezett példával: drámai előadásmód esetén annak a színésznek, aki a Desdemonát megölni szándékozó Othellót játssza, az adott intenció lehető legteljesebb őszinteségéről kell meggyőznie közönségét (és partnerét), tehát a megfelelő intenciót fel kell gerjesztenie magában. Egy epikus előadásban viszont a kommunikáció akkor lesz sikeres, ha a színész nyilvánvalóvá tudja tenni, hogy neki magának nincsenek meg a cselekvéshez konvencionálisan szükséges intenciói.

Ismét más, és nem kevésbé fontos kérdést vet fel a színházi értelmezési keret (kulcs) és az elsődleges értelmezési keret elhatárolása. Schütz (10) annak realizálását, hogy egy meghatározott valóságsíkból egy másikba léptünk át, a bennünket ilyenkor érő sokk-hatásnak tulajdonítja. A színházzal kapcsolatban ilyen sokknak tartja a függöny felgördülését. Könnyű és tetszetős lenne Schütz megállapítását azzal cáfolni, hogy manapság számos előadásban nem alkalmaznak előfüggönyt, azonban ezzel még nem jutnánk közelebb a színpadi valóságillúzió *sérülékenységének* közismert problémájához. A sérülékenység két irányban is szembetűnő: a) a valóságillúziót akár egy rossz gesztus is szempillantás alatt le tudja rombolni; b) szélsőséges esetben — és erre is van példa — mind a cselekvők, mind a megfigyelők (illetve egyikük vagy másikuk) számára a színpadi valóságillúzió „átjátszódik" reális valósággá (lásd például a néző spontán beleavatkozását a színpadi cselekménybe, vagy azokat a törekvéseket, amelyek Pirandellónál vagy az abszurd színháznál jelentkeznek).

Végül a negyedik, a valódiság szempontjából általunk a jelen keretben említésre méltónak ítélt mozzanat a színész és a szerepek sorozata közötti kölcsönhatásban figyelhető meg. Egy színpadi feltételes, komolytalan eseménysorban való részvétel a színész mint személy jelentését erőteljesen képes befolyásolni (8). Egy intrikus szerep eljátszása nyomán, szinte függetlenül attól, hogy jól vagy rosszul sikerült a játék, a színészről alkotott képben kedvezőtlen vonások erősödhetnek fel (és nem is csak a színházi kulcsban járatlanabb nézők körében). Ez a hatás két irányban is megnyilvánulhat: a) befolyásolja a következő szerepében elhangzó megnyilvánulások jelentését (és azt is, hogy nagyjából azonos közönséget feltételezve a következőkben mit játszhat el); b) számos példa van rá, hogy az életben is ennek megfelelően járnak el vele szemben (például a komikus színésszel rendszeresen viccet csinálnak).

4. A kulcsok és a beszédhasználat néhány problémája

A kulcsok problémája, úgy vélem, a Hymes (6) által javasolt beszédökonómia kutatási modellben kissé háttérbe szorult. Milyen funkciója van például a következő kijelentésnek, amely egy meg nem értett vicc után hangzik el: „Ez tréfa volt." Valószínűleg a kódra vonatkozik és ezáltal a metanyelvi funkcióra utal, azonban talán mégsem egyenértékű a „nézd meg a szótárban" mondattal. Az „ez tréfa volt" típusú mondat egy konvencionális átírási szabálykészlet teljes transzformációjára vonatkozik. Ebben az esetben a metanyelvi funkciónak talán érdemes két alfunkcióját megkülönböztetni. De érdemes, egy pillanatra a szituatív funkciójának tekintett „adásban van" mondatra gondolni, és összevetni az előbbi mondattal. A két mondatnak lehetnek rokon vonásai. Az „adásban van" felirat — az „ez vicc volt" kijelentéshez hasonlóan — a színész számára a „kulcsot" jelentheti, azaz azt, hogy ami történik mostantól, már nem p r ó b a, hanem e l ő a d á s.

Az értelmezési keretek vagy kulcsok és a beszédhasználat összefüggésének vannak genetikai aspektusai is. Hymes nyomatékosan felhívja a figyelmet a beszéd szocializációs funkciójára, és valójában, az utóbbi években a gyermeknyelv kutatások dömpingje indult el. Hymes elmarasztalja azokat a kutatókat (közöttük Meadet és Hallowellt), akik a beszéd kulturális különbségeit figyelmen kívül hagyják (az elmarasztalás egyébként Meaddel szemben nem teljesen jogosult, hiszen Mead, éppen mert nem állt rendelkezésére megfelelő nyelvészeti modell, nem a beszédre, hanem a jelentős gesztus jóval általánosabb fogalmára támaszkodik értelmezésében). Ugyanakkor az egy kultúrán belüli beszédkulcsok elsajátításának és szocializációs szerepének vizsgálata „A beszélés néprajza" elemzési körén mintha kívül maradna. Pedig, csak példákat említve, akár a szerepjáték, akár a gyerekművészet, illetve a gyermekeknek szóló művészet (például bábszínház) esetében lényegében ezzel van dolgunk. A kulcsok elsajátításának kommunikációs vetületével behatóan foglalkozik Worth és Gross (11) tanulmánya.

Befejezésül, a nem verbális közléseknek az eddigi elemzésből első pillantásra függetlennek tűnő problémájára szeretnék kitérni (nem utolsósorban azért, mert ez az a terület, ahol a kommunikáció pszichológiája az elmúlt évtizedben valóban számottevő előrelépést tett). Goffman (3) megállapítá-

sára szeretnék utalni, aki szerint a beszélgetés számos tulajdonsága a beszéd alternatívája, funkcionális ekvivalense. Beszélgetés közben a testtartás vagy a tekintet irányának megváltoztatása a beszélgetés megszakításának jelzése lehet: egyenértékű a „nem akarok tovább beszélni" mondattal, sőt, még megfelelő finomsági fokok is vannak.

Ezek a jelzések tehát önmagukban vett „beszédcselekvések". Tudjuk, hogy a nem verbális jelzések számos esetben az illokució megvalósításának eszközei (pl. a hangsúly dönti el, hogy egy közlés kérdés vagy felszólítás). Továbbmenve, a nem verbális jelzések töltik be nagyon gyakran azt a szerepet, hogy az illokuciót egyik kulcsból a másikba fordítsák (egy grimaszszal jelezhetem üzenetem „komolytalanságát"). Talán ez az a funkció, amit hagyományosan metakommunikációnak szoktunk nevezni.

A nem verbális jelzések kibocsátási és felfogási képességének éppúgy van eloszlása egy népességben, mint a beszédnek, azonban a beszéddel szemben van egy nagyon súlyos „tehertételük": nevezetesen jó részük nem tudatosan kerül alkalmazásra (mindig tudom — legalábbis hozzávetőlegesen —, hogy mit mondtam, de sokszor nem tudom, hogy eközben nem verbálisan mit cselekedtem). A nem verbális csatornák kontrollálhatóságáról finom elemzés olvasható Ekman és Friesen (2) tanulmányában. Talán nem kell részletezni, hogy a beszédaktus őszintesége, „komolysága" szempontjából ez milyen fontos mozzanat lehet.

Többek között ezért lehet egyetérteni Goffman (3) ama megállapításával, hogy az elemzés egy bizonyos szintjén az írott kijelentés és a b e s z é l g e t é s vizsgálata külön dolgok, az elemzés egy bizonyos szintjén ez már a szemtől szembe interakció problémája, ami nem „intrinsic" lingvisztikai jellegű, jóllehet gyakran lingvisztikai médium által fejeződik ki.

A Magyar Tudományos Akadémia
Pszichológiai Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

1. Austin, J. L.: *How to do things with words.* Cambridge, Mass., 1965.
2. Ekman, P. és V. Friesen. Nonverbal leakage and clues to deception: *Psychiatry* 32. 106—132 (1969).
3. Goffman, E. Az elhanyagolt helyzet: *A hétköznapi élet szociálpszihológiája.* Bp., 1981. 518—531. (Eredetileg 1964-ben jelent meg angolul.)
4. Uő: *Frame analysis.* New York, 1974.
5. Hankiss Ágnes: *A bizalom anatómiája.* Bp., 1978.
6. Hymes, D. H. A beszélés néprajza: Pap Mária és Szépe György (szerk.). *Társadalom és nyelv.* Bp., 1975. 91—146. (Eredetileg 1962-ben jelent meg angolul.)
7. Uő: *Foundation in sociolinguistics: An ethnographic approach.* Philadelphia, 1974.
8. László János: *Dráma és előadás. Molière Amphitryon c. vígjátékának összehasonlító pszichológiai vizsgálata.* Bp., 1979.
9. Searle, J. R.: *Speech acts: An essay in the philosophy of language.* Cambridge, 1970.
10. Schutz, A. On multiple realities: *Collected papers.* Hága, 1962. 1. 207—259.
11. Worth, S. és Ł. Gross. Szimbolikus stratégiák: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció.* Bp., 1977. 1. 37—49. (Eredetileg 1974-ben jelent meg angolul.)

Mártonfi Ferenc

Két jel viszonya — nyelvi jeleken és írásjegyeken példázva[1]

1. Közhely, hogy egy nyelvi jel jelölőjének *(signans, signifiant)* és jelöltjének *(signatum, signifié)* viszonya önkényes, a kettő között rendszerint nincs semmi belső kapcsolat. Bár az így vett önkényesség, szimbólumszerűség minden jelre érvényes (különben nem is lehetnének jelek), jelölő és jelölt viszonya lehet valamennyire motivált is, például ikonikus és indexikus (nyelvi jelek esetében hangutánzó, illetőleg hangulatfestő szavak, közös néven onomatopoiiák).

Két (ugyanazon rendszerbe tartozó) jel jelölője is, jelöltje is többé vagy kevésbé kapcsolatban állhat más jelölőkkel, illetőleg jelöltekkel úgy, hogy valami módon „hasonlítanak" egymásra, „emlékeztetnek" egymásra, „felidézik" egymást. E kapcsolatok távolsága, továbbá, mérhető is lehet (például bináris, esetleg ternális stb. megkülönböztető jegyekkel).

A jelen dolgozat egyedüli célja, a kutatás kiindulásaképpen, a puszta taxonómia. Az alábbiakban megkísérlem felsorolni, milyen lehet két jel viszonya, hányféleképpen lehetnek motiváltak, figyelembe véve azt is, hogy a párba állított két jelnek legalább valamelyike önmagában tekintve is motivált-e, azaz legalább az egyik jel olyan-e, hogy jelölője és jelöltje között asszociálható valamilyen kapcsolat, a jelölő ábrázolja-e a jelöltet (vagy annak legalább valamilyen tulajdonságát), illetőleg a jelölő utal-e valamiképpen a jelöltre.

Az így felfogott motivációnak vagy hiányának „felismerése" jellegzetesen függ a jelhasználótól, mint értelmezőtől úgy, hogy nagyok lehetnek az egyes jelhasználók különbségei. Az interpretáció szubjektív, egyéntől függő jellegét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Így a kérdésfelvetés a kutató

[1] Ez a tanulmány elméleti-tipológiai jellegű. Az írással kapcsolatban lásd két következő írásomat: A koreai írás története és szerkezete: Kara György és Terjék József (szerk.). *Keletkutatás 1973.* Bp., 1974. 113—146; A rögzített nyelv — az írás: Terestyéni Tamás (szerk.). *Minerva Nagy Képes Enciklopédia.* Bp., 1975. II, 254—272. — Az írás elméletével kapcsolatos nézeteimet, gondolataimat máshol fejtem ki.

szempontjából tulajdonképpen a népetimológia kutatásának felel meg, aminek a szerepét, fontosságát csak ritkán kezelik kellő komolysággal a szinkrón kutatásokban. Az ilyen kutatásokban a vizsgáló személy két utat választhat: vagy „teszteli" a kísérleti személyeknek a jelekkel szemben tanúsított értelmező készségét és értelmező tevékenységét, és/vagy a kutató maga próbál meg kapcsolatokat felismerni úgy, hogy értelmező, asszociációs képességeit annyira tágítja, amennyire csak igen gazdagon asszociáló jelhasználók képesek ilyen felismerő, értelmező tevékenységre. Most ez utóbbit próbálom bemutatni az illusztrációkban. A motiváltság megítélése többnyire rendkívül szubjektív. (Az olvasónak nem szükségszerűen kell érezni motiváltságot ott, ahol az értelmező szerző érzi; az olvasó számára elégséges, ha racionálisan felfogja a szerző példáját, felfogja, hogy van olyan ember — legalább a szerző ilyen —, akinek a számára létezik vagy nem létezik motiváltság egy adott konkrét példában.) Ezért lehetséges, továbbá, hogy ugyanazzal a konkrét példával különböző kapcsolatok is illusztrálhatók.

Jelölt és jelentés viszonyát nem próbálom tisztázni, hanem állásfoglalás nélkül szinonimákként használom a két szót.

Konvencióként használom a következőt: a jelölőt vastagon szedve közlöm (pl. **ló**), a jelöltet vagy jelentést idézőjelbe teszem: "ló". Kivételt képeznek a kínai írásjegyek, amelyek — mint jelölők — eléggé szembetűnőek ahhoz, hogy ne kelljen őket vastagon szedni.

Két jel viszonyának egyes lehetséges eseteit (a) a beszélt nyelvi jelekkel és (b) az írás jeleivel, azaz írásjegyekkel, grafémákkal illusztrálom, példázom. A grafémák alábbi fajtáira leszek tekintettel: (b1) betű- és szótagírás esetén a nyelvi jelölő (hang, szótag) a graféma jelöltje; morfémaírás vagy „szóírás" esetén vagy (b2a) a nyelvi jelölt (durván: a morféma által jelölt „dolog" vagy „fogalom" ábrázolása) vagy (b2b) a nyelvi jelölő (durván: a morféma szegmentálatlan hangalakja) a graféma jelöltje.

Magyarázat vagy definíció helyett a következő fajta „négyzetekkel" és jelölésekkel ábrázolom a számbaveendő viszonyokat:

"jelölt"$_1$	"jelölt"$_2$	jelöltek
jelölő$_1$	**jelölő**$_2$	jelölők
jel$_1$	jel$_2$	

A bal oldali oszlop az egyik jelet, a jobb oldali oszlop a másik jelet tartalmazza úgy, hogy a felső sorban vannak elhelyezve a "jelöltek", az alsóban a **jelölők**.

Az egyenes (nem szaggatott) vonalak a kizárólagos önkényességre, a teljes motiválatlanságra utalnak. Vegyük példának az alábbi esetet:

"olvas"	"fű"
olvas	**fű**

Így olvasandó: az **olvas** hangsor teljesen független, nem motivált abban a tekintetben, hogy mit jelöl ("olvas"), azaz jelölt és jelölő viszonya teljesen önkényes. Hasonlóan a **fű** hangsor és jelöltje ("fű") között sem érzékelhető semmiféle kapcsolat. Továbbá, az **olvas** és **fű** hangsorok olyan távoliak, hogy azt mondhatjuk: nincs közöttük hasonlóság, semmilyen „összemérhető", vagy még inkább: érzékelhető kapcsolat. Ugyanígy az "olvas" és "fű", mint jelöltek között sem teszünk fel kapcsolatot — mert intuitíve nem érzünk ilyent.

A szaggatott vonal kapcsolatot, motiváltságot jelöl, például:

"körte" *('gyümölcs')*	"körte" *('villanykörte')*
körte	

Itt azonos jelölőhöz (**körte**) két olyan jelölt tartozik ("körte" mint (1) *'gyümölcs'* és mint (2) *'villanykörte'*), melyek között sokan kapcsolatot éreznek (iskolapéldája a poliszémiának).

Megfordítva:

"fel/föl"	
fel	**föl**

Ebben az esetben a **fel** és **föl** hangsor között könnyen érzékelhetünk hasonlóságot és tehetünk föl kapcsolatot. (Emellett: az általuk jelölt dolog azonos ebben az esetben).

Jelölő és jelölt kapcsolata egy önmagában álló jelen belül is lehet motivált, valamilyen belső hasonlóság alapján, vagy pedig úgy, hogy a jelölő utal valamiképpen a jelöltre. Klasszikus példák az indulatszavak:

"jaj"
jaj

Azt mondjuk, a **jaj** hangalak mint nyelvi jel jelölője hasonlít arra a kiáltásra, amit jajgatáskor hallatunk.

2. Kiindulásul tekintsünk öt triviális alapesetet, melyek egyúttal határesetek is, ugyanis vagy két önmagában vett jelfajtát reprezentálnak, vagy egy, illetőleg két olyan fizikai entitást, melyek nem jelek:

(1) , (2) , (3) , (4) , (5) .

(1)

Nem jel, és nem eleme (egy adott) nyelvnek vagy írásrendszernek. (1a): Tetszőleges hangsor, amely nem tartozik az (adott) nyelvbe (pl. a magyar nyelvre vonatkozóan: *brgjad*). Szélesebben véve: lehet nem artikulált hangsor is, amihez konvencionálisan nem tartozik „jelentés". (1b): Firkálás vagy olyan rajz, ami nem eleme valamely írásrendszernek.

(2)

Egyetlen jel, ahol jelölő és jelölt között nem érzünk motiváltságot. Általában bármely jel önmagában, rendszeren kívül.

(2,a)

"olvas"
olvas

Az **olvas** hangsor nem hasonlít arra, amit jelöl.

(2,b1)

"r"
r

Ez utóbbi nyilvánvaló feltétele, hogy az "r" hang és az **r** betű között nem ismerünk föl semmiféle belső kapcsolatot (legalábbis önmagában, az írásrendszeren kívül), azaz az **r** betű nem hasonlít, nem emlékeztet az "r" hangra vagy annak valamely tulajdonságára.

(2,b2a)

"genitivus"
之

A kínai 之 írásjegy, graféma (többek között) két főnévi forma közötti birtokviszonyt jelöl. Nyilvánvaló, hogy ez az írásjegy (mint rajzos forma) és a birtokviszony között nem érzünk motivált kapcsolatot. (Történetileg is biztosan így van: ez az írásjegy eredetileg azt jelentette, hogy 'megy', s később kölcsönözték a „genitivus viszony" jelentésre annak alapján, hogy azonos/hasonló hangalakja volt a két szónak).

(2,b2b)

"zhī"
之

Az írásrendszerből kiragadva az írásjegy képe nem hasonlít a "zhī" hangalakra, s nem is emlékeztet rá.

(3)

Egyetlen jel, ahol jelölő és jelölt között motivációt érezhetünk önmagában, rendszeren kívül véve is.

(3,a)

"recs"
recs

A hangutánzó és hangulatfestő (onomatopoiikus) szavak hangalakja és jelöltje között általában kapcsolatot szokás feltenni vagy érezni (éppen a kapcsolat feltevése miatt különítjük el őket a többi szótól és nevezzük őket hangulatfestőnek vagy hangutánzónak).

(3,b1)

"o"
o

A kerek **o** betű és az ajakkerekítéses "o" hang között motiváltságot lehet érezni rendszeren kívül is: az **o** betű kereksége emlékeztet az "o" hang ejtésekor szokásos ajkak által képzett kerek formára.

(3,b2a)

"nap"
日

A kínai "nap" szót jelölő graféma (legalább archaikus formájában: ⊖, ⊙) és a nap formája között könnyen érzékelhetni hasonlóságot.
(3,b2b) (α) Az írásrendszerből kiragadva nem találtam példát arra (és nehezen is képzelhető el általában, hogy egyáltalán lenne olyan), hogy kínai írásjegy önmagában utalna szótag nagyságú morféma *hangalakjára* (különösen akkor, ha nem egyetlen magánhangzóból áll a szótag).

(3,b2b) (β)

"gōng"
釭

"gōng"
工

Az írásrendszeren belül tekintve egész sor kínai írásjegy lehet motivált úgy, hogy azonos fonetikai elemmel bírnak. A fonetikai elem utal a fonetikai elemmel bíró írásjegyek megközelítő ejtésére. Például a 工 írásjegy ejtése: *gōng*. Ez az írásjegy számos más írásjegynek eleme, s ezeknek az írásjegyeknek ejtése hasonlít a *gōng*-ra (a régebbi nyelvállapotokban rendszerint jobban, mint a maiban): 红 *gōng* és *gāng*, 豇 *jiāng*, 缸 *gāng*, 矼 *gāng*, 訌 *hóng*, 扛 *káng*, *gāng*, 肛 *gāng*, 舡 *xiāng*, 尭 *jiāng*, *gàng*, 紅 *hóng*, 虹 *hóng*, *gōng*, *gàng*, *jiàng*, 江 *jiāng*, 空 *kōng*, *kòng*, 崆 *kōng*, 悾 *kōng*, 倥 *kōng*, *kǒng*, 箜 *kòng*, 控 *kòng*, 腔 *qiāng*, 笻 *kōng*.

(4)

Két egymással összefüggésbe hozható, egymásra hasonlító hangalak, melyek egyike sem létezik egy adott nyelvben (pl. a magyarban: *brgjad* és *blgjad*), vagy két összefüggésbe hozható rajzos forma, melyek egyike sem tagja egy adott írásrendszernek. (4,a)-ra hozható példa még: olyan valódi hörgés és valódi nyögés, melyek hasonlítanak egymásra, de nem a beszélt nyelv jelei.

(5)

Két hangalak, amelyek egyike sem (nyelvi) jel, és egyidejűleg: nem tulajdonítunk nekik hasonlóságot (pl. valódi hörgés és valódi kacaj); illetőleg két egymással kapcsolatba nem hozott rajzos alak, amelyek egyike sem tagja egy adott írásrendszernek.

3. Hagyományosan a homonímiát, szinonímiát és poliszémiát szokás jelölt és jelölő viszonyaként tanulmányozni. Ezek rendre:

(6) , (7) , (8) .

A nyelvi példák hagyományosak:

(6,a)

"ár" (vízé)	"ár" (árué)
ár	

(7,a)

"kutya/eb"	
kutya	**eb**

(8,a)

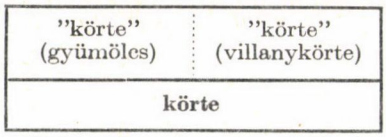

A három eset grafémákra is könnyen átértelmezhető.

(6,b1)

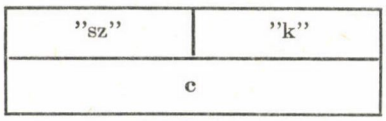

Például az angol *certain* és *cat* **c** betűi, ha az "sz" és "k" hangokat kellően távoliaknak érezzük.

(6,b2a)

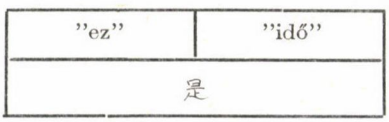

Régi kínai szövegekben a 是 graféma egyaránt jelölheti, hogy "ez" és "idő" (a hangzás azonossága miatt).

(6,b2b)

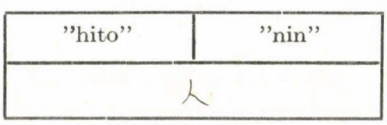

A japánban egy-egy kínai írásjegyhez (*kanji*) általában két-három különböző olvasat tartozik úgy, hogy a japán szót is, a kínaiból való átvételét is azonosan írják. Feltétel, hogy nem fonetikai sor tagjaként tekintjük őket. Például az 'ember' japán szó japános olvasata: "hito", a kínaias: "nin" és "jin".

(7,b1)

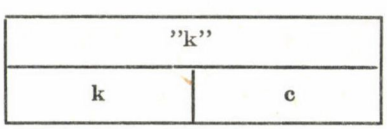

Az angolban a **k** és **c**, pl.: **k**een, **c**oat; feltéve, hogy (i) a "k" és **k** között nem érzünk motiváltságot, illetőleg (ii) a **k** és **c** írásjegyek között nem látunk motiváltságot, azaz, ha a **k** betű jobboldalát „nem látjuk hasonlónak" a **c** betűvel.

(7,b2a) (α)

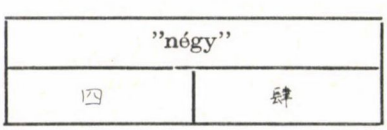

Világos esetek a kínaiban azok a példák, amikor egy szónak két (vagy több) olyan írásjegy felel meg, melyek rajzalakjai között semmi hasonlóság nincsen. Például a "négy" szót két különböző írásjeggyel lehet írni.

(7,b2a) (β)

"igazságosság"	
义	義

Speciálisan, idetartozik valamennyi olyan írásjegypár, ahol a klasszikus és egyszerűsített írásjegyek között nincsen semmiféle látható kapcsolat. Példánk az "igazságosság" szó.

(7,b2a) (γ)

"kutya"	
狗	犬

Kérdéses, hogy azt az esetet is ide lehet-e sorolni, amikor két különböző írásjegy két különböző, de szinonim szót jegyez le: mintha a magyar *kutya* és *eb* szónak két különböző írásjegy felelne meg. A probléma: a két írásjegy nyelvi jelöltje két különböző nyelvi jelhez (szóhoz) tartozik, s csak ez utóbbiaknak, a két nyelvi jelnek a jelöltjei között van nagyfokú hasonlóság. A javaslat akkor fogadható el, ha a klasszikus kínait olyan írott nyelvnek tekintjük, ahol a fonetikai komponenst grafematikai komponens helyettesíti, azaz ha egyáltalán nincs fonetikai komponens, csak grafematikai. (A maga formájában sohasem beszélt, csak írott — nem leírt — nyelvekre ez általában elképzelhető javaslat, még akkor is, ha betűírással van dolgunk, mint a klasszikus arab esetében).

Lehetséges, hogy az efféle eset egy másik típussal írandó le:

"kutya"	"eb"
狗	犬

Így ki lehet fejezni, hogy két különböző nyelvi jel grafémájával van dolgunk, amelyek között motiváltság van azáltal, hogy jelöltjeik között azonosság vagy nagyfokú hasonlóság áll fenn, bár a nyelvi jelölőkben teljesen különböznek (a két írásjegy ejtése: *gǒu*, illetőleg *quǎn*).

(7,b2b) Ide tartozhatnak azok a különböző morfémák, melyek ejtése azonos, azaz a homonim morfémák (de egyidejűleg eltekintünk attól, hogy az egyes írásjegyek különböző fonetikai sorozatok tagjai, azaz az írásrendszeren kívül tekintjük ezeket az írásjegyeket). A (7,b2a) (γ)-ban felmerült probléma itt is érvényes: a két írásjegy különböző nyelvi jelhez tartozik, melyek

viszont jelölőjükben közösködnek; ezért lehetséges itt is az előző pontban javasolt megoldás:

(7,b2b')

"yī"	"yī"
一	衣

Ez azonban azt is jelenti, hogy nem tudunk különbséget tenni e között és a következő eset között:

"yī"	"yí"
一	疑

azaz akkor, ha a két különböző nyelvi jel jelölője különbözik egy kevéssé egymástól (tonális különbségre hoztam itt példát, azaz olyan esetre, ahol a két szó hangsora csak hanglejtésben különbözik egymástól).

Ha a (7,b2b') javaslatot nem fogadjuk el, akkor (7,b2b)-re ugyanazok az esetek maradnak, mint a (7,b2a) (α) és (γ)-ra: azonos morfémát jelölő, de grafikailag teljesen különböző két írásjegy:

(7,b2b)

"sì"		"yì"	
四	肆	义	義

(8,b1)

"s"	"sz"
s	

Egy betű két különböző, de hasonló hangot jelöl, feltéve továbbá, hogy a betű és az általa jelölt hangok között nem érzünk motiváltságot. Példa lehet az **s** betű a német helyesírásban: hol "s"-t jelöl (sprechen), hol "sz"-t (Last). (Az teljesen mindegy, hogy ezek a hasonló ejtések véletlenszerűek, vagy szabályba foglalt feltételekhez köthetők).

(8,b2a) Egy írásjegy két egymással rokon szót vagy jelentést jelöl.

(8,b2a) (α)

"egyenes"	"helyes"
正	

Az írásjegy egy szónak két egymással összefüggő jelentésére utal. Általában az azonos írásjeggyel írt poliszém szavak tartoznak ide.

(8,b2a) (β)

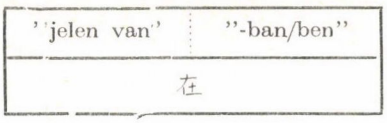

Speciális esetként példa az összes olyan szó, amely különböző szófajhoz tartozhat. (Ebben az esetben feltesszük, hogy a kínaiban vannak szófajok).

(8,b2a) (γ)

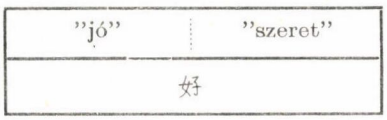

Némileg eltérő az előzőtől az az eset, amikor egy bizonyos írásjegy két külön nyelvi jel helyett áll úgy, hogy ezek a jelek szemantikailag igen közel állnak egymáshoz, esetleg egymásból eredeztethetők (mint az itt felhozott példában). Az ilyen esetekben normálisan a két nyelvi jel hangalakja is igen közeli (esetünkben: *hǎo*, *hào*, — különbség csak a szóbelseji intonációban, azaz a tonémában, zenei hangsúlyban van).

(8,b2b) (α)

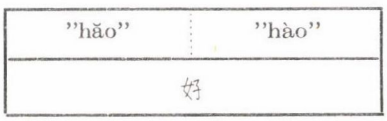

Ez a (8,b2a) (γ)-nak megfelelő jelenség: az írásjegy két különböző, de hasonló hangalakú szót jelöl úgy, hogy szemantikailag is közel áll egymáshoz a két szó. A (8,b2a) (α)-ban és (β)-ban hozott példa természetesen nem tartozik ide a hangalaki azonosság miatt (*zhèng*, illetőleg *zài*).

(8,b2b) (β)

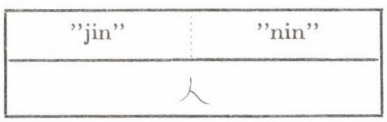

Sajátos jelenség, hogy a japánok a kínai szavakat sok esetben két különböző ejtéssel vették át. Ezek az ejtések — normálisan — hasonlítanak egymáshoz. Például az 'ember' írásjegyhez két kínaias olvasat tartozik: ''jin'' és ''nin''.

(8,b2b) (γ)

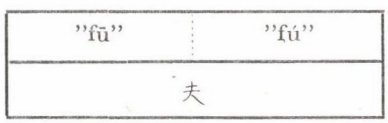

Ide kell sorolni azokat az eseteket, amikor egy kínai írásjegy két hasonló hangzású, de egymástól független, homonim szót jelöl.

Példánkban eltekintettem attól, hogy az írásjegy eredetileg, archaikus formájában 'ember'-t ábrázol, ugyanis mai formájában ez már nem ismerhető fel (bár van: 人 'ember', 大 'nagy'). Ha az emberalakot felismerjük, a fenti írásjegy és jelöltjeik viszonya ilyen:

(8,b2b) (γ')

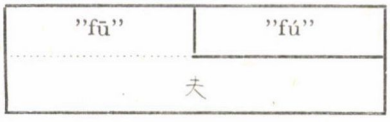

A (8) konstellációból következik „geometriai" ellentetje:

(9)

(9,a)

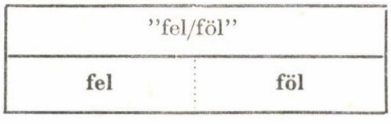

A szabad morfémaalternáció a tipikus eset erre úgy, hogy egyik alternáns sem onomatopoiia.

(9,b1)

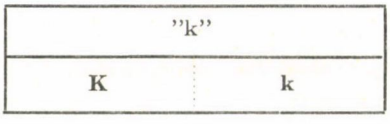

A **K** és **k** betű hasonlóságához nem fér kétség. A példában, továbbá, itt felteszem, hogy a tőlük jelölt hanggal nincsenek motivált kapcsolatban, különösen akkor, ha az írásrendszerből kiragadva, önmagában tekintjük ezt a két betűt.

(9,b2a)

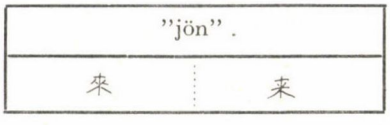

Az olyan klasszikus és egyszerűsített írásjegyek alkotta írásjegypárok, és általában az olyan írásjegyvariánsok alkotta írásjegypárok tartoznak ide, ahol az írásjegyek között van grafikai hasonlóság.

(9,b2b)

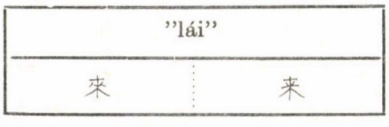

Ugyanazok az írásjegypárok hozhatók fel példának, mint a (9,b2a)-ban.

4. Két jel kapcsolatának egyik szélső lehetősége a kapcsolat teljes hiánya, azaz amikor mindkét jel esetében teljesen önkényes a jelölt és jelölő közti viszony, továbbá, ha a jelölők is, a jelöltek is igen távoliak egymástól: (10). A másik szélső eset, amikor mindkét jelben felismerhető motiváltság jelölő és jelölt között önmagában is; s ezen felül a jelölők is, a jelöltek is hasonlítanak egymásra: (11).

(10) , (11) .

(10,a)

"kapu"	"olvas"
kapu	**olvas**

(10,b1)

"c"	"f"
c	**f**

(10,b2a)

"kis"	"part"
小	干

(10,b2b)

"xiǎo"	"gān"
小	干

(11,a)

"ketyeg"	"kotyog"
ketyeg	**kotyog**

Két igen hasonló hangzású, többnyire rokon onomatopoiia egymással való összehasonlítása eredményezi a (11) konstellációt. A **ketyeg** szó esetében is, a **kotyog** szóéban is önmagában is motivált a jelölt és jelölő kapcsolata, továbbá, jelentésük is, hangalakjuk is hasonlít egymáshoz.

(11,b1)

"o"	"ó"
o	**ó**

Az **o** és **ó** betű önmagában is ikonikusan utal az ajakkerekítésre, valamint az ékezettel az **ó** betű a hosszúságra is indexikusan. Ezen kívül, a két hang (jelöltek), illetőleg a két betű (jelölők) nagyfokú hasonlóságot mutat egymással.

(11,b2a) (α)

"mond"	"beszél"
語	說

Azonos szemantikai elem (más nevén: determinatívum) szerepel mindkét írásjegyben: 言 'beszél'. Ennek megfelelően jelentésükben is van közös, grafikai képükben is. (Minden olyan kínai írásjegyet motiváltnak lehet tekinteni, amely szétválasztható fonetikai elemre — ez az ejtésre utal —, és szemantikai elemre — ez a jelentésre utal).

(11,b2a) (β)

"madár"	"varjú"
鳥	烏

Különleges eset, ha két önmagában is hasonló és ikonikus írásjegy hasonló jelentésű, de különböző hangzású (*niǎo*, *wū*).

(11,b2)

"fut"	"láb"
"zǒu"	"zú"
走	足

Igen sajátos ez az eset, melyben ugyanis két ikonikus vagy indexikus írásjegy hasonlít egymásra úgy, hogy e hasonlóságon kívül jelentésükben is, hangalakjukban is hasonlóak.

(11,b2b)

"gǔ"	"kū"
牯	枯

Az olyan írásjegypárok tartoznak ide, amelyekben azonos fonetikai elem fordul elő (古), s így hangzásuk is, grafikai képük is hasonlít egymásra.

5. Az eddigiekből könnyen adódik a következő geometriai csoport:

(12) , (13) , (14) , (15) , (16) = (17) .

(12,a)

"asztal"	"szék"
asztal	**szék**

Két erősen különböző hangalakú, de nem onomatopoikus, viszont azonos szemantikai mezőbe tartozó szópárok a példák (itt: *asztal* és *szék*). Ez a szemantikai kutatásoknak fontos területe.

(12,b1)

"d"	"t"
D	**T**

Két betű (**D** és **T**), melyek közeli hangokat jelölnek, de külön-külön nem látszanak motiváltaknak betű és hang kapcsolatát illetően. A két betű grafikai képe teljesen eltérőnek tűnik.

(12,b2a)

"nem"	"nincs"
不	無

A jelentésbeli hasonlóság világos. Jelölő és jelölt viszonya mindkét szó esetében önkényes, pusztán megszokáson alapul, ha önmagukban tekintjük őket, azaz ha eltekintünk attól, hogy az írásrendszerben külön-külön fonetikai sorok tagjai lehetnek. A két grafikai forma nem hasonlít egymásra.

(12,b2b)

"yì"	"yǐ"
义	已

Két olyan különböző jelentésű írásjegy ('igazságosság', 'befejez'), ahol a két írásjegy nem hasonlít egymásra, de hasonló hangzású szavakat jelölnek ("yì" : "yǐ"). Az írásjegyeket az írásrendszerből kiszakítva tekintem.

(13,a)

"reccs"	"zümmög"
reccs	**zümmög**

Két egymástól erősen eltérő hangzású és jelentésű onomatopoiia.

(13,b1)

"o"	"i"
o	**i**

Az **o** és **i** betűk utalnak az "o" hang ajakkerekítésességére, illetőleg az "i" hang ajakkerekítés nélküliségére és „kicsiségére", „vékonyságára". A két betű írásképe erősen eltér egymástól, és igen különböző hangzású magánhangzót jelöl.

(13,b2a) (α)

"folyó"	"név"
江	姓

Olyan írásjegypár, ahol mindkét írásjegy fonetikai (工, illetőleg 生) és szemantikai (氵, illetőleg 女) elemre bontható; ennél fogva motiváltak külön-külön, jelölő és jelölt kapcsolatát tekintve. A két írásjegyben, továbbá, nincs közös elem, jelentésük pedig erősen eltér egymástól.

(13,b2a) (β)

"ló"	"víz"
馬	水

Ide tartoznak az ikonikusnak és indexikusnak tartott egyszerű (nem képzett, nem több elemből álló) írásjegyek, feltéve, hogy jelentésük és grafikai formájuk gyökeresen eltér egymástól. A példában szereplő írásjegyek archaikus változatán keresztül jobban látni az ikonikus és indexikus jelleget: , illetőleg .

(13,b2b)

"jiāng"	"yǔ"
江	語

Jelölő és jelölt kapcsolatát tekintve mindkét írásjegy motivált: fonetikai (工, illetőleg 吾) és szemantikai (氵, illetőleg 言) elemre bonthatók. Továbbá, az írásképek is, a hozzájuk tartozó hangsorok is erősen különböznek egymástól.

(14,a)

"por"	"bor"
por	**bor**

Fonológiai szempontból fontos ez a típus: hasonló jelölőkhöz egészen különböző jelöltek tartoznak úgy, hogy jelölő és jelölt kapcsolata mindkét jel (szó) esetében kizárólag önkényes.

(14,b1)

"c"	"k"
c	**q**

A két betű alakja hasonlít egymásra, de ejtésük, ahogy itt adva van, igen különböző. Továbbá, önmagukban nézve a c betű és a "c" hang, illetőleg a q betű és a "k" hang között nem látszik motiváltság.

(14,b2a)

"örül"	"beszél"
悅	說

A két írásjegy jobb oldali része azonos: 兌; innen a két írásjegy hasonlósága. Az írásrendszerből kiragadva, önmagukban tekintve nincs motiváltság jelölő és jelölt között egyik írásjegy esetében sem. A két jelentés igen távoli egymástól.

(14,b2b)

"yuè"	"shuō"
悅	說

Mint az előző, mutatis mutandis. A két hangalak igen távoli egymástól.

(15,a)

"eszik"	"iszik"
eszik	**iszik**

Véletlenszerűen hasonló jelölőkhöz hasonló jelöltek tartoznak úgy, hogy jelölt és jelölő kapcsolata önkényes mindkét jel esetében.

(15,b1)

"m"	"n"
m	**n**

Két hasonló hangot két hasonló betűvel írunk; azonban egyik betű sem utal a neki megfelelő hang valamely tulajdonságára, ha önmagukban, az írásrendszerből kiszakítva tekintjük őket.

(15,b2a)

"kicsi"	"kevés"
小	少

Jelentésbeli és grafikai hasonlóság világosan szembetűnő. Feltétel, hogy nem fonetikai sor tagjaként szerepelnek.

(15,b2b)

"xiǎo"	"shǎo"
小	少

Hangzások és grafikai formák hasonlósága vitathatatlan. Feltétel, hogy nem fonetikai sor tagjaként szerepelnek.

(16,a)

"reccs"	"olvas"
reccs	**olvas**

Két olyan szó viszonya, hogy az egyik onomatopoiia (*reccs*), a másik viszont motiválatlan, jelölőjét és jelöltjét összehasonlítva (*olvas*). Továbbá, a két szó szemantikailag is, fonológiailag is alaposan eltér egymástól.

(16,b1)

"o"	"k"
o	**k**

Az "o" hang ajakkerekítésességét a grafikai kép tükrözi, a "k" hang és a **k** betű között viszont nem látunk hasonlóságot. A két betű rajza és a két hang igen erősen különbözik egymástól.

(16,b2a)

"nap"	"igazságosság"
日	乂

Az írásjegyek rajzai és a jelentések nem hasonlítanak egymásra. A "nap"-ot ikonikus írásjegy jelöli. Archaikus formája: ⊙.

(16,b2b)

"hóng"	"yì"
𣎳	乂

A 𣎳 írásjegy motivált, amennyiben egy szemantikai elemből (𠂇) és egy fonetikai elemből (工) áll. Nem így a 乂 írásjegy, amely motiválatlan, tovább már nem elemezhető. A két írásjegy grafikai képe is, a hozzájuk tartozó kiejtések is erősen különböznek.

6. A következő elrendeződések a költői erő lehetséges kifejezési formái szempontjából érdekesek elsősorban:

(18) = (19) , (20) = (21) 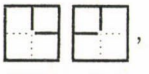 , (22) = (23) ,

(24) = (25) , (26) = (27) , (28) , (29) .

(18,a)

"biceg"	"megy"
biceg	**megy**

Egy onomatopoikus és egy nem onomatopoikus szó kerül egymás mellé úgy, hogy hangalakban erősen eltérnek, jelentésükben hasonlítanak.

(18,b1)

"o"	"e"
O	**E**

Az **O** betű már emlegetett motiváltsága mellett feltesszük, hogy az **E** betű nem utal az "e" hang tulajdonságaira. Továbbá, az **O** és **E** betűk nem hasonlítanak egymásra. A két hangnak viszont vannak közös tulajdonságai: mindkettő középső nyelvállású, rövid magánhangzó.

(18,b2a)

"ember"	"nép"
人	民

Az 'ember' írásjegye ikonikus, amint az látható az archaikus formájából: . Viszont a másik írásjegy (még archaikus formájában is:) motiválatlan, de legalábbis nem ikonikus vagy indexikus. A két írásjegy grafikailag alaposan különbözik egymástól, jelentésük viszont hasonló.

(18,b2b)(α)

"yǔ"	"yòu"
語	又

A 語 írásjegy fonetikai () és szemantikai () elemből áll, így motivált. A 又 írásjegy viszont elemezhetetlen egész. Grafikai hasonlóság nincs, fonetikai viszont van a két szó között.

(18,b2b)(β)

"mǎ"	"má"
馬	麻

A 馬 írásjegy ikonikus, archaikus formájában mindenképpen: . A 麻 írásjegy grafematikailag elemezhetetlen egész (jóllehet grafikailag elemezhető). Grafikai hasonlóság nincs, fonetikai viszont van a két szó között.

(20,a)

"dörög"	"dorog"
dörög	**Dorog**

A két szó hasonló hangzású, de jelöltjükben távoliak egymástól. Az egyik szó (itt: 'dörög') ikonikus vagy indexikus.

(20,b1)

"o"	"c"
o	c

Az **o** és **c** betű formája hasonló egymáshoz, de egészen különböző hangot jelölnek: "o", illetőleg "c". Továbbá, az **o** betű alakja motivált (ajakkerekítésesség), a **c** betűé viszont nem (a "c" hangnak semmilyen tulajdonságát nem tükrözi a **c** betű).

(20,b2a)

"hold"	"használ"
月	用

A 月 írásjegy a hold ábrázolása; ez jobban felismerhető archaikus írásképéből: 𝔇. A két írásjegy erősen hasonlít egymásra, de jelentésük alapvetően különbözik.

(20,b2b)

"shuǐ"	"xiǎo"
水	小

A két írásjegy grafikailag emlékeztethet egymásra. A 小 írásjegy motiválatlan önmagában tekintve. A 水 írásjegy a 'víz' ábrázolása (archaikus formája: 𝔖). A két hangsor elég távol van egymástól.

(22,a)

"nevet/hahotázik"	
nevet	**hahotázik**

Olyan kvázi-szinonim szópárok tartoznak ide, melyek egyik tagja onomatopoiia (itt: 'hahotázik'), azaz jelölő és jelölt viszonya nem teljesen önkényes.

(22,b1)

"ɑ"	
A	**ɑ**

A magyar ajakkerekítéses "a" hangot két erősen eltérő alakú betű jelöli úgy, hogy az **ɑ** betű alul levő gömbölyűsége (vagy az egész gömbölyűsége) utal az "a" hang ajakkerekítésességére, míg az **A** betűt illetően az ajakkerekítésességből vagy az "a" hang más tulajdonságából nem látszik semmi.

(22,b2a) (α)

"víz"	
氵	水

Ide tartoznak az ikonikus vagy indexszerű egyszerű kínai írásjegyek (pl. 水), s a belőlük képzett olyan szemantikai elemek, „gyökök" (pl. 氵), melyek már elveszítették ábrázoló vagy utaló jellegüket. (A 'víz' archaikus formája: 𠂤).

Figyeljünk arra, hogy a „gyökök" nem teljes írásjegyek, hanem írásjegyek alkotóelemei, pl. a 氵 szemantikai elem a következő írásjegyekben fordul elő: 江 ('folyam'), 流 ('folyik'), 池 ('tó') stb.

(22,b2a) (β)

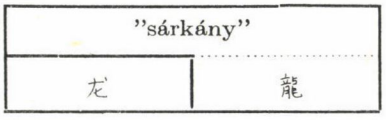

Olyan hagyományos és egyszerűsített írásjegyek alkotta írásjegypárok, melyek egyike a jelölt dolog ábrázolása, a másikban pedig hiányzik bármilyen ábrázolásra törekvés; továbbá, az utóbbi nem bontható fel fonetikai és szemantikai elemre. A 龍 írásjegy a sárkány ábrázolása (archaikus formája: 𩵦), míg a 龙 írásjegy egy sokkal egyszerűbb vonalkombináció úgy, hogy nincs külön fonetikai és szemantikai része (a 龍 is ilyen írásjegy).

(22,b2b) (α)

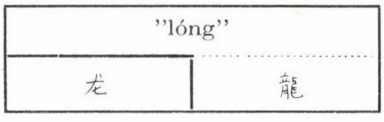

Egy szóhoz tartozó két írásjegyváltozat. (Az írásjegyek elemzése ugyanaz, mint (22,b2a) (β)-ban).

(22,b2b) (β)

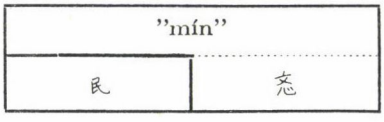

Az előbbi kitágítása: két olyan különböző szó alkotta szópárok, melyek egy motivált (pl. 忞) és egy motiválatlan (pl. 民) tagból állnak úgy, hogy azonos az ejtésük. Azaz homonim szavakból alakulnak ezek a szópárok. (A 忞 írásjegy motivált, mert fonetikai (文) és szemantikai (心) elemre bomlik).

(24,a)

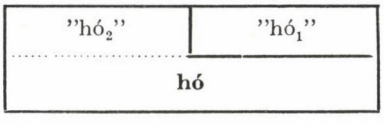

A homonim szópár egyik tagja hangutánzó vagy hangulatfestő, a másik nem. A példában a "hó$_2$": indulatszó.

(24,b1)

(p) "u" (t)	(b) "u" (t)
u	

Egy betű (pl. **u** az angolban) több erősen eltérő hangot jelöl. A betű, továbbá, az egyik hangra nézve motivált: a példában szereplő **u** betű alsó gömbölyűsége az "u" hang ajakkerekítésességére utal.

(24,b2a)

"nő"	"te"
女	

Az írásjegykölcsönzések tartoznak ide (itt: "nő", ha az írásjegy ikonikus vagy indexikus (archaikus formája: 𡚵). Hangalaki hasonlóság adta az írásjegy kölcsönvételének lehetőségét más jelentésű szóra ("te").

(24,b2b)

"lóng"	"máng"
龍	

Egy kínai írásjegyhez tartozó két erősen különböző ejtés. Az eredeti jelentésű szó (pl. "lóng") ejtése más írásjegyek számára fonetikai elemként szerepel egy egész írásjegysorozatban ("long" ejtésük van a következőknek: 壟, 隴, 蘢, 龐, 蘢, 籠, 聾), s így az írásjegy és ("long") ejtésének kapcsolata motivált. A kölcsönzés alapja egykori ejtésbeli hasonlóság (archaikus **lịung*, illetőleg archaikus **mlŭng*). A két hangalak egy idő után annyira eltávolodott egymástól, hogy ma már nincs fonetikai hasonlóság kettőjük között ("lóng", illetőleg "máng"). Továbbá, a kölcsönzött szó hangalakja ("máng") nem vált más írásjegyek fonetikai elemévé, ezért a 龍 írásjegy és "máng" ejtése között nem látni motiváltságot.

(26,a)

"röppen"	"röpül"
röppen	**röpül**

Hasonló hangzású és hasonló jelentésű szópárok tartoznak ide. Az egyik szó (pl. *röppen*) onomatopoiia. Változatosak a lehetséges példák: *csibe* és *csipog*; *macska* és *miákol*.

(26,b1)

"i"	"j"
i	**j**

A következő értelmezés adja e konstellációra felhozott példa feltételeit. Az **i** és **j** betűk hasonló alakúak és a nekik megfelelő (magyar) hangok (''i'' és ''j'') hasonlóak. Az **i** betű kicsiségével, keskenységével, vékonyságával az ''i'' hang indexszerű jelölésének érezzük, de a **j** betű alakja és a ''j'' hang között csak önkényes kapcsolatot érzünk.

(26,b2a) Nem találtam példát.

(26,b2b) Nem találtam példát.

(28,a)

''roppan''	''lobban''
roppan	**lobban**

Két hasonló hangalakú, de különböző jelentésű onomatopoikus szó.

(28,b1)

''i''	''t''
I	**T**

Az írásképek (**I, T**) hasonlóak, az általuk jelölt hangok (''i'', ''t'') erősen különböznek. Az **I** betű motiváltságáról már volt szó (ugyanolyan, mint az **i** betűé). A **T** betű motiváltsága ilyen lehet: a függőleges vonal a zárra, a légút erős akadályára utal (vö. a következő zárhangok függőleges vonalaival: **D, P, B, K, t, d, p, b, k**).

(28,b2a)

''piros''	''folyó''
紅	江

Különböző szemantikai (糸, illetőleg 氵) és azonos fonetikai (工) elemmel bíró írásjegyek tartoznak ide. A különböző szemantikai jegyek a szemantikai különbséget, az azonos fonetikai elemek az írásjegyek hasonlóságát tükrözik. A jelölő és jelölt közti motiváltságot mindkét esetben az írásjegyek fonetikai és szemantikai elemre bonthatósága adja.

(28,b2b)

''jiāng''	''hé''
江	河

Az azonos szemantikai (氵) és különböző fonetikai (工, illetőleg 可) elemmel bíró írásjegyek tartoznak ide. Az azonos szemantikai jegyek a szeman-

tikai rokonságot, a különböző fonetikai elemek az írásjegyek különbségeit tükrözik. A jelölő és jelölt közti motiváltságot mindkét esetben az írásjegyek fonetikai és szemantikai elemre bonthatósága adja.

(29,a)

"rí"	"bömböl"
rí	**bömböl**

Két különböző hangzású és hasonló jelentésű onomatopoiia alkotta szópárok tartoznak ide.

(29,b1)

"n"	"t"
n	**t**

Az **n** és **t** betű alakja teljesen eltér, de hasonló hangokat (dentális zárhangokat) jelöl (csak a nazalitásban különböznek disztinktíven). A **t** betű motiváltságáról (28,b1)-ben volt szó. Az **n** betű motiváltságáról, úgy tűnik, csak az írásrendszeren belül beszélhetünk (önmagában véve nem): az **n** betű a hasonló **m** betűvel egy betűosztályt alkot, a nazális fonémák osztályát jegyzik le együttesen.

(29,b2a)

"ló"	"kutya"
馬	犬

Azonos szemantikai mezőbe tartozó szavak kerülnek ide. Az írásjegyek egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Mindkét írásjegy ikonikus ábrázolás (archaikus formák: 'ló' 𠂤, 'kutya' 𠂢).

(29,b2b)

"dòng"	"tóng"
凍	銅

A két írásjegyben nincs semmi azonos, a hozzátartozó ejtések viszont hasonlóak. Mindkét írásjegy motivált úgy, hogy szemantikai (冫, illetőleg 金) és fonetikai (東, illetőleg 同) elemre bomlik.

7. A következő négy típus igen speciális viszonyokat tükröz:

(30) , (31) , (32) , (33) .

(30,a)

"hahotázik/kacag"	
hahotázik	**kacag**

Két olyan egymástól független hangalakú onomatopoikus szó alkotta szópár tartozik ide, melyek megközelítően szinonimák. A **hahotázik** és a **kacag** hangsor igen erősen eltér egymástól. Mindkettő hangutánzó szónak fogható fel, s feltehetjük, hogy jelentésük nagyon hasonló.

(30,b1)

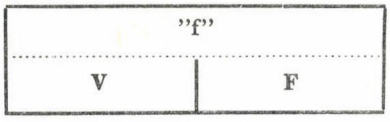

A németben a **V** és **F** betű jelölhet azonos hangot: "f"-et (pl. 'Vogel', 'Folgen'). A **V** és **F** betűk alakja között nem érezni hasonlóságot. Az írásrendszerben azonban a **V** motivált, ha a **W** betűvel hasonlítjuk össze: a kettő grafikai hasonlóságát nem lehet nem látni; hangtani közelségük is nagy: csak zöngésségben különböznek egymástól ("f", illetőleg "v" hang). Az **F** betű is motivált. A **P** betűvel való grafikai hasonlósága jól érezhető, s e két betű által jelölt két hang is hasonló; csak annyiban különböznek, hogy az egyik réshang ("f"), a másik zárhang ("p"). Az **F** betű, továbbá, motivált a **T** betű által is: grafikai hasonlóságuk szembetűnő, az általuk jelölt hangok pedig úgy különböznek egymástól, hogy az egyik ajakhang ("f"), a másik foghang ("t").

(30,b2a) (α)

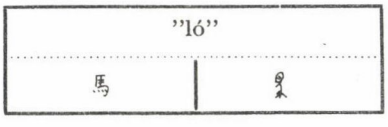

A két írásjegy grafikai alakja teljesen különbözik egymástól, de mindkettő azonos jelentésű: "ló". Sőt, hozzá kell tenni: azonos morfémát (*mă*, "ló") jelölnek. Tehát tulajdonképpen írásjegyvariánsokkal állunk szemben.

(30,b2a) (β)

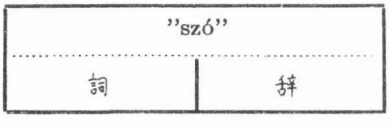

A két írásjegy képe között nincs semmi hasonlóság. Azonos morfémákat jelölnek a "szó" jelentésben (pl. a "szótár" *cídiăn* szót lehet mindkét írásjeggyel írni: 詞典 és 辭典). A két írásjegy ebben a jelentésben írásjegyvariánsnak tekinthető. A 詞 írásjegy egyértelműen fonetikai (司) és szemantikai (言) elemből áll — innen motiváltsága. A másik írásjegynek az egyik eleme (舌 'nyelv') legalább népetimológiára ad lehetőséget (ui. nyelvvel beszélünk), s így értelmezhetjük szemantikai elemnek. Eképpen ez az írásjegy is felfogható motiváltnak a "szó" jelentésre nézve.

(30,b2a) (γ)

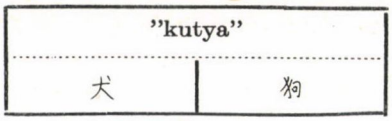

A két írásjegy két szinonim szót jelöl: *quǎn, gǒu* ('kutya'). A 犬 írásjegy a kutya ábrázolása, archaikus alakja: 𤴔, s innen az írásjegy motiváltsága. A 狗 írásjegy fonetikai (句) és szemantikai (犭) elemből áll, s így motivált.

(30,b2a) (δ)

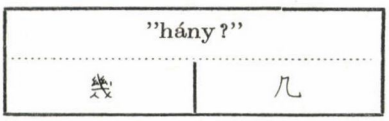

A két írásjegy grafikai képe között nincs hasonlóság. Azonos morfémát jelölnek (*jǐ*, "hány?"), így írásjegyvariánsok. Mindkét írásjegy úgy motivált, hogy más írásjegyek fonetikai elemeként is szerepelnek, pl. 肌*jī*, 飢*jī*, 机*jī*, 虮*jǐ*; illetőleg 嘰*jī*, 機*jī*, 譏*jī*, 蟣*jǐ*.

(30b2b) (α)

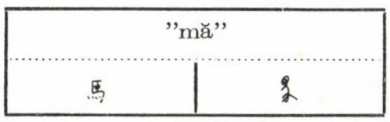

A két írásjegy motivált, vö. (30,b2a) (α); grafikai hasonlóság nincs köztük. Azonos morfémát ("ló") jelölnek, így természetes, hogy a két írásjegyhez tartozó hangalakok azonosak.

(30,b2b) (β)

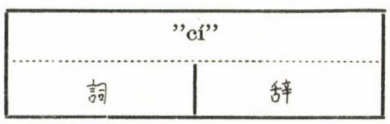

A két írásjegy másképpen motivált, mint az előző pontban vizsgáltak (motiváltságukra vö. (30,b2a) (β)-t). Grafikai hasonlóság nincs közöttük. Azonos morfémát jelölnek legalább egy közös jelentésükben ("szó"), s így a hozzájuk tartozó hangalakok is azonosak.

(30,b2b) (γ)

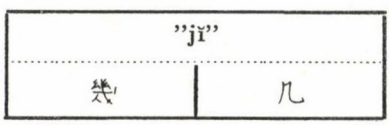

Azonos morféma ("hány?") grafikailag teljesen különböző írásjegyei, azaz írásjegyvariánsok. Az írásjegyek motiváltságához vö. (30,b2a) (γ)-t.

(30,b2b) (δ)

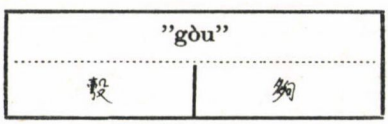

A fentiekhez hasonló eset. Grafikailag teljesen különböző írásjegyek. Egy jelentésükben ("elegendő") azonos morféma írásjegyvariánsai. A két írásjegy itt úgy motivált, hogy fonetikai elemeik (殼, illetőleg 句) más írásjegyek fonetikai elemeiként is előfordulnak: 穀 *gŭ*, illetőleg 狗 *gŏu*.

(30,b2b) (ε)

"pò"	
拍	破

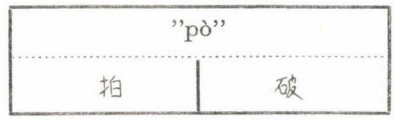

A két írásjegy teljesen különböző morfémát ('üt', 'helytelen') jelöl, melyek hangalakja teljesen azonos (homonim szavak). Az írásjegyek mindegyike úgy motivált, hogy fonetikai elemeik más írásjegyek fonetikai elemeiként is használatosak: 粕 *pò*, 珀 *pò*; illetőleg 陂 *pō*, 波 *pō*.

(31,a)

"nevetés"	"düh"
hah	

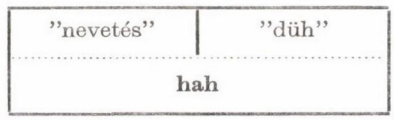

Eléggé ritkának tűnő eset: olyan homonim szópár kell, melyek mindkét jelentésükben motiváltak (mindkét szó hangutánzó vagy hangulatfestő), de természetesen nagyon távolinak kell lennie a két jelentésnek. A példában a *hah* két jelentése — az intonációt tekintetbe véve — igen távoli: nevetést és dühöt fejez ki.

(31,b1)

"i"	"egy"
I	

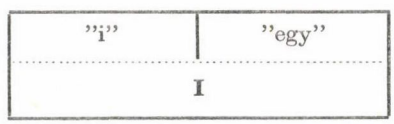

A nagy **I** betű és a "római egyes számjegy" azonos alakúak, de jelentésükben nehéz lenne kapcsolatot találni. Az **I** betű és az "i" hang motiváltságáról már volt szó, vö. (13,b1)-t. Az **I** betű az "egy" jelentésben is motivált, mivel van római **II, III** számjegy is. Továbbá, az egy vonal — önmagában is — utalhat az 'egy' számra (vö. a kínai 'egy' írásjegyet: —).

(31,b2a) (α)

"foszfor"	"mocsártűz"
燐	

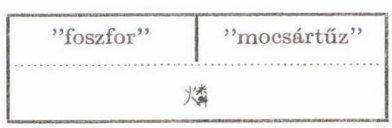

A "foszfor" és a "mocsártűz" jelentésekről itt feltesszük, hogy igen távoliak. Mindkettő jellemzője viszont, hogy valahogyan a tűzzel van kapcsolatban. Ezt mutatja az írásjegy szemantikai eleme: 火 ('tűz'). Innen az írásjegy és a két jelentés közötti motiváció.

(31,b2a) (β)

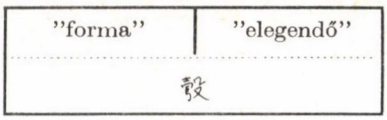

Az írásjegy annyiban motivált, hogy van fonetikainak (殳) és szemantikainak feltételezhető (弓) eleme, azaz ez az írásjegy csak az írásrendszer egészén belül motivált. A két jelentés között nehéz kapcsolatot érezni.

(31,b2b) (α)

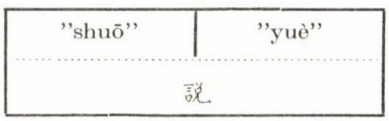

A 說 írásjegy motivált abban, hogy szemantikai (言) és fonetikai (兌) elemből áll. A két ejtés között azonban joggal nem érezni kapcsolatot ("shuō", "yuè"). A két ejtéshez tartozó jelentések is alapvetően különböznek ('beszél', 'örül'). Általában az írásjegykölcsönzések a példák erre a konstellációra. Ebben az esetben kölcsönzésre az adott lehetőséget, hogy a 'beszél' jelentésű írásjegyet használták az 'örül' jelentésű szóra is az egykori hangalaki hasonlóság alapján (archaikus **śi̯wat* 'beszél'; archaikus **di̯wat* 'örül'). A hangalaki hasonlóság a hangváltozások nyomán mára már megszűntnek tekinthető.

A 兌 fonetikai elem sok más írásjegynek is fonetikai eleme, s ezen a sorozaton át esetleg érződik a fonetikai kapcsolat a "shuō" és "yuè" hangalakok között (legalábbis az erősen képzett írástudó számára). Ekkor a példa átalakul a (32,b2b) esetre:

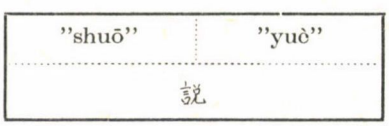

A fonetikai sorozat: 兌 *duì*, 鋭 *ruì*, 悅 *yuè*, 脫 *tuō*, 帨 *shuì*, 棁 *zhuó*, 稅 *shuì*, 蛻 *tuì*, *shuì*, *yuè*.

(31,b2b) (β)

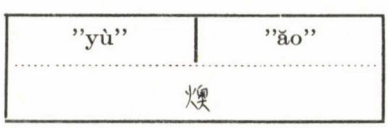

A modern kínaiban szinonim szópár ("yù", "ǎo", 'meleg'), melyet egyetlen írásjegy jelöl. A két hangalak között nincs semmi hasonlóság. Az írásjegy motivált, mert fonetikai (奧) és szemantikai (火) elemre bomlik; továbbá, fonetikai eleme mindkét hangalakot tekintve fonetikai eleme más írásjegyeknek is: 鏊 *ào*, 噢 *ǎo*, 懊 *ào*, 襖 *ǎo*, 隩 *ào*; illetőleg 噢 *yǔ*, 隩 *yù*.

(31,b2b) (γ)

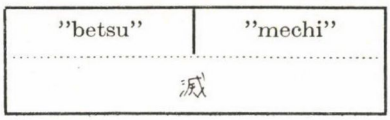

Ismeretes, hogy a japán nyelvbe a kínai szavak többsége két alakban is bekerült (*kan-on, go-on*). Ezek hangalakja mára már erősen eltérhet úgy, hogy nem érzünk hasonlóságot közöttük. A példa-írásjegy motivált a fonetikai (戚) és szemantikai (氵) elemre bonthatósága miatt. A japán írásban ez a típus viszonylag gyakori az általánosan jellemző kettős kölcsönzések miatt.

(32,a)

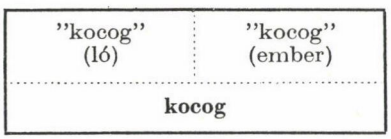

Poliszém szavak tartoznak ide, melyek mindkét jelentését onomatopoikusnak érezzük.

(32,b1)

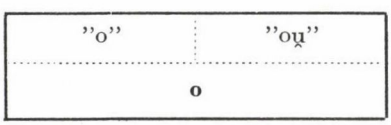

Az **o** betű az angolban az "o"-nak is (*hot*), és az "o̯u"-nak is megfelelhet (*hotel*). Az "o" és "o̯u" hangok között világosan érződik a hasonlóság. Továbbá, mindkét hang ajakkerekítéses. Erre utal, vagy ezt ábrázolja a kerek **o** betű.

(32,b2a)

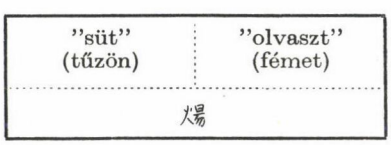

Az azonos szó (yáng) két jelentése között könnyen érezni poliszémiát. Mindkét jelentést motiválja az írásjegy szemantikai eleme (火 'tűz') is. Az írásjegy úgy is motivált, hogy fonetikai (昜) és szemantikai (火) elemből áll.

(32,b2b)

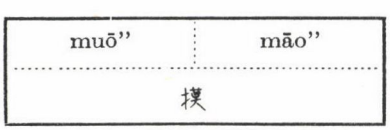

Ugyanannak a szónak két hasonló ejtése van: a társalgási "māo" és a magasabb irodalmi "muō". Az írásjegy motiváltsága kettős: (1) fonetikai (莫) és szemantikai (扌) elemből áll; (2) A fonetikai elem más írásjegyeknek is fonetikai eleme: 謨 *muó*, 膜 *muò*, 饃 *muó*, 艜 *muò*, *muó*.

(33,a)

"tottyan/pottyan"	
tottyan	**pottyan**

Hasonló hangalakú szinonim vagy kvázi-szinonim szavak tartoznak ide, melyek mindegyike onomatopoiia.

(33,b1)

"v"	
V	**W**

A németben a **V** betű is, a **W** betű is jelölhet "v" hangot (Vanille, Wagen). A két betű grafikai hasonlóságához nem fér kétség. Motiváltságuk innen is van: hasonló betűk azonos hangot jelölnek. Úgy is motiváltak, továbbá, hogy a **V** betű "f" hangot is jelöl (a "v" és "f" közötti különbség csak a zöngében van); ezen kívül, a "v" hangot jelölő **V** betű és az "u" hangot jelölő **u** betű között korreláció van: a két hasonló hang legfontosabb különbsége, hogy az egyik mássalhangzó, a másik magánhangzó; a két betű (**v, u**) grafikai hasonlóságához nem fér kétség.

(33,b2a)

"harang"	
鈡	鐘

Az azonos morfémát jelölő két írásjegy grafikai hasonlóságát a közös szemantikai elem adja (金). Mindkét írásjegy motivált ezen a szemantikai elemen keresztül is, meg azáltal is, hogy mindkettő fonetikai (中, illetőleg 童) és szemantikai elemre bontható.

(33,b2b)

"xīn"	
忻	欣

Az azonos morfémát ('örül') jelölő két írásjegy hasonlóságát a közös fonetikai elem (斤) adja. Mindkét írásjegy motivált ezen a fonetikai elemen keresztül is, meg azáltal is, hogy mindkettő fonetikai és szemantikai (小, illetőleg 欠) elemre bontható.

8. A maradék esetekben nyelvi jel áll szemben nem nyelvi jellel (az írásra mutatis mutandis érvényes).

(34) = (35) 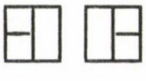 .

A 'ceruza' szó motiválatlan önmagában, amennyiben a *ceruza* hangalak nem ábrázolja a "ceruzát", és nem is utal rá. A valódi nevetés nem nyelvi jel. Ebben az esetben egy motiválatlan nyelvi jel és egy nem nyelvi megnyilvánulás között tettünk összehasonlítást (s eltekintettünk attól is, hogy a nevetés jelként funkcionál egy másik — nem nyelvi — kódban).

(36) = (37) .

Egy onomatopoikus szó (pl. 'totyog') kerül össze egy nem nyelvi megnyilvánulással (pl. valódi nevetés).

(38) = (39) .

Problematikus eset. Egy motiválatlan szót (pl. 'könyv') kapcsolunk valamilyen artikulálatlan hangbenyomáshoz (pl. nyögésszerű zajhoz), amely emlékeztet a *könyv* hangsorra.

(40) = (41) .

A 'jaj', mint indulatszó (nyelvi jel) motivált, s hasonlít egy artikulálatlan felkiáltáshoz, mely hangzásában a **jaj** hangsorra emlékeztet.

9. A fennmaradó formálisan létrehozható konstellációk értelmezhetetlenek, mert egy jelet sem tartalmaznak:

(42) , (43) , (44) , (45) , (46) , (47) ,

(48) , (49) .

10. A felsorolt típusok további alesetekre bonthatók aszerint, hogy a motiváltság milyen jellegű, pl. ikonikus, indexszerű, valamilyen sorozat tagja stb. Ezek, természetesen, még keresztosztályokat is létrehozhatnak. Figyelembe lehet venni, hogy az egyes jelek mennyire önmagukban és mennyire egy rendszer tagjaként tűnnek motiváltaknak. A motiváltság fokát megkülönböztető jegyekben könnyen mérhetjük.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Kínai és Kelet-ázsiai Tanszék,
Budapest

Pap Mária

Tehát, ugyanis

A hagyományos nyelvtan a mellérendelő mondatokat öt fő és számos alkategóriába sorolja. Meghatározásaiban talán sehol nem támaszkodik olyan mértékben a mondatok tartalmi viszonyainak értelmezésére, mint a mellérendelés esetében. Ennek két szembetűnő megnyilvánulása van. Az egyik az, hogy a kapcsolatos mellérendelés kötőszava, az *és*, a választó *vagy* kötőszó kivételével minden mellérendelés-típus kötőszavát helyettesítheti alkalmanként. A másik, hogy a kötőszó nélküli mellérendelő összetett mondatokat — ha nem is a leghatározottabban — minden esetben besorolja az öt típus valamelyikébe, s nem külön kategóriaként kezeli. Ez annyit jelent, hogy a mellérendelés legfontosabb formai jelölője, a kötőszó, nem számít meghatározó jellegzetességnek a mellérendelés-fajták elkülönítésekor.[1]

A generatív grammatikai kutatások kezdeti szakaszában a mellérendelés vizsgálata rövid időre meglehetősen hangsúlyos szerephez jutott. Ez idő tájt a generativisták leglényegesebb és legprovokatívabb állítása az volt, hogy minden mondatnak két szerkezete: egy mély és egy felszíni szerkezete van. Rámutattak, hogy amennyiben a grammatikát úgy építjük fel, hogy a szintaxis minden mondathoz hozzárendelje ezt a két szerkezetet, számos olyan mondattani jelenség válik leírhatóvá és értelmezhetővé, amelyekkel korábban nem tudtak mit kezdeni a grammatikusok. Ezek között a jelenségek között volt megnevezve a mellérendelés.[2] A leírás alapjául szolgáló empirikus anyagot az *és* kötőszót tartalmazó szerkezetek alkották, s a megoldás lényege az volt, hogy a mély szerkezetben két (vagy több) teljes mondatot tételeztek fel, amelyekből azután transzformációk törölték az

[1] Lásd a „Mellérendelő összetett mondatok" c. fejezetet *A mai magyar nyelv rendszere* című akadémiai nyelvtanban (szerk.: Tompa József. Bp., 1970). Itt olvashatjuk a mellérendeléssel kapcsolatos általános fejtegetésekben a következőket: „A tagmondatok közt levő közvetlen tartalmi kapcsolatnak, vagyis a mondatok szorosabb összetartozásának jelölésében, kiemelésében fontos szerepük van a kötőszóknak. Tudnunk kell azonban, hogy a közvetlen tartalmi kapcsolatot általában nem a kötőszók létesítik, az összetartozás nyilvánulhat meg a kötőszó segítségével is" (II, 409).

[2] Chomsky, N.: *Syntactic Structures*. Hága, 1957; Postal, Paul: *Constituent Structure: A study of Contemporary Models of Syntactic Description*. Indiana University Press, 1964.

azonos elemeket.[3] (Később korlátozták némileg ennek a megoldásnak a hatáskörét, amennyiben megengedték, hogy bizonyos esetekben az *és* mondatoknál kisebb szerkezetekben jelenjen meg a mély szerkezetben.)

Ez a megoldás, jóllehet eredetileg csak az *és*-re lett kidolgozva (és bizonyos mellérendelés-fajtákkal, például a következtető és a magyarázó mellérendeléssel soha senki nem foglalkozott generatív keretben), elvben kiterjeszthető minden fajta mellérendelésre, mivel a mellérendelő mondatoknak azt az igen általános szerkezeti sajátosságát ragadja meg, hogy a tagmondatokban (többnyire) nem ismétlődnek meg egyszer már megjelent elemek, noha a mondat jelentésének felfogásakor esetleg többször is ,,oda kell értenünk'' őket.

A generativisták csak annyit akartak bizonyítani a mellérendeléssel, hogy a transzformációs grammatika normális mechanizmusai kezelni tudják ezt a deszkriptív nyelvészek számára bevallottan problematikus jelenséget. Tovább nem nagyon foglalkoztatta őket a kérdés. Újra akkor került elő, amikor a generatív grammatika került paradigmaválság küszöbére. A generatív szemantikusok fellépésekor kezdtek olyan mondatokat vizsgálni, mint *Tegnap levelet írt nekem a nagymamám és egy Ford hátsó ülésén hat ember fér el.* A kérdés az volt, hogy hogyan lehet kiszűrni a jól formált mondatok vagy az elfogadható mondatok közül az efféléket. A korábbiakban kidolgozott szintaktikai eljárás alkalmatlan a feladat elvégzésére: a két tagmondat önmagában tökéletesen jól formált, közös elemeket azonban nem tartalmaznak, így a törlő transzformációk nem alkalmazhatók rájuk, más szempontok viszont az eredeti eljárásban nem szerepelnek. A problémát a következő pótlólagos kikötésekkel próbálták megoldani: a két tagmondat akkor kapcsolható össze mellérendelő mondattá, ha az egyik releváns a másik szempontjából, vagy ha közös a témájuk. A meglehetősen homályos közös téma vagy relevancia fogalom kifejtve a következőket jelenti: két mondat témája közös, ha tartalmaznak közös elemeket, vagy ha olyan előfeltevéseket és dedukciókat lehet megfogalmazni hozzájuk, amelyekben a tagmondatoknak legalább egy eleme szerepel.[4]

Az egyes példamondatokhoz rendelt előfeltevések (ez a fogalom nem azonos a szemantikában később használt és aránylag jól definiált fogalommal) és dedukciók közelebbi vizsgálata azután azt mutatja, hogy ezek időbeli egymásután, oksági kapcsolat, kategória-bennfoglalás, eseményekkel kapcsolatos elvárásoknak való megfelelés, illetve meg nem felelés stb. fennállását, illetve hiányát konstatálják, s így adnak alapot a ,,rendellenes'' mondatok kiszűrésére. A megoldás olyan kísérletként értékelhető, amely a hagyományos nyelvtanénál egzaktabb formában próbálja újrafogalmazni annak a mellérendelésre vonatkozó tartalmi megszorításait.

Ez a törekvés mindenképp jogos. Az eredeti transzformációs megoldás ugyanis, amely azzal az előnnyel rendelkezik a mellérendelés hagyományos kezelésével szemben, hogy tisztán formális kritériumokkal operál, való-

[3] ,,If S_1 and S_2 are grammatical sentences, and S_1 differs from S_2 only in that X appears in S_1 where Y appears in S_2 (i. e., $S_1 = \ldots X \ldots$ and $S_2 = \ldots Y \ldots$), and X and Y are constituents of the same type in S_1 and S_2 respectively, then S_3 is a sentence, where S_3 is the result of replacing X by X + *and* + Y in S_1 (i. e., $S_3 = \ldots X$ + *and* + Y . .)'' (Chomsky: *Syntactic Structures* 36).

[4] Lakoff, R.: If's and's and but's. About conjunction: Ch. J. Fillmore—D. T. Langendoen (szerk.). *Studies in Linguistic Semantics.* New York, 1971. 114—149.

jában nem tud számot adni a mellérendelés specifikumáról. Amiről számot ad, az elvileg nem különbözik azoktól a problémáktól, amelyeket az alárendelés esetében is megold (azonos elemek törlése, anafora-viszonyok kialakítása). Nem számol azonban azzal, ami a mellérendelést a legszembetűnőbben állítja szembe az alárendeléssel, nevezetesen a tagmondatok közötti függőviszony „lazaságával", ami akkor válik feltűnővé, ha olyan mondatokat vizsgálunk, amelyek nem tartalmaznak közös, törölhető elemeket (mint az idézett példamondat). Márpedig ilyenek minden mellérendelés-fajtán belül vannak, s egy részük tökéletesen elfogadható, természetes, más részük viszont legalábbis bizarr.

A hagyományos nyelvtan megszorításainak újraforgalmazása azonban nem vitte lényegesen előre a kérdést. Elsősorban azért nem, mert ugyanúgy formalizálatlan maradt, mint amaz: a mellérendelés természetére vonatkozó intuíció csak annyival vált pontosabbá, hogy kijelölték azt a leírási szintet, a szemantikát, amelyen feltehetőleg formalizálhatók lesznek az említett előfeltevések és dedukciók. Formalizálásukra azonban nem került sor. Így pillanatnyilag nem tudhatjuk, hogy ezen a szinten valóban megoldható-e a probléma.

Az alábbiakban a *tehát*, illetve az *ugyanis* kötőszót tartalmazó mondatok elemzésén keresztül próbálok támpontokat találni annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mit jelent, hogyan értelmezhető az a „lazaság", amely — úgy tűnik — szembeállítja a mellérendelő mondatokat az alárendelőkkel.

A hagyományos nyelvtan kategóriarendszerében a *tehát* a következtető, az *ugyanis* a magyarázó mellérendelés kötőszava. A két mellérendelés-fajta e nyelvtanok meghatározása szerint egymás fordítottja, minthogy a tagmondatok által ábrázolt tényállások mindkettőben ok-okozati kapcsolatban vannak egymással, csak az egyikben (következtető) a kötőszó előtt áll az ok, a másikban (magyarázó) a kötőszó után.

Mármost, ha veszünk két olyan mondatot, amelyekről elmondható, hogy az általuk ábrázolt tényállások ok-okozati viszonyba rendezhetők, azt találjuk, hogy a két mondat nem kétféleképpen, hanem négyféleképpen kombinálható:

(A) (1) *Valaki tüzet rakott, tehát füst száll fel a fák mögül.*

(2) *Füst száll fel a fák mögül, valaki tehát tüzet rakott.*

(3) *Valaki tüzet rakott, ugyanis füst száll fel a fák mögül.*

(4) *Füst száll fel a fák mögül, valaki ugyanis tüzet rakott.*

A hagyományos nyelvtan meghatározását csak (1) és (4) elégíti ki: (1) következtető, (4) pedig magyarázó mellérendelő mondat. A (2) nem lehet következtető mondat, mert elöl áll az okozat tényállását ábrázoló mondat, viszont magyarázó mondat sem lehet, mert azt még a kötőszókat meglehetősen lazán kezelő hagyományos nyelvtan sem engedi meg, hogy egy magyarázó mondatnak következtető kötőszava legyen. Ugyanez áll „mutatis mutandis" a (3) mondatra is. (2) és (3) tehát, habár kifogástalan mondatok, a hagyományos nyelvtan meghatározása alapján kategorizálhatatlanok.

A baj szemmel láthatólag abból adódik, hogy két tényállás — ha egyáltalán — csak egyféleképpen rendezhető ok-okozati viszonyba, grammatikailag azonban két, ok-okozati összefüggésbe állítható tényállást ábrázoló mondatot bármilyen sorrendben összekapcsolhatunk a *tehát* és az *ugyanis* kötőszók segítségével. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a *tehát* nem azt jelzi, hogy az első tagmondatban ábrázolt tényállás a másodikban ábrázolt oka, az *ugyanis* pedig nem azt, hogy a második tagmondatban ábrázolt tényállás az elsőben ábrázolt oka. Úgy tűnik, ennél jóval elvontabb dolgot jeleznek, azt ti., hogy a beszélő milyen alapon állítja a két tagmondatot, S_1-et és S_2-t igaznak.

A *tehát*-tal a beszélő tulajdonképpen azt mondja, hogy — empirikus úton, intuíció révén vagy máshogy — megbizonyosodott S_1 igazságáról, és ez garanciája annak, hogy S_2 is igaz, jóllehet ennek igazságáról nem győződött meg. Az *ugyanis*-t használva pedig azt állítja, hogy S_1 igazságára vonatkozó meggyőződését az S_2 igazságáról való megbizonyosodásra alapozza.

Mindkét kötőszó használatával elkötelezi magát amellett, hogy S_1 és S_2 összefügg, ezt az összefüggést azonban csak annyiban specifikálja, határozza meg közelebbről, amennyiben implikálja, hogy S_1 igazságából jogosult dolog S_2 igazságára következtetni (a *tehát* esetében), illetve S_2 igazságát ténynek véve jogosult dolog S_1-et igaznak állítani (az *ugyanis* esetében). Hogy ez az implikáció min alapul, arra vonatkozóan az adott kötőszókat tartalmazó konstrukciók semmilyen konkrét utalást nem tartalmaznak. A hallgatónak egy egybevetési folyamat során kell eljutnia az implikáció megalapozottságára vonatkozó ítélethez. Úgy képzelem, hogy ehhez a művelethez rendelkezésére áll egy séma-készlet, amely általános formában tartalmazza azokat az eseteket, amelyekben egy mondat igazságából következik egy másik mondat igazsága, s az egybevetési folyamat abban áll, hogy a hallgató megpróbálja a konkrét konstrukcióhoz hozzárendelni a séma-készlet valamelyik tagját. Ezt a készletet nem tudom kimerítően jellemezni, néhány elemének felsorolása azonban elégséges annak megvilágítására, hogy milyen problémákat vet fel a következtető és magyarázó mondatok elfogadhatóságának vagy bizarrságának megítélése.

Úgy tűnik, mindenképp az említett séma-készletbe tartoznak a következők: S_1 igazságából jogos dolog S_2 igazságára következtetni, ha

(B) (1) S_2 S_1 preszuppozíciója: *Gondolkodom, tehát vagyok; Péter bezárta az ajtót, az ajtó tehát nyitva volt.*

(2) S_1 és S_2 szinonim mondatok: *Péter agglegény, tehát nőtlen; Budapest a Duna két partján fekszik, a Duna tehát kettéosztja Budapestet.*

(3) S_2 predikátuma szemantikailag (közvetlenül vagy közvetve) fölérendelt kategóriája S_1 predikátumának: *Péter pókerezik, tehát tud kártyázni; Anna szőke, tehát nem kopasz; Károly macskája vemhes, tehát nősténymacska.*

(4) S_2 ellentéte a világra vonatkozó triviális ismereteink alapján ellentmondáshoz vezetne (pl. X egyidejűleg egy és csak egy helyen lehet): *Péter Kairóba utazott, tehát nincs Pesten.* (Vö. *Péter Kairóba utazott, tehát Pesten van.)*

(5) S_2 predikátuma a világra vonatkozó ismereteink alapján fölérendelt kategóriája S_1 predikátumának: *Anna Chomskyt olvas, Andris Katzot, Kati Hallét, itt tehát foglalkoznak a generatív grammatikával.*

(6) Az S_1 által ábrázolt tényállás a világra vonatkozó ismereteink alapján oka lehet az S_2 által ábrázolt tényállásnak: *Kati beleszúrt a luftballonba, az tehát kipukkadt.*

(7) Az S_1-ben ábrázolt tényállás a világra vonatkozó ismereteink alapján okozata lehet az S_2-ben ábrázolt tényállásnak: *Leesett az orchideás cserép, valaki tehát meglökte a virágállványt.*

(8) Az S_1-ben és az S_2-ben ábrázolt tényállás társadalmi konvenció révén összefügg: *Fellobogózták a várost, tehát valamilyen állami ünnep volt.*

(9) Az S_1-ben ábrázolt tényállás speciális, egyedi körülmények folytán összefügg az S_2-ben ábrázolt tényállással: *Góliátot, az óriásbálnát kiállították Pesten, Péter tehát Kairóba utazott.*

Az első dolog, amire érdemes felfigyelni a fenti listában, a következő: az (1)-ben, (2)-ben és (3)-ban megállapított összefüggések tisztán a nyelv ismeretén alapulnak, közelebbről a nyelv szemantikai viszonyainak ismeretén. A többi pontban fölsorolt összefüggések viszont nem nyelvi természetűek, a nyelv elsajátításával nem sajátítjuk el automatikusan őket: ezek a világra vonatkozó ismereteink részét képezik. Vannak köztük igen elemi, alapvető ismeretek (pl. (4) vagy (5) és (6), amennyiben a tényállások közötti oksági kapcsolat általánosan tudott természeti törvényszerűség), más részük azonban speciálisabb jellegű, egy kultúra vagy szubkultúra elsajátításával megszerezhető ismeret ((7), (8), esetenként (5), (6)), sőt esetleg egészen különleges, egyedi ismeret (9).[5]

Ésszerű feltételezni, hogy a hallgatónak semmiféle problémája nem lehet, hogyha a tagmondatoknak a *tehát*-ot vagy *ugyanis*-t tartalmazó mondat által implikált kapcsolatát az (1)—(3) aleseteként tudja azonosítani. Azokban az esetekben azonban, amelyekben az implikáció megalapozottságának eldöntése a világra vonatkozó ismeretektől függ, bizonytalanabb talajon mozog, mégpedig minél speciálisabb ismeretekről van szó, annál inkább. Amennyiben nem tudja eldönteni egy adott mondatról, hogy (4)-hez, (5)-höz, (6)-hoz, (7)-hez vagy (8)-hoz rendelje-e, még mindig nem zárhatja

[5] Ha a nem nyelvben rögzült ismereteket vennénk vizsgálat alá, hogy típusokat állapítsunk meg, (9) valószínűleg élesen elkülönülne a többi pontban felsorolt ismeretektől, mivel ide olyan összefüggéseket vettünk fel, amelyeket egy ember teremt meg elhatározás révén, oly módon, hogy egy tőle független eseménytől tesz függővé valamit, ami az ő elhatározásán múlik. Ismertté azáltal válik a dolog, hogy közli másokkal az összefüggés megteremtésének tényét, vagy mások valamilyen módon következtetnek erre. Lehetséges, hogy egy finomabb grammatikai elemzésben szintén el kellene választani (9)-et a többi esettől. A jelenlegi, elnagyolt elemzésben azonban úgy gondolom nem zavaró, hogy ezt az elkülönítést nem hajtom végre, mivel csupán két dolgot szeretnék érzékeltetni: egyrészt azt, hogy a nyelvben rögződött ismeretek elválaszthatók az ismeretek egyéb fajtáitól, másrészt pedig azt, hogy az ismeretek többi fajtája sorrendbe rendezhető a hozzáférhetőség szempontjából. Ez utóbbi megállapítás azért érdekes csupán, mert jelzi, hogy óriási egyéni eltérések lehetségesek az ilyen ismereteket feltételező mondatok megítélésében.

ki azt a „lehetséges" mondatok közül, (9)-hez ugyanis mindenképpen hozzárendelhető (amennyiben a hallgató abból indul ki, hogy a beszélő nem akarja őt becsapni).

A nyelvész épp olyan bizonytalan helyzetben van a tagmondatoknak a *tehát*-ot vagy az *ugyanis*-t tartalmazó konstrukciók által implikált kapcsolatát illetően, mint a hallgató. A rendelkezésére áló sajátos eszköztár nem alkalmas arra, hogy a világra vonatkozó ismereteket rendszerezze, amennyiben azok nem rögzültek a nyelvben. Nyelvben rögzült ismereteknek azonban csak azokat az ismereteket nevezhetjük, amelyek szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai szabályokkal kezelhetők. S bármennyire tudomásul kell is vennünk, hogy a világra vonatkozó ismeretek belejátszanak a nyelvi konstrukciók értelmezésébe (ahogy a nyelvészek ezt mindig is tudták, s ahogy Chomsky a grammatika felépítését ábrázoló egyik modelljében expliciten is kifejezi[6]), azt is tudomásul kell vennünk, hogy ezeket az ismereteket a nyelvész nem rendszerezheti, nem foglalhatja szabályokba, ezek csak annyiban tartoznak rá, amennyiben formai indikátoraik vannak a nyelvi rendszerben.

A minket érdeklő konstrukciók szempontjából mindennek az a jelentősége, hogy „elfogadhatóságuk" megítélésekor nemcsak hogy nem indulhatunk ki a tagmondatok közötti tartalmi kapcsolatokból, de arról is le kell mondanunk, hogy ezeket a kapcsolatokat kivétel nélkül meghatározzuk a szemantikában. A fent bemutatott listának az volt a célja, hogy beláthatóvá tegyük: tagmondatok közöti kapcsolatok egy része (s minden bizonnyal lehet még ilyen kapcsolatokat találni) nyelvben rögzült ismereteken alapul ((1)—(3)). Ezek esetében megalapozott a generatív szemantikusoknak az a reménye, hogy a kapcsolat jellege meghatározható a szemantikában. A többi eset azonban nem kezelhető nyelvészeti eszközökkel (még akkor sem, ha feltételezzük, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló eszköztár számottevően gyarapodni fog; azt ugyanis semmiképp sem tételezhetjük fel, hogy a nyelvészet valaha is képes lehet állandóan halmozódó ismereteink inkorporálására), itt tehát elvi akadálya van annak, hogy a nyelvész jó, elfogadható és elfogadhatatlan, bizarr mondatokat különítsen el. Pontosabban, mint még látni fogjuk, a vizsgált mellérendelésfajták fentebb ismertetett meghatározásából adódik néhány nagyon általános szintaktikai korlátozás, s e korlátozások megsértése alapján ki lehet szűrni bizonyos konstrukciókat a lehetségesek közül, de ezek nem „különös" vagy „bizarr", hanem egyértelműen rossz, agrammatikus konstrukciók lesznek.

Ha a *tehát*-ot tartalmazó konstrukció létrehozásának az a feltétele, hogy a beszélő biztos legyen S_1 igaz voltában, akkor ebből következik, hogy S_1 predikátuma nem lehet feltételes, felszólító vagy óhajtó módban, nem lehet ható ige (verbum potentialis), illetve az első mondatban nem lehetnek bizonytalanságot kifejező módosítószók:

(A) (5) **Péter Kairóba utazna, tehát nincs Pesten.*

(6) **Péter Kairóba utazhatott (= feltehetőleg Kairóba utazott), tehát nincs Pesten.*

(7) **Péter lehet, hogy Kairóba utazott, tehát nincs Pesten.*

[6] Chomsky, N.: *Reflections on Language.* New York, 1975.

Ellenpéldának látszik a következő:

(8) *Lehet, hogy Péter Kairóba utazott, tehát nincs Pesten.*

Itt azonban a *lehet* terjedelme (scopusa) az egész mondatra vonatkozik, nem az első tagmondatra. A teljes mondat jelentése közel áll egy *ha . . . akkor* konstrukció jelentéséhez, ha nem is szinonim vele.

S_2 azonban tartalmazhat bizonytalanságot kifejező módosító szókat és predikátuma lehet verbum potentialis[7] annak ellenére, hogy állításunk szerint a beszélő S_2 igazságát is ténynek veszi:

(9) *Leesett az orchideás cserép, valaki tehát* $\left\{\begin{matrix} \textit{lehet, hogy} \\ \textit{valószínűleg} \\ \textit{feltehetőleg} \end{matrix}\right\}$ *meglökte (meglökhette) a virágállványt.*

(Az egyetlen magyarázat, amit erre a jelenségre fel tudok kínálni, meglehetősen spekulatív: a különbség esetleg annak a módnak a különbségét fejezi ki, ahogyan a beszélő S_1, illetve S_2 igazságának megállapításához eljutott.)

Nem tartalmazhat azonban S_2 bizonytalanságot kifejező módosítószókat, illetve predikátuma nem lehet verbum potentialis, ha S_2 S_1 preszuppozíciója: **Gondolkodom, tehát lehet, hogy vagyok;* ha S_1 és S_2 szinonim mondatok: **Péter agglegény, tehát valószínűleg nőtlen;* illetve ha S_2 predikátuma szemantikailag fölérendelt kategóriája S_1 predikátumának: **Anna szőke, tehát lehet, hogy nem kopasz.*

S_1 vagy S_2 nem lehet kizáró ellentétes mondat:

(10) **Péter vagy elutazott Kairóba vagy nem utazott el Kairóba, tehát nincs Pesten.*

(11) **Péter elutazott Kairóba, tehát vagy Pesten van vagy nincs Pesten.*

A kizáró *vagy*-os mellérendelés specifikuma ti. az, hogy a beszélő biztos benne, hogy a felsorolt tényállások egyike igaz, de hogy melyik, azt nem tudja. Mármost ha a beszélő azt állítaná, hogy egy tényállásra (S_2-re) egy másik tényállás fennállásából és fenn nem állásából is jogosult dolog következtetni, illetve, hogy egy tényállásból (S_1) jogosult dolog egy másik tényállás fennállására is és fenn nem állására is következtetni, valójában azt állítaná, hogy az S_1-ben és az S_2-ben ábrázolt tényállások nem függenek össze, és így ellentmondásba kerülne a *tehát*-ot tartalmazó konstrukcióknak azzal az implikációjával, hogy S_1 és S_2 összefügg.

[7] Vannak olyan *tehát*-tal összekapcsolt mondatok, amelyekben S_2 predikátuma felszólító módban áll. S_1 predikátuma ilyenkor is kijelentő módú:

Megettétek a lekváros kenyeret, menjetek tehát haza!
Péter megvette a Karády lemezt, ne izgasd tehát magad!

Ezek a mondatok tökéletesen jól formáltak, a *tehát* azonban a *hát* határozószóval egyenértékű bennük, vagyis nem azonos az általunk vizsgált kötőszóval, amely sohasem helyettesíthető *hát*-tal.

A felsorolt megszorítások minden további nélkül átfogalmazhatók oly módon, hogy érvényesek legyenek az *ugyanis*-t tartalmazó konstrukciókra is, a kötőszó fent adott meghatározásának figyelembevételével. Átfogalmazásuktól e hely kímélése céljából itt eltekintek.

Nem kizárt, hogy lehet még az előbbiekhez hasonló megszorításokat találni. Amint látható, azokra a mondatokra, amelyekben S_1 és S_2 implikált kapcsolatát (1), (2), illetve (3) alesetéként lehet azonosítani, szigorúbb megszorítások vonatkoznak, mint a többi *tehát*-ot tartalmazó mondatra. Ha alaposabban átgondoljuk e kapcsolatok természetét, minden bizonnyal találhatunk további korlátozásokat is. Viszonylag kézenfekvő például a következő (a *tehát*-os konstrukcióra érvényes megfogalmazásban): S_2-t nem lehet tagadni, ha S_1 és S_2 implikált kapcsolata az (1)—(3) kategóriába tartozik: **Gondolkodom, tehát nem vagyok; *Péter nőtlen, tehát nem agglegény; *Péter pókerezik, tehát nem tud kártyázni.*

Jóllehet ez a megszorítás a többi pontban felsorolt összefüggésre is érvényes, azok esetében mégis más típusú megszorítás, mint a fenti. A különbség érzékelhetővé válik, ha belegondolunk abba, hogy míg a *Góliátot, az óriásbálnát vagy kiállították Pesten vagy nem állították ki Pesten, Péter tehát Kairóba utazott* mondatot feltehetőleg minden magyar beszélő rossz mondatnak tartja, arról, hogy a *Góliátot az óriásbálnát kiállították Pesten, Péter tehát Kairóba utazott*, illetve a *Góliátot, az óriásbálnát kiállították Pesten, Péter tehát nem utazott Kairóba* mondatok közül melyik a rossz mondat, vagy rossz-e egyáltalán valamelyik, a beszélők nemigen tudhatnak nyilatkozni. (Ez a különbség nem áll fenn azoknál a mondatoknál, amelyeknél az implikált kapcsolat (1)-(3) alesete: a *Péter agglegény, tehát nem nőtlen* mondat inkorrekt voltának megítélése nem okoz semmivel sem nagyobb problémát, mint a *Péter vagy agglegény vagy nem agglegény, tehát nőtlen* mondaté.)

Igaz, az említett megítélési bizonytalanság ritkán olyan szembetűnő, mint példamondatunk esetében (a (4)-re felhozott példával kapcsolatban nyilván semmiféle bizonytalanságot nem lehetne tapasztalni, az (5) esetében már inkább lehetne stb.), a határvonalat mégis (1)—(3) és (4)—(9) között kell meghúzni: az S_2 tagadására vonatkozó kikötést szintaktikai kikötésként csak olyan mondatokra lehet megfogalmazni, amelyekben ez bizonyos szemantikai összefüggések szükségszerű (definícióból adódó) következménye. Azokban az esetekben, amelyekben az összefüggés szemantikailag definiálhatatlan (okság, jel-kapcsolat stb.) a megszorítást is azon a szinten kell megfogalmazni, amelyen maguk a kapcsolatok meghatározhatók, minthogy egy ilyen megfogalmazásnak, ahogy a (9)-hez tartozó példamondat — igaz, szélsőséges — esete jelzi, aligha lehetnek szintaktikailag egyértelmű következményei.

Azt az egy-két (elég triviális) szintaktikai kikötést, amelyet meg tudtunk fogalmazni, a kötőszók meghatározásából vezettük le. Maga a meghatározás a beszélőnek a mondottak igazságával kapcsolatos vélekedését, állásfoglalását és ennek alapját fejti ki, vagyis pragmatikai jellegű. A szóban forgó kötőszók specifikumát az alárendelő kötőszókkal szemben ezek után abban jelölhetnénk meg, hogy az utóbbiak a tagmondatok szintaktikai, közelebbről funkcionális viszonyainak explicitté tételére szolgáló nyelvi eszközök, az előbbiek viszont pragmatikai összefüggések explicitté tételét szolgálják. Ebből érthető, hogy míg az alárendelő kötőszók, illetve mon-

datok jól jellemezhetők szintaktikai fogalmak segítségével, a mellérendelő kötőszók és mondatok szintaktikai eszközökkel alig ragadhatók meg. Nem csoda, hogy a teljességre törekvő leírások a tagmondatok tartalmi kapcsolatának jellemzésén keresztül próbálták leírni ezeket a konstrukciókat. Ezek a kapcsolatok azonban — mint láttuk — csak az esetek egy töredékében jellemezhetők szemantikailag. Nagyobb részük olyan kapcsolat, amelynek már a puszta azonosítása is világra vonatkozó ismereteket tételez fel.

Mégis fogadjuk el egy pillanatra, hogy e ténynek nincs különösebb jelentősége, azaz fogadjuk el, hogy a tartalmi kapcsolatok osztályozásán keresztül is eljuthatunk a mellérendelés osztályozásához, csak elég körültekintően kell eljárnunk. Azonnal felmerül a kérdés, hogy hogyan fogjuk ez esetben elkülöníteni egymástól az olyan összetett mondatokat, amelyekben a tagmondatok között azonosnak minősíthető tartalmi kapcsolat van, pl. egy okhatározói alárendelő mondatot, egy — a hagyományos nyelvtan meghatározása szerinti — magyarázó mondatot és egy olyan *és*-sel összekapcsolt konstrukciót, amely a tagmondatok tartalmi viszonyát tekintve megegyezik a magyarázó mondattal? Feltehetőleg úgy, hogy azt mondjuk: különböznek bennük a kötőszók. Ezzel azonban semmi mást nem teszünk, mint hogy magyarázatként állítjuk be a megmagyarázandó dolgot. Ha viszont elfogadjuk a fenti megközelítést, azzal adva van az alárendelő és a mellérendelő mondatok megkülönböztetése. Logikusnak látszik, hogy a különböző mellérendelő kötőszók — amennyiben mindegyik valamilyen pragmatikai összefüggés kifejezésének az eszköze — az explikált pragmatikai összefüggések különbözőségének fogalmaiban különíthetők el egymástól. Ami azt is jelenti, hogy mivel más és más összefüggéseket jelölnek, éppúgy nem helyettesíthetik egymást egy konstrukcióban, mint ahogy egy alárendelő kötőszó sem helyettesíthet egy mellérendelőt.

Pataki Pál

A francia subjonctif és a magyar kötőmód

0. Mire jó a kontrasztív grammatika?

0.1. Az alapnyelv és a célnyelv grammatikájának összevetése a nyelvtanulás folyamán a világ legtermészetesebb dolga; a nyelvtanárok — eltekintve a direkt módszer fanatikusaitól — mindig is éltek az anyanyelvi szerkezetekre való hivatkozás lehetőségeivel, konvergencia és divergencia esetében egyaránt. A meglepő tulajdonképpen az, hogy a rendszeres kutatómunka csak az utóbbi években indult el, s hogy csak most készülnek a kontrasztív nyelvtanok, amelyek nélkülözhetetlenek a nyelvtanulási programok összeállítói, a tankönyvszerzők és az ő közvetítésükkel valamennyi nyelvtanár számára.

0.2. Sok vita folyt magáról a *kontrasztív* terminusról, amely valóban nem túlzottan szerencsés, hiszen az alap- és célnyelv közötti hasonlóságok megállapítása legalább olyan fontos, mint a különbségek regisztrálása. A kontrasztív szakszó elfogadása végül is azzal magyarázható, hogy a *komparatív* jelzőt a genetikus kapcsolatban álló nyelvek vizsgálatával foglalkozó összehasonlító nyelvtudomány már kisajátította. Éppen a komparatív nyelvészettől való elhatárolással (tehát egy negatívummal) ragadható meg legegyszerűbben a kontrasztív nyelvészet: „Contrastive analysis is comparative linguistics in the most general and all-encompassing sense, although the term 'comparative' has been taken for genetic purposes. In practice, however, we restrict the term 'contrastive' to systematic comparison of certain groups of elements in two (or more) languages, without any reference as to their genetic relationship, typological affiliation and so on" (Lotz 1968, 9). Definíciónak ez természetesen nem fogadható el, egyrészt az „and so on" pontatlansága miatt, másrészt mert a tipológiai összevetéseket is sokan a kontrasztív nyelvtudományhoz sorolják (Nickel 1971, 210). Dezső és Nemser szoros határokat húzva jelölik ki a kutatási területet: „A kontrasztív nyelvészetet a nyelvi struktúra változatai és az idegen nyelvek elsajátítása közötti viszony érdekli . . . A kontrasztív kutatások végső elméleti célja az, hogy megállapítsa azokat az elveket, amelyek lehetővé teszik, hogy előre lássuk és megmagyarázzuk az idegen nyelv elsajátításának jellemzőit a tanulóktól már ismert és az elsajátítani kívánt nyelv szerkezetének összevetése alapján" (1972, 13).

A fenti definíció csak az *alkalmazott* kontrasztív nyelvészetre igaz; nem szabad a kontrasztív nyelvészetet önmagának a nyelvoktatásban való

alkalmazásával azonosítani. E dolgozat is éppen azt igyekszik bebizonyítani, hogy a kontrasztív vizsgálat segítségével pontosabbá, teljesebbé lehet tenni a nyelvek leírását. Számunkra a kontrasztív nyelvészet: két nyelv részrendszereinek (optimális esetben teljes rendszerének) kizárólagosan szinkron jellegű összevetése. Az, hogy a kontrasztív nyelvészetet nem korlátozhatjuk a nyelvoktatásban való alkalmazásra, természetesen távolról sem jelenti azt, hogy lazítani kell nyelvpedagógiai kapcsolatain.

1. A subjonctif a francia grammatikának a frankofón beszélők által is rendkívül bonyolultnak tartott fejezete (Imbs 1953, 17). A franciául tanuló magyar diákot tovább riasztja, hogy az eddigi magyar nyelvtanokban ismeretlen fogalom a kötőmód. Vizsgálódásaink nyomán arra a megállapításra jutottunk, hogy az a nyelvtani jelenség, amely a franciában a subjonctif formájában jelentkezik, a magyarban is megvan.

2. Miután a magyar nyelvtanokban hiába keressük a kötőmódot, az Értelmező Szótárt ütjük fel, hogy nyomára bukkanjunk: „Némely indoeurópai nyelvben a főmondattól függő mellékmondat sajátos igemódja (coniunctivus)." Ami egyúttal nyilván azt jelenti, hogy a finnugor nyelvekben ilyesmi nincsen. *A mai magyar nyelv rendszere* sem tesz természetesen említést a kötőmódról, sőt egy olyan megjegyzést találunk e könyvben, amely már eleve kizárja a magyar kötőmód létének lehetőségét: „A tárgyi mellékmondat, bizonyos értelemben önálló, független a főmondattól. Állítmányának igemódját — mint a magyar mellékmondatokban általában — a főmondat igéje nem módosítja" (II, 344). Ha ez valóban így van, akkor nem érdemes folytatni a vizsgálatot, hiszen semmiféle közös pontot nem lehet találni e téren a francia és a magyar között, márpedig közös támpont nélkül a legmerészebb kontrasztív vizsgálat is belefúl az oppozíciók áradatába. De lehetetlennek tartjuk, hogy belefúljon . . . Álljunk meg egy pillanatra!

Vegyük az alábbi mondatot:

(1) *Lehetséges, hogy belefulladunk.*

Ha módosítjuk a főmondatot, a mellékmondatban is változás megy végbe:

(2) *Lehetetlen, hogy belefulladjunk.*

Eszerint a főmondat állítmánya mégis befolyásolhatja a mellékmondat igéjének módját. Maga az idézett akadémiai nyelvtan is tesz a későbbiekben némi engedményt: „Némelykor mégis bizonyos összefüggést, párhuzamosságot tapasztalunk a főmondatbeli ige jelentése és a mellékmondat állítmányának igemódja között. Tagadó (tagadó értelmű) vagy kétkedést, bizonytalanságot kifejező főmondat után (ilyenek: *nem hiszem, nem láttam, kétlem)* pl. gyakran van a mellékmondatban feltételes módú igealak . . . Tagadó vagy kétkedést kifejező főmondat után előfordul, hogy a mellékmondat állítmánya felszólító módban áll" (II, 355). Egy példát hoz erre a népi nyelvből: „*Nem hittem, hogy csalfa légy.*"

Fontos megállapítás, hogy a célhatározói mellékmondatok igéje általában felszólító módban áll. Egyébként is többnyire a felszólító mód címkéje alatt találjuk azokat a mondatokat, amelynek igealakjait a francia fordítás

subjonctifba tenné. A gimnáziumok számára készült régebbi *Francia Nyelvkönyv* egyenesen így írt: „A subjonctif a mellékmondatban használatos felszólító mód. Használata sokkal elterjedtebb, mint a magyar felszólító módé a mellékmondatban" (Bogdány 1969, 178). Egyedül Tompa *Kleine Ungarische Grammatik* című munkájában találtunk a magyar kötőmód lehetőségét nem kizáró definícióra: „Der Imperativ — es ist eher ein Imperativ-Konjunktiv" (1972, 65).

3. Hogyan kezdjük oktatni a subjonctifot magyar tanulóknak?
Vegyük az alábbi mondatot:

(3) *János nyolc órakor itt van.*

Helyezzük elé:

(4) *Nem szükséges (hogy)*

A kapott összetett mondat:

(5) *Nem szükséges, hogy János nyolc órakor itt legyen.*

A mellékmondat igealakja automatikusan átalakult. Mi sem természetesebb tehát, hogy a franciában sem lehet ilyen mondatot alkotni:

(6) **Il n'est pas nécessaire qu'il est là.*

Bennünket itt az a kérdés foglalkoztat, hogy vajon ez a *legyen* alak valóban felszólító módú-e.
Nézzünk egy másik mondatot:

(7) *Olyan hideg van itt, hogy befűtünk.*

Ha a főmondatot tagadó alakúvá tesszük:

(8) *Nincs itt olyan hideg, hogy befűtsünk.*

Nehéz megemészteni, hogy ez a *befűtsünk* alak felszólító módú.
Vizsgáljuk meg az alábbi mondatpárokat:

(9a) *Hasznosnak tartom, hogy elmenjünk oda.*
(9b) *Hasznosnak tartom, hogy elmegyünk oda.*
(10a) *Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntessék.*
(10b) *Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntetik.*
(11a) *Fontos nekem, hogy megérts.*
(11b) *Fontos nekem, hogy megértesz.*

A (b)-vel jelzett mondatokban kétség nem fér hozzá, hogy a mellékmondat tartalma reális tény. Az (a)-val jelzett mondatokban viszont, ahol a felszólító móddal címkézett igealakokat találjuk, a mellékmondat tartalma (még) nem realizálódott, nem bizonyos.

3.1. Nézzünk meg egy csokor példát, amelyek az (a)-val jelzett mondatokhoz hasonlatosak (*Népszabadság*, 1974. január 13.):

(12) „De mind határozottabb a munkásoknak az az igénye, hogy többet *tudjanak* a vállalat dolgairól."

(13) „A termelési tanácskozás jelenlegi formájában mégsem alkalmas arra, hogy kellő súlyt *adjon* a munkások javaslatainak."

(14) „Megoldható-e, hogy e tanácskozás mélyebb ismereteket *nyújtson?*"

(15) „Sem módja, sem kedve nem lehet hozzá, hogy *igényelje* a munkások beleszólását."

(16) „Szerintem az a legfontosabb, hogy a vezetők minél többet *legyenek* mellettük."

(17) „A bizottságnak az a feladata, hogy újabb ösztönzést *adjon*."

(18) „Arra törekedett, hogy képet *adjon* az amatőrök helyzetéről."

(19) „Távol áll tőlem, hogy akárcsak kísérletet is *tegyek* az írásművészet átértékelésére."

(20) „Öreg vagyok már ahhoz, hogy *változtassak*."

(21) „Más szóval azon vannak a szerzők, hogy valamiképp fölébe *kerekedjenek* Garibaldinak."

(22) „Már kétszer kerestem a szerkesztőségben, hogy *elmondjam* a magam szerény históriáját."

A kiemelt igealakok egytől-egyig olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tényt, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg: olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan.

3.2. A franciában eppen ennek a „non-réel"-nek a kifejezésére szolgál a subjonctif. A különböző nyelvtanok nagyon sokat vitáztak a subjonctif alapvető értékéről; — egy lényeges pont azonos a szerzők legtöbbjénél: az „indicatif/subjonctif" oppozíció megfelel a „réalité/non-réalité", illetőleg „objectivité/subjectivité" oppozíciójának. „Le subjonctif exprime, dans sa valeur fondamentale, un procès simplement envisagé dans la pensée . . . il le considère comme non existant ou non encore existant, le fait n'étant pas placé par le sujet parlant sur le plan de la réalité" (Grevisse 1969, 684).

4. „Azt hirdette e film első részében Szent-Györgyi Albert, hogy ne *higgyetek* azoknak . . ." (Népszabadság, 1974. január 13.)

A kiemelt igealak itt nyilvánvalóan felszólító módban áll, a *hogy* kötőszót kettősponttal helyettesíthetjük. A **3.1.** alatt felsorolt mondatok esetében ezt nem tehetjük meg.

Rendeljük a

(23) *Rendet teremtesz.*

mondatot az

(24) *Azt mondták.*

főmondat alá. Az eredmény:

(25) *Azt mondták, (hogy) rendet teremtesz.*

Ha viszont az alábbi főmondatot választjuk:

(26) *Képtelen vagy rá.*

akkor ezt kapjuk:

(27) *Képtelen vagy rá, hogy rendet teremts.*

Fölvetődik a kérdés, hogy honnan származik : **z**

(28) *Azt mondták, hogy teremts rendet.*

mondat. A mellékmondat eredetileg nyilvánvalóan nem

(29) *Rendet teremtesz.*

hanem

(30) *Teremts rendet!*

Vizsgáljuk meg az igekötők viselkedését a mellékmondatban. Vegyük az alábbi mondatot:

(32) *Elmegy vele.*

Ha felszólító módúvá alakítjuk át, ezt kapjuk:

(33) *Menj el vele!*

Ha viszont a

(34) *Nincs ellene kifogásom.*

mondat alá rendeljük, az eredmény:

(35) *Nincs ellene kifogásom, hogy elmenj vele.*

Hibás mondat a

(36) **Nincs ellene kifogásom, hogy menj el vele.*

Ugyanezt tapasztaljuk egy sor más főmondat esetében:

(37) *A:*

Eszedbe sem jutott,	
Fiatal vagy ahhoz,	
Óvakodjál attól,	
Alkalmat kapsz rá,	
Alkalmas vagy rá,	
Készen állsz rá,	
Van rá lehetőség,	
Nem akadályozhatlak meg abban,	
Fontos,	
Túl okos ahhoz,	
Elég szép ahhoz,	
Nincs olyan szép idő,	
Nincs annyi eszed,	
Szó sem lehet róla,	*hogy elmenj vele.*
Nem kell,	
Nem tűröm,	
Tűrhetetlen,	
Elkerülhetetlen,	
Elképzelhetetlen,	
Butaságnak tartom,	
Jogod van rá,	
Nincs kedved hozzá,	
Nem tudom elhinni,	
Nem hagyjuk,	
Fő célod az,	
Távol állt tőled,	
Talán megoldható,	
stb.	

Ezzel szemben helytelen mondat:

(38) **Felszólítalak, hogy elmenj vele.*

Itt kötelezően elválik az igekötő:

(39) *Felszólítalak, hogy menj el vele.*

Ebben az esetben az igealak megegyezik a felszólító mód alakjával. Ugyanez vonatkozik a következő főmondatokra is:

(38) *B:*

Felszólítalak,	*hogy menj el vele.*
Kérem,	
Azt kívánom,	
Parancsolom,	
Azt mondtam,	
Követelem,	
Könyörgök,	
Javaslom,	
stb.	

Hátra van még egy csoport, ahol mindkét megoldás lehetséges:

(39) *AB:*

Azt akarom,	*hogy elmenj vele.*
Ragaszkodom hozzá,	*hogy menj el vele.*
Gondoskodom róla,	
Azon vagyok,	
Az a feladatod,	

Ha alaposabban szemügyre vesszük a *B* csoporthoz tartozó mondatokat, azt kell megállapítanunk, hogy végső soron a felszólítás árnyalatait fejezik ki. Mi mindent jelenthet ez a mondat:

(40) *Fejezd be a munkát!*

(41)
Azt parancsolom, hogy fejezd be a munkát.
Követelem, hogy fejezd be a munkát.
Kérem, hogy fejezd be a munkát.
Azt kívánom, hogy fejezd be a munkát.
Azt tanácsolom hogy fejezd be a munkát.
Felszólítalak, hogy fejezd be a munkát.
Azt javaslom, hogy fejezd be a munkát.
Elrendelem, hogy fejezd be a munkát.
Könyörgök, hogy fejezd be a munkát.
Arra buzdít, hogy fejezd be a munkát.
Felhatalmazlak, hogy fejezd be a munkát.

A főmondatok szerepe itt az, hogy meghatározzák a felszólítás minőségét, kifejtsék körülményeit: ki szólít fel, mikor, és — ami a legfontosabb — hogyan. Figyelemre méltó a mondatokban, hogy a *hogy* kötőszó minden további nélkül elhagyható belőlük. Ez csakis a *B* csoportra igaz. *Hogy* nélküli mellékmondat sosem fordulhat elő az *A* (vagy *(AB)*) csoportba tartozó főmondat után:

(42) **Nem akadályozhatlak meg abban, befejezd a munkát.*

(43) **Gondoskodom róla, fejezd be a munkát.*

A *B* csoportba tartozó főmondatok után felszólító módban áll a mellékmondat igéje. Kétfajta módon is el tudjuk választani ettől az *A* csoportba tartozó főmondatok után következő mellékmondati igealakot:

I. A felszólító módnál elválik az igekötő, a másik alaknál viszont nem.

II. A felszólító módban álló igealakot tartalmazó mellékmondat elől elhagyható a *hogy* kötőszó, a másik alakot tartalmazó mellékmondat viszont a *hogy* nélkül agrammatikus. Nevezzük ezt a másik alakot k ö t ő-m ó d nak.

5. Miután a magyarban is van kötőmód, meg kell változtatni a subjonctif tanításának stratégiáját. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni, hogy a subjonctif használata sok esetben különbözik a magyar kötőmódétól. Az egyik fő különbség abból ered, hogy a franciában a magyarhoz képest nagyon gyakori a főnévi igeneves átalakítás. A kötőmódot tartalmazó magyar mondatok jelentős részének a franciában nem subjonctif, hanem infinitif felel meg:

(44a) *Kötelességem, hogy jelöltessem magam a választásokon.*
(44b) *Il est de mon devoir de me porter candidat aux élections.*

(45a) *Lehetőséged nyílik rá, hogy elutazzál.*
(45b) *Tu as la possibilité de partir.*

(46a) *Hozzáláttam, hogy megfejtsem a jelek értelmét.*
(46b) *Je me suis mis à déchiffrer les signes.*

(47a) *Arra törekedett, hogy megértesse magát.*
(47b) *Il s'est efforcé de se faire comprendre.*

A magyar tanuló számára nem könnyű megjegyezni, hogy a franciában főnévi igenevet kell használni a subjonctif helyett, ha a melléknév alanya megegyezik a főmondatéval. Rendkívül sok hiba adódik ebből, intenzív gyakoroltatás szükséges számuk csökkentésére. Ugyanez a nehézség az olyan mondatok esetében, ahol a mellékmondat alanya a főmondat egy másik mondatrészével azonos:

(48a) *Megengedtem neki, hogy velem jöjjön.*
(48b) *Je lui ai permis de venir avec moi.*

6. Vizsgáljuk meg, milyen magyar igealakoknak felel meg a francia subjonctif. Vizsgálatunkat a mellékmondatokra korlátozzuk:

6.1. Subordonnées complétives:

6.1.1. Subjonctifot használunk, ha a főmondat igéje parancsot, akaratot, kívánságot, engedélyt, tiltást, kérést stb. fejez ki. A magyar ebben az esetben kizárólagosan felszólító módot használ (lásd *B* csoportot).

6.1.2. Ha a mellékmondat a főmondatban jelzett cselekvés célját fejezi ki:

(49a) *J'attends qu'il vienne.*
(49b) *Várom, hogy eljöjjön.*

Az *empêcher, prendre garde, éviter* tartoznak még ebbe a csoportba. A magya itt mindig kötőmódot használ:

(50) *Megakadályozta, hogy elutazzam.*
(51) *Óvakodik attól, hogy elmondja az igazat.*
(52) *Tartózkodtam attól, hogy belekeveredjem a vitába.*

6.1.3. Ha a főmondatban az ige vagy igei szerkezet érzelmet fejez ki:

(53a) *Je suis content que tu sois là.*
(53b) *Örülök, hogy itt vagy.*

A magyar ebben az esetben mindig kijelentő módot használ.

6.1.4. Ha a főmondatban az ige vagy igei szerkezet kételyt, bizonytalanságot, tagadást fejez ki:

(54) *Je ne crois pas qu'il dise la vérité.*

A magyarban itt találkozhatunk kijelentő, feltételes és kötőmóddal egyaránt:

(55) *Nem hiszem, hogy igazat mond.*
(56) *Nem hiszem, hogy ő ezt mondta volna.*
(57) *Nem tudom elhinni, hogy ez igaz legyen.*

6.1.5. A subjonctifot vonzó francia személytelen szerkezetek magyar megfelelőiben kötőmód és kijelentő mód egyaránt előfordul:

(58a) *Il est important que tu me comprennes.*
(58b) *Fontos, hogy megérts.*

(59a) *Il est temps que tu partes.*
(59b) *Ideje, hogy elutazzál.*

(60a) *Il est possible qu'elle soit actuellement à Venise.*
(60b) *Lehetséges, hogy most Velencében van.*

(61a) *Dommage que vous ne puissiez attendre.*
(61b) *Kár, hogy nem tud várni.*

(Ahol a magyar kijelentő módot használ, ott a mellékmondat tartalma valós, illetve lehet, hogy valós.)

6.2. Subordonnées relatives:

6.2.1. Ha a mellékmondat célkitűzést tartalmaz:

(62a) *Trouvez-moi un homme qui puisse être utile.*
(62b) *Keressen nekem egy embert, akit fel lehet használni.* vagy:
(62c) *Keressen nekem, egy embert, akit fel lehetne használni.*

A magyar váltakozva használja a kijelentő és a feltételes módot. Megjegyzendő, hogy ilyen helyzetben a francia beszélt nyelv sem használ subjonctifot.

6.2.2. Ha a főmondat kérdő, tagadó vagy feltételes szerkezetet tartalmaz, a magyar mindhárom igemódot használhatja:

(63a) *N'y a-t-il personne qui ait le courage de dire la vérité?*
(63b) *Hát nincs itt olyan ember, aki meg meri mondani az igazat?* vagy:
(63c) *Hát nincs itt olyan ember, aki meg merné mondani az igazat?* vagy:
(63d) *Hát nincs itt olyan ember, aki meg merje mindani az igazat?*

A francia beszélt nyelv ebben az esetben a conditionnelt részesíti előnyben a subjonctiffal szemben, sőt indicatifot is gyakran használ, ha a mellékmondat tartalmának realitását kívánja hangsúlyozni:

(64a) *Connais-tu quelqu'un qui pourrait m'aider?*
(64b) *Connais-tu quelqu'un qui pourra m'aider?*

6.2.3. Felsőfok vagy hasonló értékű kifejezés után:

(65a) *C'est la plus belle femme que je connaisse.*
(65b) *Ez a legszebb nő, akit ismerek.*

A magyar (akárcsak a francia beszélt nyelv) itt kizárólag a kijelentő módot használja.

6.3. Subordonnées circonstancielles:

6.3.1. Célhatározói mellékmondatokban:

(66a) *Il travaille beaucoup afin que son fils puisse continuer ses études.*
(66b) *Sokat dolgozik, hogy a fia tovább tanulhasson.*

A magyar ezekben a mondatokban mindig kötőmódot használ. Ez a kötőmód leggyakoribb előfordulási helye.

6.3.2. A következményes mellékmondatokban a magyar pontosan úgy viselkedik, mint a francia:

(67a) *Il fait si froid que je prends ma veste.*
(67b) *Olyan hideg van itt, hogy felveszem a zakómat.*

(68a) *Il ne fait pas si froid que je prenne ma veste.*
(68b) *Nincs olyan hideg, hogy felvegyem a zakómat.*

(69a) *Il travaille de façon que tout le monde est satisfait.*
(69b) *Úgy dolgozik, hogy mindenki meg van elégedve.*

(70a) *Il travaille de façon que tout le monde soit satisfait.*
(70b) *Úgy dolgozik, hogy mindenki meg legyen elégedve.*

6.3.3. Az okhatározói mellékmondatokban a francia a *non que, non pas que, ce n'est pas que* után használ subjonctifot. A magyarban az ezeknek megfelelő kötőszó a *nem mintha*. Ez pedig, lévén, hogy tartalmazza a *ha* szócskát, feltételes módot vonz:

(71a) *Non que je sois paresseux.*
(71b) *Nem mintha lusta volnék.*

6.3.4. A megengedő melékmondatokban a franciában automatikusan subjonctif használandó:

(72) *Bien qu'il écrive bien, je ne l'aime pas.*

(Megmagyarázni nem lehet, hogy miért. Nincs szó semmiféle „non-réel"-ről, hiszen ahhoz a tényhez, hogy ő jól ír, nem fér kétség). A magyar a kijelentő módot használja, de számos példában találunk kötőmódot is:

(73) *Noha jól ír, én nem szeretem.*
(74) *Egy csomó példát nem olvasok fel, legyenek még oly fontosak is.*
(75) *Mondjon bárki bármit, én tovább beszélek.*

6.3.5. A feltételes mellékmondatokban a francia a *si*-től különböző kötőszavak többsége után subjonctifot használ. A magyar vagy feltételes vagy kijelentő módot alkalmaz.

6.3.6. Az időhatározói mellékmondatokban az *avant que, jusqu'à ce que, en attendant que* kötőszavak után használ a francia subjonctifot. A magyarban a kijelentő mód mellett a feltételes mód is megjelenik:

(76a) *Mielőtt elmegyek, beszélni akarok veled.*
(76b) *Mielőtt elmennék, beszélni akarok veled.*

6.3.7. A korlátozást jelző mellékmondatokban a francia a *sans que* kötőszó után kötelezően subjonctifot használ. A magyarban a kötőmód és a feltételes mód váltakozik:

(77a) *Nem megy el anélkül, hogy meg ne mondja a véleményét.*
(77b) *Nem megy el anélkül, hogy meg ne mondaná a véleményét.*

7. A subjonctif mellékmondatbeli használatának áttekintése során csak két olyan esettel találkoztunk, amikor a megfelelő magyar szerkezet kizárólagosan kijelentő módot használ, amely valóságban végbemenő folyamat jelzésére szolgál. Az első és fontosabbik (mert jóval gyakoribb) a **6.1.3.** alatt tárgyalt csoport, amelyben a főmondat érzelmet kifejező igét vagy igei szerkezetet tartalmaz:

(78) *Örülök, Sajnálom, Fájlalom, Csodálkozom, Dühös vagyok,* stb. } *hogy késik.*

Ezek éppen olyan igék, amelyeknek használata már eleve feltételezi, hogy a mellékmondat tartalmazta tény realitás. Ahhoz a tényhez, hogy ő késik, nem férhet kétség. Ez a tény nekem örömet okoz vagy meglep, vagy éppen haragra gerjeszt. Ha örülök, csodálkozom vagy éppen dühöngök, akkor biztos, hogy ő késik, hiszen különben nem kelthetne bennem ilyen érzelmeket. Ezek az igék a mellékmondat igazságának preszuppozíciói, a Kiparskyék (1970) által factive-nak nevezett csoportba tartoznak. S miután a mellékmondat valóságban végbemenő folyamatot fejez ki, nyilvánvaló, hogy a magyar kijelentő módot alkalmaz.

Gondot okoznak viszont a *craindre* és az *avoir peur*, amelyeket hagyományosan ugyanebbe a csoportba sorolnak:

(79a) *J'ai peur qu'il ne vienne.*
(79b) *Félek, hogy eljön.*

Ez a főmondat egyáltalán nem preszuppozíciója a mellékmondat igazságának. Nem véletlenül lehet tehát a magyarban ehelyütt kötőmódot is szerepeltetni:

(80) *Félek, hogy elmész.* = *Félek, nehogy elmenj.*

Úgy véljük, hogy a félelmet kifejező igék nem helyezhetők az érzelmet kifejező igék csoportjába. Bizonyíték erre a *ne* explétif is, amely ebben a csoportban egyetlen más ige mellett sem fordul elő. Megjelenik viszont a **6.1.2.** csoportban az *empêcher, éviter* és *prendre garde* mellett. Ebben a csoportban van helye az *avoir peur*-nek és a *craindre*-nek. Sokkal inkább hasonló egymáshoz a

(81) *Je crains qu'il ne vienne.*
és a
(82) *Je voudrais empêcher qu'il ne vienne.*
mint a
(83) *Je crains qu'il ne vienne.*
és a
(84) *Je suis fâché qu'il vienne.*

A másik eset, ahol a magyar kizárólagosan kijelentő módot használ, a **6.2.3.** csoport:

(85) *Ez a legszebb nő, akit ismerek.*

Ezúttal is realitást fejez ki a mellékmondat, hiszen az a tény, hogy ismerem ezt a nőt, vitathatatlan.

8. A kontrasztív vizsgálat eredményeként összegzésül megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtanokban az igemódok leírása távolról sem kielégítő. A csak mellékmondatokban megjelenő, a valóságban végbe nem menő folyamatot jelző kötőmód fel nem ismerése azzal magyarázható, hogy formája az igekötő nélküli igék esetében egybeesik a felszólító módú alakkal:

(86a) Felszólító: *Arra kérlek, hogy daloljál.*
(86b) Kötő: *Nem tűröm, hogy daloljál.*

Ha a *hogy* kötőszó törlése agrammatikus mondatot eredményez, akkor van kötőmódú alakkal dolgunk:

(87a) Felszólító: *Arra kérlek, daloljál.*
(87b) Kötő: **Nem tűröm, daloljál.*

Igekötős ige esetén sokkal egyszerűbb a kötőmódot kimutatni, hiszen ott — a felszólító móddal ellentétben — az igekötő nem válik el:

(88a) Felszólító: *Azt mondtam, hogy menj el.*
(88b) (*Azt mondtam, hogy elmenj.)
(88c) Kötő: *Nem engedem, hogy elmenj.*
(88d) (*Nem engedem, hogy menj el.)

Országos Pedagógiai Intézet,
Budapest

Felhasznált irodalom

Bogdány Ferenc: *Francia nyelvkönyv a gimnáziumok IV. osztálya számára.* Bp., 1969.

Dezső László és W. Nemser. Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet: Horváth Miklós és Temesi Mihály (szerk.). *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás.* Bp., 1972. 13–44.

Grevisse, M.: *Le bon usage.* Duculot–Párizs, 1969.

Imbs, P.: *Le subjonctif en français moderne.* Strasbourg, 1953.

Kiparsky P. és C. Fact: M. Bierwisch és H. Heidolph (szerk.). *Progress in linguistics.* Hága, 1970. 143–173.

Lotz János. A kontrasztív nyelvészetről: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Bp., 1976. 326–327. (Eredetileg 1968-ban jelent meg angolul.)

Nickel, G. Kontrastive Sprachwissenschaft und Fehleranalyse: H. Moser és társai (szerk.). *Fragen der strukturellen Syntax und der kontrastiven Grammatik.* Düsseldorf, 1971. 210–217.

Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. és II. Bp., 1970. (Első kiadás: 1960 és 1961.)

Tompa József: *Kleine ungarische Grammatik.* Bp., 1972.

Péter Mihály

Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben

0. Minél régebbi múltra tekinthet vissza egy tudományág, annál nagyobb gondot kell fordítania fogalomrendszerének a kor általános tudományos követelményeivel, s kivált a rokon tudományszakok fejlődésével lépést tartó, folyamatos pontosítására, tökéletesítésére. A nyelvészeti stilisztikára e tekintetben bizonyos lemaradás jellemző. Noha e tudományág iránt az utóbbi évtizedekben világszerte megnőtt az érdeklődés, ami a szakirodalmi publikációknak már-már zavarba ejtő bőségében is megmutatkozik, a jórészben ókori tanításoktól örökölt stilisztikai terminológia „felújítása" mindeddig kevés általánosan elfogadott eredménnyel dicsekedhetik. Aligha akad, például, olyan stilisztikai, jelentéstani vagy szótani tanulmány, amely ne foglalkozna a szavak (illetve magasabb szinten: a nyelvi megnyilatkozások) érzelmi színezettségének, stílusértékének vagy expresszivitásának jelenségével. Ugyanakkor e terminusok használatában nagyfokú fogalmi bizonytalanság és önkény tapasztalható. Klasszikus példa erre Ballynak, a modern nyelvészeti stilisztika megalapítójának nevezetes francia stilisztikája, amely tárgyának meghatározásában sem különíti el egymástól e három fogalmat: „La stylistique étudie donc les faits d'expression du langage organisé au point de vue de leur contenu affectif, c'est-à-dire l'expression des faits de la sensibilité par le langage et l'action des faits de langage sur la sensibilité" (5, 16). Súlyosbítja a helyzetet, hogy a nyelvi valóságban e három szóban forgó jelenség — emocionalitás (affektivitás), stílusérték, expresszivitás — kétségtelenül szoros összefüggésben és kölcsönhatásban mutatkozik. Ez azonban nem menti fel a kutatót a feladat alól, hogy a nyelvi kifejezés e bonyolult összefonódottságban jelentkező komponenseit — éppenséggel összefüggésük jobb megértése érdekében — analitikus módon szétválassza. Dolgozatunkban e szétválasztásra, illetve a fogalmak nyelvészeti és szemiotikai szempontú megközelítésére teszünk kísérletet.

1. A XIX. és XX. század nyelvtudományára több-kevesebb módosulással az a felfogás jellemző, miszerint a nyelvnek két alapvető funkciója van: objektív intellektuális tartalmak á b r á z o l á s a és e tartalmak szubjektív értékelésének, a hozzájuk kapcsolódó érzelmi, akarati mozzanatoknak k i f e j e z é s e. Ez utóbbi többnyire az ábrázolással párhuzamos, kísérő funkciónak minősül. Találkozhatunk olyan nézetekkel is, amelyek a nyelvi érzelemkifejezést az emóciók k ö z v e t l e n megnyilvánulási formáival

(gesztusok, mimika) hozzák egy szintre (40, 280). E nézetek annak feltételezésére vezetnek, hogy az érzelemkifejezés a beszédben egy, az emberiség nembeli fejlődésének korábbi szakaszára jellemző, a nyelvtől minőségileg különböző, archaikus „természetes kód" segítségével történik, amelynek elemei ugyan a nyelvi elemekkel való huzamos együttélésük, összefonódásuk folytán többé-kevésbé „konvencionalizálódnak", lényegüket tekintve azonban különböznek a nyelvi jelek természetétől (lásd pl. 13); a voltaképpeni nyelvi jelekkel szemben a kifejezés archaikus kódjának elemei — a husserli jeltipológia alapján — indíciumnak (Anzeichen) tekintendők (40). Úgy vélem, ez a koncepció tükröződik — legalábbis közvetve — azon nyelvészek felfogásában is, akik az érzelmi-értékelő mozzanatokat kizárják a szavak jelentéstartalmának köréből (pl. 44, kivált a VI. fej., újabban 6, 31; 14, 78). Nem tekintjük itt feladatunknak e felfogás különböző változatainak taglalását. Csupán a kérdéskör újbóli átgondolásához, árnyaltabb megközelítéséhez kívánunk néhány szemponttal szolgálni.

1.1. A nyelv ábrázoló és kifejező funkciójának „széttartása" nyelvészeti vetülete a lelki jelenségek három nagy csoportja — gondolkodás, érzelem, akarat — mechanikus szétválasztásának a klasszikus pszichológiában (15, 65).[1] Az viszont nyilvánvalóan a logika és a nyelvtudomány többoldalú közös érdekeltségének következménye, hogy a lelki jelenségek nyelvi vonatkozásában a gondolkodás és a nyelv kapcsolata jutott domináló szerephez a kutatásban.[2] Éppen ezért érdemes felidéznünk Marx sokat idézett, de nem mindig pontosan értelmezett megállapítását: „A nyelv m a g a a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat" (24, 31). Marx eszerint a nyelvet a gyakorlati, valóságos t u d a t n a k, nem pedig — szűkebben értelmezve — a gondolkodásnak tekintette. E nagyon fontos körülmény nemcsak a nyelvészek, de többnyire a pszichológusok figyelmét is elkerülte. Joggal állapította meg Rubinstein: „A beszéd problémáját a pszichológiában általában a gondolkodás és a beszéd összefüggésében tárgyaljuk. Valóban, a beszéd rendkívül szoros kapcsolatban van a gondolkodással .... A beszéd mégis túllépi a gondolkodással való kölcsönviszony kereteit. Jelentős szerepet játszanak a beszédben érzelmi momentumok is: a beszéd a tudat egészével van korrelációban" (32, 632). Ha mármost a beszéd a tudat egészével áll korrelációban, akkor a nyelvi érzelemkifejezés szempontjából sem közömbös az érzelmek viszonya a tudat egyéb komponenseihez. „*Érezni* annyit jelent mint *involválva lenni valamiben*", állapítja meg „szociálantropológiai" tanulmányában Heller Ágnes (17, 138), majd így folytatja: „Az involváltság nem »kísérőjelenség«. Nem arról van szó, hogy cselekszem, gondolkozom, beszélek, információt szerzek, reagálok és mindezt az abban való involváltság »kíséri«,

[1] Nem egészen igazságos az a nézet, amely elsősorban Bühlert marasztalja el a kérdés kapcsán a nyelvészeti és pszichológiai szempontok felcserélésében (26). Helyesen mutat rá Sebeok, hogy Bühler nevezetes „Organonmodell"-jében a nyelvi jelet különböző a s p e k t u s a i n a k e g y s é g é b e n szemléli (39, 6). Az ábrázolás, kifejezés és felhívás funkcióinak mechanikus szétválasztása inkább jellemző Bühler követőire, így Trubetzkoyra és Lazicziusra is.

[2] Alighanem Bally volt az első a modern nyelvészetben, aki a legmélyebben ragadta meg a nyelvi ábrázolás és kifejezés dialektikáját mindmáig tanulságos és élvezetes nyelvészeti esszéjében (4). Lásd alább a **3.3.3.** pont alatt.

hanem arról, hogy az involváltság a cselekvés, gondolkodás stb. inherens alkotóeleme, valamennyi előzőben benne foglaltatik akár aktív, akár reaktív. Mint Wittgenstein írta: »Az elmondottban való részvétel ... átélt: magunkból ... mondjuk ki. Nem kíséri az elmondottat« (17, 140). Mindez persze nem jelenti az egyes komponensek teljes egybemosódását a tudat egységes folyamatában. „Az én fejlődésével (különösen a nyelv elsajátítása után) létrejön a cselekvés, gondolkozás és érzés differenciálódása. Imbecillis az az ember, aki nem tudja megkülönböztetni, mi az, amit cselekszik, mi az, amit gondol, mi az, amit érez, mi az, amit észlel ... Ugyanakkor — és ez ennek a folyamatnak a másik oldala — a differenciációval egyidejűleg létrejön a reintegráció is. Hogy a mi szempontunkból legfontosabbat említsük: maguk az érzések nem is differenciálódhatnának konceptualizálás (kognició) nélkül. Az én fejlődése tehát a funkciók differenciálódásával, egyszersmind állandó reintegrációjával jár" (17, 154—155). „Ahogy nincsen emberi érzés konceptualizálás vagy legalábbis a fogalmihoz való viszonyítás nélkül, úgy nincs gondolkodás ... érzés nélkül" (17, 158).

1.2. Az érzések konceptualizálása a nyelv vetületében az érzelmek kifejezésének interszubjektív érvényre emelésében, konvencionalizálásában jelentkezik. Vegyük szemügyre ebből a szempontból a nyelv olyan „par excellence" érzelemkifejező eszközeit, mint az intonáció és az indulatszók. Az intonációról már Jespersen megállapította, hogy az nemcsak „az érzések hőmérője" és „a hangulatok barométere", hanem egyúttal „a gondolatok legfinomabb acélból készült bonckése" is (18, 181). Ismeretes, hogy az intonáció az emberi érzések és hangulatok páratlanul gazdagon árnyalt skálájának megszólaltatását teszi lehetővé. De vajon indokolt-e tudatunk e csodálatos hangszerét valamely ősi, preverbális kód finomított változatának tekinteni? Nem helyes-e inkább azt feltételeznünk, hogy a nyelv intellektuális lexikai és szintaktikai eszközeinek fejlődésével szerves egységben és kölcsönhatásban csiszolódtak és finomodtak hangképzésünk regiszterei? Aligha férhet hozzá kétség, hogy, például, a hypotaxis vagy a mondat aktuális tagolásának történeti fejlődése az egyes nyelvekben a megfelelő intonációs eszközök kimunkálásával szoros kölcsönhatásban ment végbe. És vajon Sztanyiszlavszkij színésze, akinek negyven képzelt helyzetben kellett kiejtenie ugyanazt a két szavas mondatot *(Ma este)*, el tudta-e vonatkoztatni magát virtuóz produkciója során a mondat szemantikai „potenciáljától" (40, 279)? És az olyan nyilatkozatok, amelyekben „a természetes kód fölébe kerekedik az egyezményes jelrendszernek" (pl. a gúnyoros elmarasztalással ejtett *No, ezt ügyesen csináltad!)* létrejöhetnek-e olyan bonyolult intellektuális jelenségtől függetlenül, mint az irónia?

1.2.1. Az érzelemkifejezés azonban korántsem egyedüli funkciója az intonációnak, amely fontos grammatikai, sőt lexikai feladatokat is ellát (28). E sorok írójának orosz kérdő mondatok eszközfonetikai vizsgálatával sikerült igazolnia a még Peskovszkij által megfogalmazott ún. helyettesítés elvét, amely szerint minél intenzívebb egy nyilatkozatban valamely jelentés grammatikai eszközökkel való kifejezése, annál gyengébb benne ugyanazon jelentés intonációs kifejezése (egészen ez utóbbi zérus fokáig), és megfordítva, minél erősebb az intonációs kifejezés, annál gyengébb a grammatikai

(szintén a zérus fokig bezárólag) (27). Különben az ún. kérdő intonáció egyéb tanulságokkal is szolgál. A kérdő hanglejtés emelkedő jellege alighanem nyelvi univerzálénak tekinthető, s ez táplálhatja a feltételezést, hogy e jelenségben a figyelem felkeltésének, illetve a reakció kiváltására irányuló ösztönzésnek valamely ősi, nyelv előtti „természetes" eszközét lássuk. Ha ez így igaz is volna, az évezredek során ez az ősi „kérdő-jel" oly szervesen összefonódott az egyes nyelvek intonációs sajátosságaival, hogy ma már nehéz lenne a különböző nyelvek kérdő nyilatkozatainak valamiféle egységes intonációjáról beszélni. Például, az orosz kérdő nyilatkozatok bizonyos fajtáját „magyar füllel" nem is észleljük kérdésnek, noha a kérdő intonáció végső soron mindkét nyelvben az emelkedő hanglejtésen alapul (28, 134). Egyáltalán az a tény, hogy az idegen nyelvek intonációjának gyakorlati elsajátítása nagy erőfeszítéseket követel és többnyire mérsékelt sikerrel jár, az intonáció konvencionalizáltságának egyik frappáns bizonyítéka. Elméleti szempontból pedig nem kevésbé nyomós bizonyíték Karcevskijnek az a megállapítása, miszerint az intonációra is jellemző a nyelvi jel egyik alapvető tulajdonsága, a jel ún. aszimmetrikus dualizmusa. Ezen azt értjük, hogy a nyelvi jel és a jelölt tartalom sosem fedi egymást teljesen: ugyanaz a jel több tartalmat jelölhet, s ugyanaz a tartalom több jelben fejeződhet ki. A nyelvi jel tehát — legalábbis potenciálisan — egy szinonima-sor és egy homonima-sor metszéspontját alkotja (19). Ami mármost az intonációt illeti, egyfelől ugyanannak az intonációs típusnak, pl. a „figyelemébresztő" emelkedő hanglejtésnek többféle jelentése lehet (kérdés, mellékmondatok kapcsolása stb.), másfelől ugyanaz a tartalom (pl. a kérdés) intonációs és más nyelvi eszközökkel is kifejezhető (20). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az intonáció és a szavak közé szemiotikai szempontból egyenlőségjelet tehetünk. Az intonáció nem választható el a szavakból álló nyelvi megnyilatkozástól (Scserba szellemes megállapítása szerint az intonáció éppúgy nem képzelhető el szintaktikai egységek nélkül, mint az ablaknyílás fal nélkül 38, 4—5); másrészt az intonációnak viszonylag önálló jelentése van, amely a nyilatkozatok jelentésétől izolálható.

1.2.2. Az intonáció konvencionalizáltsága ellenében gyakori a hivatkozás állítólagosan idioszinkrétikus természetére. Kétségtelen, hogy az intonáció sokat „elárul" a személyiségről, de — tegyük mindjárt hozzá — nem többet, mint a beszéd egyéb egyéni sajátosságai a hangképzésben, szóhasználatban, mondatfűzésben. Megszívlelendő megállapításokat tartalmaz e kérdésről Sapirnek egy 1927-ben megjelent tanulmánya. Ebben figyelmeztet, hogy „egy adott társadalomban az egyéni intonáció csupán bizonyos határok között variálódhatik", minthogy „a társadalom reánk kényszerít bizonyos intonációs alakzatokat, bizonyos jellegzetes dallammintákat" (33, 123). Az adott nyelvközösségen belül érvényes általános normák mellett természetesen kialakulnak egyes társadalmi rétegekre, csoportokra, illetve kommunikációs szituációkra jellemző intonációs alakzatok, azaz stiláris normák. Gondoljunk, például, a „papos", „tanáros", „katonás" intonációra, nagygyűlések szónokainak hanghordozására, vagy akár a tömegkommunikációs műfajokon belül a sportközvetítések hangzó sztereotípiáira, a mesemondás jellegzetes dallamvezetésére, a hírek beolvasásának — földrengést és gyáravatást, vasúti katasztrófát és kitüntetések adományozását olykor már komikusan azonos regiszterben megszólaltató — „tárgyilagos"

hangnemére stb. Joggal állítja tehát Sapir, hogy „mindig a társadalmi normák egyéni variálódása a lényeges, nem pedig az egyén objektíve megfigyelhető viselkedése önmagában" (33, 128). Ez persze az intonáció tágabb, „nemzeti" sajátosságainak vonatkozásában is érvényes: „A személyiséget illetően téves következtetésekre juthatunk a hanglejtés alapján, ha nem vesszük figyelembe a nyelvközösség normáit ... Ha például egy japán anyanyelvű ember monoton hangon beszél, téves volna azt hinnünk, hogy az illető ugyanazt a személyiségtípust képviseli, mint egy ugyanolyan intonációt használó amerikai" (33, 124).

1.3. A „közvetlenül" érzelemkifejezőnek vélt nyelvi eszközök másik csoportjáról, az indulatszókról röviden az alábbiakat jegyezzük meg. E szavak bizonyos fokú elkülönültségére a szókincsen belül egyrészt olykor „rendhagyó" hangalakjuk utal (vö. *pszt! brr! pfuj! hm!*), másrészt jelentésük túlnyomóan — de nem kizárólag (vö. *kuss! hajrá!*) — emocionális tartalma. Ebből azonban még nem következik, hogy az indulatszók közvetlenül motivált indíciumok, a „természetes kód" csökevényes elemei. Mindenekelőtt nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a triviális tényt, amit Antal László így fogalmaz meg: „a különböző nyelvű népek másképpen jajgatnak, azaz más jellel jajgatnak" (3, 83). De nem csak erről van szó. A nyelvi jel aszimmetrikus dualizmusa az indulatszókra is érvényes: a *jaj* indulatszó nemcsak fájdalmat fejezhet ki, hanem kellemes érzéseket is (*Jaj de szép! Jaj de örülök!*), ugyanakkor a fájdalmat más indulatszókkal is kifejezhetjük (*hű! ó!*). Egyes erősebben konceptualizált indulatszók szinonima-sorokba illeszkedhetnek más indulatszókkal vagy nyelvi egységekkel: *kuss! pszt! hallgass! csönd!* Konvencionalizáltságukról tanúskodik toldalékolhatóságuk is; ilyen esetben az indulatszó névszói vagy — gyakrabban — igetőként viselkedik: *jaj-o-k, jaj-gat, jaj-ong, jaj-dul, hahó-zik, kuss-ol* stb. (1, 291).

1.4. Ami mármost az érzelemkifejezés egyéb lexikai lehetőségeit illeti, ezekkel kapcsolatban is létezik olyan felfogás, amely a nyelvi nyilatkozat emocionális és érzékelő mozzanatait az „egyezményes kódon" kívül álló, a nyelvi rendszerhez — „sensu stricto" — nem tartozó, kísérő jelenségként értelmezi. Ez a felfogás mindenekelőtt az emocionális-értékelő mozzanatok individuális természetét, változékonyságát, rendszerszerűtlenségét hangsúlyozza. Valóban, például a *macska* szó más érzelmi asszociációkat kelt egy olyan emberben, aki szereti a macskákat, és egy olyanban, aki ki nem állhatja azokat. Sőt, a szubjektív értékelésnek ez a különbözősége könnyen transzponálódik a szó metaforikus használatára is (amikor, például, *macskának* nevezünk egy szép fiatal nőt). Másképpen áll azonban a dolog a *cica* vagy *cicus* szavakkal, amelyeknek jelentésében a „pozitívan értékelő" (a szokásos szótári jelzettel: kedveskedő) mozzanat nem egyéni, hanem „interszubjektív" jellegű, azaz a magyar nyelvközösségen belül általános érvénnyel bír. Úgyszintén konvencionalizáltnak tekinthetők az ilyen szavak jelentésének pozitív, illetve negatív értékelő mozzanatai, mint *délceg, hűs* (vö. *hűvös*), *szellő, gebe, viskó, piszmog* stb. A teljesen egyéni és az egész nyelvközösség vonatkozásában érvényes érzelmi-értékelő jelentésmozzanatok között húzódik a korlátozottan társadalmi érvényű konnotációk széles skálája: olyan szavak, kifejezések tartoznak ide, amelyeknek jelentésében

az érzelmi-értékelő mozzanat csupán a nyelvközösség egy-egy rétegének, csoportjának, kisebb közösségének nyelvhasználatában érvényes. Előbbi példánkat folytatva: a régebbi időkben más volt a *szobacica* szó érzelmi-hangulati „aurája" a magyar vidéki kastélyok arisztokrata és dzsentri urainak nyelvhasználatában és más az őket kiszolgáló személyzetében. Más volt a *fajvédő* szó konnotációja a Horthy-Magyarország hivatalos publicisztikájában és más azok számára, akiket a „fajvédelem" előbb társadalmi egzisztenciájukban, utóbb puszta létükben is fenyegetett. Azonban az említetteknél jóval kisebb csoportoknak (munkahelyi kollektíváknak, iskolai osztályoknak, baráti társaságnak, családnak) is lehet saját konvenciója egyes szavak érzelmi-értékelő tartalmát illetően. Látjuk tehát, hogy a szókincsben, akárcsak az intonációban, az érzelemkifejező elemek egy része teljességgel konvencionalizált, azaz a nyelvi renszerbe tartozik (amit a jó szótárak minden esetben jeleznek is), más részük a nyelvhasználat többékevésbé kiterjedt szféráiban — nem ritkán a stiláris normák szintjén — funkcionál, ismét más részük pedig csak az egyéni nyelvhasználatra jellemző, és mint idioszinkrétikus jelenség kívül esik az „egyezményes kódon". Az érzelemkifejező elemek e három fajtájának szétválasztása nem mindig könnyű feladat, de gyakorlatilag (sőt, kísérletileg: lásd 36) lehetséges és elvileg szükségszerű.

1.4.1. Az érzelmi-értékelő mozzanatok kirekesztésének a szó jelentéséből oka lehet az a felfogás is, amely a szó jelentését a fogalommal azonosítja. E nézet csak a „tisztán" fogalmi jelölést (pl. az *örül, búsul, szeret* szavakban) tekinti az érzelmek „par excellence" nyelvi kifejezésének. Ez a felfogás nyelv és gondolkodás kapcsolatának szimplifikált értelmezésében gyökerezik, illetve a nyelvnek és annak e g y i k változatának — a „tudomány nyelvének" — téves azonosításában. A nyelvnek természetesen vannak olyan szavai, amelyeknek jelentése azonos a logikai fogalommal, ezek azonban a szójelentés speciális esetei, a nyelv intellektualizálódásának, egy hosszan tartó fejlődési folyamatnak vívmányai. Jól szemlélhető ez a folyamat azokban az esetekben, ahol ugyanazon szójel „köznapi" és tudományos fogalmi jelentése szembesül (pl. *tömeg, erő, valószínűség, információ).* Azonban a mindennapi nyelvben a szavak jelentéseinek (deszignátumainak) abszolút többsége nem logikai fogalom, hanem a valóság tudati tükrözésének sajátos, a nyelv által formát nyert egysége („Bewußtseinsbild" 37,46). E nyelvi-tudati egység jelölésére a nyelvtudománynak ez idő szerint nincs általánosan elfogadott terminusa; nevezhetjük „nyelvi képzetnek" („sprachliche Vorstellung" 2, 57), „nyelvi fogalomnak" („sprachlicher Begriff" 42, 178), „lexikai fogalomnak" („leksičeskoe ponjatie" 22, 74), de egyik elnevezés sem szerencsés. Bármelyiküket csupán annak hangsúlyozása mellett használhatjuk, hogy a szóban forgó nyelvi-tudati egység nem azonos sem a képzettel, sem a logikai fogalommal. A képzettől az különbözteti meg, hogy nem individuális és nem — legalábbis nem szükségképpen — szemléletes; a szemléletességet, plaszticitást bizonyos absztrakt jegyek, „fogalomszerű" kritériumok helyettesítik benne. A logikai fogalomhoz képest viszont a „nyelvi fogalom" az absztrakció alacsonyabb szintjét képviseli: nem tartalmazza denotátumainak valamennyi és kizárólag lényeges ismertetőjegyét (2, 57). Fontos különbség az is, hogy amíg a „nyelvi fogalom" mindig konkrét nyelvhez kötődik, azaz „nemzeti", addig a logikai fogalom, noha

különböző nyelvek különböző szavaiban manifesztálódik, lényegét tekintve „nemzetek fölötti" (22, 76).

1.4.2. A „nyelvi fogalom" tehát az individuális képzettől eltérően kollektív jelenség. Ez azonban nem mond ellent annak, hogy a „nyelvi fogalomra" a meghatározottság és bizonytalanság, stabilitás és labilitás sajátos egyensúlya jellemző. Az ember a valóságot megismerő tevékenységének folyamatában, mintegy saját élettapasztalatán átszűrve alakítja ki „nyelvi fogalmait". Ezért is tartalmazzák eredendően a „nyelvi fogalmak" a megismert valóság értékelésének, a valósághoz való viszonyulásnak mozzanatait. Az egyéni élettapasztalat alapján kialakított nyelvi jelentések társadalmi korrekciója azonban igen hamar, már az anyanyelv elsajátításának legkorábbi szakaszától kezdve működésbe lép: a felnőtt környezet folyamatosan a kialakult társadalmi konvencióhoz „igazítja" a kisgyermek bontakozó „nyelvi fogalmait". A családi környezet e fontos nyelvi nevelő funkcióját a későbbiekben az iskola veszi át: itt történik a gyermek felkészítése a logikai fogalmak befogadására. E folyamat kétségtelenül a gyermek világképének nagyfokú intellektualizálódásával, bizonyos jelentések emocionális tartalmának részleges vagy teljes kiürülésével jár (pl. ilyen szavak esetében, mint *tűz, kés, éjszaka, zivatar).* Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a kollektív „nyelvi fogalmak" elsajátításának folyamata egyoldalúan csak intellektualizálódást jelent. A korábbi, kiürült vagy visszaszorított emocionális tartalmak helyébe új, gazdagabb és árnyaltabb érzelmi-értékelő mozzanatok lépnek, s e folyamatban ismét csak nagy szerepet játszik a családi nevelés, az iskola és — nem utolsósorban — a szépirodalom.

1.4.2.1. A „nyelvi fogalmak" „kollektivizálásának", társadalmi szabályozásának, korrekciójának nem a nyelvi nevelés az egyedüli tényezője. Ebbe az irányba hat mindenekelőtt maga a mindennapi élet, a gyakorlat, a tapasztalás. Emellett fontos tényezője a jelentéstartalmak egységesülésének maga a nyelvi rendszer paradigmatikus és szintagmatikus viszonylataival, szinonima-soraival, jelentésmezőivel, képzési modelljeivel, amelyek kollektív asszociatív viszonyokat alakítanak ki a nyelvközösség tagjainak tudatában (34, 159). Végül, de nem utolsósorban a „nyelvi fogalmak" megszilárdulásának, pontosításának leghatékonyabb eszköze maga a beszédtevékenység, a szűkebb és tágabb értelemben vett kontextus, illetve szituáció.

1.4.3. Összegezésképpen leszögezhetjük azon álláspontunkat, miszerint a szó jelentésében mint az adott nyelvközösség által megformált kollektív tudati tartalomban a valóság visszatükrözésének és értékelésének mozzanatai szerves egységet alkotnak.

2. Térjünk át a stílusérték nem kevésbé vitatott fogalmára. Mint már említettük, a modern nyelvészeti stilisztika megalapítója Bally volt. Ő azonban a stilisztika tárgyát a nyelvi kifejezés érzelmi (affektív) oldalára korlátozta, s így a stílusérték és affektivitás fogalmainak azonosítása is mindenekelőtt az ő nevéhez fűződik. Igaz, Bally meglehetősen tágan értelmezte a nyelvi affektivitást, ide sorolva nem csupán a „természetes" érzelmi hatást keltő nyelvi eszközöket („effets naturels"), hanem azokat is, amelyek a nyelvi érintkezés különféle társadalmi tényezőit, szituációját idézik föl a hallgató

és/vagy a beszélő tudatában („effets par évocation"). Ez utóbbiak gyakorlatilag megfelelnek annak, amit mi stílusértéknek tekintünk; hangsúlyozni kell azonban, hogy a szóban forgó nyelvi eszközök nem minden esetben és nem szükségképpen affektívak. Például egy ilyen kifejezés mint *a bérlemény jóhiszemű jogcím nélküli használata* felidéz a hallgatóban egy bizonyos társadalmi kontextust, kommunikációs műfajt stb., de híján van — sőt, szükségképpen van híján — bárminemű emóciónak. (Azt persze nem tekintjük nyelvi ténynek, ha valakiben maga a jogi stílus kelt bizonyos érzelmi reakciókat).

2.1. Stíluson, amint azt egy korábbi dolgozatban kifejtettük, a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változatot értjük (31, 223). E tágabb értelemben vett kontextus nemcsak a társadalmi tevékenység fő nemeit és szféráit foglalja magában, hanem a nyelvi közlés műfajait is, továbbá a kommunikáció részvevőinek társadalmilag vagy más módon meghatározott viszonyát egymáshoz és még más, itt nem részletezett tényezőket is (29, 461). Ennek megfelelően a stílusérték a nyelvi megnyilatkozásoknak vagy egyes nyelvi elemeknek olyan „jelöltsége" [markedness], amely az adott nyelvközösség számára stilárisan releváns kontextusokra, illetve a nekik megfelelő stílusokra utal. A stílusérték tehát lényegileg más jelenség, mint a nyelvi kifejezés emocionális értéke. Ez azonban nem zárja ki a kettő között kétségtelenül fennálló kölcsönös összefüggést. Az egyes stílusok szempontjából ugyanis releváns lehet az affektivitás jegyének megléte vagy hiánya. Így a publicisztikai stílus [+affektív], a tudományos és hivatali stílus [−affektív], a mindennapi társalgás nyelve [±affektív]. Hasonlítsuk össze, például, a *garázda, garázdaság*, illetve *kéjeleg, kéjelgés* szavakat, amelyeknek „mindennapi" jelentése [+affektív], a [−affektív] értékű *garázdaság* és *(üzletszerű) kéjelgés* jogi terminusokkal.

2.2. Felvetődik mármost a kérdés, hogy része-e a stílusérték a jelentésnek? Véleményünk szerint nem. Az *étkezés, kajálás; ittas, részeg, mólés; elhunyt, meghalt, elpatkolt* szinonima-sorok tagjai nem jelentésükben, hanem stílusértékükben különböznek egymástól. Ha egy idegenforgalmi hirdetésben azt olvasnók, hogy „a részvételi díjban napi háromszori *kajálás* is benne foglaltatik", vagy a délutáni hírlap rendőrségi hírei között olyat találnánk, hogy „X. Y. jogosítványát a rendőrség *mólés* állapotban való vezetés miatt bevonta", s a halálozási rovatban arról értesülnénk, hogy „X. Y. nyugalmazott vállalati osztályvezető rövid szenvedés után *elpatkolt*", ez mit sem változtatna e közlemények jelentésén szokásos, azaz a stiláris normáknak megfelelő megfogalmazásukhoz képest. Más kérdés, hogy e nyilatkozatok a komikum, illetve a megbotránkozás erős affektív reakcióit váltanák ki az olvasókból. Ám ez az affektív hatás nem magukból a *kajálás, mólés* szavakból, hanem csupán nem megfelelő használatukból, azaz a stílusnormák megszegéséből fakadna. (Léteznek ugyanis olyan kommunikációs kontextusok, amelyekben a *kajálás, mólés* szavak használata úgyszólván normatív, jelentésük [−affektív]). Némileg bonyolultabb a helyzet az *elpatkol* ige esetében, amelynek jelentésében kétségtelenül van érzelmi-értékelő mozzanat (vö. a stilárisan jelöletlen *meghal* ige [−affektív] jelentésével). Az *elpatkol* ige eredeti jelentése '(gyorsan) eltávozik', elsősorban állatokra

vonatkoztatva használták, s így az „állat → ember" irányú metaforikus jelentésváltozás típusába tartozik akár a *pofa* 'arc', *zabál* 'eszik', *ugat* 'beszél' stb. Az ilyen szavaknál a jelentés affektív-értékelő tartalma szoros kapcsolatban áll a stílusértékkel, minthogy az értékelés erősen negatív (durva) volta csupán a kommunikációs kontextusok szűk körében tűri meg e szavak használatát. Ám az affektivitásnak és a stílusértéknek e szoros összefonódása sem teszi szükségtelenné e két fogalom megkülönböztetését.

2.3. Hogyan határozhatjuk meg mármost a jelentésen kívül álló stílusérték szemiotikai státusát? Van-e egyáltalán jelfunkciója vagy pedig csupán önmagát „jelzi" (mint ahogy, például, egy angol nyelvű megnyilatkozás „jelzi" azt, hogy angolul mondták vagy írták), ami természetesen nem jelfunkció. Nézetünk szerint a stílusértéknek v a n jelfunkciója, azaz jelentése, s ez nem más, mint a nyelvi megnyilatkozás k o n t e x t u s a e szónak fentebb körvonalazott értelmében. Ez a jelentés nyilván nem azonos a szó lexikai jelentésével, ami már abból is láthatól, hogy pl. a *kaja* és *srác* szavak lexikai jelentése különböző, stílusértékük viszont azonos. A kontextus és a stílus közötti viszony nem „természetes", hiszen a stilisztikailag releváns kontextusok száma és jellege nyelvközösségenként és történetileg változó. Ámde ugyanakkor ez a viszony bizonyos mértékben motivált, minthogy a stílus sajátosságait a kontextus kommunikációs igényei határozzák meg (pl. a hivatali stílus esetében a [—affektív], a publicisztikában a [+affektív] jelleget). Mindezek alapján lehetségesnek véljük, hogy a stílusérték szemiotikai státusát mint n y e l v i s z i m p t ó m á t határozzuk meg. E terminus használatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szemiotikában szimptómán általában olyan jeltípust értünk, amelyben jelölt és jelölő viszonya természetes oksági összefüggésen alapul (pl. egy betegség tünetei). A „nyelvi" jelzőnek éppen az a feladata, hogy figyelmeztessen: kontextus és stílus viszonylatában nem ilyen kauzalitásról van szó, hanem egyfajta funkcionális motiváltságról, a kontextus sajátos körülményei által támasztott kommunikációs feladatok célszerű és hatékony kielégítéséről. Ez a felfogás mindamellett nem zárja ki annak elismerését, hogy a stílusok kialakításában a kommunikatív motiváltság mellett egyéb, főként kulturális és szociálpszichológiai tényezők (hagyományok, presztízs szempontok, idegen hatások stb.) is nagy szerepet játszhatnak.

2.3.1. A stílusérték nyelvi szimptómaként való felfogása mellett szól az alábbi meggondolás is. Az újabb stilisztikai irodalomban nagy szerephez jut a stílus kvantitatív (valószínűségi) értelmezése. „A stílus valószínűségi fogalom" [„a probabilistic concept"], szögezi le Doležel (11, 10). Egy másik meghatározás szerint egy szöveg stílusán a benne foglalt nyelvi elemek kontextuális valószínűségének összessége értendő („The style of a text is the aggregate of the contextual probabilities of its linguistic items" 12, 28). Nos, a szimptóma éppen az a jeltípus, amely bizonyos valószínűségi mozzanatot is magában foglal. Újabban Sebeok hívta fel a figyelmet arra, hogy már a Port Royal logikusai, Arnauld és Nicole is különbséget tettek „biztos" és „valószínű" jelek között. (Pl. a légzés az állatoknál és az embernél az élet biztos jele; a nőknél a sápadtság viszont csak valószínű jele a terhességnek. 39, 9). Végül megjegyezzük, hogy a stílusérték nyelvi szimptómaként

való felfogása lehetővé teszi magának a stílusnak szimptómák szabályszerű konfigurációjaként, azaz nyelvi szindrómaként való meghatározását. Úgy véljük, ez a meghatározás adekvát szemiotikai értelmezése lehet annak a felfogásnak, amely a stílust a részletekben megnyilvánuló egységnek tekinti. („Wir sehen Stil als das in den Einzelheiten eines Werkes Übereinstimmende, die Einheit in der Vielheit, welche sich bei aller Variation im einzelnen gleichbleibt. Er ist ein durch verschiedene Werkschichten hindurchgehendes Kontinuum". 21, 15).

3. Aligha van a nyelvtudománynak még egy olyan kevéssé definiált, bizonytalan tartalmú, ám ugyanakkor széles körben, gyakran és meglepően „könnyedén" használt műszava, mint az expresszivitás. Ennek bizonyítására oldalakat tölthetnénk meg a különböző terminológiai szótárakból, tankönyvekből, lexikológiai, jelentéstani, stilisztikai munkákból vett idézetekkel; célszerűbb azonban, ha a különféle értelmezéseknek csupán fő típusaira fordítjuk figyelmünket.

3.1. Kiindulási pontnak ismét csak Ballyt vehetjük: a modern nyelvészetben alighanem ő volt az első, aki nagy figyelmet szentelt a nyelvi expresszivitásnak. Határozottan elkülönítette a nyelvi expresszivitást a nyelv objektív, „racionális", ábrázoló funkciójától, ám egyszersmind egyenlőségjelet tett expresszivitás és affektivitás közé. S minthogy Bally emellett, amint láttuk, a stilisztika tárgyát a nyelv affektív eszközeinek vizsgálatában látta, felfogása — számos maradandó értékű megállapítása mellett — végeredményben stílusérték, affektivitás és expresszivitás fogalmi egybemosódásához vezetett.

3.1.1. Az expresszivitás fogalmának szemiotikai megközelítése Bühler nevéhez fűződik (7). Ő, mint ismeretes, a nyelvi jelnek a jeladó viszonylatában megnyilvánuló funkcióját nevezte expressziónak (Ausdruck, kifejezés), szemben a tárgy, illetve a jelvevő vonatkozásában érvényesülő ábrázolás és felhívás funkciójával. Eszerint az expresszió tartalmazza mindazt az információt, ami a nyelvi megnyilatkozás magáról a jeladóról „elárul". Ámde a jeladóról nyújtanak információt az érzelmi-értékelő mozzanatok és részben a stílusérték is. Így a bühleri meghatározás sem oldja meg a három fogalom megkülönböztetésének problémáját. Említésre méltó Coteanu kísérlete a bühleri felfogás „egzakt" kifejezésére: eszerint az expresszivitás nem más, mint a „feladott" és a „kapott" közlemény közötti különbség (9, 168). Ez a meghatározás jól példázza azt az igazságot, hogy a kvantitatív kifejezhetőség nem egyedüli és nem is legfőbb ismérve a tudományos egzaktságnak; minden tudományágnak a maga „sui generis" egzaktságára kell törekednie. A „feladott" és „kapott" üzenet viszonya bonyolult pszicholingvisztikai, illetve szociolingvisztikai kérdés, amely aligha ragadható meg pusztán kvantitatív módon (lásd 8, 88). Egy rendőrtiszt maga is használhat argó szavakat és kifejezéseket a bűnöző kihallgatása közben, mintegy szándékosan „feltárva" stiláris kompetenciájának terjedelmét; a bűnöző azonban nem minden esetben képes „méltányolni" e nyelvi teljesítményt . . .

3.1.2. Végül megemlítjük az expresszivitásnak azt az igen tág értelmezését, amely a legkülönfélébb tudati tartalmak nyelvi megformálásának gyűjtő-

neveként használja e szót. (Lásd pl. egy német stilisztikai szótárban: „*Expressivität*, auch *Ausdruckswert*, *Stilwert:* mögliche Bezeichnung für die Summe aller begrifflichen und nichtbegrifflichen Merkmale eines Textes, z. B. assoziative Elemente, Appellfunktion, Emotionalität, Rationalität". 23, 48). Az *expresszivitás* terminusnak ilyetén lefoglalása magának a nyelvi kifejezésnek (megformálásnak) jelölésére nézetünk szerint szükségtelen és félreértések forrása lehet.

3.2. Amidőn kísérletet teszünk a nyelvi expresszivitás fogalmának az affektivitástól és stílusértéktől való elhatárolására, ismételten utalnunk kell a szóban forgó jelenségeknek a nyelv működésében megnyilvánuló szoros összefonódottságára és kölcsönhatására. Ám arra is utalnunk kell, hogy elméleti elhatárolásuknak már vannak bizonyos előzményei napjaink nyelvtudományában (25 és 43).

3.2.1. A természetes emberi nyelvnek van egy olyan, valamennyi más, mesterséges jelrendszertől megkülönböztető sajátossága, amelyet a különböző szaktudományok képviselői gyakran úgy emlegetnek mint a nyelvi jel „átlátszóságát" a jelentés vonatkozásában. Mit értsünk ezen? Minthogy a nyelv maga „a gyakorlati, valóságos tudat", s a nyelvi jelek semmi másra nem szolgálnak, mint tudati tartalmak jelölésére, a nyelvi jelölő (a szó) és a jelölt tartalom között sokkal szorosabb a kapcsolat, mint bármilyen más jelrendszer esetében. A nyelvi jelek használata során a jelek anyagi formája — ellentétben más jelrendszerekkel — nem tudatosodik bennünk autonóm jelleggel (35, 196—7). Más jelrendszerek (pl. a közlekedési jelzőtáblák) esetében a jelek autonóm jellege már csak azért is jobban kidomborodik, mert itt a jelentés — az ikonikus jeleket kivéve — anyagi hordozójától függetlenül, mintegy rajta k í v ü l, éppenséggel a nyelv, illetve a fogalmi gondolkodás közegében alakul ki. Ily módon a nyelvet kivéve valamennyi jelrendszer már „kész", azaz nyelvileg megformált jelentésekkel operál. A nyelvi jelentések viszont nem valamilyen más „nyelv" közegében alakulnak ki, s ezért válik a nyelvi jel „átlátszóvá" a jelentés vonatkozásában. „... le signe est comme transparent et la signification visible à travers lui", írja Delacroix (10, 20). Hasonlóan fogalmaz Urban: „Words are not only extrinsically expressive in that they express a reference to an object external to the word, but they conjure up, so to speak — make us live in some degree — the object itself" (41, 143—144). Ezt állítja a pszichológus Rubinstein is: „A jelentés anyagi, érzéki hordozója általában elmosódik és alig tudatosul; az előtérben normálisan mindig a szónak a jelentése áll" (32, 634). Ezt fejezi ki Russel aforizmája is, amelyet Komlev idéz: „A szavak arra valók, hogy más tárgyakkal foglalkozhassunk, mint maguk a szavak" (22, 11).

3.2.2. Van azonban e jelenségnek egy másik oldala. Az ember rendelkezik azzal a képességgel, hogy önmagát, így tudatát (nyelvét, gondolkodását stb.) is tudata tárgyává tegye. A nyelv vetületében ez többek között azt is jelenti, hogy a jelek „átlátszósága" ellenére is képesek vagyunk a jelentés anyagi hordozóját magától a jelentéstől bizonyos fokig „elidegeníteni". (Ennek triviális bizonyítéka a „megfelelő" szavak keresése beszéd vagy írás közben, egyik nyelvről a másikra történő fordításnál stb.). Nyelvi tevékenységünkre tehát egyfelől az jellemző, hogy figyelmünket rendszerint a nyelvi-

leg megformált jelentéstartalmakra összepontosítjuk, miközben e jelentések anyagi hordozói háttérbe szorulnak, „átlátszóvá" válnak; másfelől viszont bizonyos körülmények között maga a nyelvi megformálás, jel és jelentés kapcsolata nyomul figyelmünk előterébe. A nyelv használatának ez a kettős sajátossága a prágai iskolának a nyelvi kifejezés automatizáltságáról és aktualizációjáról szóló tanításában nyert először lingvisztikai megfogalmazást (30, 411).

3.3. Kíséreljük meg mármost a választ az alábbi kérdésekre: m i a funkciója a nyelvi eszközök aktualizációjának és h o g y a n megy végbe az aktualizáció?

3.3.1. Az első kérdés megválaszolásához látszólag távolról kell „nekifutnunk". Induljunk ki ismét a már többször idézett marxi tételből: „a nyelv maga a gyakorlati, m á s e m b e r e k s z á m á r a i s l é t e z ő, t e h á t a m a g a m s z á m á r a i s c s a k e z á l t a l l é t e z ő valóságos tudat" (kiemelés tőlem P. M.). A kiemelt rész az emberi tudatnak arra az alapvető antinómiájára utal, amelyet Heller az alábbi módon fejt ki részletesebben: „Az ember tudat nélkül születik. Nincs más tudat, mint az á l t a l á n o s t á r s a d a l m i t u d a t. Nincs privát nyelv, nincs privát fogalmi rendszer . . ." (17, 152). Az emberbe, midőn megszületik, „a nembeli-emberi egzisztencia elsajátításának f e l t é t e l e i vannak »információkként« betáplálva". Ezt nevezi Heller „néma nembeliségnek" (17, 151). „Ugyanakkor: minden, ami az embert valóban emberré teszi, tehát mindazok az információk, melyek nembeli életünket konstituálják, születésünk pillanatában k í v ü l v a n n a k az organizmusunkon, azokban az emberi viszonyokban találhatók, amelyekbe beleszületünk." Ez a születésünk pillanatában teljességgel rajtunk kívül létező nembeli lényeg, amely magában foglalja a nyelvet és gondolkodást is, a „voltaképpeni nembeliség" (17, 151). Születésünkkor tehát organizmusunk „néma nembeli". „Ugyanakkor egyedi rendszer, e g y e t l e n - s z e r v e s e g é s z. Csak magunkból kiindulva, csak ennek az organizmusnak a »felszerelésével«, ezt soha nem transzcendálva tudunk a világ felé fordulni" (17, 153).

3.3.2. Tudatunk ezen alapvető antinómiájának nyelvi vetületét Hegel ragadta meg, midőn leszögezte: a nyelv alapvető ellentmondása, hogy egyéni élményt kell kifejeznie, de csak általánosat tud kifejezni. („Die Sprache drückt wesentlich nur Allgemeines aus; was man aber meint, ist das Besondere, Einzelne . . . ." 16, 143). Ebből aztán meglehetősen pesszimista következtetést vont le gondolataink kifejezhetőségét illetően: ‚Man kann daher das, was man meint, in der Sprache nicht sagen" (uo.).

3.3.3. Hegel pesszimizmusát nem osztotta Bally, aki meglepő és mindmáig kevéssé méltányolt filozófiai érzékkel közelítette meg a kérdést *Le langage et la vie* című munkájában. Az ember társas lény [„animal sociable"], állapítja itt meg, s a nyelv az ember „társas ösztönének" [„instinct de sociabilité"] terméke. Ám az ember, noha társadalomban él, korántsem oly mértékben „szocializált", mint egyes állatfajok (pl. a méhek), minthogy egyéni ösztönei távolról sincsenek alárendelve vagy akár összhangban társas ösztönével; a kettő egyensúlya labilis. A nyelv az életnek ezt a sajátosságát

is reprodukálja, akár a többit . . . A nyelv fegyver, amelyet a beszélő azzal a céllal forgat, hogy személyes gondolatát rákényszerítse beszédtársára. A társalgás nyelvét egyfajta ösztönös és gyakorlati retorika szabályozza, amely a maga módján az ékesszólás eljárásait [„des procédés de l'éloquence"] alkalmazza, jobban mondva az ékesszólás kölcsönözte a mindennapi társalgástól ezeket az eljárásokat (4, 31—32). Azt a törekvést, amely a nyelvet megfelelő eljárások segítségével a cselekvés szolgálatába igyekszik állítani, Bally expresszivitásának nevezi (4, 26). Nézete szerint az expresszivitásra mindenekelőtt az jellemző, hogy természeténél fogva illogikus. Ha valaki „intenzíven" gondolkodik és gondolatait másokkal is el akarja fogadtatni, ezt csak a valóságnak — többnyire önmaga által sem gyanított — torzítása révén valósíthatja meg sikerrel. Erről tanúskodnak a nyelv leghétköznapibb fordulatai is. Nevetséges pleonazmus, például, a *saját szememmel láttam (je l'ai vu, de mes yeux vu)* kifejezés; logikátlan túlzás azt állítani, hogy valaki *szélsebesen szalad (courir comme le vent);* értelmetlen dolog mértéktelenséget tulajdonítani egy olyan minőségnek, amely lényegénél fogva nem lehet mértéktelen: *ez túlságosan igaz (c'est trop juste)* stb. Bally emellett hangsúlyozza, hogy a nyelvi expresszivitás valamennyi típusában jelen van a szubjektív, illetve affektív elemeknek legalábbis egy minimuma (4, 26—28).

3.4. Bally nézeteinek e vázlatos ismertetésével tulajdonképpen már erősen megközelítettük azt a felfogást, amelyet az alábbiakban fejtünk ki röviden.

3.4.1. Nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelvevő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja. Michel megfogalmazása a kiemelésben határozza meg az expresszivitás lényegét: „Das Wesen der Expressivität beruht auf einer gedanklich oder emotional motivierten Hervorhebung bestimmter Elemente oder Komponenten in der sprachlichen Realisierung einer Mitteilungsabsicht" (25, 140). Hasonlóképpen Zima is a feltűnőséget [„nápadnost"] tekinti az expresszivitás alapvető ismérvének (43 passim). Ezt a kiemelést, feltűnőséget a megszokottól, automatizálttól, a normától való eltérés idézi elő: „Diese Hervorhebung erfolgt durch Abweichung von der Norm" (25, 140). Amint azt már leszögeztük, a nyelvi expresszivitás a kifejezés hatékonyságának (effektivitásának) növelését szolgálja. Ez létrejöhet egyfelől tudati tartalmak újszerű nyelvi megformálásában, a valóság „újfajta látásmódjában" (ennek különösen a művészi nyelvhasználatban van óriási jelentősége), másfelől a kifejezés intenzitásában, érzékletességében, aszszociatív erejében. Bizonyos értelemben tehát az expresszivitást az egyéni tudat mint „egyetlen-szerves egész" eszközének, fegyverének tekinthetjük abban a harcban, amelyet a „voltaképpeni nembeliség" általánosított és konvencionalizált kifejezési lehetőségei ellenében folytat; ez teszi lehetővé, hogy az ember „kimondja azt, amit gondol". De ez csak egyik aspektusa az expresszivitás jelentőségének. A nyelvi kifejezés lehetőségeinek szélesítése, a kifejezés pontosítása, a nyelv állandó megújhodási képessége legalább annyira társadalmi érdek is, mint egyéni. Az expresszivitás a nyelv változásának, tökéletesedésének egyik fő mozgató rugója.

3.4.2. Éppen ezért a nyelv mindenkori állapotában fellelhetők olyan expresszív elemek, amelyek beépültek a nyelvi rendszerbe és többé-kevésbé huzamos ideig funkcionálnak abban. Michel „systembedingte Expressivität"-nek (25, 136), Zima „inherens expresszivitásnak" (43, 10) nevezi ezt a jelenséget. Az inherens expresszív elemek feltűnősége hangtani, lexikai, derivációs vagy grammatikai tényezőkön alapulhat, és mindenkor a megfelelő nem expresszív szinonimák viszonylatában nyilvánul meg. Így, például, a *csicsás* vagy *trottyos* szavak esetében az inherens expresszivitás a szokatlan hangalakon alapul (vö. nem expresszív szinonimáikat: *díszes*, *túldíszített*, illetve *roskatag* (öregember), *túl bő*, *nem feszes* (nadrág)). A *krákog*, *mekeg*, *nyekken*, *puffan* típusú hangutánzó szavakat viszont, minthogy általában nincsenek szinonimáik, csupán tágabb értelemben tekinthetjük expresszíveknek: feltűnőségük, érzékletességük a szókincs más elemeihez képest sajátos motiváltságukon (ikonikus jelfunkciójukon) alapul (43, 37). A szóalkotás területén az inherens expresszivitás feltűnősége a (rendszerint nem expresszív) képzési modellhez viszonyítva jelentkezik: pl. *potyadék*, *nyomoronc*, *szerkentyű*, *haspárti* (vö. *hozadék*, *újonc*, *csengettyű*, *kormánypárti*). Az ikerítés expresszivitása azonban, úgy véljük, elsősorban hangalaki természetű (*dimbes-dombos*, *gizgaz*, *irul-pirul*), amíg más összetételeknél (pl. *tenyerestalpas*, *sülve-főve*, *boldog-boldogtalan*) szemantikai mozzanatok is közrejátszanak.

3.4.3. Ez utóbbi példák átvezetnek az expresszivitásnak — még mindig a nyelvi rendszeren belül jelentkező — másik fajtájához, amelyet Zima „adherens expresszivitásnak" nevez. Jellemzője, hogy híján van a formális ismertetőjegyeknek és kizárólag szemantikai természetű. Olyan stabilizálódott jelentésátvitelek tartoznak ide, amelyekben a másodlagos jelentés expresszivitása nem annyira a szinonimák, mint inkább a nem expresszív elsődleges jelentéshez képest emelkedik ki. Ide sorolhatjuk, például, a korábban már említett „állat → ember" típusú átviteleket (*pofa*, *zabál*, *fülét-farkát behúzza*), valamint számos egyéb, főként metaforikus átvitelt (*rázza a hideg*, *szorítják a gondok*, *felbőg a motor*, *ordító gólhelyzet* stb.). De talán ide sorolhatjuk a grammatikai expresszivitás azon eseteit is, amelyek grammatikai jelentések átvitelén alapulnak: pl. a kijelentő mód felszólító értelmű használatát (*Itthon maradsz!*), a főnév fokozását (*X. még gazemberebb, mint Y.*), személyalakok cseréjét (*Értem? Dolgozgatunk?*), személytelen igék személyes használatát (*Fájok*), vonzatok felcserélését (*Érted haragszom*) stb.

3.4.4. Végül van az expresszivitásnak egy harmadik, rendkívül változatos és gazdag fajtája, amelyet Michel „sprecherbedingte Expressivität"-nek, Zima „kontextuális expresszivitásnak" nevez. Ennek két fő forrása: az egyéni „nyelvalkotó" tevékenység (az ún. hapaxok, pl. Vörösmarty „*tengervészes* éje", Ady „*ember-sűrűs* gigászi vadona", de a mindennapi nyelvi tevékenység gazdag alkalmi szó- és kifejezésalkotásai is), valamint a stiláris interferencia jelensége, amely többnyire a komikum vagy irónia célját szolgálja. (Lásd „a napi háromszori *kajálás*" fenti példáját vagy egy ilyesfajta közlést: „Tegnap *munkaebéden* vettem részt a barátommal egy kisvendéglőben; miután *kicseréltük nézeteinket a kölcsönös érdeklődésünkre számottartó időszerű kérdésekről*, taxiba ültem és *szállásomra hajtattam*".)

3.5. E háromféle expresszivitást nem választják el egymástól áthatolhatatlan falak. A kontextuális expresszivitás a másik két fajtának folyamatos és fő tápláló közege. Természetesen a mindennapi vagy művészi nyelvhasználatnak nem minden „leleménye" válik a nyelvi rendszer adherens vagy inherens expresszív elemévé. Különféle nyelvi és nyelven kívüli társadalmi tényezők hatásának bonyolult eredőjeként „tapad meg" egy-egy új elem a nyelvhasználat valamely szférájában vagy magában a nyelvi rendszerben. Ugyanakkor ellenkező irányú mozgás is megy végbe: a rendszer és az úzus expresszív elemei folyamatosan kopnak, fakulnak, „amortizálódnak", s végül kihullnak az idő rostáján. Gondoljunk, például, a mai *klassz csajok* és *menő fejek* őseire: a *delnők*-re, *snájdig* katonatisztekre, *bankfiúk*-ra, *jampecek*-re stb.

3.6. Az elmondottak — s kivált a szemléltető példák —, úgy vélem, meggyőzően mutatják az érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás szerves kapcsolatát a nyelv működésében. Valóban, az esetek nagy részében az expresszivitás a nyelvi közlemény érzelmi-értékelő mozzanatai kiemelésének szolgálatában áll. Úgyszintén nyilvánvaló stílusérték és expresszivitás összefüggése, hiszen a különböző kommunikációs kontextusok nem egyforma mértékben és módon kívánják, illetve engedik meg az expresszív eszközök használatát. Ám az expresszivitás nemcsak érzelmi, hanem intellektuális mozzanatok kiemelését is szolgálhatja. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amit Zima helyesen hangsúlyoz: az expresszivitás pszichikai korrelátumai között az a k a r a t i tényezőnek legalább olyan fontos szerep jut, mint az érzelminek. Kivált a művészi nyelvhasználat szférájában dominál az akarati tényező [„úsílí volní"], amely a nem mindennapi, nem elkoptatott nyelvi kifejezésre, a valóság újszerű megragadására irányul (43, 48—49). Michel fejtegetéseiben stílusérték és expresszivitás elhatárolása kap erősebb hangsúlyt. Így, például, a német *entschlafen* 'elhuny' és *verrecken* 'megdöglik' igéket a *sterben* 'meghal' expresszív szinonimáinak tekinti, minthogy az utóbbi ige által képviselt kifejezési „normától" eltérően többletinformációt hordoznak a halál módját, illetve értékelését illetően. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a három ige stílusértéke is különböző: ez a különbség azonban e szavak különböző kontextusokban való előfordulásának eltérő valószínűségét fejezi ki (25, 136—137).

4. Az affektivitás, a stílusérték és az expresszivitás a természetes nyelvi kommunikáció sajátos és meghatározó jellegű komponensei. Funkciójuk, státusuk és egymáshoz való viszonyuk további tisztázása jelentős mértékben segítheti egy korszerű és lingvisztikailag egzakt stilisztika fogalomrendszerének kialakítását.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Orosz Filológiai Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

1. *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Tompa József (szerk.). Bp., 1961.
2. Ammer, K.: *Einführung in die Sprachwissenschaft.* I. Halle/Saale, 1958.
3. Antal László: *A jelentés világa.* Bp., 1978.
4. Bally, Ch.: *Le langage et la vie.* Genf—Heidelberg, 1913.
5. Uő: *Traité de stylistique française.* Genf, 1951. 3. kiadás.
6. Brekle, H. E.: *Semantische Analyse von Wertadjektiven in William Caxtons Prologen und Epilogen.* Tübingen, 1963.
7. Bühler, K.: *Sprachtheorie.* Jena, 1934.
8. Chatman, S. The semantics of style: *Social Science Information* 6/4 (1967).
9. Coteanu, I. Possibiltatea și limitele formalizării în stilistică: *Probleme de lingvistică generală* 5. (1967).
10. Delacroix, H.: *Le langage et la pensée.* Párizs, 1930.
11. Doležel, L. A framework for the statistical analysis of style: L. Doležel és R. W. Bailey (szerk.). *Statistics and style.* New York, 1969.
12. Enqvist, N. E. On defining style: J. Spencer (szerk.). *Linguistics and style.* London, 1965. 2. kiadás.
13. Fónagy Iván. A stílus hírértéke: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1. 91—123 (1963).
14. Geckeler, H.: *Zur Wortfelddiskussion. Untersuchungen zur Gliederung des Wortfeldes „alt — jung — neu" im heutigen Französisch.* München, 1971.
15. Hartung, W. *Marxistische Sprachpragmatik als Hintergrund für die Erklärung stilistischer Phänomene = Wissenschaftliche Zeitschrift der pädagogischen Hochschule „Dr. Theodor Neubauer".* Erfurt/Mühlhausen. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 7/2 (1970).
16. Hegel, G. F.: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.* XIV/2 (1833).
17. Heller Ágnes: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete.* Bp., 1978.
18. Jespersen, O.: *Elementarbuch der Phonetik.* Berlin, 1912.
19. Karcevskij, S. Du dualisme asymétrique du signe linguistique: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1 (1929).
20. Uő. Sur la phonologie de la phrase: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4 (1931).
21. Kerkhoff, E. L.: *Kleine deutsche Stilistik.* Bern—München, 1962.
22. Komlev, G.: *Компоненты содержательной структуры слова.* Moszkva, 1969.
23. Krahl, S. és J. Kurz: *Kleines Wörterbuch der Stilkunde.* Lipcse, 1975.
24. Marx, K. és F. Engels *Művei.* III. Bp., 1960.
25. Michel, G. Stil und Expressivität: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 27/1—3 (1974).
26. Pazuhin, R. V. Учение К. Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем: *Вопросы языкознания* 1963/5.
27. Péter Mihály. Мелодика вопросительного предложения. *Studia Slavica* 1 (1955).
28. Uő. О некоторых вопросах интонации: *Annales Universitatis scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica.* 3 (1961).
29. Uő. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához: Imre Samu, Szathmári István és Szüts László (szerk.). *Jelentéstan és stilisztika.* Bp., 1974.
30. Uő. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészkör tanításában: *Nyelvtudományi Közlemények* 76 (1976).
31. Uő. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12. (1978).

32. Rubinstein, Sz. L.: *Az általános pszichológia alapjai*. I. és II. Bp., 1964. (Eredetileg 1946-ban jelent meg oroszul.)
33. Sapir, E. A nyelv mint személyiségvonás: *Az ember és nyelv*. Bp., 1971. (Eredetileg 1927-ben jelent meg angolul.)
34. Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1967. (Eredetileg 1916-ban jelent meg franciául.)
35. Schaff, A.: *Introduction to Semantics*. Varsó—Oxford—London, 1962.
36. Scharnhorst, J. Die emotionale Komponente der Wortbedeutung und Methoden zu ihrer Bestimmung: *Actes du Xe Congrès International de linguistes*. Bukarest, 1970.
37. Schippan, Th.: *Einführung in die Semasiologie*. Lipcse, 1975. 2. kiadás.
38. Scserba. L. V.: *Русские гласные в качественном и количественном отношении*. Szentpétervár, 1912.
39. Sebeok, Th. A.: *Six species of signs: some propositions and strictures*. Leuven, 1974.
40. Telegdi Zsigmond. A megnyilatkozás mint indícium: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11 (1976).
41. Urban, W. M.: *Language and reality*. London—New York, 1951. 2. kiadás.
42. Weisgerber, L. Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 15 (1927).
43. Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtiny*. — *Rozpravy Československé Akademie Věd. Řada společenských věd*. 71/16. Prága, 1961.
44. Zvegincev, V. A.: *Семасиология*. Moszkva, 1957.

Pléh Csaba

Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika

0. Jelen dolgozat célja nem Bühler nyelvelméletének részletes ismertetése és értékelése. Egyetlen szempontja annak elemzése, hogy milyen tanulságokkal szolgálhat ez a jó néhány évtizeddel ezelőtt a nyelvészet és a pszichológia határán keletkezett gondolatrendszer ma, amikor a pszichológia és a nyelvészet között különösen élénk kapcsolatok alakultak ki.

Bühler feleleventését speciálisan időszerűvé teszi, hogy az amerikai pszicholingvisztikának az az irányzata, mely a generatív nyelvtanhoz szorosan kapcsolódva fejlődött, az utóbbi évtizedben jellegzetes elődkeresési fázison megy át. Kezdetben álláspontjukat úgy állították be, mint radikálisan újat, minden korábbi elképzeléssel való szakítást. Az utóbbi időben azonban számunkra is világossá vált, hogy a nyelvi struktúrák és szabályok hangsúlyozása, az elementarizmus meghaladása vagy akár az innátizmus is — mind a generatív nyelvtan hatására központivá vált problémák a nyelv pszichológiájában — csupán a behaviorista hagyománnyal szemben jelentenek radikális szakítást.

Mai szemléletük elődjét többnyire Wundtban vélik meglelni, akinek a nyelvre vonatkozó számos fejtegetéséből a mondat egészleges felfogását, a külső és belső forma megkülönböztetését a mondatalkotásban, s a mondatmegértés aktív, a mondathoz szerkezetet rendelő felfogását emelik ki mint sok mai generativista gondolat előképét.[1] Valószínű, hogy ez az értelmezés sok mindent jogtalanul vagy legalábbis egyoldalúan „olvas bele" Wundtba.

[1] Lásd Wundt, 1900; illetve Gombocz ismertetésében: „A mondat lélektani szempontból tehát egyidejű és successív egész egyszerre: egyidejű, mert keletkezésének minden pillanatában egész tartalmával szerepel tudatunkban; successív, mert az egész tudat állapota pillanatról pillanatra változik, aszerint amint az egyes képzetek egymás után vonulnak el a tudat nézőpontja előtt" (Gombocz 1903, 49). — Legrészletesebben Blumenthal (1970) fejti ki ma ezt a Wundt-értelmezést, a nyelv és pszichológia kapcsolatáról szóló, bőségesen kommentált történeti olvasókönyvében, ahol a generatív nyelvtan mélyszerkezet-fogalmának hatására a wundti szimultán-szukcesszív átmenet a mondatprodukcióban szinte a mély szerkezeti derivació közvetlen analógjává válik. Wundt hasonló központi szerepeltetésére más átfogó igényű munkában lásd Bever (1971). Kísérleti munkájuk megalapozásaként pedig Bever, Lackner és Kirk (1969) egyenesen úgy értelmezi Wundtot, mint aki a belső (logikai) és a külső (asszociatív) viszonyok elkülönítésével és a mondatmegértés „aktív" modelljével a mai generatív nyelvtanon alapuló, a mély szerkezet elsődleges perceptuális szerepét hangsúlyozó kísérletek gondolati atyja lenne.

Számunkra ez itt most nem túlzottan érdekes; Karl Bühler szemléletében egy olyan — egyébként szinte minden kérdésben Wundttal élesen vitázó — lehetséges előfutárát szeretnénk bemutatni a modern pszicholingvisztikának, aki már a modern nyelvészet saussure-i fordulata után alkotott. Emiatt azután nemcsak számos ma központi szerepet játszó fogalmat vetít előre, hanem több kérdésben közvetlenül érinti a mai pszicholingvisztika végső koncepcionális problémáit vagy egyenesen túl is mutat azokon (pl. a l a n g u e - p a r o l e-probléma kapcsán).

Bühlert nemcsak azért érdemes feleleveníteni, mert a mai pszicholingvisztikai köztudatból — a három funkcióról szóló tanítást kivéve — meglehetősen elsikkadtak elméletének részletei,[2] hanem jelentős tartalmi okok miatt is. Bühler több évtizeden át formálódott nyelvelméletének legfontosabb mondanivalója ugyanis, hogy a nyelv kérdése a p s z i c h o l ó g i a e g é s z é n e k szemléleti problémáira adhat választ. Ő azonban a nyelv elemzése során — éppen ezért paradigma számára a nyelv — máig tanulságos módon megpróbálja elkerülni azokat a torzításokat az intellektualizmus és a „belső ember" felé, melyek a mai pszicholingvisztika jó részét gyakran jellemzik. Számára a nyelv éppen azért lehet mintája az egész pszichológiának, mert benne biológiai és szociális oldal, élmény, viselkedés és gondolat, módszertanilag pedig egyéni és társas valós, elválaszthatatlan egysége mutatkozik meg. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat viszonya, a nyelvi funkciók kérdése, a nyelvi mezőkről szóló tanítás mind ebbe az általános keretbe illesztve értelmezhetők Bühlernél: hogyan lehet meghaladni a klasszikus pszichologizmust és élménylélektant, a behaviorizmust és a „kultúrpszichológia" idealizmusát egyaránt a nyelv elemzésén keresztül.

1. Nyelvelmélet és nyelvpszichológia viszonya Bühlernél

Miért fordul a századunk húszas éveire már kitűnő kísérleti, gyermek és elméleti pszichológusként ismert Bühler a nyelvelmélet alapkérdéseihez? Miért nem elégszik meg azzal, hogy továbbra is megmarad a nyelvlélektan empirikus kérdéseinek tanulmányozásánál, a beszédmegértés vagy a gyermeknyelv elemzésénél? A fiatal Bühler a modern pszichológia egyik rövid életű, de következményeiben igen jelentős irányzatának, az ún. würzburgi iskolának a képviselőjeként kezdi pályafutását. Az irányzat egyik fontos jellemzője, hogy számos kérdésben döntő szerepet játszott a magasabb lelki jelenségekre vonatkozó szenzualista és asszociációs doktrínák megkérdőjelezésében a századelő európai pszichológiájában. Az irányzat képviselői például kimutatták kísérleteikben, hogy asszociációs feladathelyzetekben a személyek olyan élményekről számolnak be, melyek szerint a feladathelyzet egésze nehezen megfogalmazható „beállítódásokat" hoz létre bennük, vagyis az asszociációs teljesítmény nem egy atomista, elemről-elemre

[2] Az amerikai pszicholingvisztika tájékozatlansága Bühlerről egyébként szinte teljes. Blumenthal terjedelmes történeti olvasókönyve meg sem említi Bühler nyelvelméletét; a jelentősebb pszicholingvisztikai monográfiák közül csak európaiak említik, s azok is pusztán legtriviálisabb vonatkozását — a kommunikációs modellek között tárgyalják a hármas funkcióelméletet. Vö. Rommetveit 1968; Hörmann 1970.

elvnek megfelelően alakul; a gondolkodtató feladatok (pl. közmondás- vagy analógia-értelmezés) megoldása közben pedig felismerték, hogy a személyek beszámolója szerint a gondolkodás nem képszerű, hanem gyakran szemléletes élmények nélkül megy végbe.[3]

Ez a kutatási irány két fontos következménnyel járt a nyelvpszichológia számára: az egyik az anti-asszociácionista szemlélet. Különböző gondolkodtató verbális feladatok megoldásait elemezve maga Bühler vette észre, hogy a nem szemléletes sémák egy része tulajdonképpen nyelvi, „üres szintaktikai séma" a gondolkodásban.[4] Előrevetítve Bühler későbbi fejlődését azt mondhatjuk, hogy a nyelv szerkezeti vizsgálata az elementarizmuson való túllépés egyik lehetőségét ígérte, s ezzel új magyarázó elveket a pszichológia számára. A würzburgi kutatások másik következménye a jelentés, s ezzel a megértés szenzualista hagyományú képelméletét érinti. Ezzel a következménnyel Bühler megint csak világosan számolt a beszédmegértésről szóló egyik előadásában: a kifejezetten a beszédmegértésre — szavak és mondatok megértésére — vonatkozó szórványos önmegfigyeléses kísérletek szerint a megértést gyakran nem kísérik szemléletes élmények; különösen nem igaz az, hogy egy mondat értelme az őt alkotó szavaknak megfelelő képzetek egyenkénti felmerüléséből kombinálódna össze.[5]

Ezek a hagyományos nyelvpszichológián belül feloldhatatlan problémák indították el Bühlert azon az úton, hogy a hagyományosan pszichologista nyelvlélektan dilemmáiból kétfelé keresse a kivezető utat: a nyelvnek az asszociácionista elementarizmuson túlmenő rendszerszerűségében; s a jelentés nem egyéni mentális képként, hanem „objektív tartalomként" történő felfogásában (ez esetben ugyanis a jelentés „szubjektív vetülete" sem feltétlenül szemléletes kép).

A pszichológus Bühlert tehát éppen pszichológiai kérdések megoldatlansága viszi el a nyelv objektív rendszerének kérdéséhez. A nyelvelmélet axiomatikáját éppen azért próbálja meg kidolgozni, mert még nincsen részletesen kifejtve az az objektív nyelvelmélet, melyet a pszichológia is felhasználhatna.

A két évtized során formálódott a x i o m a t i k a, mely a legtöbbet köztudottan Saussure-nek és Husserlnek köszönheti,[6] nem alaptörvény-rendszer, hanem a tudományelmélet mintájára felfogott nyelvelmélet, mely logikailag elsődleges a nyelv empirikus kutatásához képest.[7] Tartalmát itt nem szükséges részleteznünk. Elég arra emlékeztetni, hogy négy legfonto-

[3] Vö. Külpe 1912.

[4] Bühler 1907, 1908. A *Sprachteorie* előszavában — Bühler 1934 — egyébként maga Bühler is úgy számol be ezekről a kísérleti eredményeiről mint nyelvelméleti gondolkodásának kiindulópontjáról.

[5] Bühler 1909. Bühler maga is világosan megfogalmazza, hogy ezek az eredmények a nyelvről az angol asszociácionizmus óta uralkodó „címkézős" és a jelentésre vonatkozó képelméleti felfogást kérdőjelezik meg, pontosabban éppen e pszichologista elképzelések pszichológiai relevanciáját.

[6] Bühler is több helyen szól ezekről a hatásokról, lásd 1934, Előszó; Husserl hatásáról lásd részletesen Dempe 1930; az egész korabeli logika és Bühler kapcsolatáról, elhelyezve az axiomatika történeti kialakulásában is vö. Krug 1929; Husserl egyébként maga is úgy vélte, hogy Bühler — Külpe mellett — az egyetlen pszichológus aki komolyan végiggondolta a *Logische Untersuchungen* pszichológiai következményeit. Vö. Holenstein 1973.

[7] Lásd erről Ströker 1969.

sabb tétele: a nyelv jelszerűsége; tevékenység (cselekvés) és rendszer (nyelvi mű) viszonyának tisztázása; a nyelv több osztályú rendszer koncepciója (fonológia, lexika és szintaxis szintjeivel); végül a hármas funkcióelmélet.

Az axiomatikából a mai pszicholingvisztika számára számos megfontolandót tartalmaznak a nyelvi rendszerre vonatkozó fejtegetések. Nemcsak az axiomatika elsődleges általában a nyelv empirikus kutatásához képest Bühler szerint, hanem a rendszer empirikus vizsgálata, a nyelvtan is elsődleges a nyelv pszichológiai kutatásához viszonyítva. Bühler számos helyen hangsúlyozza, hogy — a saussure-i *langue—parole*-elhatárolásnak megfelelően — a „beszédcselekvés vizsgálata előfeltételezi a nyelvi struktúra grammatikai vizsgálatát"; sőt a kísérleti nyelvpszichológiai kutatás legfőbb akadályának tulajdonképpen azt tartja, hogy nem áll még rendelkezésre egy részletes grammatikai leírás.[8]

Ez az elgondolás nagyon hasonlít a generatív nyelvtan álláspontjára. Chomsky és a generativisták számtalan alkalommal hangsúlyozták, hogy a nyelv szűk értelemben vett pszichológiai vizsgálata — szűk értelemben, hiszen mint jól ismert, tágab értelemben Chomsky maga a nyelvészetet is a humán pszichológia egy fejezetének tartja — előfeltételezi a beszélők által elsajátított, illetve használt rendszer absztrakt leírását, a generatív nyelvtant. Az elsődleges, kiinduló feladat mindig annak jellemzése, hogy mit sajátítunk el illetve használunk.[9]

Ez a párhuzam a generatív nyelvészet néhány megfogalmazása és Bühler felfogása között azonban nem pusztán filológiailag érdekes. Azért érdemes kitérni rá, mert Bühler teljes elmélete megoldásokat is javasol arra, hogyan kerüljük ki az ebből származó dilemmákat. Bühler világosan látja, hogy amikor a nyelvi szerkezetet valamilyen idealizációként fogjuk fel, akkor a pszichológus számára felmerül az a probléma, vajon jogosan tehetjük-e ezután a beszélő fejébe absztrakcióinkat. Az így felépített nyelvelméletnek szembe kell néznie a platonizmus vádjával.[10] A megoldást, ahogy ő maga nevezi, a „szolipszizmus meghaladását", abban keresi, hogy a nyelvben is egyszerre kell szemlélnünk a magatartás [Handlung] és a képződmény [Gebilde] oldalt, s a cselekvés és a képződmény között egy realizációs, megvalósítási viszonyt kell látnunk. Röviden ki kell térnünk ezekre a fogalmakra, hogy világos legyen, miért véli segítségükkel feloldani Bühler az absztrakció „fejbe vetítésének" problémáját.

Jól ismert, hogy nyelv és beszéd viszonylatában Bühler a saussure-i rendszert két elemből (langue-parole) humboldti inspirációra négy eleművé

[8] Bühler 1933a, 51—52; 1932, 121—122.

[9] Vö. pl. Chomsky 1968, 64; 1979, 43—53. — Katz 1973 fogalmaz talán a legélesebben: „Tudnunk kell, hogy milyen nyelvi tényeket tud egy beszélő, hogy megmondhassuk, miképp teszik képessé ezek a tények a kommunikálásra és hogyan sajátítja el őket: a nyelvi leírásnak meg kell előznie a nyelvhasználat és a nyelvelsajátítás kutatását" (298—299). Pszichológiai részről hasonló határozott megfogalmazásra lásd Miller, 1965.

[10] Bühler 1933a, 56 és 58. Érdemes megemlíteni egyébként, hogy részben pozitív felhanggal a generatív nyelvtan pszichológiai szemléletének értékelői is megfogalmazzák, hogy az általuk felvetett problémák egy jó része a platóni kérdésfeltevések felújításához vezet, pl. az absztrakt szerkezet elsődlegességének, vagy az asszociáció-ellenes kreativitásnak a hangsúlyozásával. Vö. Weimer 1973.

bővíti. A nyelv-beszéd probléma jellemzésének teljes kerete nála a következőképpen fest:[11]

	I.	II.
1.	beszédcselekvés	nyelvmű
2.	beszédaktus	nyelvi alakulat

ahol I. a szubjektív, II. az objektív, egyén feletti, interszubjektív oldalnak felel meg; 1. az alacsonyabb, 2. pedig a magasabb rendű szerveződésnek.

Nem szükséges elemeznünk e modell minden komponensét, néhol nem elég világos elhatárolásukat, vagy azt, vajon szerencsésen egyezteti-e Bühler Saussure-t és Humboldtot. (E kérdésben már Laziczius is igen kritikus volt.) A számunkra érdekes következmények a nyelvi tevékenység pszichológiai modellálásával kapcsolatosak. A generatív nyelvtanra építő pszicholingvisztika, mikor elfogadta az absztrakt rendszer s ezzel a nyelvtan primátusáról mondottakat, általában elfogadta az ezzel korrelatív kompetencia-performancia megkülönböztetést is. Ennek a megkülönböztetésnek azonban a pszichológus számára számos buktatója, nem tisztázott pontja van. Sematikusan fogalmazva a generatív nyelvtan — legalábbis dogmatikus formájában — úgy jár el, hogy amikor a rendszert jellemzi, eredményként egy olyan modellhez szeretne eljutni, mely a beszélő „fejében" levő ismereteket reprezentálja (ilyen értelemben modellje a kompetenciának a generatív nyelvtan). Eközben azonban hol azt hangsúlyozza, hogy ez a modell nem mond semmit azokról a tényleges mechanizmusokról, amelyek révén nyelvi tevékenységet végzünk, hol azt, hogy a nyelvtani modell rejtett mechanizmusokat türöz.[12]

A kompetencia-performancia fogalompárnak ezek a megoldatlanságai a kísérleti pszicholingvisztikában több lépcsőben kaptak kritikai visszhangot. A kezdeti lelkes elfogadás során a nyelvtant mint „ismeretet" helyezték a beszélő fejébe, s feltételezték, hogy a teljesítmény közvetlenül tükrözi ezt az ismeretet. Ezt olyan megoldások követték melyek a „mentális grammatika" és a nyelvészeti grammatika eltérését hirdetik. Ennek egyik empirikus alapja az, hogy pl. egy mondat megértésének nehézsége nincs mindig arányban a mondat levezetésének bonyolultságával. Elméleti szempontokból kiindulva pedig sokan megfogalmazták, hogy a kognitív irányulású pszicholingvisztikának egyértelműen folyamat-modellekre kell törekednie, s nem valamilyen semleges formában elképzelt „ismeret" mentális realitásának igazolására, vagyis a „kompetenciát" nem mint „ismeretet", hanem mint mechanizmust kell kezelnie.[13]

Bühler fogalmi keretében a generatív nyelvtan tradicionális felfogása úgy értelmezhető, mint amely pusztán a nyelvi alakulat (rendszer-) és a beszéd-

[11] Bühler 1933a. 1934; a magyar terminológiát Laziczius 1942-i munkájából vettem át.

[12] Vö. „Mikor arról beszélünk, hogy egy mondatnak bizonyos derivációja van egy adott generatív nyelvtan szempontjából, semmit sem mondunk arról, hogyan jár el a beszélő vagy a hallgató"; szemben ezzel, hogy „a generatív nyelvtan jórészt az aktuális vagy akár lehetséges tudatosságon messze túl levő mentális folyamatokkal foglalkozik" (Chomsky 1965, 9, illetve 8).

[13] Az első megoldásra lásd Watts 1970, a másodikra Bever 1970. A kompetencia-performancia pszicholingvisztikai vita összefoglalására pedig Pléh 1980.

cselekvés szembeállítását tartalmazza, mégpedig úgy, hogy elmossa a szubjektív-interszubjektív megkülönböztetést. A „nyelvi alakulatot" szubjektív „ismeret"-ként, mentális rendszerként fogja fel, az ezt megvalósító folyamattal (beszédcselekvés, performancia) szembeállítva. A bühleri modell egyik maradandó értéke éppen az, hogy megőrzi a szubjektív-objektív megkülönböztetést, mégpedig úgy, hogy a szubjektív oldalon nem az „ismeretet" hangsúlyozza, hanem a folyamatot, nem a „tudni mit", hanem a „tudni hogyan"-t. Ugyanakkor feltételezi, hogy az egyéni cselekvés a rendszerhez igazodik (innen a rendszer elemzésének logikai elsődlegessége), maga a rendszer viszont mindig az egyéni cselekvésekben realizálódik.

Ez az attitűd persze mai szemmel sok kívánnivalót hagy maga után. Bühler nem specifikálja például, hogyan irányíthatja az interszubjektív rendszer az egyén tevékenységét; — nem is álltak persze akkor rendelkezésre olyan explicit nyelvtani modellek, kivéve a Bühler által oly sokszor idézett fonológiát, amelyekkel kapcsolatban fel lehetett volna világosan vetni a „hogyan" kérdését; nem egészen világos az sem, hogy vajon az alacsonyabb-magasabb szint megkülönböztetés rejtetten nem ismét — ha nem is szubjektív-objektív, de — egyedi s absztrakt megkülönböztetését jelenti-e; s végeredményben nem realizációs viszony van-e az 1. és 2. szint között.

A generatív megközelítés és Bühler hozzáállásának eltérése mögött tulajdonképpen egy fontos, s történetileg tanulságos szándékbeli különbség rejlik. Bühler számára a nyelvi axiomatika egy jellegzetes pszichologizmus meghaladásának kísérlete; innen az absztrakt rendszer elsődlegességének, az interszubjektív-objektív oldalnak a hangsúlyozása. Ebben a modellben a pszichológia már meglevő elveinek nincs magyarázó szerepük: nem a nyelv tényeit vezetjük vissza pszichológiaiakra, hanem a nyelvi rendszerből merítünk pszichológiailag megmagyarázandó problémákat.[14] A generatív nyelvtan viszont az absztrakt rendszer hangsúlyozásakor éppen egy újfajta pszichologizmushoz tér vissza: olyan pszichologizmushoz, mely a nyelv absztrakt rendjében a behaviorista szemlélet által tagadott belső, mentális rendszer evidenciáját látja. Míg Bühler számára az absztrakt rendszer a pszichológián kívüli-felüli „rend" bizonyítéka, a generativista számára éppen a pszichológiai rendé.[15]

A mai pszicholingvisztikában a generatív nyelvtan hatására felvett kompetencia-performancia elkülönítésnek az ismeret-folyamat szembeállításon kívül egy másik kritikus vonatkozása is előtérbe került. Többféleképpen fogalmazható meg ez az ellentmondás, de mindenképpen arról van szó, hogy az eredeti fogalompár elhanyagolja a szociális szempontot, a nyelv kommunikációs eszköz jellegét, s ezzel párhuzamosan a rendszerhez képest magát a beszédtevékenységet esetlegesnek és rendszertelennek tételezi. Hymes ezt a problémát úgy jellemzi, mint „édenkerti szemléletet", olyan felfogást a nyelvről, melyben a tevékenység, a performancia szegényesebb,

[14] Vö. Bühler 1934; különösen I. 1. fejezet.

[15] Igen jól jellemzi ezt a problémát a generatív nyelvtanról szólva Telegdi (1972, 25): „az »interiorizált«, egy örökletes képességgel »belsővé tett« grammatika, e z a z e l m é l e t, az ő [ti. a beszélő] beszédaktusainak közvetlen alapja, ennyiben ezekkel szemben elsődleges. De ez nem változtat azon, hogy a nyelv legfeljebb a gondolatinak, nem a pszichikainak értelmében »mentális« valóság".

mint a rendszer, a kompetencia: „az emberi élet az eszményi, vele született erő jellegű kompetenciára és a tökéletes beszélőt-hallgatót a gyarló világba kitaszító, a tiltott alma megevésére hasonlító nyomasztó szükségre, a performanciára osztható fel".[16]

Labov pedig úgy fogalmazza meg ugyanezt a dilemmát, mint a nyelvészet saussure-i paradoxonát: „a nyelv társadalmi aspektusa [a rendszer P. Cs.] bármely egyén megfigyelésével vizsgálható, egyéni vonatkozása azonban csak a nyelv társadalmi kontextusban történő megfigyelésével", ennek tudható be azután, hogy a beígért „parole-nyelvészet" sohasem fejlődött ki.[17]

Az elméleti megoldás kereteit legvilágosabban talán Hymes fejti ki, amikor rámutat, hogy a szigorúan vett nyelvi kompetencia mellett fel kell tételeznünk egy kommunikációs szabályrendszert (s ennek elsajátítását is) — ez a „kommunikatív kompetencia" lenne a felelős a beszéd, az aktuális performancia szabályszerű jellegéért.[18]

Ma szinte kizárólag a szociolingvisztika részéről fogalmazódik meg programszerűen ez az igény a parole, a beszéd rendszerszerűségének kezelésére. Bühler rendszere, Saussure megkülönböztetéseiből kiindulva s azokat bírálva megpróbálta kezelni ezt a kérdést. Kiemeli, hogy szemben a saussure-i megközelítéssel, mely a beszédet lényegében valamilyen elszigetelt, individuális, esetleges jelenségnek tartja a jól definiálható nyelvhez képest, a beszéd is „rendszerszerűen" kezelendő, úgy, mint a célirányos emberi tevékenység egyik fajtája. Nála azonban a beszéd rendszerszerűségének kérdése — szemben az említett mai törekvésekkel — elsősorban p s z i c h o l ó g i a i kérdés. Bühler úgy véli, hogy a beszédcselekvést mint célirányos, rendszer- és szabálykövető tevékenységet kell felfognunk. (Egyenesen meg is mondja, hogy e kérdésben Saussure asszociatív pszichológiai doktrínájával nem ért egyet.) A rendszerszerűség a beszédben tulajdonképpen az emberi viselkedés szabályirányította jellegének egy alesete.[19]

2. Biológiai és kommunikációs szempontok Bühler axiomatikájában

Bühler egész nyelvszemléletén végigvonul az a gondolat, hogy a nyelv problémáját a jelhasználat szélesebb kontextusában kell elhelyeznünk. Az emberi nyelv a kommunikációs rendszerek sajátos fajtája; éppen ezért elemzésében nem a nyelv specifikusnak tartott „belső valóságából" kell kiindulnunk, hanem abból a felismerésből, hogy a jel-áramlás, a kommuni-

[16] Hymes 1978, 336.

[17] Labov 1979, 367—368.

[18] Érdemes megemlíteni, hogy ennek kapcsán — mikor a szélesebb, „kommunikatív kompetencia" fogalmát bevezeti — Hymes az eredeti fogalompár egy már említett kétértelműségére (mechanizmus-e a kompetencia) is rámutat, de ezúttal szociális szempontból: kompetencia és performancia szembenállása értelmezhető úgy is, mint m ö g ö t t e s és a k t u á l i s, de úgy is mint (mögöttes) nyelvtani és (mögöttes) teljesítmény szabályok szembenállása. (Hymes 1978, 345.)

[19] Bühler 1933a, 52—54. Érdemes megemlíteni, hogy Laziczius — Saussure álláspontját védve e kérdésben — világosan észreveszi ezt, s azt hangsúlyozza, hogy a beszédcselekvés és -aktus Bühlernél nem vehető Saussure értelmében „parole"-nak, mivel itt az egyéni variáció mellett a konvenciókövetés — „langue" elemek — is beleértődnek e fogalmakba.

káció a fejlett társas élet velejárója, s a nyelv, mint minden jelrendszer, a koordináció eszköze s így alapját tekintve szociális természetű.[20]

A jelszerűség társas voltának kiemeléséből fakad Bühlernél az állandó igényként emlegetett összehasonlító szempont, az a felismerés, hogy a nyelv megismerésében nagyon sokat tanulhatunk az állat, a gyermek s a kommunikációs zavarokkal küzdő, leépült nyelvi készségű beteg vizsgálatából. A modern etológiai kommunikációs kutatások fényében közhelyszerű tanácsoknak tűnhetnek ezek. A mai nyelvpszichológia és a generatív nyelvtan szempontjából érdemes azonban hangsúlyozni, hogy Bühler a társas szempontot úgy emeli ki, hogy közben nem tagadja az emberi nyelv specifikus jellegét, mint a funkciókról szólva még látni fogjuk. A generativisták s a hozzájuk csalakozó pszichológusok számára viszont az emberi nyelv specifikuma sokszor csak mint egy belső rendszer kérdése fogalmazódik meg, függetlenül a kommunikáció és a társas koordináció szempontjától.

Különösen világosan fejti ki Bühler a társas és kommunikációs szempontot *A pszichológia válságá*-ban. Wundt „kifejezés"-központú nyelv-felfogását bírálva rámutat, hogy Wundt elméletének fő hiányossága, hogy a kifejezés problémáját is kizárólag élménypszichológiai keretben tárgyalja; a kifejező mozgást — s ennek sajátos eseteként a beszédet is — csak az egyéni élmény s az azt kísérő mozgás relációjában vizsgálja. Pedig minden jelezési folyamat mindig feltételez egy vevőt is, a jelhasználat problémája csak az adó és vevő kölcsönös feltételezettségében vizsgálható. „A szemantika eredetét nem az individuumnál hanem a k ö z ö s s é g n é l keressük."[21] Minden társas élet lényege a kölcsönös vezérlés; ha e koordináció irányító pontjai nem találhatók a közös perceptuális mezőben, létrejön a kommunikáció, a jelzés. Ebben az értelemben mondható, hogy a „szemantika" nem melléktermék a közösségi létnek — mint azt az individuálpszichológiai kiindulás sugallná —, hanem konstituáló tényezője. Ennek a szabályozásnak különlegesen fejlett foka azután az emberi nyelv, ahol az eredetileg csak kifejező értékű jelek és a tárgyak és tényállások egymáshoz rendelése révén egy új értelmi dimenzió — s az ábrázoló funkció — jön létre, mely rendkívül megnöveli a nyelv teljesítőképességét az alacsonyabb rendű, pusztán kifejező rendszerekhez képest.[22]

Bühler felfogásának másik előremutató érdekessége, hogy a jelzést nemcsak a személyek közti koordináció eszközeként, hanem az individuális cselekvés vezérlésében is kulcs-szempontként emeli ki. Számos helyen szól arról, hogy a viselkedés komplexebbé válásának legfőbb jellemzője, hogy egyre bonyolultabb jelfunkciók irányítják. Másrészt az érzékelés példáján részletesen tárgyalja, hogy minden „belső reprezentációs" folyamat is kezelhető jelelméleti (kommunikációs) keretben. Az érzékletek részben mint „kiváltók" funkcionálnak: viselkedést irányítanak; részben azonban mint

[20] Bühler itt határozottan szembeállítja saját felfogását pl. Husserlével, mikor azt hangsúlyozza, hogy a szociális oldal, s nem a „belső aktus" kell, hogy a nyelv elemzésének kiindulópontja legyen. De elhatárolja magát az olyan klasszikus elképzelésektől is, mint Hermann Paulé, ahol a társadalmiság az egyéni pszichikus törvényszerűségekre mintegy „másodlagosan" épül rá. Vö. 1934, I. fejezet.

[21] Bühler 1927, 38.

[22] Bühler 1927, 4—7. A kontroll-rendszer felfogás jelentőségére Bühler elméletében lásd Garvin (1966) méltatását.

indíciumok, mint külső tárgyak jelei működnek, más esetben, s ennek alapesete a nyelv, mint szimbólumok. Az élmények — éppen a korban oly sokat emlegetett „intencionalitás", tárgyi vonatkozás értelmében — mindig jel-viszonyban vannak a tárgyakkal.[23]

Jól megvilágítható egy példán, hogy a kommunikációs és biológiai szempont és megfontolások milyen érvelésekre indítják Bühlert konkrét kérdésekben, például a nyelvi szintek problémájáról szólva. A fonémák, lexikai-értelmi egységek (morfémák) s a mondatok három szintjét elkülönítve hosszan meditál azon, miért kell egy ilyen trivialitást annyit hangsúlyozni. Bühler a zászlójelzések kontrasztív példáján mutatja meg, miért fontos a hármas tagolódás. A zászlójelzésekben is „fonéma"-szerű elemi jelekre épül a rendszer, melyeknek nincsen önálló jelentésük; ezekből jönnek létre az értelemmel bíró kombinációk. A kombinációk egyes részei azonban — eltérően a nyelv szavaitól — semmiféle értelemmel vagy tárgyi vonatkozással nem bírnak, ezért nevezi az ilyen rendszert Bühler egyosztályúnak. Ezzel szemben a természetes nyelv — s számos ráépülő rendszer, mint a logikai formanyelvek vagy a matematikai formalizmus — két osztályú rendszerek. Véges, korlátozott számú eszközzel végtelen számú kombinációt képesek létrehozni. Végső soron Bühler is a szintaxissal kapcsolja össze az emberi nyelv nyitottságát, produktivitását, hasonlóan a generativistákhoz.[24] Ezt a produktivitást azonban a generativistáktól eltérően, nem pusztán formálisan fogalmazza meg, hanem megpróbálja a nyelv eszköz jellegéből levezetni. Bár az érvelés meglehetősen teleologikus, mégis figyelemre méltó.

Két érv szól a két osztályú rendszer előnye mellett Bühlernél. Az egyik az interszubjektivitás. Az egy osztályú rendszer is lehet produktív, ez esetben azonban a jelhasználónak minden új helyzethez egy új, idioszinkrátikus kombinációt kellene kitalálnia. Másrészt az egy osztályú rendszer szinte végtelen emlékezetet tételezne fel a nyelvhasználóknál, hiszen számtalan új és új kombinációt kellene megtanulniuk. A két osztályú rendszer s a szintaxis megléte vezet oda, hogy a nyelv amellett, hogy interszubjektív, le is küzdi az emlékezet korlátait.

Hasonló típusú érveléseket a mai nyelvészetben is találunk, a „nyelv definiáló" jegyeivel kapcsolatban. Hockett például, mikor az emberi nyelv definiáló jellemzőiről beszél, ezek között kitüntetett szerepet tulajdonít a kettős tagolásnak. (Bár ezen ő a morféma-fonéma kettősséget érti.) Nála is fő szerepet játszik a tényleges helyzet fiktív-logikai megváltoztatása: ha nem ilyen többszörös tagolás lenne, akkor minden „formának" egészében különböznie kellene minden egyébtől. Hasonló érvelést használ Osgood is, s mindkettejüknél — Bühlerre emlékeztető módon — kitüntetett szerepet játszik az emlékezet ökonómiája, illetve az emlékezet szerepe az emberi nyelv általános jellemzőinek tárgyalásában.[25]

[23] Bühler, 1927, 68—82. Bühler az érzékelésnek ezt a „kommunikációs" felfogását egyébként Sprangerrel polemizálva fejti ki, aki szerint a klasszikus pszichológia hibája az lenne, hogy a szimbolikus aspektusra nem helyez hangsúlyt. Bühler ezzel szemben hirdeti, hogy komolyan végiggondolva „értelmetlen élmények" nincsenek, a pszichológus számára az élmények mindig jelszerűségükben érdekesek.

[24] Lásd főleg 1933a, C pont, illetve 1934, 1—0.

[25] Vö. Hockett 1963; Osgood 1979.

3. A nyelvi funkciók és a nyelvi mezők

Bühler egész nyelvelméletének legismertebb része a nyelvi funkciókról szóló tanítás. A bühleri modell lényege, hogy minden nyelvi jel egy hármas relációban működik, mivel — s itt Bühler nyíltan beismeri „tartozását" a platóni és a skolasztikus jelfogalomnak — közvetítést valósít meg három momentum: az „egyik" (személy), a „másik" és a „dolog" között. Ennek megfelelően beszélhetünk a közlés hármas funkciójáról: a jel viszonya a beszédaktust végzőhöz definiálja a kifejezés [Ausdruck] funkcióját; jel és dolog, illetve tényállás viszonya az ábrázoló funkciót [Darstellung] s végül a hang s a címzett viszonya a felhívást [Appel; Bühler korábbi terminológiájában: kiváltás — Auslösung] határozza meg. Ebben az értelemben mondhatjuk azután, hogy a nyelvi jel egyszerre indícium, szimbólum és szignál (felhívójel).

A funkciómodell értékeléséhez érdemes néhány szót fordítani arra, milyen korabeli álláspontokkal szemben fogalmazza meg e hármas modellt Bühler. Egyrészt, különösen a wundti szemlélettel szemben, világosan elemzi, hogy a kifejezésközpontú, szubjektivisztikus modell tarthatatlan a „másik", a vevő léte s a fentebb már elemzett koordinációs szempont miatt. Bühler a szubjesztivisztikus modellt — melyről ő is világosan látja, hogy az angol empirizmus „ideák jelei" koncepciójára vezethető vissza — két szempontból próbálja meghaladni.

Az egyik szempont „logikai-objektivisztikus": a nyelvi jelek nem egyszerűen „kifejeznek" valamilyen belső állapotot, hanem rajtunk kívül álló tényállásokat ábrázolnak. Éppen ez különbözteti meg az emberi nyelvet az egyszerűbb, csak kifejezéssel és felhívással jellemezhető rendszerektől. S a nyelvi funkciók tekintetében ez az alapvető, legfontosabb funkció, mely szemben az indíciumokon keresztül megvalósuló kifejezéstől „Ordnung"-jeleken keresztül valósul meg, s míg az indíciumok megértése közvetlen, addig az ábrázolás megértése „közvetett", hiszen a tárgyi tartalom rekonstruálásán alapul.[26]

A másik meghaladás, mely a „felhívó" funkciónak felel meg, szintén objektivisztikus, de inkább kvázi-behaviorista. A jelhasználat „oksági körét" elemezve Bühler, anélkül, hogy ismerné amerikai „megfelelőit", szinte pontosan a Bloomfield—Paul Weiss-féle sémát használja a beszéd viselkedésirányító szerepére. Valaki kinéz az ablakon, a „dolog", az ESŐ kiváltja belőle az *Esik* szót, erre a másik ugyanúgy kinéz az ablakon; a felhívó funkció szempontjából a jel mint α és β pszichofizikai rendszer (a két személy) összehangolásának eszköze fogható fel.[27]

Mai szemmel értékelve Bühler háromfunkciós elképzelésének jelentős pozitív tartalmaként fogható fel, hogy elvileg szemben áll három jellegzetes, a mai pszicholingvisztikában is sokszor visszatérő s egymáshoz kapcsolódó nyelvértelmezéssel. Egyrészt figyelmeztet arra, hogy a nyelvnek ne pusztán a „gondolatalkotó", intellektuális funkcióját vegyük fel. Ennek az

[26] Ebben az „logikai-objektivisztikus" hangsúlyban mint sok más helyen, Bühler nyíltan Husserlre, illetve általánosabban a német logika antipszichologikus megoldásaira, Fregére és Meinongra támaszkodik. — Lásd Bühler 1933a; 1934 Előszó. Figyelemre méltó, hogy évtizedek múlva, utolsó művében is az ábrázolás ilyen kitüntetett szerepét tartja modellje legfőbb értékének (Bühler 1960, 75).

[27] Bühler 1933a, Bloomfield felfogására lásd Bloomfield 1926; P. Weiss 1926.

intellektuális — ábrázoló funkciónak vezető szerepe van úgyan, de — legalábbis a Bühler által felhozott példákban, ha nem is egyértelműen — a kifejező funkció vele szembeállítva a nyelv emotív, a felhívó pedig a direktív-viselkedésirányító oldalát hivatott kifejezni. A modern pszicholingvisztika egy jó része vagylagos álláspontot foglal itt el: a generativisták az intellektuális-gondolatalkotó funkciót abszolutizálják.

Szemben áll azonban azzal a felfogással is — éppen az ábrázoló funkció deklarált „tárgyközpontúsága révén" —, mely az intellektuális funkciót valamilyen szubjektív „gondolatkifejezéssel" azonosítaná. A modern pszicholingvisztika inspirációitól viszont ez a típusú szubjektivizmus nem teljesen idegen.[28]

Végül szembeszáll Bühler — s igen nyíltan — minden radikális behaviorista felfogással is e modellben. A behaviorista sémák elégtelenségét éppen a j e l fogalma mutatja Bühler számára legjobban. Már a „felhívó" funkció értelmezéséhez sem elégséges ugyanis, ha a jeleket pusztán mint fizikai ingereket kezeljük a stimulus-reakció séma hallgatólagos előfeltevéseinek megfelelően. Amikor jelekről beszélünk, mindig fel kell tételeznünk azok valamilyen „értelmi" dimenzióját (azt, hogy valami önmagukon túlira mutatnak, utalnak), ami egy naiv behaviorista sémában nem kezelhető.[29]

A nyelvi jel mint fizikai inger nehéz beilleszkedése a behaviorista sémákba számtalan alkalommal „újra" megjelenik a hatvanas években a behavioristák és a generatív nyelvtant követő pszicholingvisták vitáiban a nyelv természetéről. A generativisták néha dogmatikusan egyenesen azt kérik számon minden nyelvelsajátítási és nyelvhasználati modelltől, hogy számot kell adnia a nyílt ingerben nem manifesztálódó mély szerkezet viselkedési relevanciájáról.[30]

A bühleri funkcióelmélet azonban nemcsak azért érdekes, mert felidézése módot ad párhuzamok felállítására a mai pszicholingvisztika egyoldalúságai s a hármas funkcióelméletben kifejtett polémiák között. Számos olyan vitatható s homályos pontja is van e megoldásként deklarált elméletnek, melyek máig tanulságosak éppen azért, mert arra utalnak, hogy pontosabban végig kell gondolnunk a funkciómodell konzekvenciáit.

Az egyik, már Bühler korában is sokak által vitatott kérdés, vajon s z ü k s é g v a n-e m i n d e n n y e l v i j e l h a s z n á l a t n á l m i n d h á-

[28] Legjellegzetesebb példája ennek, ahogy Chomsky 1975, 61—77. Searle-el vitázva védelmezi a nyelv kognitív funkcióit az interperszonális oldallal szemben.

[29] Bühler 1927, 42—47.

[30] A legjobban a Dixon és Horton (1968) szerkesztette kötet vitái — Garrett és Fodor, Bever, Osgood és Jenkins tanulmányai — mutatják ezt a törekvést ahol például a mondatszerkezet észlelési hatására, a beszéd percepciós átkódolására vonatkozó kísérletek úgy jelennek meg, mint amelyek megkérdőjeleznek a behaviorizmus elemezetlen ingerfogalmát, illetve az asszociációs nyelvi modelleket. Egyébként a behaviorizmus kiindulónak s magától értetődőnek tekintett „inger" fogalmának kritikus elemzése a nyelv kérdésén túlmenően is jelentős szerepet játszott a behaviorizmus modern bírálataiban. A kísérleti pszichológia oldaláról ezt a kritikát legvilágosabban Gibson (1960) fejtette ki. A másik jellegzetes immanens bírálatát e fogalomnak a modern etológia adta, amikor a lehetséges fizikai ingerrel a biológiailag releváns „kiváltó" inger fogalmát állítja szembe (vö. pl. Tinbergen 1976, 48—59.). Egyébként nagyon hasonló álláspontot képvisel „biológiai" szempontja révén Bühler is, mikor pl. azt elemzi, hogy már egy magatartás „harcként" való értelmezése sem „puszta" fizikalisztikus leírás, hanem teleologikus értelmezés, hasonlóan, ahogy egy hang nyelvi hangként sem csak fizikai mivoltában funkcionál. Bühler 1927, 46—47.

rom funkcióra? Bühler e tekintetben nem teljesen egyértelmű. Mint elemző bírálója, Dempe rámutat, sokszor úgy fogja fel a három funkciót, mint amelyek egy háromdimenziós „tér" koordinátáiként szükségszerűen jellemeznek minden nyelvi aktust, szükségszerű ismertetőjegyei minden megnyilvánulásnak. Más esetekben, különösen a modell első részletes kifejtésekor a mondatprobléma kapcsán, inkább azt az interpretációt engedi meg, hogy a három funkció közül legalább az egyiknek fenn kell állnia, s ebben az értelemben beszélhetünk kifejező, felszólító és ábrázoló mondatokról.[31]

Nem egészen egyértelmű az sem, ahogyan Bühler az ábrázoló funkció elsődlegességéről beszél. Tételszerűen hirdeti, hogy az „ábrázoló funkció . . . a domináló, s amennyire ma át tudjuk látni, az emberi nyelvben a specifikusan emberi",[32] azt azonban a későbbi, részletes nyelvelméletben nem fejti ki, vajon minden egyes megnyilatkozásnál az ábrázolás dominál-e. Ez teszi lehetővé olyan értelmezését, illetve kritikáját Bühlernek, ahol a másik két funkció is az ábrázoláson keresztül fog megvalósulni. Dempe monografikus részletességgel próbálja megmutatni, Husserlre támaszkodva, hogy az „igazi" nyelv esetén a nyelvi érzelemkifejezés és a felszólítás is visszavezethető egy ábrázoló normálformára, ahol a mondat mindig valamilyen rajtunk kívül álló dologra vonatkozva éri el kifejező, illetve felszólító hatását.[33]

Ezek az értelmezési bizonytalanságok nem mesterkéltek, hanem Bühler rendszerének inherens megoldatlanságaiból fakadnak. A hármas „organon" modell ugyanis kétféleképpen fogható fel. Egyrészt úgy, mint modell a nyelvi kommunikáció általános kereteiről, ahol van beszélő, hallgató és tárgyi tartalom, s a kifejezés, illetve a felhívás funkciója tulajdonképpen az empirikus egyéni beszélőknél végbemenő beszédprodukciónak, illetve megértésnek mint folyamatoknak lennének megfeleltethetőek.[34] Ha így értelmeznénk a modellt, akkor jogos az az interpretáció, hogy a másik két funkció, vagyis a beszédprodukció és megértés individuális folyamata mindig az ábrázoló funkción keresztül valósul meg. Ebben az értelemben igaz, hogy Bühler modellje is „intellektualisztikus" modell a nyelvről: a „kifejezés" minden, a beszélő fejében a beszéd mögött álló mentális tartalomnak, a „felhívás" pedig minden a hallgató fejében a beszéd nyomán keletkezett mentális tartalomnak felelhetne meg, s a Bühler-modell igazi újdonsága az lenne, hogy azt sugallja, hogy mindkettő az empirikus beszélőn túlmutató objektív tartalom segítségével valósul meg. Ezt az értelmezést, hangsúlyoznám még egyszer, Bühler nem fejti ki részletesen; nem tér vissza rá.

A funkciómodell másik lehetséges értelmezése, ha egy-egy nyelvi megnyilatkozás funkcióiként értelmezzük a modellt. Bühler példái ezt az értelmezést támasztják alá; mégpedig abban az értelemben, hogy a kifejezést szinte pusztán a beszélő érzelmi állapota és a beszéd megfelelésének értelmezi

[31] Bühler 1919; Dempe 1930. A három vonatkozás vagy dimenzió értelmezését lásd Black 1977, 250 és Elekfi, 1973, 75—77.

[32] Bühler 1933a, 121.

[33] Dempe 1930: Az eljárás lényege, hogy például a kérdés visszavezethető olyan ábrázoló „normálformára" mint „Kérdezem, hogy X".

[34] Jakobson 1972 jellegzetesen így értelmezi a bühleri modellt amikor a „teljes" kommunikációs modellel váltja fel. Lásd erről még Büky 1970.

(vagyis nem minden mentális tartalom és a jel között lenne „kifejezési" reláció), a felhívást meg szinte kizárólag mint viselkedésirányítást (nem a „megértés" általános analógjaként tehát). Ebben az értelmezésben a három funkció nem kötelezően jár együtt, hiszen nincs például minden megnyilatkozásnak kiugró affektív értéke.[35]

Mai szemmel nézve a háromfunkciós modell mindkét értelmezésében megmarad egy bizonyos intellektualizmus, bármennyire épp ez ellen küzd is Bühler. Ha ugyanis a mai beszédaktus-elmélet problematikája és fogalomrendszere felől vesszük figyelembe a modellt, akkor éppen az az oldal marad ki belőle, hogy a beszéd személyközi cselekvés. Hiszen az ábrázoló funkció nagyjából megfeleltethető a „lokúció" problémájának, a felhívás többékevésbé a perlokúciónak, de az illokúció nem találja meg helyét e modellben.

Úgy is lehetne interpretálni Bühler rendszerének ezeket a megoldatlanságait, hogy bár elvileg, mint láttuk, mindenhol a társas koordinációs szempont kitüntetett szerepét hirdeti, modellje sok kérdésben csak annyit ér el, hogy a szubjektivisztikus interpretációkkal egy objektivisztikus logikai álláspontot állít szembe. Nem sikerül azonban leküzdenie az „intellektualizmust", talán azért, mert nem állt rendelkezésére olyan elmélet, amely a nyelv cselekvés-oldalát megfelelően értelmezte volna. Ez a hiány újra világosan mutatja a performatív kifejezések különleges heurisztikus értékét az austini „nyelvi funkció modell" kialakulásában. Olyan problémákról ugyanis, mint a kérdő vagy felszólító mondatok igazságértéke már a Bühler korabeli logika is sokat beszél, megoldásokat is próbálnak adni ezekre. Többnyire azt hangsúlyozva — mint Dempe is —, hogy ezeknek is van ábrázoló szerepük (vagy igazságértékük), s a példákból nem derül ki a szerzők számára, hogy az igazságértékkel nem, vagy csak körülményesen jellemezhető megnyilatkozások az egész nyelvi funkció kérdést is új megvilágításba helyezhetik — a nyelv cselekvésértékére téve a hangsúlyt, a „puszta" információs oldal helyett.

A nyelv rendszeréről részletesen szólva fejti ki azután Bühler a nyelvi mezőről szóló elméletét. E részletes, számos etimológiai-nyelvtörténeti problémával alátámasztott fejtegetéseknek a mai pszicholingvisztika szempontjából van néhány maradandóan releváns mozzanatuk.

A nyelv Bühler szerint két mezőben funkcionál: az egyik a mutatómező, melynek jellegzetes nyelvi eszközei a „szignálként" (peirce-i terminológiával azt mondhatnánk, indexként) működő, jelentésüket a helyzetből elnyerő deiktikus elemek (*itt*, *én*, *most*, *az* stb.). Ez a mutatómező a hétköznapi nyelvhasználatban nem valamiféle „csökevény", hanem szükségszerű része annak. Ha nem lennének deiktikus jelek s mindenre „névvel"

[35] Különösen világos ez az *Ausdruckstheorie*-ban (Bühler 1933b). Érdemes egyébként emlékeztetni rá, hogy az emocionális kifejezőérték szempontjából ez a felfogás lényegében a husserli indícium probléma (Husserl 1922, 23—61; lásd még Telegdi 1976) felhasználása, másrészt hogy a kifejezésről szólva Bühler a kor sok más nyelvi funkció elképzelésével párhuzamosítható. Például Paulhannal (1929), aki a nyelv két funkciójáról beszélve szintén az „intellektuális" és affektív (szuggesztív) funkciót különíti el egymástól, vagy Heinz Wernerrel (1932), aki a hangfestésben, metaforában a nyelvben működő fiziognómiás affektív momentumok példáját látja; Bühler (pl. 1932, III. fejezet; 1933c) sokat polemizál Wernerrel, éppen az affektívvel szembeállított ábrázoló funkció védelmében, magukat az affektív elemeket azonban ő is elismeri. — Elképzelései természetesen olyan mai felfogásokkal is rokoníthatók, mint Fónagy Iván (1966) „kettős kódolási" modellje.

(szimbólummal) kellene utalni, nagyon megnehezedne a kommunikáció. Nem helyes az a felfogás, mely a logikának a mutatószavakra vonatkozó kritikáját kiterjeszti a természetes nyelvhasználatra is. „Hol van az megírva — kérdezi Bühler —, hogy az interszubjektív megértés a dolgokról . . . csak egy módon, név-szókkal [Nennwörter], fogalmi jelekkel, nyelvi szimbólumokkal lehetséges."[36]

A mutatómező jelei elsődlegesen az észlelés közös irányítását biztosítják, másodlagosan azonban összekapcsolódnak a nyelvi szimbólummezővel is. Megjelenik a nem-jelenlevő dolgokra utaló deixis [Deixis an Phantasma], illetve a szituációtól függetlenedő nyelvi műben a szintaktikai anafora is mutatójelekkel valósul meg, ezek azonban már nem a „helyzetre", hanem a nyelvi kontextusra utalnak.

A mező másik fajtája a nyelvben a szimbólummező, melynek specifikus alkotóelemei a fogalomszó-szimbólumok. Ezek nem a szituációhoz kapcsolódnak, hanem nyelvi kontextust teremtenek; s a skála végső pontján — Bühler részletesen elemzi az átmeneteket — olyan mondatokban funkcionálnak, melyek teljesen elválnak a kontextustól, mint például a matematikai tételek.

Miért érdemes ma is felemlegetni a kétféle mező koncepcióját s a közöttük levő átmeneteket? Bühler számára ez a kettősség a szemléletes és az absztrakt mozzanatok egységét képviseli a nyelvben. Az elképzelést az teszi relevánssá máig, hogy a mai kísérleti pszicholingvisztika jó ideig úgy kezelte a nyelvet, mint amelyben csak a szimbolikus-szinszemantikus vonatkozás az érdekes. Még saját kísérleti anyagaik összeállításakor sem vették észre, hogy önkéntelenül is figyelembe veszik a deiktikus konvenciókat, pl. amikor emlékezeti vagy megértési kísérletekben szinte kivétel nélkül múlt s nem jelen idejű mondatokat alkalmaznak.

Bühler felfogása a kétféle mezőről, átmeneteikről, illetve arról, hogy a deiktikus mozzanatok szinte mindenhol jelen vannak, arra a tágabb szemléletre hasonlít, melyet a tényleges beszéd elemzésével foglalkozó szociolingvisták, illetve legvilágosabban az etnometodológusok és Goffman képviselnek. Az egész etnometodológiai irányban azt az alapproblémát, hogy mindig igen bonyolult értelmezési rendszerek funkcionálnak a mindennapi életben, s így a nyelvi megértésben is, éppen a deixis állandó jelenlétével illusztrálják. Garfinkel például egyenesen a szociológiai tudományos okoskodásban mutat rá az indexikus kifejezések mindenhol jelenlétére (vagyis hogy a szociológiai érvelésben mindig vannak olyan kifejezések, melyekről „feltételezzük", hogy a hallgató be tudja őket tölteni saját társadalmi tapasztalatai alapján). De az is jól ismert, hogy milyen nagy szerepet játszik pl. az anafóra és a nem anaforikus névmáshasználat elemzése az empirikus szociolingvisztikában, különböző beszédhelyzetek vagy ökonómiák összehasonlításában.[37] Bühler felfogása ebből a szempontból úgy értelmezhető, mint korai átfogó törekvés a rámutató és a „szimbolikus" aspektusok szerves együtt-kezelésére a nyelvben.

Másrészt a mező fogalma Bühlernél a nyelvelmélet egészséges, holista szempontjait is képviseli. Egy-egy „zárt" szimbólummezőben az egyes ele-

[36] Bühler 1934, 105.

[37] Az első kérdésre lásd Garfinkel 1978; Goffman 1974, 496—559; a másodikra pl. Hawkins 1968; vagy Rochester és Martin 1977.

mek értéke csak a többihez viszonyítva érvényes, a mező e g é s z e dominál a részek felett. Így például a részletesen elemzett esetrendszernél „a gondolati modell az Akció . . ., mely alá be kell sorolni egy tényállást . . ." s ebből származnak az alapvető esetek: a mező az emberi cselekvés gondolati sémájára épül.[38]

4. A nyelv mint paradigma a pszichológia dilemmáinak feloldására

Bühler nyelvelméletének talán legátfogóbb és máig legtanulságosabb vonatkozása az, hogy — mint erre már közvetve a korábbi fejtegetés is utalt — számára a nyelv elemzése annak önálló értékén túl, egyben kiutat biztosíthat a pszichológia nagy dilemmáinak feloldásához. Polemikus munkája, *A pszichológia válsága*, mely ezt a felfogást kifejti, abban az időben fogalmazódott, amikor a klasszikus élménytani kísérleti pszichológia belső ellentmondásai (pl. az önmegfigyelés ellentmondó eredményei), illetve a pszichológiai kutatás horizontjának kitágulása (az állat-, gyermek-, klinikai, kulturális pszichológia megjelenése) révén egy olyan megosztottság jött létre a pszichológiában, mely ellentétes feltevéseket alakított ki a pszichológia tárgyára vonatkozóan.

Bühler látszólag pusztán a „józan eklekticizmus" talajáról próbálja feloldani a dilemmát, úgy, hogy megkísérli leleplezni az egyes irányzatok kizárólagossági igényét: „Ha valaki egy új témát vet fel, miért kell a szomszédját tudományosan kisebbrendűnek jellemeznie? A pszichológia nagy házában mindenki számára van hely; az egyik a manzárdból az értékek mennyboltjára irányíthatja távcsövét, mások legalább a pszichofizika pincéjét követelhetik maguknak, míg a falak arra hivatottak, hogy az egészet a dolgok oksági rendjébe állítsák be."[39]

Nemcsak ilyen udvarias, liberálisan megengedő okokból nem tolerálja azonban Bühler azokat a törekvéseket, melyek a pszichológia egy aspektusából kiindulva ki akarják sajátítani az egészet. Az egyoldalúságok s a válság mögötti végső ok az, hogy az egyes fontosabb iskolák mind csak a lelki élet egyetlen aspektusát ismerik fel (s el). A behavioristák a viselkedést, a klasszikus német pszichológia az élményeket, míg a Dilthey—Spranger elindította megértő pszichológia csak „az objektív szellemi képződményeket". A nyelv elemzése azonban — s itt Bühler meglehetősen részletes kritikai elemzést végez a korábbi nyelvelméletekről — azt mutatja, hogy ennek „kezeléséhez" a három oldalt együttesen kell figyelembe vennünk, nem pusztán a tolerancia miatt, hanem mert egyébként nem értjük meg a nyelv lényegét. A nyelvnél feltárt három funkció egyben kritikáját is adja a csak egy aspektust kiemelő p s z i c h o l ó g i a i irányzatoknak. A viselkedés nem egyszerűen „viselkedés" a szó fizikai értelmében, melyet a fizikai ingerek váltanak ki, hanem „értelmes", „teleologikus" viselkedés, melyet puszta fizikai létüknél többként funkcionáló jelek irányítanak. Az élmény

[38] Bühler 1934, 251. Bühlernek általánosságban is nagy szerepe volt az egészleges elv érvényre juttatásában a pszichológiában (lásd Kardos 1974, 28—29); nyelvelméletének ezt az oldalát Garvin (1966) elemzi. A mező Bühler-féle felfogásának kiterjesztett nyelvészeti alkalmazására Elekfi, 1973 nyújt jó példát.

[39] Bühler 1927, 142.

sem „értelmetlen" elsődlegesen, hanem tárgyi vonatkozásokkal bír, jelek közvetítik. Ugyanakkor az „objektív szellemi képződmények" világa sem valami egyén feletti objektív szellem megnyilvánulása, hanem a koordináció különleges formája, az emberi nyelv által létrehozott képződmény, melyhez azután viselkedésünk igazodik.

Bühler kvázi-szillogisztikus formában fejti ki, milyen következményei vanak a nyelv elemzésének a pszichológia egészére nézve: a nyelvelmélethez mindhárom aspektus kell; a nyelv a pszichológia számára is érdekes; tehát a pszichológiában legalább egy téma van, mely megköveteli e három aspektus nem pusztán mellérendelő, hanem szervesen kapcsolódó alkalmazását.[40]

Bühler próbálkozása, hogy a nyelv három aspektusának mintájára valósítsuk meg a pszichológia egységét, közismerten nem sok visszhangra talált, s felszólítása ma talán ugyanolyan aktuális, mint bármikor korábban. S ezt legjobban talán éppen azok a törekvések mutatják, melyek ismét a pszichológia egészének paradigmájaként kezelik a nyelvet, illetve a nyelvelméletet.[41]

A generatív nyelvtan hatására ugyanis a mai nyelvelmélet is sokszor úgy jelenik meg, mint a pszichológia újraértelmezésének lehetséges vezérfonala, paradigmája. Chomsky maga sokszor úgy fogalmazza ezt meg, hogy a nyelvészet maga az emberi kognitív pszichológia egy speciális, de módszertani okokból jelenleg legkidolgozottabb fejezete,[42] s a kísérleti pszicholingvisztika kezdeteitől megjelenik az az elképzelés, hogy a nyelvlélektan paradigmát szolgáltathat más lelki jelenségek modellálásához. Így fogalmaz egy korai munkában már Miller és Chomsky, mikor a nyelvhasználók modelljeit a „komplikált emberi viselkedés" tanulmányozásának ígéretes mintájaként képzeli el. Sok történeti elemzés is rámutat, hogy a hatvanas évek közepétől ugrásszerű fejlődésnek indult, a behaviorizmussal gyökeresen szakító kognitív pszichológiának egyik legfőbb motiválója a generatív nyelvtan s az ahhoz csatlakozó pszicholingvisták munkája volt.[43]

A nyelvészetnek ez a „modellszerepe" azonban ma más funkciót lát el, mint Bühlernél. A nyelvészeti mentalizmus segítette megszabadulni az amerikai kísérleti pszichológiát behaviorisztikus premisszáitól, ráirányítva figyelmét a szabály és az absztrakt rendszer behaviorisztikusan nehezen kezelhető problémáira. A mentalizmus, az „absztrakt" rendszer problémája segítette a pszichológiát abban, hogy eljusson a „belső folyamatok", a „par excellence" élménylélektani jelenségek újrafelfedezéséig, s a belső folyamatok igen „szofisztikált" matematika s számítógép által inspirált modelljeiig.

A pszichológiának ez a megreformálása sok egyéb problémája mellett a befelé fordulást is átvette a nyelvészettől. A nyelvhez hasonlóan sok más

[40] Bühler 1927, 57—62.

[41] A kudarcról vö. Kardos 1970, 5—6. A három aspektus elv máig tartó „szomorú" aktualitásáról pedig Wellek (1959, 1968) s a Bugental (1966) szervezte Bühler-emlékülés résztvevői szólnak részletesen.

[42] Chomsky 1968, 23—24, 62, 76—77. Vagy még határozottabban: „Véleményem szerint nem kellene a nyelvészet és a pszichológia közötti »kapcsolatról« beszélni, mivel a nyelvészet a pszichológia része" (Chomsky 1979, 43).

[43] Vö. Miller és Chomsky 1963; a nyelvészet „modell"szerepére pedig lásd programszerűen Fodor 1968; történetileg elemezve pedig Palermo 1971; Segal és Lachman 1972; Weimer 1973.

pszichológiai probléma is csak mint belső mentális reprezentáció érdekli. Ma azonban megint csak a nyelv s a nyelv pszichológiája mutathatja meg számos téren, hogy ez a „befelé fordulás" feloldhatatlan problémákat eredményez. Maga a befelé forduló pszicholingvisztika is egyre inkább kénytelen olyan problémákkal foglalkozni, ahol valójában szociális jelenségekkel van dolga, mikor pl. a preszuppozíciók pragmatikus hatását vizsgálja, vagy amikor a beszélgetéseket irányító konvenciórendszereket vagy a szövegek megjegyzését, belső reprezentációját szabályozó kulturális sémákat elemzi.

A helyzet talán olyan, hogy éppen a pszicholingvisztikának kellene ismét rámutatnia arra — a belső reprezentációt vizsgáló kognitív pszichológia egészének példát, paradigmát adva —, hogy külső és belső elválaszthatatlan egységben vannak a nyelvben. A ma újra megjelent nyelvi inspiráció, mely befelé fordulást hozott, éppen azért fordulhatna érdeklődéssel Bühlerhez, mert Bühler számára a nyelvi kiindulás nem egyetlen oldal abszolutizálását, hanem a három „pszichológiai aspektus" szerves egységét demonstrálta a pszichológia egészére.

Bühler gondolkodásában ugyanis a nyelv — mint már sok részletkérdésnél láttuk — természeti és társadalmi, egyéni és szociális, szubjektív és interszubjektív egységének példája. Ha van máig érvényes mondanivalója a pszicholingvisztika és a pszichológia egésze számára, akkor az éppen az, hogy fel kell oldani azt az erőteljes individualizmust, s a megismerő lény irányába való torzítást, mely napjainkban, részben a nyelvészet hatására, újra megerősödött. Kész megoldásokat Bühler persze nem kínálhat, hiszen részleteiben láttuk, hogy pl. a szociális cselekvés-elmélet vagy a korabeli nyelvtani modellek kidolgozatlansága miatt nem tudta rendszerét következetesen megvalósítani. Figyelmeztetést s előképet azonban mindenképpen adhat ahhoz, merre kell keresni azt a megoldást, amelyben a nyelv tanulmányozása éppen nem leszűkítő, hanem Bühler nemes szándékához hasonlóan, „bennfoglaló", a lelki jelenségek különböző oldalait és közelítéseit szükségszerűen egybefogó értelemben lehet paradigma a pszichológia számára.

Eötrös Loránd Tudományegyetem,
Általános Pszichológiai Tanszék,
Budapest

Felhasznált irodalom

Bever, T. G. The cognitive basis for linguistic structures: J. R. Hays (szerk.). *Cognition and the development of language.* New York, 1970. 279—362.

Uő. The integrated study of language behavior: J. Morton (szerk.). *Biological and social factors in psycholinguistics.* London, 1971. 158—209.

Bever, T. G., J. R. Lackner és R. Kirk. The underlying structures of sentences are the primary units of immediate speech processing: *Perception and Psychophysics* 5. 225—234 (1969).

Black, M. A nyelvhasználatról: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció* Bp., 1977. I. 231—253.

Bloomfield, L. A set of postulates to the study of language: *Language* 2. 153—164 (1926).

Blumenthal, A. L.: *Language and psychology: Historical aspects of psycholinguistics.* New York, 1970.

Bugental, J. F. Symposium on Karl Bühler's contributions to psychology: *Journal of General Psychology* 75. 181—219 (1966).
Bühler, K. Eine Analyse komplizierter Denkvorgänge: F. Schumann (szerk.). *Bericht über den II. Kongress für exp. Psychologie.* Lipcse, 1907.
Uő. Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. II. Über Gedankenzusammenhänge. III. Über Gedankenerinnerungen: *Archiv für d. gesammte Psychologie* 12. 1—23, 24—92 (1908).
Uő. Über das Sprachverständnis vom Standpunkt der Normalpsychologie aus: F. Schumann (szerk.). *Bericht über den III. Kongress für exp. Psychologie.* Lipcse, 1909. 94—130.
Uő. Kritischer Musterung zu einer neuer Theorie der Satzen: *Indogermanische Jahrbücher* 6 (1919).
Uő: *Die Krise der Psychologie.* Lipcse, 1927. (A hivatkozás a 3., változatlan kiadás alapján történik: Stuttgart, 1965.)
Uő. Das ganze der Sprachtheorie, ihr Aufbau und ihre Teile: G. Kafka (szerk.). *Bericht über den XII. Kongress für exp. Psychologie.* Jena, 1932. 95—122.
Uő. Die Axiomatik der Sprachwissenschaften: *Kant-Studien* 38. 19—90 (1933a). (A hivatkozás az E. Ströker által bevezetéssel ellátott és kommentált új kiadás alapján történik: Frankfurt am Main, 1969.)
Uő: *Ausdruckstheorie.* Jena, 1933b.
Uő: L'onomatopée et la fonction représentative du langage: *Journal de Psychologie* (1933c). (Újra megjelent, az 1933. évi nyelvi tematikájú különszám jó részével együtt: J. C. Parienté (szerk.): *Essais sur le langage.* Párizs, 1969. 111—132.)
Uő: *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache.* Jena, 1934.
Uő: *Das Gestaltprinzip im Leben des Menschen und bei der Tiere.* Bern, 1960.
Büky Béla. Gibt es Entwicklungstendenzen in der Modellierung des Gesprächstätigkeit?: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 23. 329—346 (1970).
Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax.* Cambridge, Mass., 1965.
Uő: *Language and mind.* New York, 1968.
Uő: *Reflections on language.* New York, 1975.
Uő: *Language and responsibility.* New York, 1979.
Dempe, H.: *Was ist Sprache? Eine sprachphilosophische Untersuchung im Anschluss an die Sprachtheorie Karl Bühlers.* Weimar, 1930.
Dixon, T. E. és D. L. Horton (szerk.): *Verbal behavior and general behavior theory.* Englewood Cliffs, N. J., 1968.
Elekfi László. Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9. 65—85 (1973).
Fodor, J. A.: *Psychological explanation.* New York, 1968.
Fónagy Iván. A beszéd kettős kódolása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4. 69—76 (1966).
Garfinkel, H. Mi az etnometodológia?: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció* Bp., 1978. 2. 173—202.
Garvin, P. L. Karl Bühler's contribution to the theory of linguistics: *Journal of General Psychology* 75. 212—215 (1966).
Gibson, J. J. The concept of stimulus in psychology: *American Psychologist* 15. 694—703 (1960).
Goffman, E.: *Frame analysis.* New York, 1974.
Gombocz Zoltán: *Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése.* Bp., 1903.

Hawkins, P. Social class, nominal group and reference: *Language and speech.* 12. 125—135 (1968).
Hockett, C. F. The problem of universals in language: J. H. Grennberg (szerk.). *Universals of language.* Cambridge, Mass., 1963. 1—29.
Holenstein, E. Jakobson és Husserl: Ein Beitrag zur Genealogie des Strukturalismus: H. Parret (szerk.). *History of linguistics and contemporary lingustics.* Berlin, 1973. 772—810.
Hörmann, H.: *Psychologie der Sprache.* Berlin, 1970.
Husserl, E.: *Logische Untersuchungen.* Második kötet, I. rész. Halle, 1922. 3. kiadás.
Hymes, D. H. Kommunikatív kompetencia: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció.* Bp., 1978. 2. 333—356.
Jakobson, R. Nyelvészet és poétika: *Hang — Jel — Vers.* Bp., 1972. 229—296. 2. kiadás.
Kardos Lajos. Előszó: *Behaviorizmus.* Bp., 1970. 5—26.
Kardos Lajos. Az alaklélektan: *Alaklélektan.* Bp., 1974. 5—37.
Katz, J. J. A generatív nyelvészet nyelvfilozófiája: Szépe György (szerk.). *A nyelvtudomány ma.* Bp., 1973. 285—310.
Krug, J. Zur Sprachtheorie: *Beiträge zur Problemgeschichte der Psychologie. Festschrift zu Karl Bühler's 50 Geburtstag.* Jena, 1939. 225—258.
Külpe, O. Über die moderne Psychologie des Denkens: *Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 6. 1069—1110 (1912).
Labov, W. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben: Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (szerk.). *Beszédaktus, kommunikáció, interakció.* Bp., 1979. 365—398.
Laziczius Gyula: *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések.* Bp., 1942.
Miller, G. A. Some preliminaries to psycholinguistics: *American Psychologist* 20. 748—762 (1965).
Miller, G. A. és N. Chomsky. Finitary models of language users: *Handbook of mathematical psychology.* 2. New York, 1963. 2. 419—491.
Osgood, C. E.: What is language?: D. Aaronson és R. W. Rieber (szerk.). *Psycholinguistic research: Implications and applications.* Hillsdale, N. J., 1979. 189—228.
Palermo, D. S. Is a scientific revolution taking place in psychology?: *Science Studies* 1. 135—155 (1971).
Paulhan, H.: *La double fonction du langage.* Párizs, 1929.
Pléh Csaba: *A pszicholingvisztika horizontja.* Bp., 1980.
Rochester, S. R. és J. R. Martin. The art of referring: R. O. Freedle (szerk.). *Discourse production and comprehension.* Norwood, N. J., 1977. 245—269.
Rommetveit, R.: *Words, meanings and messages.* New York, 1968.
Segal, E. M. és R. Lachman. Complex behavior or higher mental processes: Is there a paradigm shift?: *American Psychologist* 27. 46—55 (1972).
Ströker, E. E.: *Einleitung.* (Bühler (1933a) új kiadásához.) (1969).
Telegdi Zsigmond. Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásaiban: Telegdi Zsigmond (szerk.). *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet.* Bp., 1972. 7—31.
Uő. A nyilatkozat mint indícium: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11. 279—287 (1976).
Titchener, E. B.: *Systematic psychology. Prolegomena.* Ithaca, 1929.
Tinbergen, N.: *Az ösztönről.* Bp., 1976.
Watt, W. C. On two hypotheses concerning psycholinguistics: J. R. Hayes (szerk.). *Cognition and the development of language.* New York, 1970. 137—220.

Weimer, W. B. Psycholinguistics and Plato's paradoxes of the Meno: *American Psychologist* 28. 15—33 (1973).
Weiss, E. P. One set of postulates for a behavioristic psychology: *Psychological Review* 32. 83—87 (1926).
Wellek, A. Ein Dritteljahrhundert nach Bühlers „Krise der Psychologie": *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie* 6. 109—117 (1959).
Uő. Karl Bühler: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London, 1968. 2. 199—202.
Werner, H.: *Prinzipien der Sprechphysiognomie*. Lipcse, 1932.
Wundt, W.: *Die Sprache*. II. rész. Lipcse, 1900. (3. kiadás: 1912).

Radics Katalin

Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról

0. A mondattani tipológia keretében jó néhány mondatszerkezetről születtek már empirikus felmérések — jórészt azzal az eredménnyel, hogy a különböző szerkesztési eljárásmódokat sikerült a komplex nyelvi típusok (főként valamelyik szórendi típus) valamelyikéhez hozzákötni. A vonatkozó mellékmondatok prenominális fajtáját például ilyen kutatások eredményeképpen tekintik a tipológusok az SOV komplex típus egyik jellegzetes megnyilvánulásának (Keenan—Comrie 1977), a jobbszélre kihelyezett alanyi, *hogy* kötőszós mellékmondatot[1] pedig az SVO komplex típushoz tartozónak (Kuno 1974).

Ebben a tanulmányban az intranzitív mondatok egy viszonylag jól körülhatárolható csoportjáról fogok fölvetni egy tipológiai hipotézist. A föltevés abban áll, hogy az általam nominális mondatoknak nevezett szerkezet-típusok hierarchiába rendeződnek aszerint, hogy milyen valószínűséggel jelennek meg bennük egyes nyelvtípusokban igék. A magyar nyelv anyagán ezután azt is megkísérlem bemutatni, hogy a tipológiai szempontú hierarchia az eredeti paraméterektől független grammatikai viselkedésmódokban is megnyilvánul, vagyis pontosabban fogalmazva: a magyar nyelv egyes adatai közvetetten valószínűsítik a fölvetett tipológiai hipotézis helyességét. A dolgozat végén a talált összefüggéseket először elvontan, majd néhány nyelv példáján konkrétan diakrón vonatkozásban is értelmezem.[2]

1. Egyes intranzitív mondatok a nyelvek egy részében igei elem nélkül szerkesztődnek, vagyis bennük a mondat állítmányi részét egy nemverbális szintagma (PP, NP, Pro, N, Adj) alkotja. Ilyen mondatokat fogok a továbbiakban nominális mondatoknak nevezni.[3] Tekintsük

[1] A jobbszélre kihelyezett alanyi, *hogy* kötőszós mellékmondatot tartalmazó összetett mondatokban az alany helyén „alanypótlónak" nevezhető névmás szokott állni. Pl. angol: *It is likely that John is clever;* francia: *Il est possible que Jean soit sage.*

[2] Itt szeretnék köszönetet mondani az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus egzisztenciális mondatokról szóló kerekasztala résztvevőinek, köztük is elsősorban Bernard Comrie-nak, Paavo Sirónak, Ilse Lehistének és Knut Bergslandnak hasznos hozzászólásaikért e tanulmány első változatához (Radics 1980a).

[3] A „nominális mondat" itteni értelmében a tipológia kategóriája, a különböző nyelvek egyes mondatszerkezeteinek összehasonlítására szolgál. A megnevezés arra utal, hogy van bizonyos esély arra, hogy a tárgyalt mondattípusok a nyelvekben ige nélkül,

az oroszt, amely a mai tipológia terminológiájában inkonzisztensen SVO alapú, viszonylag szabad szórendű nyelv, s ahol a nominális mondatok — legalábbis egyik variánsként — juxtappozíciósan, két névszói természetű konstituens egymás mellé állításával szerkesztődnek:

Lokatív:

(1) *Книга на столе.*
'A könyv az asztalon van' NP⌢PP

Egzisztenciális:

(2) *На столе книга.*
'Egy könyv van az asztalon' PP⌢NP

Birtoklás$_1$:

(3) *У меня книга.*
'Van egy könyvem' PPro⌢NP

Birtoklás$_2$:

(4) *Книга моя.*
'A könyv az enyém' NP⌢Pro

Azonosító:

(5) *Будапешт — столица Венгрии.*
'Budapest Magyarország fővárosa' NP⌢NP

Attributív:

(6) *Пётр человек.*
'Péter ember' NP⌢N

(7) *Книга красива.*
'A könyv szép' NP⌢Adj

A nominális mondatfajták megnevezéseként tradicionális kategóriákat alkalmaztam (vö. Lyons 1967, Clark 1970) — ezeket nyilván helyettesíteni lehetne a mondatok szemantikai tartalmának pontosabb, de szintaktikai megformálási variációkat megengedő körülírásával.

Közismert dolog, legutóbb Li és Thompson (1977) mondták ki az (5)—(7) mondattípusok kapcsán, hogy a nominális mondatok jelen idő, indikativusz egyes szám harmadik személyében semmi sem indokolja „szemantikailag" valamiféle ige megjelenését, ennek ellenére a világnak számos nyelvében létige, birtoklás-ige, illetve kopula szerepel ezekben a szerkezetekben jelen idő indikatívuszban is.

---

nominálisan szerkesztődjenek. Tipológiai összefüggésben a terminusnak nem mond ellent, hogy a nominális mondatok közé sorolható mondatszerkezetek a nyelvek egy jelentős részében igével szerkesztődnek. E tipológiai kategóriától függetlenül az egyes nyelvek leírásában lehet, sőt, alkalmanként szükséges másképp meghatározni a nominális mondatok fogalmát — ebben az esetben azonban a kategória nem a tipológiának, hanem az adott nyelv grammatikájának a terminusaként fog szerepelni.

E ténnyel kapcsolatban számos kérdés vetődik fel és vár magyarázatra. Ilyen kérdések a következők: (a) Fölfedezhető-e valamilyen szabályosság abban a tekintetben, hogy melyik mondattípusokban jelenik meg ige valószínűbben a nyelvekben jelen idő indikatívuszban is? (b) Felfedezhető-e valamilyen szabályosság az igék jelenléte és a nyelvek strukturális típusa között? (c) Ige nélküli mondatszerkezetekből hogyan és miért alakulnak ki igét tartalmazó konstrukciók történetileg az egyes nyelvekben? — E dolgozatban pusztán az a célom, hogy az első lépéseket megtegyem e kérdések megválaszolása felé.

1.1. Clark (1970) tanulmánya, valamint saját vizsgálataim azt mutatják, hogy a nominális mondatok közül az attributív típusban (valamint az attributívval szinte azonos mértékben az azonosító és birtoklás$_2$ típusban) a legvalószínűbb az ige (kopula) nélküli szerkesztésmód. Clark tanulmányának statisztikai feldolgozása, valamint a saját felmérésem ezenfelül arra engednek következtetni, hogy a következő hierarchikus sorrendben nő a valószínűsége az ige nélküli szerkesztésmódnak a nyelvekben:

(8) Az igés szerkezetek valószínűségének hierarchiája:

igés ↑	Birtoklásmondatok$_1$
	Egzisztenciális mondatok
	Lokatív mondatok
	Birtoklásmondatok$_2$
	Azonosító mondatok
ige nélküli	Attributív mondatok

Vagyis: legvalószínűbben az 1-es típusú birtoklásmondatok szerkesztődnek igével, majd csökkenő mértékben a többi mondattípus. Jelen adataim azt mutatják, hogy a birtoklás$_1$ és az egzisztenciális mondatoknak minden nyelvben van igés alakjuk is — akkor is ha egyes előfordulásaikban ige nélkül szerkesztődnek. A dolgozat elején fölsorolt orosz mondatok közül is van igés variánsa e két típusnak:

(9) *У меня есть книга.*

(10) *На столе есть книга.*

Ez a hierarchia azonban pusztán annyit mutat, hogy a nyelvekben általában melyik mondattípusnak van nagyobb esélye az ige nélküli, illetve igés szerkesztésmódra. Az adatok tüzetesebb vizsgálata ezen felül arra utal, hogy az attributív mondattípus kopulás, illetve kopula nélküli változata sem véletlenszerűen oszlik meg a nyelvek közt, hanem típusonként.

1.2. Az elmúlt időszakban olyan nyelvekkel foglalkoztam, amelyekben a birtokos szerkezet birtok tagján affixum jelöli a birtokos személyét, s ezzel párhuzamosan ahol az ige is affixummal jelöli alanyának, sőt, legtöbbször tárgyának a személyét is. Ezekben a nyelvekben — igen kevés kivétellel — az attributív mondatok is úgy szerkesztődnek, hogy állítmányi szerepben álló nominális elemük személy-jelölő affixumot kap, s hiányzik a mondatokból — legalábbis jelen idő egyes szám harmadik személyben — a kopula.

A megvizsgált húsz, igen különböző nyelvcsaládhoz tartozó nyelvből csak három mutatott föl predikatív szerepben álló névszó mellett az említett időben, módban és személyben kopulát.[4] Eleinte azt gondoltam, hogy az attributív mondatoknak ez a kopula nélküli szerkesztésmódja az affixált személy-jelölő paradigmák létezésével áll korrelációban. Az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a kopula nélküli szerkesztésmód sokkal általánosabb, a nyelvek egy nagyobb, másképp meghatározható körére terjed ki. Legújabb vizsgálataim azt mutatják, hogy a nominális mondatok attributív fajtájának ez a kopula nélküli szerkesztésmódja állítmányvégű (SOV) és állítmánykezdetű (VSO, VOS) nyelvek sajátossága — a statisztikai jellegű univerzálék értelmében — míg a konzisztensen SVO típusú, kötött szórendű nyelvekben rendszeresen jelentkezik indikatívusz jelen idő harmadik személyben is a kopula.

1.2.1. Az attributív mondatok kopulás szerkesztésmódja az SVO szórendű nyelvekben nyilván szorosan összefügg e nyelvtípus egyik legmarkánsabb jellegzetességével: a segédigék kiterjedt alkalmazásával (vö. Lehmann 1978, 15, 178—9). A segédigés konstrukciók gyakoriságának mélyebb magyarázata azonban még hátra van, egyelőre csak az ötletek szintjén sikerült indokolni e szintaktikai szerkesztésmód összefügését az SVO nyelvek más sajátosságaival.

1.2.2. Az SVO-beli kopulás szerkezet azonban minden bizonnyal kapcsolatban áll azzal is, hogy e nyelvtípusban tipikusan N + A (nomen + adiectivum) a jelző és a jelzett szó sorrendje, s így az attributív mondatok és a jelzős szerkezetek között nehéz rendszeresen (pl. intonációval) különbséget tenni — lévén az attributív mondatokban is N + A a mondatrészek felszíni sorrendje.[5] Az állítmánykezdetű és az állítmányvégű, konzisztens tipológiai tulajdonságokat mutató nyelvekben ilyen konfliktus nem adódhat; a konzisztensen SOV nyelvekben ugyanis A + N a jelzős szerkezet rendje és N + A az attributív mondatoké, az állítmánykezdetű nyelvekben viszont a helyzet fordított: N + A a jelzős szerkezet sorrendje és A + N az attributív mondatoké. A dolgozat **3.4.1.** pontjában a kanuri nyelv példáján bemutatok egy esetet, ahol csakugyan a konstrukciós homonímia motiválja a kopula megjelenését az attributív mondatokban.

1.3. Érdekes módon a kopula megoszlásához hasonlóan — tehát SVO kontra SOV, VSO/VOS tengely mentén — különülnek

[4] Nyelvek, amelyek „predikatív névszóragozást" tartalmaznak: assiniboine, blackfoot, burját, diegueño, jacaltec, navaho, nyenyec, kecsua, sierra miwok, tatár, ubih, bella coola, siuslaw. A magyarban csak jelen idő, kijelentő mód harmadik személyben van nominális állítmány. Kopulát tartalmazó nyelvek: amhara, grönlandi eszkimó, takelma. Az eszkimó ezek közül affixált kopulát tartalmaz, amely nemcsak igésítésre, hanem — paradox módon — nominalizációra is szolgál (Knut Bergsland szíves szóbeli közlése), így önálló igei elemként való kezelése szerintem legalábbis kétséges. (A forrásmunkák jegyzékét lásd Radics 1980b).

[5] A szintaktikai szerkezet persze a két konstrukcióban más és más: a jelzős szerkezet N és A konstituensei együtt tartoznak NP csomópont alá, az attributív mondatban viszont az N elem alanyi NP, az A viszont állítmányi csomópont, VP alá tartozik.

el a nyelvek abból a szempontból is, hogy az 1-es típusú birtoklásmondatban *habeo*-szerű igét és tranzitív szerkezetet alkalmaznak-e vagy az oroszhoz, illetve a magyarhoz hasonlóan *van*-szerű igét és intranzitív szerkezetet. Néhány példa a megvizsgált nyelvekből:

(11) Török (SOV-típusú):
bir kardeş-im var (Lewis 1966, 44)
egy báty-Pxlsg van
'van (egy) bátyám'

(12) Jacaltec (VSO-típusú)
ay-Ø *hin-cheh* (Day 1973, 79)
van-Vx3sg Pxlsg-ló
'van (egy) lovam'

(13) Ivatan (VSO-típusú) (Reid 1966, 60)
mian qo *chito na*
ott topik kutya Pron.
jelölő poss.3sg
'(neki) van (egy) kutyája'

(14) Thai (SVO-típusú) (Warotamasikkhadit 1972, 27)
căn *mii* *mii* *sɔ̌ŋ* *mii*
én bir kéz két kéz
'két kezem van'

Az ige megjelenésére fölvetett esélyességi hierarchiát tehát típusonként is árnyalni lehet:

(15)

		SVO	*SOV, VSO/VOS*
igés	Birtoklás$_1$	HABEO, tranzitív	VAN, intranzitív
	Egzisztenciális		
	Lokatív		
	Birtoklás$_2$		nominális
	Azonosító	kopula	állítmány
ige nélküli	Attributív		

1.3.1. A föntiek szerint típusonként is árnyalt hierarchia megoszlása általánosabb szempontból is figyelemre méltó. A mai tipológiai szakmunkák (vö. elsősorban Lehmann 1973, 1978) a szórendi típusok felett álló legfontosabb korrelációs tengelyt számos empirikus tényre támaszkodva a VO kontra OV szembenállásban jelölték meg, vagyis számos grammatikai sajátosság mutat eszerint hasonlóságokat az SVO, VSO/VOS (= VO) nyelvekben, az SOV (= OV) nyelvekkel szemben. Ha a fönti tipológiai hierarchia típusonkénti megoszlása igen nagy adatanyagon is igazolódik, akkor egy újabb általános korrelációs tengelyt lehet fölállítani az SVO kontra állítmánykezdetű-állítmányvégű nyelvek szembeállításával.

1.4. A fenti tipológiai vizsgálatban a mondattípusok hierarchiájának meghatározására a következő kritériumokat alkalmaztuk: (1) ige jelenlétének

valószínűsége az egyes mondatszerkezetekben; (2) a mondatszerkezet tranzitív, illetve intranzitív volta; (3) különböző igetípusok (kópula, létige, birtoklásige) jelenléte. Az alábbiakban a magyar nyelv sajátos szintaktikai szabályosságából kiindulva azt próbálom meg kimutatni, hogy a tipológiai célokra felállított hierarchia egyéb, az előzőektől független grammatikai paraméterek szerint is hasonlóképpen rendeződik, s ezzel közvetett érvet szolgáltatok a hierarchia helyességére.

2. A magyar nyelv szintaktikai szerkezetének érdekes, legújabban meggyőző egzaktsággal feltárt sajátossága az, hogy a mondatszerkezetek a topik, fókusz, neutrális rész kategóriák mentén írhatók le kielégítően. Lineáris szerkezetben ez azt jelenti, hogy a következőképpen alakulnak a mondatok:

(16) (Topik) + (Fókusz) + Ige$_{(F)}$ + (Neutrális rész)

A topik, a fókusz és a neutrális rész konstituensek kitöltése nem kötelező. Ha van a mondatnak nem-igei fókusza, akkor az a mondat főhangsúlyos része, ha nincs, akkor automatikusan az ige kapja a mondathangsúlyt, s ő lesz a szintaktikai szerkezet és az aktuális tagolás központi eleme (részletesen e kérdés szintaktikai és szemantikai leírását lásd É. Kiss 1978a, b; Szabolcsi 1980).

A magyar mondatok e szintaktikai sajátosságát alapul véve azt vizsgáltam meg, hogy milyen körülmények között kerülhet a nominális mondatok igei eleme fókusz-helyzetbe. Legtermészetesebben ezt a helyzetet mondatéli elhelyezésben töltik be az igék, ezért alább ilyen mondatokat adtam meg példaként. A fókusz szerepre való esélyesség hierarchiájának kritikus pontjai némileg különböztek jelen és múlt időben, valamint mondattagadásnál, ezért külön veszem sorra ezeket az eseteket.

2.1. A hierarchia kritikus pontja[6] jelen időben az egzisztenciális és a lokatív mondat között helyezkedik el:

(17) Jelen idő:

Birtoklás$_1$	F*Van könyve Jánosnak*
Egzisztenciális	F*Van könyv az asztalon*
Lokatív	*F*Van a könyv az asztalon*
Azonosító	*F*Vagytok a város lakói*
Birtoklás$_2$	*F*Vagy az enyém*
Attributív	*F*Vagy fiatal*

A kritikus ponttól fölfelé eső mondatok jól formáltak, az attól lefelé esők agrammatikusak. A hierarchia azonban finomabb részleteiben is indokolható. Az 1-es birtoklásmondatok azért kerülnek az első helyre, mert bennük egyetlen természetes fókusz van: az ige,[7] az egzisztenciális mondatokban

[6] Vagyis az a pont, ahol valamilyen grammatikai tulajdonság megváltozik.

[7] Megjegyzem azonban, hogy ez csak a birtoklásmondatok egy részére igaz. A birtoklásmondatok egy kisebb csoportjában a birtokszó a legtermészetesebb fókusz (pl. *A gyereknek* F*tüdőgyulladása van)*, igei fókusszal itt erősebb mondathangsúly jár, és a mondat sajátos kontextust követel (vö. F*Van tüdőgyulladása a gyereknek)*. A birtoklásmondatokon belül tehát érdemes volna további kategóriákat fölállítani.

viszont nyomatéktalan fókusz lehet az alanyi NP is *(Egy könyv van az asztalon)*, sőt, elsősorban az alany szokott természetes fókuszként szerepelni. Az igazi furcsaság a lokatív mondatok viselkedése. Egyelőre rejtély számomra, hogy miért nem lehet az igéje akár nyomatéktalan, akár nyomatékos fókusz (ezt az igét nem szokták általában kopulának tekinteni). Tovább bonyolítja a lokatív mondat, illetve a lokatív és egzisztenciális mondat közötti kritikus pont kérdését, hogy az egzisztenciális mondatok specifikus olvasatban (vagyis amikor a bennük található határozatlan alanyi NP specifikus referensre utal) úgy viselkednek, mint a lokatívok, tehát mondatéli, fókuszos igével agrammatikusak:

(18) *F*Van [egy könyv]*spec *az asztalon*

A lokatív mondatok hierarchiabeli helyét azzal lehet indokolni, hogy az ige e furcsa, megmagyarázhatatlan viselkedése ellenére lehet olyan konstrukciót alkotni, amelyben sem nem az alany, sem nem a lokális mondatrész, hanem egy „fókuszpótló" *ott* (vö. É. Kiss 1978a) a mondat centrális része, amely vagy az ige helyére vagy az elé ugrik be:

(19) F*Ott a könyv az asztalon*
F*Ott van a könyv az asztalon*

A hierarchia utolsó három mondattípusában nem vagy csak igen kivételesen (poétikus szövegekben)[8] lehet fókusz szerepben az ige, s egyébként is csak első és második személyben van testes alakja.

2.2. Következő grammatikai paraméterként tekintsük a mondattagadást. Itt minden esetben jól formált mondatot kapunk, de a tagadott ige morfológiai alakja más kritikus ponton változik, mint a (17) sorozat grammatikalitása:

(20) Mondattagadás

Birtoklás$_1$	F*Nincs könyve Jánosnak*
Egzisztenciális	F*Nincs könyv az asztalon*
Lokatív	F*Nincs a könyv az asztalon*
Azonosító	F*Nem vagytok a város lakói*
Birtoklás$_2$	F*Nem vagy az enyém*
Attributív	F*Nem vagy fiatal*

Itt a lokatív mondat (harmadik személyben) a birtoklás$_1$ és az egzisztenciális mondatokkal azonos módon szerkesztődik (tagadóigével), ettől lejjebb viszont a mondatszerkezetekben tagadó partikula + *van* ige szerepel a fókuszban. Első és második személyben a lokatív mondat is tagadó partikulát és *van* igét tartalmaz:

(21) *Nem vagyok a szobában*

Mindez persze azzal az általánosabb problémával áll összefüggésben, hogy a birtoklás$_1$ és az egzisztenciális mondatok egyébként is csak harmadik

[8] Vö. *Vagytok: a Ma, vagytok: a Holnap* (Ady Endre: Csák Máté földjén). Véleményem szerint azonban a szórend ellenére is a főnévi csoport a fókusza e tagmondatoknak.

személyű igei részt tartalmazhatnak (legalábbis a magyarban és a hozzá hasonló típusú nyelvekben), míg a lokatív mondatoktól kezdve a mondatszerkezetek szerkesztődhetnek mindhárom nyelvtani személyben.

2.3. M ú l t i d ő b e n a fókusz szerepre való esélyesség másképp alakul, mint jelen időben, bár a kritikus pont itt is az egzisztenciális és lokatív szerkezet közt helyezkedik el. Itt azonban jól formált mondat alkotható a lokatívoktól lefelé felsorolt mondatszerkezetekkel is, ha az ige áll a mondat fókuszában, csakhogy: a birtoklás$_1$ és az egzisztenciális mondatok aspektus-értéke nem azonos a többi mondat aspektus-értékével, ugyanis a lokatívoktól lefelé a mondatok érezhetően olyan jelentést vesznek fel, amely legvilágosabban angol *present perfect* fordítással adható vissza:

(22) Múlt idő

Birtoklás$_1$	F*Volt könyve Jánosnak* 'John had/has had a book'
Egzisztenciális	F*Volt (egy) könyv az asztalon* 'There was/has been a book on the table'
Lokatív	F*Volt a könyv az asztalon* 'The book has been on the table'
Azonosító	F*Voltatok a város lakói* 'You have been residents of the town'
Birtoklás$_2$	F*Voltál az enyém* 'You have been mine'
Attributív	F*Voltál fiatal* 'You have been young'

Az aspektusbeli különbséget érzékelhetjük, ha az igét a lokatív mondatoktól kezdődően eltávolítjuk a fókusz helyzetből:

(23)

Lokatív	*A könyv* F*az asztalon volt* 'The book was on the table'
Azonosító	F*A város lakói voltatok* 'You were residents of the town'
Birtoklás	F*Az enyém voltál* 'You were mine'
Attributív	F*Fiatal voltál* 'You were young'

2.4. A magyar nyelvben tehát a fókusz szerepre való esélyesség paramétere hasonló rendszerszerűséggel, a tipológiai hierarchia mentén helyezi el a nominális mondatok különböző típusait. Ez a tény közvetett, az eredeti kritériumoktól független eredetű érvnek tekinthető a hierarchia fennállására.

3. A nyelvek történetük során egyebek között abban a tekintetben is változnak, hogy nominális mondattípusaikban egy-egy periódusban eltűnik, illetve kifejlődik valamilyen ige. A föntiekben fölállított tipológiai hierarchia alapján s p e k u l a t í v e is eljuthatunk néhány törvényszerűséghez az

igék kialakulására, illetve a szerkezetek megváltozására vonatkozólag. Az ige megjelenésének esélyességére felállított, (8) alatt található hierarchia a következő történeti hipotézist látszik sugallni:

3.1. Ha egy nyelvben története során igét tartalmazó nominális mondatok jelennek meg olyan mondattípusokban is, amelyek egy megelőző időszakban ige nélkül szerkesztődtek, nagyon valószínű, hogy az igék megjelenésének a sorrendje a hierarchia sorrendjét fogja követni, felülről lefelé. Tehát: birtoklás$_1$ ⊃ egzisztenciális ⊃ lokatív ⊃ azonosító ⊃ birtoklás ⊃ attributív. Az igék eltűnése viszont éppen a fordított irányt fogja mutatni.

Vagyis: ha egy bizonyos időpontig például csak a birtoklás$_1$ és az egzisztenciális mondatok szerkesztődtek igével, a többi pedig ige nélkül akkor nagyon valószínű, hogy először a lokatív típusú mondatokban fog ige megjelenni, nem pedig mondjuk az attributív típusban.[9]

3.2. A történeti hipotézist azonban tovább is folytathatjuk. A típusok szerint árnyalt hierarchia (lásd (15)) arra utal, hogy abban az esetben is megjósolhatjuk egyes ige-, illetve szerkezettípusok kialakulását, illetve eltűnését, ha egy nyelvben más szerkezeti vonások tekintetében jól kimutatható jelei vannak bizonyos irányú típusváltásnak. Ha például egy nyelv egy megelőző időszakban SOV vagy VSO típusú volt (a komplex nyelvi típus értelmében), s számos tekintetben kezd SVO típust ölteni, várhatjuk, hogy egy idő után egyrészt mindegyik nominális mondattípusa igét, illetve kopulát fog tartalmazni, másrészt hogy az 1-es típusú birtoklásmondatban *habeo*-szerű ige fog szerepelni tranzitív szerkezetben.

3.2.1. A tranzitívvá válás, s vele egy tárgyi bővítményt megkívánó ige kialakulása persze számos — ma még jórészt ismeretlen — módon mehet végbe. Ugyanígy igen különböző módokat találhatnak a nyelvek a kopula kifejlesztésére is. A következőkben két példán keresztül próbálom meg bemutatni e változások feltételezhető bonyolultságát.

3.2.1.1. A szuahéli nyelv a bantu nyelvcsaládba tartozik, ahol minden jel szerint végbement, illetve egyes grammatikai jelenségek vonatkozásában folyamatban van egy SOV → SVO típusváltás (vö. Givón 1974, Hyman 1974). Az SVO típus hierarchiabeli sajátosságainak megfelelően igével szerkesztődik mindegyik nominális mondattípus (vö. Perrott 1972, 56—82); különböző jellegű igék (kopula, lokatív *van*, lokatív *habeo)* szerepelnek a különböző mondattípusokban. Az 1-es típusú birtoklásmondatokban azonban nem olyan ige szerepel, amely pontosan megfeleltethető volna a *habeo* igének, hanem egy olyan konstrukció, amelyet 'be with' fordítással szerepeltetnek, s amelynek morfológiai összetevői ténylegesen is a *van* ige megfelelő alakja és a *-val, -vel* jelentésű partikula:

[9] A hipotézisnek ez a megfogalmazása természetesen nem zárja ki, hogy több mondattípusban egyszerre is történjenek változások. Mindössze arra utal, hogy az ige kialakulásakor a hierarchia alsóbb tagjaiban valószínűleg később szilárdulnak meg az igék, mint a felsőbbekben; illetve az ige eltűnésekor a hierarchia alsóbb tagjaiban előbb áll be rendszeres nominális szerkesztésmód, mint a felsőbbekben.

(24) *Ulikuwa na fedha?* (Perrott 1972, 79—80)
voltál -val pénz
'Volt pénzed?'

(25) *Kalamu ina mwalimu*
toll van-vel tanár
'A tanárnak van tolla'

Mármost az a tény, hogy egyetlen lexikai egységként tartják számon a birtoklásmondatban szereplő ige + partikula konstrukciót, eredhet ugyan abból, hogy a forrásmunka angol anyanyelvűek számára írott nyelvtan volt, feltehetőleg azonban ennél többről van szó: a konstrukció tranzitív igévé válásának folyamatáról. Ezt a föltevést támasztja alá, hogy olyan mondatokban, ahol a birtoklásmondat birtokszava anaforikus elv alapján a kontextusból értelmeződik, határozott tárgyra utaló partikula fűződik az igei kifejezéshez. A (24) kérdésre például így válaszolnak:

(26) *Nilikuwa na-yo*[10] (Perrott 1972, 80)
voltam -val-Obj.part.
'Volt.' ('I had /it/')

3.2.1.2. A szuahéli az SOV → SVO típusváltásra adott példát. A következőként bemutatandó máltai nyelv — lévén arab eredetű — egy másfajta típusváltást, VSO → SVO irányút képvisel. A mondatok alapszórendje ebben a nyelvben már elég rendszeresen SVO, azonban számos tekintetben, így a nominális mondatokban is, erőteljesen megmutatkozik még az eredeti, VSO komplex típus. Ha a típussajátosságokat a szuahélivel összehasonlítjuk, azt lehet mondani — lazán szólva —, hogy a nominális mondatok a máltaiban kevésbé SVO-jellegűek, mint a szuahéliben, viszont talán éppen ezért a variációk rendszere sokkal érdekesebb; jobban mutatja a változási irányokat.

Az attributív, azonosító és lokatív mondatok egy jelentős részét lehet nominálisan, ige nélkül szerkeszteni. Az így szerkesztett mondatok azonban sokszor homonímak, jelzős szerkezetként is értelmezhetőek:

(27) *Marija mara tajba* (Aquilina 1965, 95)
Marija asszony jó
'Marija jó asszony'

(28) *dit-tfajla mill-Mosta* (Aquilina 113)
ez-lány ból-Mosta
'Ez a lány Mostából való'

(29) *il-bajtar misjur* (Aquilina 61)
a-kaktuszok érettek
'a kaktuszok érettek' v. 'az érett kaktuszok'

[10] A tárgyra utaló partikula valószínűleg csak a lineáris szerkezetben kapcsolódik a *-val, -vel* jelentésű elemhez; a szintaktikai szerkezet — zárójelesen kifejezve — inkább: *(((Nilikuwa)(na-)) (-yo)*. Ezért írtam, hogy a tárgy-jelölő partikula az igei *kifejezéshez* fűződik.

A szerkezetek egyértelműsítésére legtöbbször nyílik lehetőség (lásd később). Van azonban az attributív mondatoknak olyan fajtája, amelyben különleges helyzet áll elő: ha a mondat alanya névmás, akkor a nyelvtan szerzője szerint igei funkciót töltenek be az alany személyét jelölő névmások, s eképpen a névmási alanyú attributív mondatok mind igével — „ige-névmással"[11] — szerkesztődnek. E mondatokban az alanyi szerepű névmás a látszat ellenére zéró formában szerepel:

(30) Ø *hu professor l-Universita* (Aquilina 95)
ő ő_{ige} tanár az-egyetem
'(ő) egyetemi tanár'

(31) Ø *ahna lesti* (uo.)
mi mi_{ige} kész
'(mi) készen vagyunk'

Furcsa megoldásnak tűnhet az olvasó számára normális személyes névmásokat igének tekinteni, s ráadásul azt állítani, hogy az effajta mondatokban zéró az alany szerepében álló névmás. A nyelvtanírónak azonban jó oka volt rá, ugyanis az „ige-névmások" elé nyugodtan ki lehet tenni a rájuk megszólalásig hasonlító alanyi személyes névmásokat. Főképp azonban az szól az igei funkció mellett, hogy az „ige-névmások" sok tekintetben úgy viselkednek, mint az igazi igék. Például e mondatokat úgy kell tagadni, hogy az „ige-névmást" *ma* partikulával és *-x* szuffixummal fogjuk közre — mintha igazi ige volna:[12]

(32) *Jiena* ***ma*** *jinie-x* *seftur tieghek* (Aquilina 96)
én neg. én_{ige}-neg. szolga 2sg. poss. pro.
'én nem vagyok a te szolgád'

vö.:

(33) *hu jiekol* (34) ***ma*** jikol-*x* (Aquilina 138)
ő eszik ő neg. eszik-neg.
'eszik' 'nem eszik'

[11] Az „ige-névmás" nem terminus értékű, pusztán a kérdéses jelenség azonosítását megkönnyítő elnevezés. Az így megjelölt mondatrészek ugyanis szintaktikailag egyértelműen igék, lexikailag ambivalensek (névmások és igék), de semmiféleképpen sem közbülső kategóriák. Így ez az értelmezés nem rokona sem egyes nyelvtörténészek „nomenverbum" fogalmának, sem a klasszikus szófajtan „átmeneti" kategóriáinak.

[12] Úgy látszik, hogy a máltai nyelvnek ez a névmás-igésítő eljárása a tagadásban újítás. A beszélt arab nyelvben pusztán a *muʃ, miʃ* tagadó partikula szolgál a nominális mondatok névszói állítmányának a tagadására, s csak az igei állítmány tagadása történik partikula és szuffixum között. Másrészt a nominális mondatokban tagadáskor nincs szükség névmás szerepeltetésére; elegendő az állítmányként szereplő névszói konstituens elé helyezni a tagadó partikulát (Mitchell 1962, 106—7). A különbséget jól megvilágítja a következő egyiptomi beszélt arab, illetve máltai szerkezet eltérése:

arab: *ʔiŋna fúʔara, miʃ ayníya* (Mitchell 1962, 106)
mi szegény neg. gazdag
'szegények vagyunk, nem gazdagok'

máltai: *ahna Maltin, m'-ahnie-x Taljani* (Aquilina 1965, 96)
mi_{ige} máltai neg-mi_{i}-neg olasz
'máltaiak vagyunk, nem olaszok'

Az „ige-névmások" egyébként lexikális alany mellett is megjelenhetnek, ha az alany valamiféle hangsúlyt kap, s — ez számunkra fontosabb — kötelezően megjelennek, ha a nominális mondatot tagadjuk. Ezért ugyancsak jogos Aquilinának az a megállapítása, hogy a személyes névmások e szerkezetekben is kopulaszerű szerepet játszanak:

(35) *Marija hi mara tajba* (Aquilina 95)
Marija őige asszony jó
'*Marija* jó asszony'

(36) *basla hadra m-hi-x tajba* (Aquilina 46)
hagyma éretlen neg.-$ő_i$-neg. jó
'az éretlen hagyma nem jó'

Láthatólag tehát e nyelvben a személyes névmások paradigmájából kezd kialakulni ige-paradigma a nominális mondatok egy csoportjában. Ezt a folyamatot azonban kiegészíti, egy másik, ellenkező irányú variáció. Mondtuk, hogy a homonim, jelzős szerkezetként is értelmezhető mondatok sokszor egyértelműsíthetőek. Az egyértelműsítés egyik módja kétségtelenül az „ige-névmás" használata; ez azonban gyakran eltérő hangsúly-viszonyú nominális mondathoz vezet. Van egy másik mód a nyelvben, amely nem a nominális mondat, hanem a másik olvasat, a jelzős szerkezet felé egyértelműsíti a szerkezeteket. Ha ugyanis határozottság tekintetében egyeztetjük a jelzőt a jelzett szóval, akkor egyértelmű jelzős szerkezethez érkezünk:

(37) *il-karrozza gdida* (Aquilina 60)
az-autó új
'az autó új' v. 'az új autó'

(38) *il-karrozza l-gdida*
az-autó az-új
'az új autó'

A személyes névmás igei metamorfózisa nem véletlenszerű. Jól mutatja ezt, hogy az 1-es típusú birtoklásmondatok születőfélben levő igéje is eredetileg névmás. Jelen időben az igei szerepet a *-nál, -hoz* jelentésű prepozíció birtokos személyragos alakja játssza, míg múlt és jövő időben a 'habeo' jelentését egy olyan szó hordozza, amelyben a 'lenni' jelentésű ige és egy másik *-hoz* jelentésű prepozíció található alkotórészként *(kien + l = kell)*:

(39) *ghand-i tlitt itfal* (Aquilina 108)
nál-amige gyerek három
'három gyermekem van'

(40) *kell-i ktieb* (Aquilina 109)
volt-nál-am könyv
'volt könyvem'

A névmások igei jellegét a tagadás előzőekből ismert szerkezetén túl alátámasztja az a tény is, hogy ugyanezek az alakok szerepelnek más mondatokban 'kell, kellett' jelentésben is (vö. Aquilina 108—9). Ezenfelül

a szuahélihoz hasonlóan a máltaiban is lehet érvet fölhozni arra, hogy az „ige-névmás" a birtoklásmondatokban tranzitívvá válik: a névmásokon található személyragok a nyelvben igei személyragokként is szerepelnek, s igén a tárgy személyét jelölik.

3.2.2. A fönti két példa az SOV → SVO, illetve VSO → SVO típusváltás néhány érdekes, történeti hipotézisünknek megfelelő, bár nem tudni, menynyire tipikus variációját illusztrálta. Talán nem elhamarkodott dolog ennek birtokában más irányokra is extrapolálni a logikusan adódó változási irányokat. A következő változások lefolyását jósolhatjuk meg:

(41) Típusváltás:	Föltételezett változás a nominális mondatokban:
SVO → {SOV, VSO, VOS}	(1) kopula eltűnése, (2) a birtoklás$_1$ mondat átalakulása *van* igés intranzitív szerkezetté;
{SOV, VSO, VOS} → SVO	(1) kopula kialakulása (2) a birtoklás$_1$ mondat átalakulása *habeo*-szerű igés tranzitív szerkezetté.

3.3. A föltételezett változások természetesen ebben a formájukban pusztán a tipológiai szabályszerűségekből adódó, valószínűsíthető hipotézisek. Valószínűségüket nagy mértékben növelné, ha a történeti-összehasonlító nyelvészetből származó adatok több nyelvcsaládra, nyelvre és típusváltásra vonatkozólag alátámasztanák a változási irányokat. Ezen felül jó volna a jelenleginél jóval több ismeretet gyűjteni az ún. szabad szórendű nyelvek viselkedéséről is.

3.4. A történeti-tipológiai föltevések rendszerét még tovább lehet finomítani, ha sikerül alternatív változatokat megfogalmazni arra vonatkozólag, hogy az egyes, nominális mondatszerkezeteket érintő változások hogyan és miért mennek végbe. Ezt a továbblépési lehetőséget a kopula kialakulásának a példáján szeretném illusztrálni. Az első kopula-kialakulási változatot már bemutattam a máltai nyelv adatain. Hogy azonban nem lehet elszigetelt jelenség a személyes névmás kopulává alakulása, azt igazolják egy másik nyelv, a csád nyelvek közé tartozó kanuri alábbi adatai is. Két másik kopula-kialakulási változatot ismertetek ezután Li és Thompson, illetve Munro egy-egy munkája alapján. Ezt követően megpróbálom vázlatosan megadni, hogy milyen szinkron és történeti adatok, grammatikai tulajdonságok számbavétele volna szükséges az uráli nyelvekben szereplő kopula szintaktikai történetének a részletes megismeréséhez.

3.4.1. Az alternatív kopula-kialakulási változatok megismeréséhez a klaszszikus nyelvtörténet egy régen fölfedezett tételét alkalmazhatjuk — jelen kutatási területünkön természetesen nem nyelvjárások vagy rokon nyelvek, hanem különböző nyelvek vonatkozásában. A tétel ismerős: változat és változás összefügg; a változatok későbbi változások előképei lehetnek. Ehhez a történeti tipológiának csak egy föltevését kell hozzáadni: hasonló

típusú, szerkezetű nyelvekben hasonló körülmények között hasonló változások mehetnek végbe. Ha tehát úgy találjuk, hogy egy nyelvben különböző feltételek közepette különböző változatok léteznek, s ráadásul a változatok közül egyesek ilyen, mások olyan strukturális nyelvtípusokhoz köthetők, nyugodtan fölállíthatjuk azt a hipotézist, hogy rokonságilag különböző, de típusukban, szerkezetükben hasonló nyelvekben is vezethettek olyan változatok egy új forma kialakulásához, amelyeket a megvizsgált nyelvben találtunk.

Az **1.2.2.** és a **3.2.1.2.** pontokban már utaltam rá, hogy a szerkezeti többértelműség elkerülése forrása lehet a kopula kialakulásának az attributív mondatokban. Láttunk is már egy-két példát az egyértelműsítésre a máltaiban. A csád nyelvek közé tartozó kanuriban ugyancsak ilyen okok miatt tüntetett föl a nyelvtan szerzője (Lukas 1937) változatokat a névszói állítmányt tartalmazó mondatokban. Ebben az SOV típusú nyelvben a típussal inkonzisztens (főnév + jelző) a jelzős szerkezet sorrendje. A típusnak megfelelően a lineáris szerkezetben ugyanígy alakulnak az attributív mondatok is. Mármost ez utóbbi konstrukcióban megengedett a kopula nélküli mondatszerkesztés:

(42) *Avanyi kúra*
apá-m nagy
'apám nagy'

Mivel azonban ez a szerkezet jelzős főnévi csoportként is értelmezhető ('az én nagy apám'), a homonímia elkerülésére kialakult az attributív mondatoknak egy olyan változata, amelyben az alanynak megfelelő személyes névmás („ige-névmás") kopula-féle szerepet játszik, és az attributív mondattípus felé egyértelműsíti a szerkezetet:

(43) *Avanyi shí kúra*
apá-m ő nagy
'apám nagy'

A máltai és kanuri változatok történeti kiterjesztéseként tehát elképzelhető, hogy olyan nyelvekben, ahol szerkezeti homonímia állhatott fönn egy megelőző időszakban az attributív mondatok és a jelzős szerkezetek között, a föntiekhez hasonló változatok keletkeztek a homonímia elkerülésére, majd a változatok közül a kopulaféle elemet tartalmazó konstrukció erősödött meg, részben mert ez felelt meg a nyelv egy későbbi időszakban mutatott szerkezeti típusának (nevezetesen: az SVO típusnak), részben föltehetőleg más szerkezeti vagy egyéb okok miatt.

3.4.2. A kopula kialakulásának egy másik útját régebben Benveniste (1960), legújabban pedig Li—Thompson (1977) mutatta ki. Az utóbbi szerzőpár főbb gondolatait ismertetem.

A kopula jó néhány nyelvben megegyezik etimológiailag valamelyik anaforikus névmással. (Ahogy az előző máltai és kanuri példákban.) A Li és Thompson által fölvetett történeti út azonban nem a homonímia elkerülésében gyökerezik, hanem az ún. topikalizációs mechanizmusok megszaporodásában, majd a topikalizált szerkezetek neut-

rálisként való újraelemzésében — e tekintetben kétségtelenül vannak hasonlóságok a máltai egyes mondattípusai (főleg a lexikális alanyt tartalmazó mondatok), a kanuri és az itt ismertetendő kínai fejlődési út között. Különbözik viszont ez a példa a máltaitól és a kanuritól abban, hogy nem a személyes, hanem a mutató névmás volt a kialakuló kopula forrása. A változásnak ezt az útját a kínai nyelv írásos emlékei részleteiben is alátámasztják. Az archaikus kínai nyelv még kopula nélkül szerkesztette az attributív mondatokat:

(44) *qí mǔ yù „kǒng-zǐ xián rén yě"* (Li—Thompson 421)
ő anya szól Konfucius bölcs ember dekl. part.
Így szól az anyja: „Konfucius bölcs ember" '

(45) *rǔ jì yě*
te eszköz dekl. part.
'Te eszköz vagy'

A modern mandarin kínaiban azonban (legalábbis fő variánsként) rendszeresen megtalálható a *shì* kopula az említett mondatszerkezetekben:

(46) *nèi-ge rén* ***shì*** *xuéshēng*
az-osztályszó ember van tanuló
'az az ember tanuló'

A *shì* szó azonban mutató névmás volt az archaikus kínaiban. Egy időben meglehetősen gyakran szerepelt ez az — akkor még névmási jelentésű és funkciójú — elem attributív mondatokban is, de e mondatok világosan kimutathatóan topikalizált szerkezetek voltak. A Li—Thompson cikk példái helyett itt adhatunk magyar szerkezeteket is; körülbelül olyan funkcióban és mondattani helyzetben adatolható a *shì* névmás a régi korokból, mint az *az* névmás a következő magyar attributív és azonosító mondatokban:

(47) *A másik színdarab,* ***az*** *érdekes.*

(48) *A körzeti orvos,* ***az*** *te vagy.*

Az ilyen szerkezeteknek megfelelő, világosan topikalizált kínai szerkezeteket elemezhették újra neutrális (topikalizáció nélküli) mondatszerkezetekként, a *shì* névmás pedig eközben igévé, a mondat alanyát — volt topikáját — és állítmányát összekötő kopulává vált.

Eddig a kopula kialakulásának olyan alternatíváival találkoztunk, ahol a történeti változások során — tradicionális kifejezéssel élve — „szófajváltásra" került sor: egy megelőző korszak anaforikus (személyes vagy mutató) névmása vált kopulává. A következő példában „szófajváltás" nem következik be: egy megelőző korszak igéje terjed át olyan mondatokra is, amelyekben régebben nem szerepelt ige.

3.4.3. A kopula kialakulásának P. Munro (1977) által fölvetett útja minden bizonnyal igen ritka, talán kivételes lehet, viszont annál érdekesebb. A yuma nyelvcsaládról van szó, ahol az egyes nyelvekben megmutatkozó kopula etimológiailag a létigével azonos.

A nyelvcsalád néhány nyelve — variánsként vagy kizárólagos formaként — taralmaz kopula nélküli attributív mondatokat. Más nyelvekben azonban, köztük a következő példával illusztrálható m o j a v e nyelvben, rendkívül érdekes jelenség található: kopulás az attributív mondat, de az alany esetjelölője nem a tulajdonképpeni alanyi főnévi csoporton van, hanem az állítmány névszói részén:

(49) *John* *k^{w}aθ?ide:-č* *ido-pč* (Munro 445)
János orvos-alanyjelölő van-időjelölő
'János orvos'

Munro szerint a szerkezet történeti kialakulásához a *-č* alanyi esetjelölő helye adja meg a kulcsot. Értelmezése alapján ugyanis e mondatnak történetileg és a mai felszíni szerkezet szerint nem a *János* főnév az alanya, hanem a *János orvos* tagmondat, történetileg tehát ö s s z e t e t t m o n d a t r ó l van szó, ahol az alany helyét egy (mi úgy hívnánk: *hogy* kötőszós, a mojaveban azonban kötőszó nélküli) mellékmondat tölti ki, s e tagmondat tartalmáról állítja a főmondat, hogy „van", „fennáll". Értelme szerint tehát eredetileg a mondat így hangzott volna: 'Hogy János orvos, az fönnáll'. S úgy látszik, valami miatt e körmönfont szerkezetek csakugyan gyakorivá válhattak e nyelvcsaládban, mert az alanyjelölő nyelvenkénti variánsa több mai yuma nyelvben áll a predikátum névszói része mögött.

3.4.4. A történeti-tipológiai föltevések eddig kialakított rendszerét, valamint az eddig bemutatott nyelvtörténeti töredékeket kíséreljük meg most összevetni az u r á l i n y e l v e k ismert szinkron adataival, valamint a történeti-összehasonlító nyelvészetben a nominális mondattípusokról eddig kialakított nézetekkel. Az összevetés célja pusztán annyi lesz, hogy a vizsgált mondattípusok történetének vázlatos alakulását felrajzoljuk — jórészt úgy, hogy tipológiai érvek alapján valószínűsítünk egyes ismert nyelvtörténeti föltevéseket, másokat pedig elvetünk, illetve megkérdőjelezünk. Emellett felhívjuk a figyelmet arra, hogy milyen grammatikai és nyelvtörténeti problémák alaposabb megismerése vihetné a jelenleginél jóval tovább a nominális mondattípusok e nyelvcsaládbeli megismerését.

3.4.4.1. Ige nélkül szerkesztődő nominális mondatok mindegyik ismert uráli nyelvben vannak. Elterjedtségük azonban közel sem azonos mértékű. K. Majtyinszkaja rövid összefoglalója szerint legkevésbé a finn-lapp ágra jellemző a nominális szerkesztésmód, míg a többi uráli nyelvben többékevésbé elterjedt az ige nélkül álló nominális mondat (Osznovü 1974, 383). Bár a pillanatnyilag rendelkezésre álló szintaktikai leírások igen hiányosak, annyit mindenképpen állíthatunk, hogy a f i n n é s a z é s z t, illetve a másik oldalon a s z a m o j é d n y e l v e k (a szölkup kivételével) é s a m o r d v i n k é p v i s e l i a k é t s z é l s ő p o n t o t.

A f i n n b e n é s a z é s z t b e n az általunk fölvett ö s s z e s n o m i n á l i s m o n d a t t í p u s t a r t a l m a z i g é t — tipikusan a *van* ige megfelelő formáját (vö. Osznovü 1975; Lehiste 1969). Az 1-es típusú birtoklásmondatoknak az észtben rendszeres, normatív, a finnben választható változata a Px nélküli birtokszót tartalmazó mondatszerkezet. (Erre van azonban példa a mordvinban és a zürjénben is, vö. Osznovü 1974, 391.) Az észtben például a következőképp alakulhatnak a nominális mondatok:

(50) Birtoklás$_1$: *isal on raamat* (Lehiste 325)
apa$_{adess.}$ van könyv
'az apának van könyve'

Egzisztenciális: *laual on raamat* (uo.)
asztal$_{adess.}$ van könyv
'egy könyv van az asztalon'

Lokatív: *raamat on laual* (Lehiste 328)
könyv van asztal$_{adess}$
'a könyv az asztalon van'

Birtoklás$_2$: *raamat on isa (oma)* (Lehiste 337)
könyv van apa$_{gen.}$ (saját)
'a könyv az apáé'

Azonosító: *NN on neie saadik Londonis* (Lehiste 333)
NN van a követ$_{nom.}$ L.
'NN a követünk Londonban'

Attributív: *asjad on halvad* (Lehiste 341)
dolgok van rosszak
'rosszak a dolgok'

A másik szélsőséget a szamojéd nyelvek és a mordvin képviselik. Itt ige nélküli, predikatív névszóragozásos alakulatokat találunk Hajdú (1968), Terescsenko (1975) és Feoktyisztov (Osznovü 1975) leírása alapján a nominális mondatok többségében. E szintetikus mondatszerkezetek a szölkupban csak a főnévi állítmányra és jelen időre terjednek ki, a többi szamojéd nyelvben és a mordvinban viszont más névszókra, sőt, határozószókra, valamint múlt időre is. A nyenyecben az 1-es típusú birtoklásmondatokat is lehet ige nélkül használni (vö. Hajdú 1968, 73—74), itt tehát a nominális szerkesztésmód az összes szóban forgó mondattípus esetében lehetséges változat. Az egyes mondattípusok ige nélküli változatai a nyelvek e csoportjában a következőképpen alakulhatnak:

(51) Birtoklás$_1$:
nyenyec *mat? ńenećan śiďe ḿāto?* (Hajdú 1968, 74)
hat férfi$_{gen}$ két sátor-Px3pl
'hat férfinek van két sátra'

Egzisztenciális:
nyenyec *śiďe xaďi* (Hajdú 1968, 79, 174)
két osztják
'volt egyszer két osztják'

Lokatív:
mordvin кудо-со-нзо-леде (Osznovü 1975, 337)
ház-ban-Px3sg-Vx2plPast
'voltatok nála otthon' (tkp. voltatok a házukban)

Birtoklás$_2$:
nyenyec *ťukū jā säewkeće mań je?ejḿi*
(Hajdú 1968, 78, 173)
ez liszt mag én számomra
'ez a mag az enyém'

Azonosító:

nyenyec	*t'iky mań-aś*	(Terescsenko 1975, 145)
	az én-Past	
	'én voltam az'	

Attributív:

mordvin	покш-ат	(Osznovü 1975, 336)
	nagy-Vx2sg	
	'nagy vagy'	

Elsősorban a hierarchia felső felében található mondattípusoknak a fenti nominális változatok mellett igés variánsai is vannak.

Bár a nyelvtanok alapján rendelkezésre álló adatok eléggé töredékesek, azt lehet állítani, hogy a fönt bemutatottakon kívüli uráli nyelvek valamilyen közbülső helyet foglalnak el az igés és a nominális szerkesztésmód között. A magyarban például a kijelentő mód a birtoklás$_2$, azonosító és attributív mondatfajtákban, míg különböző értékű (esetleg stilisztikai) változatként él a lehetősége a nominális szerkesztésnek a lokatív, egzisztenciális és birtoklás$_1$ típusokban:

(52) Lokatív: *Ott a könyv az asztalon*
Fenn az ernyő (nincsen kas)

Egzisztenciális: *A tér közepén egy díszes szökőkút*
Birtoklás$_1$: *Annak, amit mond, se füle, se farka*

3.4.4.2. Szintaktikai kérdésekkel foglalkozó uralisták ilyen adatok, valamint etimológiai megfontolások alapján állítják, hogy a régebbi korokban kiterjedtebb lehetett a nominális szerkesztésmód — vagyis jelenlegi terminológiánkban: a nominális mondatok többsége igei elem nélkül szerkesztődhetett. E vélemény szerint tehát az uráli, illetve finnugor alapnyelv a mai szamojéd nyelvekhez, illetve a mordvinhoz hasonló képet mutathatott (Hajdú 1966, 81; Osznovü 1974, 383; Terescsenko 1975, 146—147). Tipológiai szempontból ez az álláspont elfogadható; az uráli és finnugor alapnyelv SOV jellegével jól összefér az ige nélküli szerkesztésmód.

Tipológiai oldalról ugyancsak alátámasztható a történeti-összehasonlító nyelvészetnek az az állítása, hogy a rekonstruálható korokban nem volt *habeo* jelentésű ige (Hajdú 1966, 83; Osznovü 1974, 391). Az uráli és a finnugor alapnyelv ugyanis minden jel szerint SOV komplex típusú volt, így az 1-es birtoklásmondatban a típussal összhangban létigét és intranzitív szerkezetet használhattak. Az is bizonyosra vehető, hogy az ilyen mondattípusok birtokszaván birtokos személy-jelölő végződés állt — így az észt, a finn, a mordvin és a zürjén Px nélküli birtoklás$_1$ mondata bizonyára új fejlemény.[13] Ehhez esetleg még hozzátehetjük: a nyenyec adatok alapján az is jól elképzelhető, hogy az összes nominális mondatnak, így a birtoklás$_1$ mondatnak is volt ige nélküli variánsa.

[13] Nem beszélve azokról az esetekről, amikor más nyelvek hatására 'habeo' jelentésű ige és tranzitív szerkezet jelentkezik egyes nyelvekben. Pl. nyenyec: *kolxoswa? tī me?ŋa* 'a kolhozunknak rénjei vannak' (Hajdú 1968, 74) — itt a nyilvánvalóan orosz eredetű *meć* 'tartani, bírni' ige szerepel tranzitív szerkezetben.

A történeti-összehasonlító nyelvészetben azonban az előzőektől különböző hipotézis is született. Décsy (1970) a szölkup kopulás szerkezetek vizsgálata alapján azt föltételezte, hogy a predikatív névszóragozást tartalmazó nyelvekben a névszói elemhez tapadó igei személyrag személyragos kopulából eredeztethető. Tipológiai szempontból ennek a föltevésnek megvan a lehetősége, ugyanis a kopula nélküli mondatszerkezet az állítmányvégű (és állítmánykezdetű) nyelvekben csak statisztikailag volt a típushoz köthető, nem kizárólagosan. A kopula tapadására ráadásul másutt is van példa a nyelvekben (a predikatív névszóragozás paradigmája kopula-affixumot tartalmaz a grönlandi eszkimóban). Ez az elképzelés azonban hangtani akadályokba ütközik (Hajdú 1970, Rédei 1970) történeti-összehasonlító szempontból, tipológiailag pedig mindenképpen gyanús — ha nem is kizárt —, ugyanis láthatólag a típusváltozásban előbbre tartó nyelvek (finn, észt, magyar) újító vonásának tűnik a nominális mondatok rendszeres igés szerkesztésmódja, köztük a kopula rendszeres használata is, s így nehéz volna elegendő motivációt találni az uráli nyelvekben a kopula régi fönnállására, majd eltűnéseire, s újraalakulásaira. A predikatív névszóragozási paradigma kopulára való visszavezetését tehát legalábbis nagyon kétségesnek tarthatjuk. Azonban még így is kétféle lehetőség marad nyitva: vagy — mint Hajdú (1970) állítja — ősi örökség a predikatív névszóragozás, vagy — Rédei (1970) véleményének megfelelően — analógiás úton terjedt át az igei ragozástípus a névszói elemekre.[14] Grammatikaelméleti meggondolások alapján azonban mégis Hajdú véleményéhez kell csatlakoznunk. Ha ugyanis föltesszük, hogy az igei személy-jelölés az uráli alapnyelvig visszamenőleg szintetikus elvű, affixált volt (vö. Hajdú 1966, 74; Radics 1980, 43; Korhonen 1980, 103), akkor nehéz elképzelni, hogy névszói állítmány esetén viszont analitikus elvű lehetett volna a személy-jelölés. Ez esetben az önálló személyes névmások igei állítmány esetén kiemelésre, emfázisra szolgáltak volna, névszói állítmány esetén pedig nyomatéktalan mondatrészként puszta személy-jelölésre. A predikatív névszóragozás jelenléte az önálló névmások funkciójában nem okoz ilyen kettősséget: ha volt predikatív névszóragozás, akkor mind igei, mind névszói állítmány mellett kiemelésre, nyomatékosításra szolgált az önálló személyes névmás.

A fönti grammatikaelméleti érv azonban valószínűleg azt is magyarázza, hogy ha valamilyen oknál fogva meggyengül a személy megkülönböztetésének a lehetősége a nominális mondatokban, akkor miért kerül sor inkább személyragos kopula kifejlődésére, s nem önálló névmás használatára. Strukturális értelemben ugyanis a kopulahasználat nem bolygatja meg az önálló névmások funkcióviszonyait, s ráadásul egy kis engedmény árán (a típussal inkonzisztens kopula megjelenésének árán) megmaradhat a személy szintetikus jelölésmódjának az elve is, bár a szintézis kisebb mér-

[14] Tipológiailag ugyanis elképzelhető nominális szerkesztésmód akkor is, ha a személy-jelölés nem szintetikus (affixált), hanem analitikus elvű — ahogy például a VSO típusú i v a t a n nyelvben:

motdeh qa-ko (Reid 1966, 62)
gyerek topik-én
'gyerek vagyok'

niaya qava qo chito ko (uo.)
ez nem topik kutya én
'ez nem az én kutyám'

tékűvé válik, mint volt a predikatív névszóragozást, valamint ige nélküli lokatív, esetleg egzisztenciális mondatokat tartalmazó korszakokban.[15]

Hogy egészen pontosan melyik mondattípusokban és milyen feltételek mellett következett be az uráli nyelvekben ige, illetve kopula megjelenése a nominális mondattípusokban, annak a visszakövetkeztetésére a jelenlegi szinkron nyelvészeti adatok alapján sajnos nincsen lehetőség. Az ugyan bizonyosra vehető, hogy a nominális mondatok igéjeként, illetve kopulájaként ma szereplő (a magyar *van* igével rokonságban álló) lexikai elem a legrégebbi rekonstruálható korszakokban is létezhetett, s ennek használata terjedhetett el — minden bizonnyal a hierarchia mentén — a nominális mondatokban; persze különböző mértékben a különböző nyelvekben. E dolgozat **2.** pontjának magyar adatai, valamint a rokon nyelvek különböző grammatikai sajátosságai arra engednek következtetni, hogy az igehasználat elterjedése minden bizonnyal kapcsolatban állt az aktuális tagolás és a szórend különböző változataival és változásaival,[16] a tagadás különböző formáinak a lehetőségeivel, az idő- és aspektusviszonyokkal, illetve ezek változásaival, sőt (elsősorban a finn és az észt adatok alapján), az esetrendszer megváltozásával — a partitivus eset kialakulásával, s ezzel párhuzamosan más nyelvekben a névelő kialakulásával is. Ennél részletesebb és pontosabb leírást azonban csak a szinkron és diakron mondattan adatainak tüzetesebb ismerete alapján lehetne adni.

4.1. E tanulmány címében a „jegyzetek" kifejezéssel az előzőekben vázolt elméleti tételek, összefüggések és empirikus vizsgálatok töredékes voltára utaltam. Töredékes volt ez az áttekintés több szempontból is. A vizsgálat tárgyát alkotó nominális mondatok állományát sikerült ugyan úgy elhatárolni, hogy lehetségessé vált róluk néhány tapasztalati és elméleti általánosítást megtenni, az elhatárolás azonban nyilván akkor minősíthető majd teljes mértékben jogosultnak, ha néhány empirikus tényen túlmenően teoretikus szinten is sikerül összefüggésüket, egybetartozásukat tisztázni. Korlátozott mennyiségű adatanyag vizsgálata alapján ugyan, de fölvázolhattunk valamilyen hipotézist az **1.** pontban föltett (a) kérdésre: fölfedezhető volt valamiféle szabályosság abban a tekintetben, hogy melyik mondattípusokban jelenik meg valószínűbben a nyelvekben ige jelen idő, kijelentőmódban is; az ige megjelenésének valószínűségét a (8)-ban fölállított hierarchia tartalmazza. A hierarchia azonban az első megközelítés eredményeit tartalmazza; sok szempontból tovább árnyalható, a mondattípusok finomabb fajtái között a további kutatások természetesen további összefüggé-

[15] Nem szeretném a mai strukturális tipológia terminológiáját keverni korábban kialakult típusfogalmakkal. A szintézis kisebb mértékűvé válása, s ezzel párhuzamosan más típussajátosságok megmaradása azonban kínálja a visszautalás lehetőségét E. Sapir 1921-ben megfogalmazott történeti hipotézisére, mely szerint a szintézis foka a legkönnyebben megváltozó nyelvi tulajdonság, míg — az ő terminológiájában — a technikai eljárás és a fogalomtípus sokkal hosszabb ideig megőrződnek a nyelvi változások folyamán. Vö. Sapir 1971, 76—77.

[16] Egy példa a mai magyar nyelvből: az attributív mondatok kijelentő mód, jelen idő, harmadik személyben nominális állítmányt tartalmaznak. Nyomaték vagy „fokhatározói mellékmondat" jelenlétében azonban tartalmazhatnak kopulát:

***Van** vagy fél kiló ez a körte*
*A probléma **van** olyan érdekes, hogy foglalkozzunk vele.*

seket fedezhetnek fel.[17] A hierarchiát tipológiai szempontok figyelembevételével fogalmaztam meg. A magyar nyelv nominális mondatain más paraméterek alapján végzett vizsgálat arra utalt, hogy a tipológiai hierarchia fönnáll, sőt, az eredetitől független paraméterek tekintetében is megnyilvánul. Elképzelhető, hogy a hierarchia fennállását közvetetten bizonyító magyar és más nyelvű példák sora szaporítható, de emellett az is előfordulhat, hogy az itt független paraméterként kezelt fókusz szerepre való esélyesség valamiképpen összefügg a kezdetben alkalmazott tipológiai kritériumokkal (pl. az ige megjelenésének a valószínűségével) — ez esetben a magyar adatanyag státusa megváltozik: a tipológiai hierarchiát közvetlenül alátámasztó tényként kezelhető. Az **1.** pontban föltett (b) kérdés arra vonatkozott, hogy mutatnak-e nyelvtípusonként különbségeket a nominális mondatok megformálási lehetőségei. Megint csak korlátozott mennyiségű adat alapján úgy találtuk, hogy van ilyen korreláció a nyelvi típusokkal: az ige megjelenése, illetve a megjelenő ige jellege, s ez utóbbival párhuzamosan az 1-es birtoklásmondat tranzitív, illetve intranzitív volta különbséget mutatott aszerint, hogy a vizsgált nyelv milyen szórendi típusba tartozott. Az itteni vizsgálat nagy hiányossága, hogy a szabad szórendű nyelvek mondatformálásáról nem tartalmazott ismereteket. Mind az (a) mind a (b) kérdésre válaszként adott tipológiai törvényszerűség a statisztikai univerzálék értelmében bizonyult általánosíthatónak.

Az **1.** pontban föltett (c) kérdés már a tipológiai összefüggések diakron értelmezésére vonatkozott. A fölállított tipológiai törvényszerűségeket elvi megfontolások alapján terjesztettem ki nyelvtörténeti irányokra, s az így kapott változási irányokat illusztráltam néhány véletlenszerűen adódott (saját kutatási anyagomban szereplő, illetve mások kutatásaiból átvett) példával. E nyelvtörténeti rész anyaga még az előzőeknél is töredékesebb; jelen formájában tulajdonképpen nem több, mint néhány gondolat az alaposabb nyelvtörténeti kutatások megindításához. Az elméletileg kikövetkeztetett változási irányok nagyobb adatanyagon történő tapasztalati ellenőrzése igazolhatja, cáfolhatja, illetve korrigálhatja az itt mondottakat. Amennyiben az elméletileg megrajzolt változási irányok jogosultaknak bizonyulnak, számos nyelvtörténeti részletkérdés kutatása is szükségessé válik: ezek közül egy a kopula kialakulásának a tanulmányban tárgyalt problematikája, de ezen felül számos további részletkérdés is fölvethető.

4.2. Végül néhány, a tanulmányban vizsgált kérdéskör egészét érintő megfontolás: a nominális mondatok kérdését hagyományosan filozófiai meggondolásokkal kötötték össze (Lyons 1967; Clark 1970). Ennek következtében a nominális mondatszerkezetek, s a bennük szereplő igék jellemző tulajdonságait nem ritkán filozófiai iskolák ontológiai kategóriarendszereinek a függvényében állapították meg (vagy fordítva: bizonyos nyelvek grammatikai kategóriáiból vezettek le filozófiai kategóriákat). Ezzel szemben a fönt bemutatott adatok fényében még a kopula—létige—birtoklásige

[17] Bernard Comrie e tanulmány első változatához fűzött megjegyzéseiben máris adott támpontokat a hierarchia további finomítására. Fölvetette, hogy külön kategóriaként volna kezelhető *Az ajtó zárva (van)* példával illusztrálható szerkezet, valamint hogy az attributív mondattípuson belül érdemes volna a főnévi és melléknévi állítmányt tartalmazó alfajtákat megkülönböztetni.

közötti határok is megkérdőjelezhetőek abban az értelemben, hogy egyáltalán nem világos, hogy nyelvektől függetlenül léteznek-e ilyen kategóriák, vagy pedig megoszlásuk más tipológiai tulajdonságok függvénye. Benveniste (1960) volt talán az első, aki az *être* és az *avoir* ige par excellence nyelvi funkcióit vizsgálta, leszögezve, hogy ezek az igék nem nélkülözhetetlen elemei a nominális mondatoknak, s ennélfogva ha mégis megjelennek, sajátos, nyelvenként esetleg különböző szerepet töltenek be. E tanulmány tipológiai és grammatikai jegyzeteivel a kérdéskör e filozófiától független, nyelvészeti szempontú vizsgálatát szerettem volna folytatni.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

Aquilina, J.: *Maltese.* London, 1965.

Benveniste, E. „Être" et „avoir" dans leurs fonctions linguistiques: *Bulletin de la Société Linguistique de Paris.* 55. 113—134 (1960).

Clark, E. V. Locationals: a study of the relations between 'existential', 'locative' and 'possessive' constructions: *Working Papers on Language Universals* 3. L1—L37 (1970).

Day, Ch.: *The Jacaltec language.* Bloomington, 1973.

Décsy Gyula. Das Existenzverb in den prädikativen Fügungen des Selkupischen: W. Schlachter (szerk.). *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen.* Göttingen, 1970. 50—60.

É. Kiss Katalin: *A magyar mondatok egy szintaktikai modellje.* Bp., 1978a. (Kandidátusi értekezés).

Uő. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. 261—286 (1978b).

Givón, T. Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo: Ch. N. Li (szerk.). *Word order and word order change.* Austin, 1974. 47—113.

Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Bp., 1966.

Uő: *Chrestomathia Samoiedica.* Bp., 1968.

Uő. Korreferátum Décsy Gyula előadásához: W. Schlachter (szerk.). *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen.* Göttingen, 1970. 60—62.

Hyman, L. M. On the change from SOV to SVO: Evidence from Niger-Congo: Ch. N. Li (szerk.). *Word order and word order change.* Austin, 1974. 113—149.

Keenan, E. L. és B. Comrie. Noun phrase accessibility and universal grammar: *Linguistic Inquiry* 8. 63—99 (1977).

Korhonen, M. Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen: O. Ikola (szerk.). *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum.* I. Turku, 1980. 87—110.

Kuno, S. The position of relative clauses and conjonctions: *Linguistic Inquiry* 5. 117—136 (1974).

Lehiste, I. 'Being' and 'having' in Estonian: *Foundations of Language* 5. 324—341 (1969).

Lehmann, W. P. A structural principle of language and its implications: *Language* 49. 47—66 (1973).

Uő (szerk.): *Syntactic typology. Studies in the phenomenology of language.* Austin, 1978.

Lewis, G. L.: *Teach yourself Turkish.* London, 1966.
Li, Ch. N. és S. A. Thompson. A mechanism for the development of copula morphemes: Ch. N. Li (szerk.). *Mechanisms of syntactic change.* Austin, 1977. 419—445.
Lukas, J.: *A study of the Kanuri language. Grammar and vocabulary.* London, 1937.
Lyons, J. A note on possessive, existential and locative sentences: *Foundations of Language* 3. 380—396 (1967).
Mitchell, T. F.: *Colloquial Arabic. The living language of Egypt.* London, 1962.
Munro, P. From existential to copula: the history of Yuman BE: Ch. N. Li (szerk.). *Mechanisms of syntactic change.* Austin, 1977. 445—490.
Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. Moszkva, 1974.
Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки. Moszkva, 1975.
Perrott, D. V.: *Swahili.* London, 1972.
Radics Katalin. Typological and grammatical notes about nominal sentences: O. Ikola (szerk.). *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum.* I. Turku, 1980a. 161—172.
Uő. Tipológia és nyelvtörténet: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 3—58 (1980b).
Rédei Károly. Korreferátum Décsy Gyula előadásához: W. Schlachter (szerk.). *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen.* Göttingen, 1970. 62—64.
Reid, L. A.: *An Ivatan syntax.* Honolulu, 1966.
Sapir, E.: *Az ember és a nyelv.* Bp., 1971.
Schlachter, W. (szerk.): *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen.* Göttingen, 1970.
Szabolcsi Anna. Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 59—82 (1980).
Terescsenko, N. M. Грамматические категории глагола в самодийских языках: *Типология грамматических категорий Мещаниновские чтения.* Moszkva, 1975. 140—156.
Warotamasikkhadit, U.: *Thai syntax.* Hága—Párizs, 1972.

Szabolcsi Anna

A performatívok szemantikája

0. A hetvenes évek nyelvészeti irodalmában egyre gyakrabban bukkan föl az ún. modellelméleti szemantika. Ez a címke valójában nem csupán egy jelentéstani irányzatot takar, hanem a nyelv egészének egy meghatározott elvonatkoztatási szinten való megközelítését, illetve leírását.[1] Röviden összefoglalva, e megközelítés szerint a nyelv egy szintaxis—szemantika párból áll, ahol (1) a szintaxis megadja a nyelv jólformált kifejezéseit, (2) a szemantika egyik alkotórésze a világnak valamilyen matematikai modellje, a másik alkotórésze pedig egy olyan megfeleltetés, amely kapcsolatot létesít a szintaxisban megadott kifejezések és a világmodell különféle részei között. A „modellelméleti szemantika" címszava alatt a nyelvészetben elsősorban ennek a R. Montague által kidolgozott változata ismeretes: Montague a világot ún. intenzionális modellekkel ragadja meg. Ezeknek a modelleknek a jelentősége a természetes nyelv szempontjából azért kiemelkedő, mert a bennük definiált intenzió-függvény (bizonyos fönntartásokkal) a kifejezések jelentésével azonosítható.[2]

A modellelméleti megközelítéssel — vagy pontosabban, a Montague-grammatikával — szemben sokféle kifogás támasztható. Ezen kifogások közül talán az a legfigyelemreméltóbb, hogy e megközelítés veszedelmesen túlhangsúlyozza a nyelv ábrázoló funkcióját, s nem képes például a beszédaktusok kezelésére. Fönntartva azt, hogy ez a megközelítés valóban az ábrázoló funkciót veszi alapul (s ezért nem is törekedhet arra, hogy a nyelv egyetlen, kizárólagos megközelítése legyen), a jelen cikkben szeretnék rámutatni, hogy a beszédaktusoknak egy jól meghatározott aspektusát igenis kezelhetjük benne. Ezt az intenzionális modellek átalakításával, kiterjesztésével tehetjük majd lehetővé.

A modellelméleti megközelítéstől természetesen nem várhatjuk el azt, hogy a beszédaktusok valamelyik elméletét olvassza magába. Csupán annyit várhatunk el, hogy annak a jelenségnek, amellyel a beszédaktus-elméletek foglalkoznak, valamely lényeges vetületét képes legyen megragadni. A beszédaktus-elméletekben — történetileg is és fogalmilag

[1] Vö. Gergely és Szabolcsi (1979).
[2] Montague (1974); magyar nyelvű ismertetése: Szabolcsi (1977).

is — kitüntetett szerepet játszanak az explicit performatívok,[3] s úgy tűnik, hogy a modellelméleti szemantika hatáskörébe éppen a „performatív jelenség" kezelése tartozhat. A performatív jelenséget az első lépésben így jellemezhetjük: a (formailag) kijelentő mondatok két csoportra bomlanak aszerint, hogy kimondásukkor mi történhet. Ha azt mondom, „Gratulálok", akkor éppen a mondatban foglalt cselekvést, a gratulálás aktusát hajthatom végre. Ha azonban azt mondom, „Sétálok", ezzel semmiképpen sem hajthatom végre a sétálás aktusát.

Persze illúzió lenne azt hinni, hogy a jelenségről teljesen lehánthatjuk az elméletet, hiszen már az a tény, hogy fölfigyelünk rá, egy bizonyos elméleti háttérnek a következménye. Először tehát be kell bizonyítanunk, hogy Austin kiindulása legalább annyira nem idegen a modellelméletétől, hogy amit ő figyelemre méltónak tart, azt a modellelméleti szemantika is annak tarthatja. Másfelől ki kell mutatnunk, hogy az a magyarázat, amelyet Austin ad, mennyiben egyeztethető össze a mi megközelítésünkkel. Harmadsorban pedig vázolnunk kell saját javaslatunkat.

Austin szövegének elemzésekor nem fogok figyelembe venni tudománytörténeti szempontokat; csak azt vizsgálom, hogy érveinek milyen súlyuk van ma a modellelméleti szemantikus számára. Ezért gyakran olyasmit is „számonkérek" majd, ami tudománytörténetileg indokolatlan. Erre az ad jogot, hogy a jelen cikk tárgya nem Austin elmélete, hanem a performatív jelenség modellelméleti kezelése.

1. „Performative utterances" című cikkében Austin a következőket mondja: „I want to discuss a kind of utterances which looks like a statement and grammatically, I suppose, would be classed as a statement, which is not nonsensical, and yet is not true or false . . . if a person makes an utterance of this sort we should say that he is d o i n g something rather than merely s a y i n g something . . . in all these cases it would be absurd to regard the thing I say as a report of the performance of the action which is undoubtedly done — the action of betting, or christening, or apologizing. We should rather say that, in saying what I do, I actually perform that action . . . . Now these kinds of utterances are the ones that we call p e r f o r m a t i v e utterances."[4]

A cikk eleji jelenségszintű megfogalmazással szemben az első elméleti többlet Austin szövegében az, hogy ő a performativitást az igaz—hamis minősítéssel állítja szembe. Mivel az igazság fogalma fontos szerepet játszik a modellelméleti szemantikában, Austin megállapításai föltétlenül kihívást jelentenek a modellelmélet számára is. Az austini distinkciók státuszát

[3] Vö. Z. Vendler: „We may recall that Austin's investigations begin with an attempt to draw a distinction between performative and constative utterances. As this task cannot be accomplished to his satisfaction, he develops the theory of illocutionary acts, that is, of illocutionary forces accompanying all happy or successful utterances. In this new perspective the performative-constative distinction fades away and what he previously called performative utterances retain no special status except for a stronger emphasis on some illocutionary force or another. Nevertheless, and exactly because of this emphasis, t h e i n t u i t i v e n o t i o n o f a n i l l o c u t i o n a r y a c t r e m a i n s d e p e n d e n t u p o n t h e p r e v i o u s l y d e s c r i b e d c h a r a c t e r i s t i c s o f p e r f o r m a t i v e u t t e r a n c e s" (az én kiemelésem — Sz. A.).

[4] Austin (1961) 222.

azonban fölül kell vizsgálnunk. Nem teljesen egyértelmű ugyanis, hogy mit ért Austin *utterance*-en. Nyilatkozatot-e (azt az objektumot, amit kimondok) vagy megnyilatkozást (azt a cselekvést, hogy kimondok valamit)? Az első értelmezést látszik alátámasztani az, hogy az *utterance* nyelvtanilag (értsd: szintaktikailag) osztályozható valami; az, hogy az *utterance* lehet állítás is, s mint ilyen, igaz vagy hamis; valamint a „the thing I say" kifejezés. Ezzel szemben a megnyilatkozás-értelmezésre utal az, hogy az *utterance* performatív mivolta a beszédhelyzetben, a kimondáskor világlik ki („in saying what I do, I actually perform that action").[5] Ez a kettősség végigvonul a cikken, habár az egészében a megnyilatkozás-értelmezés felé mutat. Ez a kettősség — amely a szemantikai és a pragmatikai szint kettőssége — Austin számára valószínűleg nem különösebben lényeges; annál lényegesebb a mi számunkra. A modellelméleti szemantika hatáskörébe ugyanis kizárólag az tartozik, hogy a nyelv kifejezéseinek mit feleltethetünk meg a világban (pontosabban: a világ matematikai modelljeiben); az nem, hogy az adott kifejezést kimondva ki, mikor, mit hajthat végre vagy érhet el. Ezek a kérdések a nyelvhasználat elméletének, a pragmatikának a hatáskörébe tartoznak. Habár a modelellméleti szemantikára ráépülő, szigorú matematikai apparátust alkalmazó nyevhasználat-elmélet még nem létezik, a kevésbé matematizált nyelvészeti kutatások alapján fogalmat alkothatunk róla. Elképzelésem az, hogy ennek a pragmatikának a nyelv kommunikációs funkcióját és társadalmi beágyazottságát figyelembe véve kell számot adnia a nyelvhasználat sajátosságairól, de úgy, hogy az elvont nyelvi rendszerre (a szintaxis—szemantika párra) épít. A szemantikának viszont ki kell szolgálnia a pragmatikát: úgy kell megadnia a kifejezések jelentését, hogy az magyarázza használati lehetőségeiket.

Az állítások esetében ez a kívánalom teljesül is. A „Sétálok" mondatnak „par excellence" szemantikai tulajdonsága az, hogy igaz vagy hamis lehet. Függetlenül attól, hogy e mondatot valaha is kimondja-e valaki, a jelentését azzal adhatjuk meg, ha megmondjuk, mely tényállásokra vonatkoztatva igaz, melyekre vonatkoztatva hamis. E mögött az eljárás mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a „Sétálok" mondat kapcsolata a világ tényeivel leíró jellegű (az igaz—hamis minősítés csupán matematikai segédfogalom). Ha kimondom ezt a mondatot, ha megnyilatkozás történik, akkor elsődlegesen a tudósítás aktusát hajthatom végre. Azt hihetnénk mármost, hogy amikor Austin rámutat arra, hogy az állításokkal szemben a *performative utterance*-ek nem minősíthetőek igaznak vagy hamisnak, egy sajátosan szemantikai különbségre kíván rámutatni. Az egyik fajta szemantikai jellemzéssel ugyanis egy másik fajta szemantikai jellemzést kellene szembehelyezni. Ő azonban (a *performative utterance* szintaktikai ismérveinek fölsorolásán kívül) a performatívokról kizárólag pragmatikai jellemzést ad, hiszen megnyilatkozásokként vizsgálja őket. Mindaddig, amíg az állítás

[5] Vö. még a következő helyeket Austin (1962)-ből: (a) „What are we to call a sentence or an utterance of this type?[2] I propose to call it a *performative sentence* or a performative utterance, or, for short, a 'performative' . . .: [2] 'Sentences' form a class of 'utterances', which class is to be defined, so far as I am concerned, gramatically" (6). — (b) „In no case do we say that the utterance was false but rather that the utterance — or rather the *act*[1], e.g. the promise — was void . . .: [1] We shall avoid distinguishing these precisely because the distinction is not in point" (11); tehát két szöveghely és mindkettőhöz egy-egy lapalji jegyzet.

és a performatív megkülönböztetését fönntartja, az igaz—hamis minősítéssel a szerencsés—szerencsétlen [felicitous—infelicitous] minősítés áll szemben, azaz, egy szemantikai minősítéssel egy pragmatikai. Itt persze ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ez a szintváltás Austinnál nem explicit, hanem éppen ellenkezőleg, rejtve marad. Ezt a szintváltást ugyanis éppen a szemantika és a pragmatika szigorú megkülönböztetésének hiánya teszi lehetővé.

Az állítás és a performatív megkülönböztetésének kétségtelen aszimmetriája ellenére is kihívást jelent azonban Austin megállapítása a modellelméleti szemantika számára. Ha a nyelvhasználat tényeit a szükséges (és megengedhető) mértékben visszavetítjük az elvont nyelvi rendszerre, akkor a szemantika szintjén is okát kell tudnunk adni annak, hogy a „Gratulálok" és a „Sétálok" miért használható oly különböző módon. Ésszerűnek látszik elfogadni azt, hogy a „Gratulálok" és társaira az igaz—hamis minősítés nem alkalmazható. A modellelmélet számára azonban a kérdés így vetődik föl: hanem akkor a „Gratulálok" szemantikailag hogyan jellemezhető?

2. Mielőtt rátérnék javaslatom kifejtésére, egy ideig még Austinnál kell maradnunk — nem utolsósorban azért, hogy a kezelendő jelenséget kellőképpen körülhatárolhassuk. Az állítás és a *performative utterance* szembenállásának kifejtése után (kénytelenségből tartok ki az angol terminus mellett, hiszen ha lefordítanám, egyértelműsítenem kellene) Austin a cikk további részében és későbbi munkáiban mindent megtesz annak érdekében, hogy megingassa e tetszetős megkülönböztetésbe vetett bizalmunkat. Rámutat, hogy a legkülönbözőbb fajta mondatok és nem-mondatok használhatók *performative utterance*-ként; hogy a gyanútlanul performatívnak minősített *utterance*-ek sem mindig performatívok; hogy az „Állítom, hogy . . ." típus minősítése problematikus; hogy az állítások igaz—hamis minősítése elnagyolt címke csupán, s az állítások is lehetnek szerencsétlenek stb. Programmatikus következtetése végül ez: „. . . . stating something is performing an act just as much as is giving an order or giving a warning . . . besides the question that has been very much studied in the past as to what a certain utterance m e a n s, there is a further question distinct from this as to what was the f o r c e, as we call it, of the utterance . . . What we need besides the old doctrine about meanings is a new doctrine about all the possible forces of the utterances . . .".[6] „Besides", mondja Austin, és látszólag változatlanul elismeri a jelentés kutatásának jogosultságát is. Nem tekinthető véletlennek azonban, hogy ő maga a későbbiekben már csak magukkal a beszédaktusokkal, a megnyilatkozásokkal foglalkozik; s amennyiben támaszkodik a jelentéstanra, megelégszik a hagyományos, leíró jellegű jelentéssel. (A *locutionary meaning* azonban nem meríti ki a mondat teljes jelentését, hanem csak a tényleíró részleteket kezeli.) Az állítások és a *performative utterance*-ek kezdeti szembeállítása csupán ugródeszkául szolgált a nyelvi eszközökkel véghezvihető cselekvések általános elméletének kialakulásához — a szemantikát nem forradalmasította. Sőt, talán azt is állíthatjuk, hogy paradigma-váltás következett be: a nyelvi jelnek a vizsgálata a háttérbe szorult (ha értelmetlennek nem minősült) a nyelvi

[6] Austin (1961) 238.

cselekvések vizsgálatával szemben. Amellett, hogy a beszédaktusok kutatását igen fontos feladatnak tartom (a pragmatikába való utalása nem jelent alábecsülést), a paradigma-váltást nem érzem indokoltnak. Azt a meggyőződést, hogy a nyelvhasználatnak elvont nyelvi alapja van — a tényleges beszédhelyzetek önálló sajátosságain kívül — Austin érvei nem ingatják meg. Úgy tűnik ugyanis, hogy abban az érvelésben, amelynek alapján Austin végül is elveti az állítás és a performatív megkülönböztetését, ismét kihasználja az *utterance* terminus kétértelműségét; azaz, ez az érvelés a szemantika és pragmatika összemosása miatt tetszik olyan elsöprő erejűnek. Vegyük tehát sorra egészen röviden Austin érveit.

Igaz az, hogy cselekvést (figyelmeztetést, ígéretet, gratulációt stb.) a legkülönbözőbb nyelvi egységek kimondásával végrehajthatunk. Az explicit performatívokban azonban egyértelmű, hogy mi ez a cselekvés, a nem-explicitekben viszont teljes mértékben a beszédhelyzet függvénye. A „Villamos!" vagy a „Jön a villamos" kifejezések kimondása bizonyos helyzetekben egyenértékű lehet a „Figyelmeztetlek, hogy jön a villamos" kifejezés kimondásával, de a jelentésükben — a szemantika szintjén — ilyen egyenértékűségnek nyoma sincs. Nem meglepő azonban, hogy a „Jön a villamos" — mint bármelyik, jelentése szerint leíró mondat — használható többek közt figyelmeztetésként is, ha föltesszük (s ez már pragmatikai föltevés!) hogy bármely tényállás jelenthet valamilyen szempontból veszélyt, s ezért azzal, ha tudósítunk róla valakit, egyben figyelmeztethetjük is az illetőt. Erről azonban az elvont nyelvi rendszer leírásának nem kell számot adnia. Másik kérdés a nem-kijelentő mondatok és az explicit performatívok összefüggése. Ezeknek a — nem az igaz—hamis fogalmaival való — kezelésére már történtek ígéretes kísérletek a Montague-grammatika keretében;[7] az explicit performatívokkal való összefüggésük azonban ezeknek is pragmatikai természetű (habár sokkal szisztematikusabb, mint a kijelentő mondatoknak a legkülönfélébb beszédaktusokkal való összefüggése).

Egy másik érv a performatívok osztályának körülhatárolhatatlansága mellett az, hogy nem minden *performative utterance* igazán performatív. Véleményem szerint a problémát az *utterance* terminus kétértelműsége okozza, s ezt itt így egyértelműsíthetjük: ha egy nyelvi egység — szintaktikai ismérvek alapján — számba jöhet mint performatív nyilatkozat, az még nem jelenti azt, hogy minden elhangzása performatív megnyilatkozás.

Az „Állítom, hogy . . . " mondattípusról Austin ezt írja: „. . . the act that we are performing is an act of stating, and so functions just like 'I warn' or 'I order'. So isn't 'I state that . . .' a performative utterance? But then one may feel that utterances beginning 'I state that . . .' do have to be true or false, that they a r e statements."[8] Azt az é r z é s t, hogy ez a mondat igaz vagy hamis, valószínűleg ismét az okozza, hogy leíró kijelentésekkel h a s z n á l h a t ó egyenértékűen. Ha azonban létezik olyan kritérium, amelynek alapján egy mondatról eldönthető, hogy performatív-e, akkor miért kell érzésekre alapoznunk? Ilyen kritériumot pedig maga Austin állított föl — nevezetesen, hogy a mondat kimondásával éppen a mondatban foglalt cselekvést lehet végrehajtani —, s ennek értelmében ez a mondat performatívnak minősül.

[7] Lásd R. Hausser (1979).
[8] Austin (1961) 234.

Utoljára hagytam az állítások „szerencsétlenségeit". A preszuppozíciók megsértését bármely, nem tisztán kétértékű logika a szemantika szintjén kezelni tudja. Az, hogy egy állítás pontos-e (például, „Franciaország hatszögletű" vagy „János magas"), szintén nem okoz megoldhatatlan problémát. Az egyik megoldási lehetőség a „fuzzy" logika használata, amelyben az igazságérték a mondat igazságának mértékét adja meg.[9] Másfelől azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a modellelméleti szemantika a mondat igazságértékét nem a tényleges valóságra, hanem annak matematikai modelljeire vonatkoztatva adja meg. Egy kérdés az, hogy Franciaország valóban hatszögletű-e, s egy másik, hogy modellálható-e úgy, hogy hatszögletű. Ha ez utóbbi módon modelláljuk, akkor a mondat egy kétértékű logikában is igaz lesz (nemcsak a „fuzzy" logikában lesz 0-nál nagyobb az igazságértéke). A modell és a valóság ilyen megkülönböztetése egyébként nem puszta matematikai játék; annak a megfelelője, amit Jakobson úgy fogalmaz, hogy a nyelvi kifejezések az emberi tapasztalatok belsővé tett világára vonatkoznak. Végül, pragmatikai kérdésnek tűnik az, hogy adott esetben hisszük-e, amit állítunk, és az is, hogy jogunk van-e állítani, például azt, hogy valaki más rosszul érzi magát.

Végkövetkeztetésem az, hogy Austinnak igaza van abban, hogy minden megnyilatkozást mint cselekvést kell vizsgálnunk. Nem látok okot azonban arra, hogy a pragmatikai vizsgálattal szemben megszüntessük a szemantikai vizsgálatot, s nem látok okot arra sem, hogy a szemantikában ne kelljen gyökeresen megkülönböztetnünk az állító és a performatív mondatokat. (Lehetséges, hogy ez a megkülönböztetés a pragmatikában valóban nem jogos.) Performatív mondatnak — Austin szellemében — olyan, kijelentő formájú mondatokat fogok nevezni, amelyek (1) tartalmaznak egy ún. performatív igét, tehát explicitek, (2) formailag jellemezhetők — nyelvenként különbözően — a performatív ige idejével, aspektusával és igenemével, számával és személyével, esetleg bizonyos határozók (*hereby, ezennel* stb.) előfordulásával, és (3) amelyeknek kimondása megtörténtté teheti azt a tényállást, amely a mondatban foglaltatik. Fölteszem, hogy ezeknek a mondatoknak a köre többé-kevésbé biztosan körülhatárolható.[10] (Megállapítjuk továbbá, hogy ezek a mondatok kétértelműek lehetnek, azaz, ha nincsenek kizárólag rájuk jellemző morfológiai jegyek az adott nyelvben, lehetnek homoním leíró párjaik is. Ez nem okoz problémát akkor, ha a szintaxisban is kétféle levezetést biztosítunk a számukra, s ekkor azt is kiköthetjük, hogy bizonyos nagyobb szintaktikai szerkezetekbe (pl. „ha ... akkor" ... mondatokba) csak a leíró változataik épülhetnek be. Ekkor például a „Megígérem, hogy eljövök" egység önmagában kétértelmű lesz, a „Valahányszor megígérem, hogy eljövök, mindig szégyellem magam" összetevőjeként azonban garantáltan leíró). Feladatunk most az, hogy jelentést

[9] Morgan és Pelletier (1977).

[10] A fenti értelemben vett performatív mondatok körének tényleges kijelölésére a jelen cikkben nem vállalkozhatom, itt csak néhány rövid megjegyzést kockáztathatok meg. A fenti definíciónak biztosan megfelelnek azok a mondatok, amelyek a Vendlertől „operative"-nak nevezett igéket tartalmazzák (21—23); ezek alkotják a performatív igék legnépesebb csoportját. Problematikus lehet a „Fogadok veled, hogy ..." típusú mondatok minősítése, mivel a fogadás aktusa a partner közreműködése nélkül nem válik megtörténtté. Úgy tűnik azonban, hogy a szemantika szintjén ezek is belefférnek a mi skatulyánkba. Ide fog tartozni további néhány, általában nemperformatívnak nevezett igét („állítom", „közlöm") tartalmazó mondat is.

adjunk a performatív mondatoknak; azaz, hogy megállapítsuk, mi felel meg nekik a világmodellekben. E feladat megoldása során megkísérlem a lehető leghívebben követni Austin gondolatait, hiszen az ő kezdeti megkülönböztetését intuitíve rendkívül meggyőzőnek érzem.

3.1. Emlékezzünk vissza arra, hogy Austin a performatívok cselekvő jellegét a „merely saying something"-gal állította szembe. Milyen értelemben tekinthető most érvényesnek ez a szembeállítás, ha meggondoljuk, hogy minden beszédaktusnak van valamilyen hatása a beszédhelyzetre? Egy tényállás leírása abban az értelemben „csupán mondás" (puszta beszéd), hogy a kérdéses tényállást érintetlenül hagyja. Míg minden beszédaktus aktív a beszédhelyzet, azaz a pragmatika szempontjából, csupán az explicit performatív megnyilatkozások rendelkeznek azzal a további sajátossággal is, hogy a beszédhelyzetre gyakorolt elsődleges hatásukat éppen szó szerinti jelentésük terminusaiban kell megadnunk. Más szóval, az explicit performatívok éppen azon dolgoknak a viszonylatában cselekvőek, amelyekre szó szerinti jelentésük utal. Ezzel a pontosítással Austin szembeállítása érvényesnek tekinthető, s a pontosítás jellege azt is sugallja, hogy az explicit performatívoknak ez a különleges cselekvő jellege szemantikai természetű.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy cselekvés az, ami valamilyen változást idéz elő. A beszédaktusok általában a beszédhelyzetben idéznek elő változást, s ezért a beszédhelyzet pragmatikai terminusaiban jellemzendők. A szemantika szintjén azonban a világmodell csak azokat a dolgokat ábrázolja, amelyekre kifejezéseink vonatkoznak. Mivel az explicit performatívok éppen ezeknek a dolgoknak a viszonylatában cselekvőek, azt javasoljuk, hogy a performatív mondat jelöljön egy, a modellben végbemenő változást. Köznapibb szavakkal azt mondhatjuk, hogy a performatív mondat szó szerinti jelentése azt specifikálja, hogy az ábrázolt világ hogyan változna meg, ha az adott mondatot, megfelelő körülmények között, kimondanánk.

Pontosabban, tekintsük a változást átmenetnek egy tényállásból a másikba. A performatív mondat így egy ilyen átmenetet jelöl; például, a „Gratulálok" mondatot egy *a* tényállásra vonatkoztatva megkapjuk azt a változást, amely *a*-t átviszi egy olyan *b*-be, amelyben igaz az a leíró kijelentés, hogy a „te" meggratuláltatott az „én" által.[11] Hangsúlyoznunk kell, hogy a performatív mondat magával a változással (az átmenettel) áll kapcsolatban, nem pedig az eredményül kapott *b* tényállással, s így gyökeresen különbözik egy állítástól (amelyet a modellelméleti szemantika azzal a tényállással hoz kapcsolatba, amelyet leír). Mégis, az eredményül kapott *b* tényállás fenti jellemzésével sikerült megőriznünk a performatív mondat „leíró tartalmát" is.

Az „egyetlen tényállás" vagy „egyetlen változás" persze csak referenciája, nem pedig jelentése a mondatoknak. A Montague-féle intenzionális szemantikában a leíró mondat jelentésének egy olyan intenzió-függvény felel meg,

[11] Az *én* és *te* deiktikumok kezelése — bár Bar-Hillel terminológiája szerint a pragmatikába tartozik — a most használt értelemben nem megy túl a szemantikán. Az *a* és *b* tényállásról föltesszük, hogy időben követik egymást, és hogy a performatív mondathoz kapcsolódó változáson kívül lényegileg egyformák.

amely megadja, hogy a mondat mely tényállásokat írja le helyesen (milyen feltételek mellett lehet igaz). Ezzel párhuzamosan a performatív mondat jelentése is változások intenziója lesz, amely megadja, hogy az adott mondathoz a lehetséges helyzetek összességében milyen változások kapcsolódnak.

Ahhoz, hogy ezt a javaslatot beépíthessük a Montague-grammatikába, lényeges változtatást kell végrehajtanunk az intenzionális modelleken. Ezek a modellek statikusak, nincsen bennük változás. Ez meglepően hangozhat: hogyan tudja akkor Montague kezelni az olyan köznapi mondatokat, mint „Péter kimegy" — nem egy változásra vonatkozik-e ez a mondat is? Itt ismét föl kell hívnunk a figyelmet a valóság és a modell közti különbségre. A „cselekvést, változást jelentő igék" jelentését ez a modell statikusan ragadja meg, abban az értelemben, hogy halmazokkal (pontosabban, azok intenziójával) modellálja őket. A fenti mondat akkor lesz igaz, ha Péter éppen benne van azoknak a halmazában, akik kimennek. Ez a halmaz elvileg nem különbözik például a helyben maradók halmazától; csak a modell és a valóság szembesítésekor derül ki, hogy a kimenők halmaza a valóságban mozgásban levők halmaza, a helyben maradóké pedig nem. A modellnek ez a statikussága a leíró kifejezések esetében nem is okoz problémát; az a benyomásunk, hogy minőségi különbség van a „kimegy" és a „Gratulálok" nyelvi dinamikája között. Úgy tűnik, hogy a „Péter kimegy" és a „Péter helyben marad" közti különbséget a nyelv, legalábbis bizonyos fokig, semlegesíti, ezzel szemben nem semlegesíti a „Sétálok" és a „Gratulálok" közti különbséget. A performatív jelenség kezelése tehát jó ok arra, hogy az intenzionális modelleket dinamikussá tegyük; azaz, hogy a változás ne csak a valóságban jelenjék meg (mint a „kimegy" esetében), hanem a valóság modelljében is. A változást reprezentálhatjuk a modellben akkor, ha definiálunk olyan függvényeket, amelyeknek értelmezési tartománya is, értékkészlete is lehetséges világokból áll. Ezek a függvények tényállásokat képeznek le egymásra, s mint ilyeneket, a fent körvonalazott változás-fogalom matematikai megfelelőinek tekinthetjük őket.[12]

3.2. Föltűnhetett, hogy az a tényállásnak b-be való átmenetéről szólva magáról a-ról semmi közelebbit nem mondtunk. Fölvetődik a kérdés, hogy szükséges-e valamiféle megszorításokkal élnünk a-t illetően, s ha igen, milyenekkel. A modellelméleti szemantika és a beszédaktus-elmélet szem-

[12] Az intenzionális logikának ezt a kiterjesztését — puszta matematikai lehetőségként, nyelvészeti alkalmazásra nem gondolva — már elvégezte Gallin (1975). Röviden jelezzük, hogy Montague eredeti típus-definíciójával szemben, amely szerint

(1) $e,\ t \in T$
(2) $\alpha,\ \beta \in T \rightarrow \langle \alpha, \beta \rangle \in T$
(3) $\alpha \in T \rightarrow \langle s, \alpha \rangle \in T$

az új típus-definíció ez (59—63):

(1') $e,\ t,\ s \in T'$
(2') $\alpha,\ \beta \in T' \rightarrow \langle \alpha, \beta \rangle \in T'$

Az új definíció, azáltal, hogy bevezeti az indexek (tényállások, lehetséges világok) típusát is, lehetővé teszi $\langle s, s \rangle$ típusú függvények definiálását (morfizmusok). Ez a függvényfajta a változás modellbeli megfelelője. A performatív mondat jelentése ennek megfelelően $\langle s, \langle s, s \rangle \rangle$ típusú, szemben a leíró mondat $\langle s, t \rangle$ típusú jelentésével.

besítése a megszorítások szükségességét legalábbis kérdésessé teszi. Nem foglalok azonban határozottan állást ebben a kérdésben, csupán jelzem kétségeimet.

Akkor szükséges valamilyen megszorításokat tennünk a kiinduló *a* tényállásra vonatkozóan, ha úgy gondoljuk: van olyan tényállás, amelyből például a „Gratulálok" vagy az „Ígérem, hogy eljövök" mondatokkal „sehová sem vezet út". Ebből mindjárt két dolog válik nyilvánvalóvá: (1) a kiinduló tényállás megkötései a szerencse-feltételekkel lehetnek kapcsolatosak; és (2) elméleti státusuk az állítások előfeltevéseinek státusához lehet hasonló. Az előfeltevéseket ugyanis többnyire úgy kezelik, hogy a mondathoz igazságértéket rendelő függvényt csak azokon a tényállásokon értelmezik, amelyekben az állítás előfeltevései teljesülnek. A mi esetünkben lényegében ugyanerről lehetne szó: a performatív mondathoz kapcsolódó változás-függvény értelmezési tartományát kell megszorítanunk úgy, hogy a függvény csak bizonyos tulajdonságú tényállásokat vihessen át másokba.

Az előfeltevések és a szerencse-feltételek párhuzamba állításakor mindjárt szembekerülünk egy problémával. Az előfeltevések teljesülése ahhoz is szükséges, hogy az állítás akár hamis is lehessen — szükséges-e azonban a szerencse-feltételek (valamelyikének) a teljesülése ahhoz, hogy a beszédaktus akár szerencsétlen, sikertelen is lehessen? Ha megvizsgáljuk például Searle-nek az ígéréssel kapcsolatos elemzését,[13] azt találjuk, hogy Searle az előkészítő feltételeket ugyan a szerencsés ígéret „sine qua non"-jaiként említi, mégis, esetleg fölfoghatjuk őket akár a szerencsétlen ígérés feltételeiként is. Nevezetesen, az ígérés két előkészítő feltétele Searle szerint az, hogy ígérni csak olyasmit lehet, ami a címzettnek jó, és ami ígéret nélkül nem nyilvánvalóan következnék be. Mondhatjuk mármost azt, hogy e két feltétel szükséges ahhoz is, hogy például őszintétlenül (a teljesítés szándéka nélkül) ígérhessünk meg valamit. Ez esetben az őszintétlen ígéretet ígéretnek, habár szerencsétlen ígéretnek fogjuk tekinteni, ellenben a rossz vagy nyilvánvalóan bekövetkező dolgok megígérését még csak szerencsétlen ígéretnek sem. Ha ezt az alternatívát választjuk, akkor a mi keretünkben, a szemantika szintjén a következőképpen járhatunk el. A beszédaktus esetleges előkészítő feltételeit a változás kiinduló tényállására vonatkozó megszorításokként ábrázoljuk[14], jelezve, hogy ezek nélkül az adott változás el sem gondolható. Ha e feltételek teljesülnek, akkor az „Ígérem, hogy *p*" függvénye ezt a tényállást mindenképpen átviszi egy olyan tényállásba, amelyben igaz az, hogy az „én" megígérte *p*-t, jelezve, hogy az ilyen jelentésű mondat kimondásával az ígérés aktusát — szerencsésen avagy szerencsétlenül — végre lehet hajtani. A Searle-től őszinteségi és lényegi feltételeknek nevezettekkel viszont a szemantikában nem kell külön foglalkoznunk, mert ezek annyiban a szerencsés beszédaktus föltételei, amennyiben adva vannak az ígérés fogalmában, az „ígér" jelentésében.

Hangsúlyoznunk kell, hogy maga Searle egyáltalán nem biztos, hogy egyetértene a fenti eljárás alapjául szolgáló minősítéssel; lehetséges, hogy már itt tévútra jutottunk. Ha ugyanis a beszédaktusok független vizsgálata

[13] Searle (1970) 57—62.

[14] Ezek a megszorítások formálisan kezelhetők lennének a Haussertől bevezetett színhely-leírások mintájára; lásd Hausser (1979).

bebizonyítja, hogy az előkészítő feltételek teljesülése csak a szerencsés ígérésnek lehet a feltétele, akkor nem kezelhetjük őket — az előfeltevések mintájára — a kiinduló tényállás megkötéseiként.

Szintén kételyekhez vezet az, ha megvizsgálunk egy további szempontot. Szembetűnő, hogy azok a kutatók, akik az „Ígérem, hogy p", „Gratulálok" stb. performatívumok szerencse-feltételeit oly bonyolultnak és részletesen tárgyalandónak tartják, sohasem szentelnek különösebb figyelmet a „Péter gratulál", „Péter tegnap megígérte, hogy p" állítások „speciális" igazságfeltételeinek. Föltehető, hogy az a kutató, aki a „Péter sétálgat" mondatot akkor minősíti igaznak, ha Péter éppen benne van a sétálgatók halmazában, az a „Péter tegnap megígérte, hogy p" mondatot is egyszerűen akkor nevezné igaznak, ha Péter benne van azoknak a halmazában, akik tegnap megígérték, hogy p. Innét két tanulság adódik. Az egyik az, hogy Péter tegnap is csak olyasmit ígérhetett meg, ami jó stb. (különben nem neveznénk cselekedetét ígéretnek); azaz, az előkészítő feltételek problémája nemcsak a performatív mondatban merül föl, hanem az ige bármely egyéb előfordulásakor is. A másik: azt, hogy kik alkotják az ígérők halmazát, egyszerűen az *ígér* szó jelentésében kell megállapítanunk. Ezzel viszont a mondatszemantikában (s a modellelméletnek ez a sajátos tárgya!) éppúgy nem szokás foglalkozni, mint ahogy azzal sem, hogy a sétálgatók halmazában csakis olyan egyedek lehetnek, akik, lassan, különösebb cél nélkül és kellemes közérzettel járkálnak (ellenkező esetben nem sikerülhetne megvalósítaniuk a sétálgatás aktusát). Mindez azt sugallja, hogy a szerencse-feltételekkel általában véve a performatív ige szótári jelentését írjuk körül. Ez azt jelentené, hogy csak a szószemantikában és a pragmatikában kell explicitté tennünk őket — elegendő, ha a mondatszemantika hallgatólagosan vesz róluk tudomást.

4. A most ismertetett gondolatmenet a következőképpen foglalható össze. A performatívok és konstantívok austini megkülönböztetése intuitíve meggyőző — ám kifejtésében két elvonatkoztatási szint, a szemantika és a pragmatika szempontjai vegyülnek. Valószínűleg ez a tisztázatlanság készteti később Austint arra, hogy eredeti megkülönböztetését elvesse, s ez kelti azt a látszatot is, hogy a modellelméleti szemantika nem férkőzhet közel a beszédaktus-elméletben kezelt jelenségekhez. A két elvonatkoztatási szintre tartozó problémák szigorúbb megkülönböztetésével azonban lehetővé válik az intuitív különbségtétel megőrzése is, modellelméleti kezelése is. Javaslatom szerint az állítások és az explicit performatívok gyökeresen különböző elsődleges használati lehetőségeit szemantikai különbségeik magyarázzák: míg az előbbiek igazságértékeket jelölnek, addig az utóbbiak változásokat. E változások jellemzésébe esetleg a szerencse-feltételek egy speciális fajtája, az előkészítő feltételek csoportja is beépíthető — ennek végleges eldöntéséhez azonban még további kutatás szükséges.

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

Austin, J. L. Performative utterances: *Philosophical papers*. Oxford, 1961. 220—239.

Uő: *How to do things with words?* Oxford, 1962.

Gallin, D.: *Intensional and higher order modal logic*. Amsterdam, 1975.

Gergely Tamás és Szabolcsi Anna. How to do things with model theoretic semantics: *Computational Linguistics and Computer Languages* 13. 43—56 (1979).

Hausser, R. The semantics of mood: M. Bierwisch, Kiefer Ferenc és J. R. Searle (szerk.). *Speech act theory and pragmatics*. Dordrecht, 1979.

Montague, R.: *Formal philosophy* (szerk. R. Thomason) New Haven, 1974.

Morgan és Pelletier. Some notes concerning fuzzy logics: *Linguistics and Philosophy* 1. 79—97 (1977).

Searle, J. R.: *Speech acts*. Cambridge, 1970.

Szabolcsi Anna. Megjegyzések a Montague grammatikáról: *Nyelvtudományi Közlemények* 79. 157—167 (1977).

Vendler, Z.: *Res cogitans*. Ithaca, 1972.

Szende Tamás

Elemi beszédesemény és fonéma

1. A klasszikus fonológia a maga sajátos kategóriájával, a fonémával rögtön kialakulásának pillanatában két, egymással szorosan összefüggő, súlyos kérdést kezdett érlelni. Jóllehet ezek egyike sem fogalmazódott meg azonnal tisztán artikulált formában, az egyik problématípus már a skolasztikából közismert, a másik pedig ugyancsak korán, a nyelvi jel saussure-i fogalmával fölvetődött. Az első a fonéma lételméleti státusára vonatkozik, a másik a fonéma (mint egy jelrendszer eleme) és a realizációja közötti viszonyra. (A hetvenes évek fonológiájában a két kérdés nem válik külön, s az elsőt a másodiknak a függvényében boncolgatják. Valószínű, hogy a sorrend módszertani szempontból helyes, hiszen a fonéma—beszédhang megfeleléseinek részletei, és csak azok, vezetnek el konzekvens lételméleti válaszhoz. Mindazonáltal két kérdésről van szó.) A generatív fonológia, különösen a *The Sound Pattern of English* megjelenésével (1968), amikor a fonéma mint fonológiai kategória háttérbe szorult, az említett és — Rischel (1977) csípős terminusával — az „ortodox generatív fonológiában" mellőzött problémák a megkülönböztető jegyek és a működési szabályok körül változatlanul fennmaradtak. A megkülönböztető jegyek nyalábjai és az újraírási szabályok lemmái itt olyan fonológiai entitásokat határoztak meg, amelyeknek fonetikai realizációk felelnek meg, mégpedig azon a módon, hogy ezeknek az 'alapul szolgáló fonológiai reprezentációknak' az alapján minden morféma 'fonetikai reprezentációja' a kezünkben van. Az a kérdés azonban, hogy az alapul szolgáló (fonológiai) és az ejtésbeli (fonetikai) reprezentáció között mi a viszony, megválaszolatlan maradt. A dilemma azért kíván megoldást, mert sem a minta (ahogy a fonológia a fonémát értelmezi), sem a hangfolyamat egy diszkrét szakasza (ahogy a fonetika a jelenséggel szemben találja magát), nem válik külön a nyelvben: „. . . .a mintának testet kell öltenie, hogy mint jel funkcionáljon (működjék), valóban jellé váljék, hogy tehát a szó szoros értelmében csak a megvalósult minta nevezhető jelnek" (Telegdi 1977, 29). A dolog jelentőségét közelebbről az adja meg, hogy (1) e viszony meghatározása nélkül nem tudhatjuk pontosan, mit is fejez ki például egy olyan disztinktív jegy, mint a [+ hosz], vagy egy olyan újraírási szabály, mint a szó végi zöngétlenedésé; másrészt (2) a fonológiai entitások és fonetikai megfelelőik között a kizárólagos egyirányúság viszonyának látszata keletkezik, amennyiben — ezt sugallja a generatív fonológia — a meghatá-

rozottságnak egyetlen induló és egyetlen végpontja van, az alapul szolgáló, illetve a fonetikai reprezentáció; (3) ontológiai szempontból szintén mechanisztikus elméleti elképzelések keletkeznek, nevezetesen az, hogy mindig valamilyen teljesen absztrakt áll szemben egy konkréttal, s a kettő között nincs posztulálható közbenső kategória. Ez a kép így torz.

2. Fonéma és a beszédesemények viszonyát illetően ma az alábbi — régről öröklött vagy újabb keletű — f e l f o g á s t í p u s o k a t találjuk.

2.1. Egy funkcionális ihletésű megközelítés azt tűzi célul, hogy a fonémának megfelelő elemi fonetikai események módosulásait és információközlő összetevőit derítse föl. A kiindulás természetszerűleg az, hogy a beszéd fonemikus tényezők megszakítatlan láncolata; minden sor fonémái, mint összetevők, eltérő egyedi beszédeseményekben más és más módon realizálódnak; az eltérések és fajtáik nem véletlenszerűek, hanem oksági összefüggésben vannak a közlésnek a legtágabb értelemben vett körülményeivel (ez az interpretáció mind történeti folyamatokra, mind aktuális beszédeseményekre vonatkozik, vö. például Martinet 1955). A realizációs változatok további információt közvetítenek, s ezek az információk ugyanúgy részei a közléstartalomnak, mint a közlemény jelentése, illetve értelme (vö. Fónagy 1977). Ez a felfogás, amelynek rendkívül termékeny voltát senki sem vitathatja el, mint látjuk, tiszta kauzalitást tételez föl fonéma és egyedi beszédesemények viszonyát illetően. Azzal azonban, hogy az oksági viszonyokat megállapítja, valójában nem az egyedi beszédeseményekhez való viszonyában tekinti a fonémát, hanem annak meghatározott csoportjaihoz, azokhoz, amelyek a szemlélet számára a közlés bizonyos szempontjai szerint — például kontextusuk révén — azonos tulajdonságokat mutatnak. Ennek megfelelően mondjuk, az $[n]_1$, $[n]_2$, . . ., $[n]_n$ realizációk, amelyek képzési helyüket a követő zárhanghoz igazítják, egy közös tulajdonságban osztozva [n] „variánsosztályt" alkotnak, s a funkcionális leírás aspektusában magyarázatuk éppen azáltal nyeri el értelmét, hogy az interpretáció megállapításával mindig egy ilyen osztályra vonatkoznak. A tárgy tehát tulajdonképpen nem az, amit egyedi beszédeseményként állítunk szembe a fonémával.

2.2. Ténylegesen a fonéma és az egységnyi beszédesemény viszonyára vonatkozik az a kérdésfeltevés, amely a fonémának mint egy absztrakt rendszer elemének a megléte mellett a fonéma pszichológiai realitásában keresi a bizonyítékot. A pszichológiai realitás fogalma — úgy is, mint kritérium — természetesen régi keletű, és a század első évtizedeiben, mellesleg éppen a fonémát illetően, még gyakorlati bizonyítás tárgya is volt (vö. Sapir 1930). A 'hangszándék' fogalma — szintén mint ismérv — körüli vita, majd annak fonológiai cáfolata közismert. A fogalom ma a „nyelvi intuíció", „természetesség", illetve szókimondóan a „pszichológiai realitás" terminusok alakjában jelenik meg, s főként a transzformációs generatív grammatika bírálatának kórusában hangzik fel gyakorta. A kérdés körül áthághatatlan nehézségek vannak. Például az, amit a koppenhágai iskola mond: elsősorban a fogalom tartalma bizonytalan, másrészt nem lehet tudni, kinek-minek a pszichológiai realitásáról lenne szó. Mégis, a fonémával — és általában a nyelvi jellel — kapcsolatban a kiindulás tűnik elégtelennek.

Először is: ami az emberi pszichikumban egy fonéma tényleges jelenvalóságának tűnik, lehet a fonémánál összetettebb tartalom, amelynek pusztán egyik alkateleme, ingrediense az a hipotézis, amit fonémának nevezünk. Másodszor: valaminek a pszichológiai realitása legföljebb a pszichikum gazdájának a lételméleti státusára mondhat ki megfellebbezhetetlen bizonyítékot, arra azonban, aminek a pszichológiai realitásáról szó van, aligha.

2.3. A harmadik felfogástípus közvelenül kapcsolódik a generatív fonológia bírálatához. Kenstowich és Kisseberth (1977, 1) kiinduló tézise ez: „a generatív fonologisták műveinek vizsgálata azt tárja fel, hogy az alapul szolgáló és a hozzá tartozó fonetikai reprezentáció a legtöbb, ha nem az összes esetben nem azonos". Szerintük egy morfémát alkotó fonémák (/P/$_1$, /P/$_j$, . . ., /P/$_n$) egyedi megvalósulásaiban, azaz a morféma mint fonémasor realizációiban a /P/$_j$ elem minden összetevője (disztinktív jegye) meg kell, hogy jelenjen valamelyik [P]$_j$-ben, de nem mindegyik DF-nek kell megjelennie ugyanabban a [P]$_j$-ben (Kenstowich—Kisseberth 1977, 46). Hogy mikor és melyek jelennek meg, azt a fonetikai reprezentáció külön (szekvenciális és a grammatikai szintek szerinti) szabályai határozzák meg. (Ez azt jelenti, hogy például a magyar *mész* szó /s/ fonémájának realizációja a *mész* + *ben* alakban nem tartalmazza a [-zönq] jegyet.) Mint látható, a fonéma és a fonémarealizáció elkülönítése itt is megvan, ám a fonéma mint absztrakt entitás egyedi megkülönböztető jegyeit és a megfelelő beszédjelenség képzési mozzanatait a szerzők teljesen azonosnak veszik, vagyis az összetevők vonatkozásában az elkülönítést már nem hajtják végre következetesen.

Meglehet, a fonéma—elemi beszédesemény viszonyára vonatkozó, lényeges pontokon hiányosnak tetsző megközelítések még nem adnák nyomós indokát az alábbi fejtegetésnek. A generatív fonológia megjelenésével — elsősorban Chomsky és Halle (1968), valamint Postal (1968) reprezentatív fonológiája nyomán — azonban „a fonéma léte" vált kérdésessé. E tényben próbálom megadni az okát annak, hogy éppen néhány lételméleti definíciót kísérelek meg.

3. Noha a fonéma egyidős az emberi nyelvvel, a fonéma fogalma a XX. század szülötte.

3.1. A nyelvtudomány — mondjuk így — prefonologikus korszakában is használatban volt valamilyen kifejtetlen és kellően meg nem határozott „fonéma" fogalom. A strukturalizmus (különösképpen a prágai iskola és Bloomfield) megjelenése előtti idők hangtípusának meghatározása az osztálylogika egyik — központi — szabályának alkalmazását jelentette, a (nyelvi funkció szempontjából kétségkívül előtérben álló) közös tulajdonságokat mutató jelzések osztályába foglalását (a logikai eljárásra vö. von Freytag-Löringhoff 1955/1961, 43—6), s ezen belül a jelzéseknek egymás közötti, azonosságot jelentő megfeleltetését (bírálatára lásd Jones 1950, 8—9). Az eljárás lényege látszat-absztrakció, hiszen jelzési jellemzők felől kategorizál, amennyiben pusztán arra kérdez rá, hogy milyen, s nem arra, hogy mi. Az eredmény ennek megfelelően az, hogy — jelek helyett — a jelzések osztályainak a nyelvben földerített teljes listája egyfelől, másfelől pedig ugyanezen nyelv funkcionálisan kötelező elemi jelkészlete nem egyezik meg. Így Gombocz (1925) leltárában a rendezőelv szerint követ-

kezetes módon helyet kap egy [η] osztály is, holott az [η] a magyarban egyértelműen variáns. Ezt a felfogást nem mosta el az idő, sőt történetileg mindmáig töretlen vonala van. Lényegében sok nem fonológus nyelvész, aki valamely természetes nyelv vagy nyelvjárás leírására adja a fejét, önkéntelenül hajlik erre a szemléletre.

3.2. Az új és immár igazi fonéma fogalom a strukturalizmus különböző áramlataiban csiszolódott ki. Az újgrammatikus iskolával szembeni szemléletváltozás lényege a fonetikai jelenségek, azaz ejtési és akusztikai reáliák, valamint nyelvi célokra szolgáló különbözőségek mint elvont dologiságok rögzítése (vö. Saussure 1916/1968, 64—6). Sajátosan a fonéma fogalmának feltárásában a funkciót alapul vevő felfogás első ízben 1929-ben, illetőleg 1931-ben nyeri el megfogalmazását. A funkcionalista szemlélet első fonémaismérve a jelentéselkülönítés (lásd kifejtve: Trubetzkoy 1939). Jószerével egyidejűleg formálódik meg a fonéma másik fő strukturalista kritériuma, a deriválhatóság. Más-más megjelöléssel Bloomfield (1933, majd 1939, 21—4, illetőleg 1961, 29) és Bühler (1934, 43—5) is abból indulnak ki, hogy minden nyelv megkülönböztető oppozíciókat tételez föl, s hogy a fonéma az, amelyik a legkisebb, további oppozíciókra már nem bontható nyelvi elem. Ami nyelvi szerepét illeti, funkcióját más fonémákkal való szembenállásából meríti. Hasonló érvelésre vezet az — egyébként az osztálylogika eszközeinek tudatos felhasználásával élő — logikai megközelítés is (Twaddell 1935). Az említett úton nyert fonéma fogalom máris gyakorlati célokra szolgáló eszközzé válik, közben definíciója részletesebb, finomabb lesz (lásd Pike 1947). Lételméleti szempontból a végső kép az, hogy a (beszéd)szignálokból típusok absztrahálódnak, amelyek — minden nyelv vonatkozásában a hangrendszeren belül egy összesség tagjaiként — hierarchikus viszonyok elemi pontjai. A strukturalizmus különböző irányzatainak távlatai ezen a határvonalon lezáródnak, mivel teoretikusaik nem fogalmazzák tovább az említett módon nyert fonéma fogalmukat. Kettős értelemben nem. Egyrészt nem keresik tovább azokat az erővonalakat, amelyek a fonémákat a lexémáknál magasabb szintű részrendszerekkel összekapcsolják. Másfelől: ebben az értelmezésben a „típusok" — a fonéma meghatározásában is — elvesztik minden kapcsolatukat a nekik megfelelő (beszéd)szignálok fiziológiai, akusztikai és észleleti világával, ehelyett következetesen és kizárólag absztrakt hátsó felüket mutogatják, és így egyszersmindenkorra kitoloncoltatnak az elvont dologiságok ismeretlen tartományába. Ott pedig már nem kapják meg a strukturalistáktól a maguk pontosan meghatározott illetőségét, sem pedig identitásuk világos ismérveit.

Kétségtelen, hogy a prágai iskola nagyjai közül Jakobsonnál előrelépés történik. Jakobson mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy a fonéma komplex egység, amelyet „disztinktív minőségek nyalábjaként" írhatunk le (Jakobson 1939/1971, 303). Az 1931-es prágai definíció módosítása valójában lényegi változtatás, amennyiben abban képzési—akusztikai jegyekre mint a fonémát alkotó összetevőkre történik utalás. Sajnálni való, hogy a generatív fonológia Jakobson meghatározásának csak a második felére figyelt. Jakobson emellett az első, aki fölveti azt, hogy a fonéma szükségszerűen a beszédhangban van, annak inherens része (Jakobson 1939/1971, 315). A megfogalmazás azonban a fonéma és a beszédhang viszonyának egyirányúságát implikálja.

3.3. A generatív fonológia eljárásaiban a fonéma nem játszik központi szerepet. A központi szerepet a jakobsoni binarizmusból kiépített disztinktív jegyekkel folyó műveletek játsszák anélkül, hogy belőlük önálló entitás állna össze. Ellenkezőleg, az önálló entitások maguk a disztinktív jegyek, s a fonéma, amelynek tételes tagadására a generatív fonológiában mindazonáltal nem kerül sor, a disztinktív jegyek nyalábjainak keretező díszlete. A fonéma a generatív fonológiában tehát nem egyéb, mint megkülönböztető jegyek nyalábjainak a megnevezése: a *kutya* szó generatív fonológiai képletében a megkülönböztető jegyek nyalábjainak „neve" a /k/, az /u/ stb., de maga a /k/, az /u/ stb. mint saját attributumokkal bíró entitás elkülönülten nem áll fenn (vö. Szépe 1969, 368). A különös ellentmondás az, hogy egy a definiálatlanságba vesző, a megkülönböztető jegyek és a morfémák mint elemek közötti önálló alapegység a generatív fonológia számára is nélkülözhetetlen. Nem kerülhető el ugyanis a morfémát alkotó megkülönböztető jegyek halmazára a nyalábok szerinti „különírás", például az újraírási szabályokban. E tagolás ténye leplezett bizonyítéka a fonémaegység föltételezésének. A generatív fonológiának ez az „in flagranti"-ja azonban aligha értelmezhető a fonéma létének bizonyítékaként. Ezek közül néhány fontoshoz másfajta kritikai megjegyzések visznek közelebb.

4. A generatív fonológiának a fonémával szembeni tartózkodása nem indokolt, és ez általában a transzformációs generatív grammatikát illető bírálatok érveiből is kitetszik. Az első magában a generatív fonológia bírálatában hangzik el.

4.1. Eszerint a generatív fonológia nem valóságellenőrzött, formális entitásokkal dolgozik (Hammarström 1973), vagyis bizonyos szabályainak bizonyos elemei az ezeknek megfelelő, adott nyelvi folyamatokban tényleges szerepet nem kapnak.

4.2. A transzformációs generatív grammatika legjobb próbája az anyanyelv elsajátításával való egybevetés. A gyerek anyanyelvének elsajátításakor adatelemzés útján jut ismereteihez, tagolás és általánosítás révén (Derwing 1973, különösen 75). Márpedig hangfolyamatok tagolásában a gyereknek a (fonemikus értékű) típusokon túl nincs hová eljutnia.

4.3. A generativisták által leírt reprezentációk ellentétben állnak ismeretszerző közvetlen belátásaink természetével [are counter-intuitive] (Derwing 1973). A fonémával kapcsolatban ez úgy értendő, hogy a disztinktív jegyek halmazaiban a kombinációs minták felfogása és tárolása összehasonlíthatatlanul bonyolultabb, mint a természetes nyelvek szokásos fonémaállományának, 10—70 egységnek a rögzítése.

4.4. Míg egyes — a generatív fonológia terminológiája szerint — „alsóbb szintű" (azaz morfémahatárokon belüli) jelenségek a disztinktív jegyekkel szabályokban kényelmesen leírhatók, így például a mássalhangzó-harmónia az angolban a [+coronal] mássalhangzókra vonatkozólag, vannak olyanok, amelyek a „fonéma nagyságrendű egység terminusaiban" megfelelőbben kezelhetők, például a metatézis (lásd Smith 1973, 189—90).

4.5. A generatív fonológia nem épít közvetlen kapcsolatot a fonemikus, azaz az alapul szolgáló és a fonetikai reprezentációk között, azaz egyszerűen kizárja a felszíni struktúra fonemikus formáit [surface phonemic forms] (e koncepciót példázza Chomsky—Halle 1968; morfonológiai megvilágítására lásd Mártonfi 1974; kritikájára vö. Schane 1971 és Linell 1976). A kapcsolat a felszíni kontrasztok (amelyek gyakorta azonos kiterjedésűek a klasszikus értelemben vett fonémákkal), illetőleg a morfológiai szint között van. Minthogy egy fonemikus alapalak kevésbé absztrakt, mint egy megfelelő morfonemikus, a fonetikai reprezentáció szükségképpen csak az előbbivel állhat közvetlen kapcsolatban. Ezért a fonémának is szükségképpen önálló státusa van (lásd Schane 1971, különösen 512—4).

4.6. Főbenjáró logikai baklövés volna a fonéma rendszerkonstituens önállóságát megtagadni, miközben megszavazzuk ugyanezt disztinktív jegyeknek, tovább pedig disztinktív jegyek nyalábjainak. Ugyanis a közlésfolyamatban elkülöníthető egységként csak az utóbbiak lépnek föl, a disztinktív jegy nem. Miáltal a fonéma elem jellegű, a megkülönböztető jegy pedig csak alkotórész (Szende 1976, 79—80). Ezen mit sem változtat az, hogy bizonyos megkülönböztető jegyek, egész pontosan ezeknek megfelelő képzési—akusztikai mozzanatok részlegesen önálló mozgást végezhetnek, tehát hogy például a magyar pótlónyújtásban a [+hosz] jegy az n-edik fonémáról átkerül az n—1-edikre.

4.7. Megkülönböztető jegyek nyalábja önmagában megjelenve — mondjuk valamilyen [a::] hangzás — nem ad fonémát. Az [a::]-ból akkor lesz /a:/ fonéma, ha a kontextusok következtében az [a::] mint disztinktív jegyek nyalábja különálló értékkel rendelkezik, amely érték nem a disztinktív jegyek valamelyik összességében mint olyanban van adva, hanem a megkülönböztető jegyek „másképp rendezettségében". Vagyis a DF-összesség egység voltát nem a disztinktív jegyek közötti belső viszonyok, hanem rendszerösszefüggések kölcsönös utalásai konstituálják. E meghatározottság a megkülönböztető jegyek nyalábjait önálló minőséggé avatja. Az új minőséget természetesen elkerülhetetlen — fonéma név alatt — önálló rendszerteryezőként tudomásul venni. Azt jelenti-e mindez, hogy vissza kell térnünk a prágai iskola fonémaszemléletéhez, elvetve a generatív fonológia egészét? Korántsem, és annál is kevésbé, mert az újraértékeléshez aligha nélkülözhetjük a generatív fonológia vívmányát, a nyelv szerkezeti szintjeinek viszonyára vonatkozó téziseket. Ami elérendő, sokkal inkább az, hogy egyszerűen belássuk a generatív fonológia által közvetlenül összekapcsolt morfonológiai szint és a fonetikai reprezentációk szintje között a fonémák szintjének szükségszerűségét, amelynek létét a generatív fonológia — hogy úgy mondjam — nem állítja.

5. A **4.** pontban foglaltak lényegében már választ adtak arra a kérdésre, miért nem lehetünk meg fonéma nélkül, hogy pontosabban fogalmazzak: a fonéma létének állítása nélkül. Mégis, a fonéma nyelvi szerepe, vagy még inkább nyelvi szerepei, megerősítő állításként csatlakoztathatók a főképp kritikai ihletésű érvekhez.

5.1. Mindenekelőtt a morfémikus jelentéselkülönítésről van szó, ez a prágai időkben vált világossá.

5.2. E funkció fölismerésével egyidejű, rokon szerep: a grammatikai formák elkülönítése (lásd először Laziczius 1931—4, 129). Különválasztását a morfémikus jelentéselkülönítő szereptől pusztán annyi indokolja, hogy e funkció valamely nyelv fonémarendszerében új oppozíciókat teremthet. (Így a franciában /e/—/ɛ/ jelentéselkülönítő szembenállás a morfémák között nincs, de ez az oppozíció különíti el a *parlais* és a *parlez* igealakot, vö. Richman 1976.)

5.3. A fonéma funkcionálisan kapcsolódik a közlés (nem morfémikus szintű) nagyobb egységeihez is, és ebben az esetben nem szükséges, hogy lényeges (a morfémákban gyakori) jelentéselkülönítő szerepe legyen; lényegtelen oppozícióknak lehet a hangsor közléssé organizálásában szerepe, amennyiben a több elemű rendszerrel, az ebből adódó magasabb hírérték révén, a nagyobb mértékű különbözőségek a nyelvi folyamatok tagolását könnyebbé teszik (lásd Herman 1976, különösen 336).

6. Tegyük föl, hogy a megelőző, közvetett és direkt érvek elégséges bizonyítékul szolgálnak amellett, hogy fonémák — vannak. Az alábbiakban az állítmány helyes értelmezéséhez kísérelek megadni néhány definíciót, indokolva egyszersmind, hogy melyikre a fonéma elméletének melyik pontján van nélkülözhetetlen szükségünk.

6.1. Mint a nyelvi rendszer egyéb tényei is, a fonémák adottak számunkra, és függetlenek az egyes szám első személyű l. (E tétel egyik állított előfeltevése az, ami a **2.2.** pontban a pszichológiai realitás lételméleti bizonyító erejéről elhangzott.)

6.2. A fonémák szubsztanciális nyelvi rendszerteremtő, amennyiben egyik elsődleges attributumuk önazonosságuk állandósága — egész pontosan: folytonos képviselete — egyedi nyelvi folyamatok adott helyén. Az önazonosság, amely a fonéma elvont voltának lényegét teszi — az önmaguk körén belül elkülöníthetetlen, tagolhatatlan dolgok azonossága, az $a=a$ típusú azonosság. Ez logikai értelemben szükségszerű. Tehát a beszédesemény eltérő térbeli és időbeli pontjain megjelenő [a:] fonémarealizációk mondjuk a *hálátlan* szóban egyazon /a:/ képviseletei, még akkor is, ha a *hálátlan* szó $[a:]_1$ és $[a:]_2$ fonémarealizáció egy $/a:/_1$ és egy $/a:/_2$ „fonematikus eseménynek" felelnek meg. Ha $/a:/_1$-et x-nek nevezzük, $/a:/_2$-t y-nak, akkor a kettőnek mint dolognak a viszonya: $(x=y) \square (x=y)$. Ez a szükségszerű azonosság /a:/ minden egzisztenciális szintjén — a Carnap által meghonosított terminológiában — „létének mindegyik világában fennáll", vagyis $(x=y) \rightarrow \square (x=y)$. [a:] fonémarealizációk a *hálátlan* szó két helyén, $[a:]_1$ és $[a:]_2$ elkülönített dolgok valamilyen szempontból való, „gyakorlatilag annak vett" azonossága, amely eltérő téridő-paraméterekkel bíró dolgok hasonlóságából adódik. (A definíciót az a szerencsétlen körülmény indokolja, hogy a szakirodalomnak legalább egy hányadában a hang-(képzés)-eseményt nevezik szubsztanciának, s elvont alkotóelemét, a bennfoglalt nyelvit formálisnak. A terminológia képtelenségére jól rávilágít az, hogy az egyes fonémák megkülönböztető jegyei között — például a jakobsoni binarizmus szerint — percepcióval kapcsolatos jegyeket is találunk, olyanokat, amelyek nem a hangjelenség anyagában vannak, mégis részei

a hangesemény fonemikus önazonosságának. A szubsztancia megjelölés az ilyeneket pedig értelemszerűen kirekeszti. De ami ennél fontosabb, egy elemi beszédeseményben éppen a fonéma rögzített, nem pedig megjelenésének a módja.)

6.3 A fonémák absztraktumok és mint elvont dologiságok adottak számunkra. (Ez a tétel teszi lehetővé, hogy következetesen elhatárolhassuk a fonémákat a variánsoktól. A fonémák és a variánsok szétválasztása ugyanis szociális mivoltuk alapján nem lehetséges, nevezetesen azért nem, mert a variánsok is (lehetnek) szociálisan meghatározottak, amint ezt bizonyos szociolingvisztikai vizsgálatok jól dokumentálják, vö. például Labov 1966, elméleti feldolgozására lásd Fónagy 1977.)

6.4. A fonémák absztrakt mivoltának alapja utaló jellegük. Egy adott fonéma — mint egyedi elvont — fogalmi jegyei definitíve utalnak nekik megfelelő beszédjelenségekre, amelyek a maguk részéről e fonémát a nyelvi folyamat adott pontján hatályába helyezik. (A jelen mindennapi nyelvhasználatában ebből az evidenciából vezetődik le a fonémák konvencionális/szociális volta, nem pedig fordítva.)

A fentiek értelmében a fonémák — utaló és szintetikus jellegüknél fogva — szimbolikus természetűek.

6.5. A fonémák absztrakt volta specifikusan az, hogy másodlagosan felhasznált életjelenségek tényeire utalnak. (Ennek a tételnek a helyességét közvetve megerősíti a beszéd úgynevezett motoros elmélete is. Ha a hallgatóban valóban létrejönnek a feldolgozandó közlemény létrehozásának tükörfolyamatai — ami mellett számos és lényeges érv szól —, akkor ez csak azon a módon lehetséges, hogy a fonémák ténylegesen utaljanak képzési mozzanatok csoportjaira.)

6.6. A fonémák létjellege az érvényesség, amely érvényesség a fonémák önazonosságának állandóságában és utaló jellegük működtetésében együttesen van megalapozva.

6.7. A fonémák a beszédesemények egységnyi eseteiben vannak: vagyis a fonémák és az egységnyi beszédesemények létviszonya a kölcsönös bennfoglaltság. A 'kölcsönös bennfoglaltság' olyan kölcsönviszonyt jelent, amely a fonéma → elemi beszédesemény irányában — számítástechnikai szóhasználattal — egy folyamatszabályozási algoritmus utasításaiban ölt alakot, illetve az elemi beszédesemény → fonéma irányában egy azonosító adatelemzés utasításának működésében valósul meg. (Ez a tétel a fonemikus változások magyarázata elvének megjelölésében nyeri el jelentőségét. A változás lételméleti aspektusa ugyanis a következő. Valamely adott fonéma megváltozása: a fonémát adó attributumok [rész]utalásainak irányváltozásai a beszédjelenségek egységnyi esetének határai között. Az utalások irányváltozásainak állandóságában [azaz folytonos ismétlésében] van a fonéma önazonosságának módosulása, a fonéma érvényének fennmaradása mellett. Valamely fonéma érvényének, s ami ezzel egy jelentésű, létének megszűnése nem az említett változás alesete. Az utóbbi a nyelvi rendszer „magasabb szintű"

elemeinek történeti mozgásformáiban e magasabb szintű elemek változásainak összetevője.)

7. A fentiek — és különösen a **6.2.** és a **6.7.** pontok alapján — néhány következtetés adódik a magyar fonémarendszer leírásának elveire vonatkozólag.

7.1. Elemi beszédesemények tényezőinek (fonetikai összetevőinek) rendszerösszefüggései egyazon nyelven belül is szükségszerűvé tehetik, hogy a nyelv szinkrón állapotára is egyidejűleg egynél több fonémarendszer meglétével számoljunk. Ezt Laziczius (1931—4) — a magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek tekintetében — így is tette. Az elvet helyes azonban követni a magyar köznyelv vonatkozásában is, hiszen abban is eltérő, szuverén fonémarendszerek vannak, és nem egy fonémarendszer olyan változatai, amelyekben az /E/-fonémák eltérnek.

7.2. Minden idevágó fonológiai leírásnak tartalmaznia kell az összes olyan elemet, amely az elemi beszédesemény és a fonéma viszonya alapján meghatározható ismérveknek megfelel, és csak azokat kell tartalmaznia. Ennek értelmében helyénvaló Lotz (1972) érvelése a magyar fonémarendszer úgynevezett marginális elemei mellett. Emellett helyénvaló és szükségszerű, hogy a magyar mássalhangzó-rendszerben is számoljunk monofonemikus hosszú mássalhangzókkal (vö. Szende 1972; Kassai 1979, 45).

7.3. Elemi beszédesemény és fonéma kölcsönös meghatározottságának elve szerint a fonémarendszert leíró fonológiai elemzés nem tekinthet el a fonémák használati hierarchiájának jelzésétől. Ez azt jelenti, hogy a fonémák körében különbséget kell tenni teljes és részleges használatúak között (részlegesen eszerint járt el — a grammatikai formákat elkülönítő szerep megjelölése révén — már Laziczius (1931—4) és részlegesen, de a teljes magyar fonémakészlet vonatkozásában Décsy (1970)).

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Felhasznált irodalom

Bloomfield, L.: *Language*. New York, 1933.

Uő: *The linguistic aspects of science*. Chicago—London, 1939.

Uő. A set of postulates for the science of language: S. Saporta (szerk.). *Psycholinguistics*. New York, 1961. 26—33.

Bühler, K.: *Sprachtheorie*. Jena, 1934.

Chomsky, N.—M. Halle: *The sound pattern of English*. New York—Evanston—London, 1968.

Derwing, B.: *Transformational grammar as a theory of language acquisition: A study in the empirical, conceptual and methodological foundations of contemporary linguistic theory*. Cambridge, 1973.

Décsy Gyula. A search for universals in the Finno-Ugric languages: *Ural-Altaische Jahrbücher* 42. 9—17 (1970).

Fónagy Iván. A variáns, az emfatikum és a dinamikus elvű leíró hangtan: *Nyelvtudományi Közlemények* 79. 105—134 (1977).
Freytag-Löringhoff, B. von: *Logik. Ihr System und ihr Verhältnis zur Logistik*. Stuttgart, 1961. (Első kiadása: 1955.)
Gombocz Zoltán: *Magyar fonetika*. Bp., 1925.
Hammarström, G. Generative phonology: A critical appraisal: *Phonetica* 27. 157—184 (1973).
Herman József. A francia /E/, /Œ/, /Ø/ archifonémák és a klasszikus fonológia néhány elméleti kérdése: *Nyelvtudományi Közlemények* 78. 328—337 (1976).
Jakobson, R. Un manuel de phonologie générale: *Selected Writings*. 1. 311—316 (Hága, 1971a). (Először 1939-ben jelent meg.)
Uő. Zur Struktur des Phonems: *Selected Writings*. 1. 280—310 (Hága, 1971b).
Jones, D.: *The phoneme: Its nature and use*. Cambridge, 1950.
Kassai Ilona: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Bp., 1979.
Kenstowicz, M.—Ch. Kisseberth: *Topics in phonological theory*. New York—San Francisco—London, 1977.
Labov, W. Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change: *Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964*. Hága—Párizs, 1966. 84—102.
Laziczius Gyula: *Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1931—4.
Linell, P. Phonemes, derivational constraints or what?: *Lingua* 38. 263—280 (1976).
Lotz János. Az írás helye a nyelvtanban: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., 1976. 197—203.
Martinet, A.: *Économie des changements phonétiques*. Bern, 1955.
Mártonfi Ferenc. A fonológia kreatív alkotórésze (Fonológiai automata a generatív grammatikában): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10. 83—114 (1974).
Pike, K.: *Phonemics*. Ann Arbor, 1947.
Postal, P.: *Aspects of phonological theory*. New York, 1968.
Projet de terminologie phonologique standardisée: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4. 309—326 (1931).
Richman, M. The distribution of /e/—/ɛ/ in French verb endings: *Phonetica* 33. 307—319 (1976).
Rischel, J. Can phonological descriptions be made more realistic?: *ARIPUC* 11. 157—170 (1977).
Sapir, E. La réalité psychologique des phonèmes: *Journal de Psychologie* 33. 247—265 (1930).
Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1967. (A francia nyelvű eredeti kiadás 1916-ban jelent meg.)
Schane, S. The phoneme revisited: *Language* 47. 503—521 (1971).
Smith, N.: *The acquisition of phonology*. Cambridge, 1973.
Szende Tamás. A beszédhangok időtartama és a hosszúság: *Magyar Nyelvőr* 96. 461—467 (1974).
Uő: *A beszédfolyamat alaptényezői*. Bp., 1976.
Szépe György. Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. 359—466 (1969).
Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1979.
Thèses proposées au Premier congrès des philologues slaves: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1. 7—29 (1929).
Trubetzkoy, N.: *Grundzüge der Phonologie*. Göttingen, 1958. (Első kiadása: 1939.)
Twaddel, F.: *On defining the phoneme*. Baltimore, 1935.

Szépe György

Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról[1]

0. A következőkben kérdéseket kívánok fölvetni a címül írt tárgykörben. A kérdések egy része bizonyos tapasztalatok alapján ma már alig tekinthető kérdésnek; néha szinte közmegegyezés található velük kapcsolatban. Egy nagyobb összefüggésbe helyezve azonban kiderülhet, hogy még nem vagyunk túl a megválaszolásukon minden tekintetben.

A kérdések másik része problémának tekinthető a szó eredeti értelmében, amikor nem tudjuk rá a választ.

Ismét más elemek valójában megjegyzések: előkészíthetik a további tárgyalást.

Egyáltalában nem könnyű minden egyes tétel elméleti státusát megállapítani. S épp ebből adódik az első probléma.

1. A nyelvészet viszonya a nyelvi tervezéshez és a nyelvpolitikához

1.0. Szándékosan nem határozom meg, hogy mit is tekintek nyelvi tervezésnek és nyelvpolitikának. Rövid írásom végére valószínűleg kiderül ez is; ezt a két terminust meghatározandónak tartom, de nem rövidre zárt módon, hanem bizonyos tartalmi kifejtés által.

A nyelvészet mibenlétét sem kívánom írásom elején fejtegetni. Annyit azonban megjegyzek, hogy úgy kívánom felfogni ennek t e r j e d e l m é t, hogy az összeférjen különböző iskolák, irányzatok gyakorlatával, továbbá a mindennapi nyelvhasználattal. Ezt nevezhetjük „lágy" megközelítésnek vagy műszó-kezelésnek.

1.1. A nyelvészetnek a XX. században fokozatosan kialakult Saussure-utáni kereteiben a külső nyelvészet érintkezik tudományosan számos társadalmi tevékenységgel. Ilyen alapon nyilvánvalóan elhelyezhető a nyelvészet viszonylatában a nyelvi tervezés és a nyelvpolitika, akárcsak más, a nyelvvel kapcsolatos társadalmi tevékenység. Az elhelyezés eredménye

[1] A „jegyzetek" műfaj extenzív jellegének megfelelően ennek az írásnak a felhasznált irodalma viszonylag igen nagyméretű. Mivel maga az alapszöveg is terjedelmes, ezért azt a megoldást választottam, hogy a bibliográfiát — értékelő megjegyzésekkel együtt — más helyen teszem közzé.

azonban nem lesz egyértelmű, s nem lesz különösebben megvilágosító jellegű. Hiába volt Saussure-nek szociálpszichológiai kerete (mielőtt még ez a tudományág voltaképpen létrejött volna intézményes formájában), a társadalmi tevékenységbe való aktív beleavatkozás nyilvánvalóan kívül marad a saussure-i nyelvészet mindenféle változatán.

Számos Saussure-utáni irányzat tett kísérletet arra, hogy összhangba hozza a nyelvről való tudományos gondolkodást és egyáltalában a nyelv tudományát a társadalmi tevékenységgel. Ezek közül csak kettőt említek: a harmincas évek haladó prágai nyelvészetét, valamint a Szovjetunióban különböző formákban folyó alkalmazott nyelvészeti tevékenységet. (Ez a törekvés természetesen nem vitatható el a — főleg amerikai — nyelvi tervezési munkáktól sem.)

Teljesen nyilvánvaló, hogy a nyelvtörténészek (nem a történeti grammatikusok) visszatekintőlegesen (retrospektíve) egyaránt foglalkoztak az adott nyelv belső történetével, annak külső történetével, beleértve ebbe a társadalom aktív beleavatkozását a nyelv alakulásába. Erre igen jó példa a magyar nyelvújításnak a tárgyalása, illetőleg a magyar irodalmi nyelv történetének számos mozzanata.

1.2. A nyelvi tervezésnek elemző vizsgálatára azonban kevés példa akad; hacsak nem tekintjük tárgyalásnak a programokat, illetőleg magukat a terv jellegű elgondolásokat, azok módszertanát.

1.3. A nyelvpolitikával még kevésbé vagyunk szerencsések, hogyha a múltban keresünk tudományos kifejtéseket. Nyelvpolitika ugyanis általában megtalálható bizonyos történeti (politikatörténeti, jogtörténeti, illetőleg művelődéstörténeti) szinten. A legritkább esetben található meg ennek (a) kifejtése, vagyis explicit formája; továbbá (b) a nyelvpolitikának és a nyelvészetnek egyértelmű kapcsolatba hozása.

Most a tárgyalás könnyebbsége kedvéért tekintsük többé-kevésbé azonosnak a nyelvi tervezést és a nyelvpolitikát. A későbbiekben mindkettő implikálja a másikat is; külön jelzem, hogyha csak az egyikre, vagy csak a másikra értem a mondottakat.

1.4. A magam nyelvésszé válásának történetéből tudnám legjobban érzékeltetni, hogy milyen egyéni konfliktus-helyzet miatt tettem föl én az **1.** pont címét magam által megoldandó problémának; s gondolom, hogy akadnak bőven mások is, akik ugyanebben a történetileg konkrétizálható helyzetben ugyanígy voltak. — Az én problémám az volt, hogy miben áll a nyelvészetnek mint tudománynak (s társadalmi tudománynak) az a funkciója, hogy a világot nem elég megismerni, hanem át is kell alakítani.

1.5. A megismeréssel általában nem szokott baja lenni az egyes iskoláknak; még akkor sem, hogyha magát a megismerést erősen eltérő módon fogják fel. Egy Lotz János-féle, szenvtelennek tűnő leíró nyelvész például a leírásban látta a megismerést; a generatív nyelvészet különböző változatai a magyarázatot tekintették a megismerés megfelelő formájának (azt ismerjük, amit magyarázni tudunk szabályok segítségével). A szociolingvisztika és az alkalmazott nyelvészet gyakran pragmatikus feltételeket is beleért magába a nyelvi jelenségek megismerésébe. A pszicholingvisztika legtöbb

irányzata kísérleti módszertan keretében fogadja el valamilyen nyelvi jelenségnek a megismerését.

A generatív nyelvészet (s néhány vele rivális irányzat) fogadja el a predikciót, vagyis az elmélet alapján bekövetkező tényt a föltevések bizonyításaként: a megismerés kritériumaként. Ilyen módon a generatív nyelvészet tevékenysége és a „jövő művelése" között valamivel erősebb a hasonlóság, mint a deszkriptív vagy hagyományos nyelvészet és a „jövőművelés" között. (Mindazonáltal a generatív nyelvészetnek mint elméletnek nincs „idő-dimenziója".)

1.6. A nyelvi tervezés szempontjából ugyanis ez a legelső feltétel: a jövőre vonatkozó (tehát nem csupán „post factum") tudományok körébe tartozik a tervezés. A tervezés kezdetben gazdasági jellegű volt, majd fokozatosan szélesedett társadalmi szélességűvé. A nyelvi tervezés csak egy társadalmi szélességű tervezésnek lehet hosszú távon a része. (Természetesen egyes nyelvi tervezési akciók következményei lehetnek különböző elsődlegesen társadalomtörténeti folyamatoknak is; ezeket azonban ritkán „tervezik" meg. Ezeket általában elhatározzák bizonyos felismerések alapján és bizonyos célok elérésének érdekében. Ezért ezeket a nyelvpolitika körébe tartozónak lehet tekinteni.)

A generatív nyelvészetből sem következik a nyelvi tervezés integrálása a nyelvészet körébe. A nyelvi tervezésben megjelenő jövőbeli tények ugyanis más természetűek, mint a generatív nyelvészetben előforduló „nyelvi tények".

A nyelvi tervezés során előrevetítésre kerülő tények olyan társadalmi tények, amelyek valamilyen kapcsolatban vannak a nyelvhasználattal. Ez a kapcsolat azonban többféle lehet; ez részben annak a következménye, hogy a *nyelv* műszó többértelmű. Van azonban egy olyan ki nem mondott felfogás (gyakorlat), hogy a *nyelv* műszó valamennyi jelentése összefügg valahogy a társadalmi gyakorlatban. Ez korántsem biztos. Mindenesetre megnehezíti a nyelvészeti kiindulású, csak nyelvészeti kiindulású nyelvi tervezésnek elhelyezését bármilyen elméleti keretben.

1.7. Én egy másik utat választok, mégpedig azt, amelyik a társadalmi gyakorlatnak, annak többé-kevésbé definiált köreinek szempontjából próbálja szemügyre venni a nyelvhasználat különböző formáit. S ilyen alapon próbál követelményeket megfogalmazni a nyelvhasználattal kapcsolatban. Ezek a követelmények tudományelméleti szempontból nem mindig méltányolhatók közvetlenül; ez nem is lehet elfogadásuk feltétele. A társadalmi gyakorlat követelményei történeti jellegűek. Ez persze nem jelenthet mentelvet az alól, hogy a társadalmi tervezés keretében is megfelelő státusa legyen minden egyes nyelvre, pontosabban nyelvhasználatra vonatkozó kijelentésnek.

1.8. Ebből következően nem tekintem nyelvészeti problémának a nyelvi tervezést. Olyan társadalmi és jövőre irányuló problémának és feladatnak tekintem, amelynek elvégzését segíti a nyelvvel kapcsolatos ismeretek mélysége és változatossága. Vagyis az, hogyha a tervezéssel foglalkozó tisztában van a nyelv természetével, és ha minél több nyelvet ismer szélesebb társadalmi összefüggéseiben is.

1.9. A nyelvi tervezés tehát nem azonos a nyelvészet tervezésével. A nyelvi tervezés tanulságai azonban megrendelésnek számíthatnak egy adott ország nyelvészete jövőjének alakítása számára is; pontosabban egynek több megrendelés közül. Nem volna ugyanis kívánatos, hogy a nyelvi tervezés szükségletei, kívánalmai egyedül határozzák meg, hogy milyen legyen az egész folyamatban érdekelt és szükséges e g y i k szaktudomány: a nyelvészet. (Még az alkalmazott nyelvészet esetében is így van ez; erre még visszatérek.)

1.10. Hát a nyelvpolitika? Tudomásom szerint még nem derítették fel a *nyelv* és a *politika* műszavak viszonyát az egyes nyelvekben. Annyi biztos, hogy az angolon kívül a legtöbb európai nyelvben — így a magyarban is — kétértelműek a *-politika* utótagú műszavak. Egyrészt az előrelátást (stratégiát) jelölik; ennek felelnek meg a *policy* utótagú angol összetételek. Másrészt az irányítást (általában állami vagy politikai párt szintjén), vagyis gyakran a taktikát jelölik; ennek felelnek meg a *politics* utótagú angol összetételek. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi tervezéssel az első jelentés szinte egybeesik. Tudjuk azonban, hogy sajátos jelentés-zóna annak az eredménye, hogyha egy nyelven belül megkülönböztetés nélkül használnak két, de egymással összefüggő jelentésben ilyen műszót. A magyar *nyelvpolitika* kifejezést a *language policy* értelmében használom, de figyelembe veszem, hogy terjedelme szélesebb és összetettebb, mint az angol műszóé. (A *nyelvi politika* kifejezést igyekszem elkerülni — nyelvhasználati okból: ez ugyanis kevésbé illeszkedik bele a *-politika* utótagú összetett szavak sorába.)

1.11. Az eddigieket összefoglalva: a nyelvészet a nyelvi tervezés számára az egyik elméleti alaptudomány; a nyelvi tervezés azonban társadalmi tervezési tevékenység, amelynek elméleti megalapozásában és művelésében a nyelvészeten kívül még sok egyébre van szükség.

Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy közömbös, hogy milyen típusú nyelvészetet ismernek, használnak fel a nyelvi tervezésben résztvevők: nyelvészek és nem nyelvészek.

A nyelvészet szempontjából sem közömbös, hogy kapcsolatba kerül-e — s ha igen, hát milyen természetű ez a kapcsolat — olyan törekvésekkel, amelyek a világ megváltoztatására irányulnak és felhasználják egyik alaptudományuk gyanánt a nyelvészetet.

2. Negyvenegy tétel a nyelvpolitika köréből

2.0. A következőkben 41 tételben igyekszem összegyűjteni a nyelvpolitika meglehetősen sokrétű témakörét. A tételek után (külön bekezdésben és apró betűvel szedve) kiegészítéseket és különböző jellegű megjegyzéseket teszek.

2.1. Az európai országok nyelvpolitikáját egymással konkurráló, néha szemben álló irányzatok határozzák meg.

Ez természetes is, mivel az európai országok történelmileg és jelenlegi társadalmi berendezkedésükben meglehetősen eltérnek egymástól. Ugyanez vonatkozik az Európán kívüli országokra is. — A probléma azonban abban áll, hogy vannak-e általános

törvényszerűségei ezeknek a nagymértékben eltérő nyelvpolitikáknak. — Ez a tárgyalás elsősorban állami viszonylatokat tart szem előtt; a nyelvpolitika azonban nem korlátozódik az állam szintjére.

2.2. Az egyik fő irányzat az, hogy egybeillesszék a következő egyébként különnemű kategóriákat, mint az állam, a nemzet és a nyelv. (Ez a „nem szövetségi" államokra érvényes.)

Ez a megjegyzés természetesen fölösleges a történeti összefüggésben, illetőleg a szociológiaiban is. Tekintettel azonban arra, hogy a nyelvpolitikát igen gyakran állami szinten alakítják, ezért helyénvaló ez az óvás. A nyelvészeti kiindulású stúdiumok a legritkábban érintik az állam kategóriáját elemző módon.

2.3. Ennek eredményeként minden egyes nyelvet egy területhez kapcsolnak. Ezáltal a nyelv átalakul a társadalmi ember képességéből egy területileg szervezett társadalmi intézménynek, az államnak a tulajdon(ság)ává.

Ez azt jelenti, véleményem szerint, hogy a nyelvhasználat „joga" (és számos egyéb vonatkozása) nem területekhez, hanem a beszélők közösségéhez tartozik. Az államok lehetnek ugyan nyelvek szerint szervezve, mint ahogyan a leggyakrabban ez is a helyzet, de saját határaikon belül a nyelveknek a területekhez való kapcsolása nem lehet az egyetlen rendező elv.

2.4. Egy tipikus európai államnak vagy nincs kifejtett (explicit) nyelvpolitikája, vagy ha van, akkor az megszorító, korlátozó jellegű. A korlátozó nyelvpolitika abban áll, hogy egy nyelvet a többi nyelv, s egy nyelvi változatot többi nyelvi változat rovására fejlesztik.

Természetesen vannak nem tipikus államok is, ilyen például a szovjet és a jugoszláv szövetségi állam. — A fentiekből az is kiderül, hogy a legtöbb államban akkor fejtik ki a nyelvpolitkát, ha azt valami ellen kívánják foganatosítani. — Van természetesen egy olyan hagyomány is, hogy az általános deklarációk szintjén foglalkoznak a nyelvekkel; ez a szint önmagában nem tekinthető nyelvpolitikának (bár bizonyos fontosságot nem lehet elvitatni tőle). — Egyébként a korlátozó nyelvpolitikának ugyanúgy példája az, hogyha az országon belüli nyelvi kisebbség nem kap automatikusan anyanyelvi nevelést, vagy ha egyes — egyébként jelentős — határokon túli nyelvek tanulása akadályokba ütközik, vagy ha bizonyos nyelvi változatokat beszélők hátrányos helyzetbe kerülnek életük során. — Hadd jegyezzem itt meg, hogy egy-egy nyelvnek vagy nyelvi változatnak a „fejlesztésén" a nyelv optimális létezéséhez szükséges életfeltételek biztosítását értem, nem pedig a szokásosan elképzelt „tökéletesítést".

2.5. Egy ilyen (korlátozó) nyelvi politika következményeként egy nem hivatalos nyelvet anyanyelvként beszélő, vagy a hivatalos nyelvnek egy nem sztenderd változatát anyanyelvként beszélő, ténylegesen nincs birtokában a többséggel azonos társadalmi lehetőségeknek. Ez még akkor is így van, hogyha az illető kétnyelvű vagy diglossziás (vagyis azonos nyelven belül két eltérő változatot beszélő).

Ez tehát az egy országon belüli nyelvi hátrányos helyzetre vonatkozik — egyelőre nem szociológiai élességgel megfogalmazva. Tudvalevő, hogy a nyelvi-hátrányos hely-

zet szinte minden esetben társadalmi hátrányok hordozója. Rá kell azonban arra mutatni, hogy pusztán egy nyelvi közösséghez való tartozás is oka lehet a hátrányos helyzetnek, s hozzájárulhat az úgynevezett „halmozottan hátrányos helyzethez". — A nem sztenderd (falusi vagy városi nyelvjárási) beszélők „devianciája" az irodalmi nyelv és a köznyelv használatában mutatója lehet „műveltségi hátrányuknak" még a szocialista országokban is.

2.6. Elismerés jár az alkotmányoknak, törvényeknek stb., amelyek védik, garantálják a nyelvi kisebbségek beszélőinek jogait; másrészt azonban pusztán az ilyen garantáló törvények létezése bizonyítja, hogy mi is szorul védelemre.

Szakmailag azonban egyáltalában nem mindegy, hogy mire terjednek ki ezek a törvénykezési garanciák. Jogi formákban vannak rögzítve, mivel ez a szokásos módja a garanciák megformulázásának. Az ügy azonban politikai jelentőségű. Voltaképpen azonban arról van szó, hogy egy országon belül mindenkinek meglegyenek a kommunikációs lehetőségei. Azt általában elfogadják, hogy a „kisebbségben" levő számára hasznos a többségi nyelvi ismerete, mivel személyiségének fejlesztését, művelődését, munkáját, közösségi tevékenységét segíti. — Egyelőre azonban még a „többség" számára nem mindig világos, hogy mennyire előnyös az egész országnak, hogyha az egynél több nyelven beszélőknek (vagyis a „kisebbségnek") van azonos kommunikációs esélye. Ez valószínűleg európai speciálitás; számos ázsiai és afrikai országban nem nyelvi alapokon jöttek létre az államok, ezért a többség — ha van ilyen — eleve toleránsabb a nyelvi kisebbségekkel szemben.

2.7. Nemzetközi (kormányközi) egyezmények hozzájárulhatnak a hátrányos helyzetben levő nyelvi közösségek helyzetének enyhítéséhez, továbbá a nem hivatalos nyelvi változat beszélői egyenlőtlen esélyeinek kiegyenlítéséhez.

Mint ahogy hozzá is járulnak, amennyiben vannak. — Egyelőre csak olyan egyezményekről tudok, amelyek az „allofón", vagyis nem a hivatalos nyelvet beszélő nyelvi kisebbségre vonatkoznának. Olyanról azonban nem tudok, amelyik a nem sztenderd beszélőkre vonatkozna. Valószínűleg ez utóbbit az egyes államok belső ügyének tekintik.

2.8. Semmilyen zsinórmérték sincs, amely elismerné, védelmezné és fejlesztené azokat a nem sztenderd nyelvi változatokat, amelyeket egy állam polgárai kommunikációs eszközként használnak.

Ez arra az esetre vonatkozik, amikor ugyanazon az államon belül megtalálható egy hivatalos nyelv és annak egy vagy több nem sztenderd változata. Ilyenkor szinte közmegegyezés, hogy csak sztenderd változat fejlesztése a közügy; sőt vannak olyan felfogások is, amelyek a nem sztenderd változatok visszafejlesztését tűzik ki célul vagy azt egyszerűen „a művelés" tárgyának tekintik, akárcsak a kertész az elvadult kertet. (Ilyen volt hosszú időn át a magyarországi iskolarendszer is.) — A sztenderd nyelvi változatok presztízse természetesen nem véletlen. Kétséges azonban, hogy szociálpszichológiai szempontból jogos-e kizárni a nem sztenderd változatokat a fejlődésből (mint vizsgálandó folyamatból) és a fejlesztésből (mint elősegítendő folyamatból). — A fentiek alól természetesen akadtak kivételek is, mint például a svájci német

nem sztenderd változatai vagy a luxemburgi, illetőleg bizonyos kreolizált nyelvek esetében. Az utóbbi években azonban a regionalizmus hatására mintha megerősödött volna a nem központi (és ezért is nem sztenderd) nyelvnek, az eltérő regionális nyelvi változatoknak figyelemmel kísérése. A magyarországi regionális köznyelvkutatás létrejöttének inkább elméleti megfontolások voltak az alapjai. — A városi nyelvjárások kutatása vagy az úgynevezett „fekete angol" vizsgálata és kultiválása bíztató kezdeményezések.

2.9. Egy nem hivatalos nyelv nem sztenderd változatának beszélői kétszeresen hátrányos helyzetbe kerülnek emberi esélyeiket illetően.

S ezen kívül még általában marginális helyzetben vannak földrajzilag is. — A kétszeres hátrányos helyzetre példa a magyarországi nem magyar anyanyelvű (nemzetiségi) beszélők túlnyomó többségének esete, akik más nyelvjárásban beszélik nemzetiségi anyanyelvüket, mint amelynek alapján ugyanazon nyelv sztenderd változata létrejött.

2.10. A gyermekek és ifjak nyelve általában figyelmen kívül marad a nyelvi politikában. Amennyiben figyelmet fordítanak sajátosságaikra, akkor ezeket devianciának tekintik; csak kivételesen ismerik el őket bármely nyelv használatában jogosult változatnak.

A nyelvi norma a felnőttek nyelvhasználatának a normája. A nyelvészek ugyan jól tudják, hogy a gyermekek nyelve milyen szabályok szerint fejlődik, alakul; egészen ritkán hajlandók annak bármely adott változatát emberileg egyenlő értékűnek elfogadni. Ennek jórészt nyelven kívüli okai vannak: a felnőttek a gyermekeket nem tekintik magukkal azonos értékű embernek. — Az ifjak nyelvét pedig nem ritkán a tolvajnyelvvel, a bűnözők szubkultúrájának nyelvi elemeivel fogják egy kalap alá. — A gyermekek és ifjak nyelvhasználatának méltánylása elsősorban az iskola és a pedagógusok magatartásától függ. Ez pedig nem nyelvészeti, nyelvszemléleti nézetek folyamánya, hanem gyakorlati nevelésszociológiai magatartás következménye. A gyermekek és ifjak emberi egyenlőségének mindennapos tiszteletben tartásáról van szó: ez terjed ki szükségszerűen nyelvük tiszteletben tartására is. Egy ilyen toleránsabb gyakorlatnak valószínűleg igen jelentékeny (pozitív) visszahatása lehet a nevelésben kiemelkedően fontos tanulói kommunikációra.

2.11. Még olyan emberekkel szemben is türelmetlenség és néha hátrányos megkülönböztetés nyilvánul meg, akik hátrányos helyzetben vannak a kommunikációjukban olyan testi vagy/és lelki tényezők következtében, amelyeket születésük, genetikai örökségük vagy elszenvedett balesetük okozott. Hallgatólagosan úgy tekintik ezeket a személyeket, mint akik megsértik az ép és egészséges emberek által saját maguk számára készített kommunikációs normákat.

Ha egy társadalmi közeg türelmetlen, akkor az nyilván nemcsak a kommunikáció iránt nyilvánul meg. A termelő munkában azonban kialakult egy megfelelő rendszer, amelynek keretében kielégítő módon kezelik a hátrányos helyzetűeket, szükség esetén speciális követelmények felállításával. A magánélet szférájában nem szabályozhatók ezek az egyenlőtlenségek (ide tartozik például a fogyasztás). Szinte minden szférát (beleértve a közösségi cselekvést) átfogja a kommunikáció, ahol a deviánsnak tekin-

tett magatartásuk különösképpen sújtja ezeket az embereket, s ezért volna különleges fontossága annak, hogy szembenézzünk ezzel a problémával. Igen türelmes neveléssel, a fogyatékosok és nem fogyatékosok csekélyebb elkülönítésével; továbbá a különböző típusú deviációk gondosabb elemzésével és türelmesebb minősítésével lehetne a helyzeten javítani. — Lehet, hogy egyesek szerint ez a kérdés nem része a nyelvi tervezésnek. De ha minden egyes állampolgárra kiterjed a társadalmi tervezés (a munkaerőnek, a köznevelésnek, a termelésnek, a fogyasztásnak, szabadidő eltöltésének stb. tervezése), akkor a nyelvi tervezésnek ilyen látszólagos marginális problémákra is ki kell terjednie.

2.12. Idegenek, vagyis olyanok, akik más nyelvet használnak időlegesen, mint a jelenlegi lakóhelyükön élők, csekélyebb lehetőségekkel rendelkeznek mind nyelvük nyilvános használatában, mind a nyelvükkel összefüggő kulturális tevékenységükben, mint az otthon élők („bennszülöttek"). — Ez komoly problémákat vethet föl a különböző típusú idegenek gyermekeinek iskoláztatásában.

Az egyes államok általában gondoskodnak azokról, akik bevándorolnak. Egyre jobban elmozdulnak az „olvasztótégely" modelljétől; ma már akad olyan ország, amelyik minden egyes bevándorolt és idegen anyanyelvű gyermek iskoláztatásában biztosítja valamilyen formában az anyanyelv tanulását. A vendégmunkások gyermekeiről is egyre nagyobb a gondoskodás egyes nyugat-európai államokban. A diplomáciai külszolgálaton levők gyermekeiről a kiküldő ország gondoskodik. A nem diplomáciai, hanem gazdasági vagy kulturális feladatokat teljesítők családtagjainak ilyen vonatkozású ellátása azonban nincs megoldva ilyen tekintetben; ők a hivatalos állami iskolákat látogatják általában anélkül, hogy anyanyelvükön tanulhatnának vagy azt (arról) tanulhatnának. S végül nyelvileg hátrányos helyzetben van a turista is, hát még a turisták kiskorú gyermeke. Lehet, hogy a turisztikában nincs benne csak az élettelen tárgyak megszemlélése; az idegen nyelvek elsajátítására irányuló legújabb kutatások alapján azonban nyilvánvaló, hogy nagyszerű lehetőség a turisztika az idegen nyelv elsajátítására természetes környezetben. Integrálni kellene a turisztikát és az iskolai/tanfolyami nyelvtanulást valamilyen formában. De melyik állam nyelvi tervezésébe tartozna ez bele? Nyilvánvaló, hogy ez már államközi, nemzetközi feladat.

2.13. Fizikai (kétkezi) vendégmunkásokat vagy külföldön dolgozókat, akik nem tudtak középfokú iskolát végezni hazájukban, kétszeresen sújt a nyelvi hátrányos helyzet.

Az idegen nyelvek oktatása (iskolában és általában tanfolyami formában) tipikusan legalább középfokú kvalifikációjú szakemberek szükségleteire van méretezve; ugyanez a helyzet a fogadó ország nyelvének idegenek számára történő oktatásában is. Minimális azoknak az idegennyelvi tananyagoknak a száma, amelyeknek keretében nem értelmiségi (irodai) a környezet, s amelyben a tananyag szociológiai és szociolingvisztikai szempontból is meg van tervezve. Vissza kellene állítani jogaiba azt a „népi idegennyelvi kommunikációt", amely a fejlődő világban sokkal gyakoribb, mint Közép-Európában (itt csak a közös hadsereg, a kétnyelvű vidékek és a vándorlegények hagyománya utal erre). Tehát nemcsak vendégmunkásokról van szó, még csak nem is külföldön dolgozókról, hanem azokról, akik fizikai dolgozók. Az ő számukra mindenütt más típusú tanfolyamok és tananyagok és főleg nyelvelsajátítási körülmé-

nyek, szükségesek, mint az értelmiségi előképzésnek számító tipikus középiskolákban találhatók.

2.14. A vendégmunkások gyermekeinek iskoláztatásában néha a „vernakuláris" elvet megsértik (vagyis nem kapnak megfelelő oktatást az anyanyelvükön), néha pedig el vannak zárva attól, hogy a fogadó ország nyelvén részesüljenek megfelelő oktatásban; néha pedig megvan annak is a veszélye, hogy egyetlen nyelvben sem érik el a munkavállalás bizonyos szintjéhez szükséges nyelvi műveltséget.

Magyarországon nincsenek olyan külföldi illetőségű dolgozók, akiket vendégmunkásoknak neveznek. Magyar dolgozók sem tartózkodnak külföldön ilyen néven; bár egyre több szakképzett magyarországi dolgozó vállal külföldön munkát a törvényesen rendelkezésre álló kereteken belül. — Így ez a pont a nyugat-európai viszonyokra vonatkozik. — Tanulságai azonban a mi számunkra is lehetnek; így például a magyarországi kétnyelvű környezetben felnövő gyermekek nyelvi nevelése szempontjából.

2.15. Idegenek, elsősorban nem európai kultúrához tartozók (akiknek a helyzetét néha az is súlyosbítja, hogy nem „fehér" emberek s nem keresztény (vagy egyistenhívő) vallások tagjai) olyannyira elszigetelődhetnek Európában nyelvileg, hogy úgy szakadhatnak ki régi nyelvi közösségükből, hogy nem illeszkednek be egy újba.

Kivéve, ha valamilyen módon megmarad eredeti közösségük a fogadó országban is. Úgy látszik, hogy Magyarországon is adódhatnak ilyen problémák, elsősorban a viszonylag megnövekedett nem európai látogatók, diákok részéről, akiknek a bekapcsolása nem is olyan egyszerű a mi közművelődési rendszerünkbe; s ennek részben nyelvi, részben pedig olyan nyelven kívüli okai vannak, amelyekre föntebb utaltam. Egyes nyugat-európai országokban természetesen sokkal akutabb ez a probléma; úgy látszik, hogy nemcsak távoli földrészeken járhat gyakorlati tanulsággal a nyelv és a kultúra összefüggéseinek tanulmányozása.

2.16. Az „állam nélküli" nyelveknek (mint például a baszknak és a lappnak) a beszélői, valamint a „diaszpóra" nyelvek beszélői (például a cigány és a jiddis anyanyelvűek) számos tekintetben még ezeken kívül egyéb nehézségekkel is találkoznak.

A két csoport nagymértékben különbözik egymástól; s mindkét csoportnak szinte minden egyes esete sajátos jellegű. — Magyarországon különleges problémát jelent a cigányság nyelvileg is. Részben vannak egy nyelvű cigányok — főleg kisgyermekkorban —, valamint magyar-cigány kétnyelvűek. (Ehhez hozzájárulnak még kisebb román-magyar kétnyelvű és az elenyészően kevés egyéb két- vagy többnyelvű cigány csoportok.) A cigánykérdést a szocialista országokban nem nyelvi kérdésnek tekintik, hanem olyan összetett társadalmi kérdésnek, amelynek nyelvi vonatkozásai is vannak. (Hiszen igen nagy számban vannak olyan cigányok, akik egynyelvű magyarok.) Mégsem tekinthető végérvényesen elintézettnek a cigányok nyelvhasználatának a kérdése. Ezt ugyanis alárendelik a cigányok integrálásának, integrálódásának. Ez rendben is van. Sőt még az is viszonylag kielégítő megoldás, hogy a cigányok különböző kritériumok híján nem minősülnek „nemzetiségnek", hanem „etnikai csoportnak". — Ha azonban akadnak olyan kis gyermekek, akik főként vagy nagymértékben

nyelvi okok miatt (mivelhogy cigányul beszélnek, vagy úgy beszélnek jobban, mint magyarul) hátrányos helyzetbe kerülnek az iskolában és életpályájukban, akkor helyénvaló, hogyha ez a kérdés nem kerül le a napirendről nyelvi tervezést segítő kutatások területén. — A jiddis nyelvi közösség ebben a nemzedékben van megszűnőben Magyarországon; ezzel kapcsolatban is feladata volna a kutatásnak (a leletmentés). — A diaszpóra-kutatás módszertanilag azért is érdekelt lehet a magyarországi nyelvészet számára, mert a határokon kívül élő magyarok egy része diaszpóra (szórvány) jellegű településben él.

2.17. Kétnyelvű beszélőknek általában hátrányaik vannak még abban az esetben is, ahol egy jelentős terület ténylegesen kétnyelvű, mivel nagyon kevés olyan állam van, amelyik kedvelné a kétnyelvűséget (akár kettős kultúrával járjon az, akár anélkül).

Természetesen a hátrányuk az állam hivatalos nyelvét beszélő egynyelvűekhez képest állhat fenn, mégpedig jogi viszonylatban. Más kérdés, hogy az újabb kutatások azt látszanak bizonyítani, hogy a kétnyelvű beszélők jobbak a divergens gondolkodásban, ami sokféle előnnyel járhat személyiségük fejlődésében és különböző tevékenységükben. Ehhez képest különösen fájó, hogy helyzetük általában nem jobb, hanem rosszabb, mint az egynyelvűeké. Nagyon kevés ilyen jellegű egzakt vizsgálatot ismerek; ezért meglehet, hogy a fenti vélekedés — amelyet bizonyos helyeken szinte közhelynek tekintenek — előítéleteket is tükröz. (Bár a kisebbségi előítéleteket általában elfogadja bemenő, elemezendő adatként a társadalomtudomány.) — A kérdés szerintem azért is súlyos, mert a tipikusan egy nyelv köré szerveződött európai államok értékrendszeréről van szó; ebben a homogeneitás és gyakran vele együtt a konvergencia eleve nagyobb értéket jelent, mint a sokféleség és a divergencia. Ha pedig ez nyelven, etnikai csoporton érvényesül, akkor nyilvánvaló, hogy ez ténylegesen ellentétes irányú értékrendszer, mint amilyent az internacionalizmus, a nemzetközi gazdasági, politikai és kulturális együttműködés igényelne. S ez nemcsak egy államon belül föllelhető két nyelv viszonylatában érvényes, hanem a határokon kívüli idegen nyelvet ismerőkkel, használókkal szemben is.

2.18. Államok — vagy az oktatást irányító testületek — általában meghatározzák az iskolarendszerekben tanított idegen nyelvek típusát és számát. Ezen a téren kifejtettebb nyelvpolitikával lehet találkozni, mint olyan nyelvi kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket határokon belülinek tekintenek.

Erre vonatkozóan bőségesen rendelkezésre állnak felmérések és foldolgozások. Az ütközőpont régebben az élő és a holt nyelvek aránya volt a humanisztikus gimnáziumokban. A szélesebb körökre kiterjedő iskolarendszerekben a „holt" nyelvek háttérbe szorultak (egész a megszűnésig). Az eldöntendő kérdés az, hogy melyik iskolatípusban kezdődik az élő idegen nyelv tanulása; továbbá az, hogy végül is hány idegen nyelv kötelező, kötelezően választható vagy szabadon választható egy-egy tanuló által az iskolarendszeren belül. (Az egyes nyelvekkel kapcsolatos tipikus alternatívákra visszatérek.) Egészen ritkán épül össze egységes rendszerbe a közoktatás, a felsőoktatás és a felnőttoktatás az idegen nyelvek tanulásában. — S természetesen értékesebbek azok a célkitűzések, amelyek a nyelvtanulás minőségét is figyelembe veszik. — Magyarország azok közé az országok közé tartozik, amelyeknek magas szintű kormányhatározat szabályozza a nyelvpolitikájának legtöbb lényeges vonását az idegen nyelvek tanulásának területén.

2.19. Csekély mértékben van összehangolva egymással az idegen nyelvek tanítása, a második nyelvek tanítása, s általában ugyanannak a tanulónak a számára történő különböző nyelvek tanítása.

Az *idegen nyelv* műszó a külföldön beszélt nyelv tanulását jelöli (a tanuló anyanyelvi környezetében). A *második nyelv* pedig a tanuló iskolán kívüli környezetében jelen levő nyelv elsajátítását jelenti. A második nyelv elsajátításában természetesen igen nagy különbségek találhatók pl. egy magyarországi tanulmányokra Magyarországon felkészülő afrikai fiatal esete, illetőleg egy Békéscsabán magyarul tanuló szlovák vagy Losoncon szlovákul tanuló magyar tanuló esete között. — A tanuló esetében nyilván nem közömbös, hogy milyen sorrendben tanulja a nyelveket. Nyilvánvaló, hogy elméleti és gyakorlati okokból egyaránt időbeli prioritást kellene adni a második nyelv elsajátításának az idegen nyelvek (általában az úgynevezett világnyelvek) tanulásával szemben. Az iskolarendszerek inerciája, valamint az egyes iskolák korlátozott lehetőségei miatt azonban csak a legritkább esetben lehet ilyesminek érvényt szerezni. A világnyelvek felé irányuló ambíciók is ez ellen hatnak. — Nyilvánvaló, hogy a nyelvtanulás differenciálása és individualizálása megkívánná ennek a szempontnak az érvényesítését minden kétnyelvű vidéken, illetőleg nagyobb városban.

2.20. Bizonyos mértékű összehangolás található két vagy több egyébként azonos státusú nyelv, pl. világnyelv esetében. De a más rovatokba tartozó nyelvek esetében gyengébb ez az együttműködés, ilyen például a holt nyelvek esete, a szomszédos országok nyelve (hacsak az nem „világnyelv"), általában a nem európai nyelvek, „az Európában kevéssé tanított nyelvek" esete, az eszperantó, vagy bármely másféle nyelv.

A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy mivel az orosz tipikusan az első idegen nyelv, ezért annak transzfer-hatását figyelembe veszik a második idegen nyelvek tanítása esetén. Ezen kívül azonban nem tudok különösebb összehangolásról. Nyilvánvaló pedig, hogy egy magyar szempontjából már a nagyobb nyelvek esetében is vannak jobb és kevésbé előnyös sorrendek; s az is valószínű, hogy a legutolsó nyelvnek a transzferje erősen hat az újonnan megkezdett nyelv tanulására. Sajnálatosan csekély számúak az ilyen jellegű kutatások.

2.21. Idegen nyelvként a leggyakrabban „világnyelveket" tanítanak; bár annak nincs világos meghatározása, hogy mit jelent az, hogy „világnyelv Európában". Magyarországon (világos magyarázat nélkül) a következő hat nyelvet tekintik ebbe a kategóriába tartozónak (betűrendben): angol, francia, német, olasz, orosz és spanyol.

Aligha tekintenék az olaszt világnyelvnek Ázsiában. Ugyanez vonatkozik a németre. A világ egyes zónájában ilyen fontosságú nyelvnek tekintik még (betűrendben) az arabot, a hindit, az indonézt, a japánt, a kínait és a portugált; ezek egyáltalában nincsenek képviselve a magyarországi közoktatásban. (De egyre inkább helyet kapnak a felnőttoktatás tanfolyamain és a felsőoktatásban.) — Egyébként nem is merül fel a világos magyarázat igénye Magyarországon, mivel mind a hat nyelv bekerülésének megvan a maga sajátos története. E hat nyelv viszonya egymáshoz, illetőleg a kint rekedtekhez, azonban nem problémátlan.

2.22. Az idegen nyelvként tanított nyelveknek az eloszlását nem lehet alárendelni egy egyenlősítő politikának, mivel különböző reális okok járul-

nak hozzá annak eldöntéséhez, hogy milyen idegen nyelvet kell tanítani egy adott oktatási rendszerben. Vannak azonban olyan motívumok is, amelyek a divathoz, a presztízshez, vagy a nyelv által kifejezett egyenlőtlenséghez kapcsolódnak.

Vagyis vannak tényleges, hosszú távon is meghatározható, közösségi jellegűnek tekinthető okok. S vannak múlandó okok, köztük kényszer-okok is. Ilyen a presztízse egy idegen nyelvnek, mivel ez gyakran minden hivatalos elhatározástól függetlenül alakul ki, hatol be egy országba, s terjed el azon belül. Hasznosabb ezt tényleges tudatbeli tényként elismerni, mint figyelmen kívül hagyni. Nem véletlen, hogy milyen nyelven tanítanak, tanulnak a tanulók az iskolán kívül saját kezdeményezésükből. Nem véletlen; de ezen túl kezdődik a nyelvi tervezés.

2.23. Különböző okok járultak hozzá ahhoz a jelenlegi helyzethez Európában, ahol az iskolákban tanított idegen nyelvek abszolút többségét az angol teszi ki; kevesebb, mint öt százalék a részesedése a hat világnyelven kívüli nyelveknek; s az öt világnyelv (az angolon kívül) nem éri el az angolul tanulók számát.

Célszerűbbnek látszott így „egyenlőtlenségekbe" szervezni a viszonyokat, mint abszolút számokat adni. — Az angol nyelvnek ez az előretörése nem egyenlő mértékben található meg az európai országokban. A szocialista országokban az orosz nyelvnek van vezető szerepe; másrészt meglehetősen visszaesett az orosz nyelv tanulása a nyugat-európai országokban. — Az angol vezető szerepét erősíti még az is, hogy Európán kívül egyértelműen ez a legelterjedtebb nyelv. — Egyes országokban, például Franciaországban (ahol szintén legtöbben angolt tanulnak) bizonyos szervezkedés tapasztalható az angol nyelv terjedésének ellensúlyozására. Az idegen szavakkal kapcsolatos álláspontokban is nemritkán megkülönböztetett helyet kapnak az angol jövevényszavak ellen hozott tilalmak. — A pusztán negatív vélekedések és intézkedések aligha alkothatnak eredményes nyelvi tervezést. — Nyilvánvaló, hogy csak olyan terveknek van realitása, amelyek figyelembe veszik a nyelvek elterjedtségét, valamint a megtanulásukra irányuló igényeket. — Az európai „kisnyelveknek" is csak ilyen keretben van esélyük arra, hogy az eddigieknél nagyobb mértékben tanítsák őket idegen nyelvként.

2.24. Ezért lassan kibontakozó tendencia az, hogy a kontinens szintjén megismétlődjön egyes államok modellje, vagyis egyetlen nyelv túlsúlya. (Bár nincs elegendő bizonyíték annak állítására, hogy egy olyen izomorf attitűd volna tapasztalható a nyelvpolitikában, amely az országon b e l ü l és azon k í v ü l nyilvánul meg az egyes európai államok esetében.)

A „nemzeti" piacok kialakulását nagyobb földrajzi zónák piacának, majd az úgynevezett világpiacnak a kialakulása követte. Nem lehetetlen, hogy a kulturális világpiac közbejöttével (is) ezt a mintát követi a nyelvi konstelláció alakulása. S azt sem mondhatjuk, hogy a „nagytörténelem" spontán következménye volt mindez, hiszen ismeretesek azok az erőfeszítések, amelyeket a második világháború után az angol nyelv elterjesztésének érdekében folytattak a vezető angol nyelvű országok. — Pusztán történészi feladat volna leírni a nagy nyelveknek („világnyelveknek") a fölemelkedését és lehanyatlását, illetőleg versengését. Mivel azonban a nyelvek kulturális, politikai, gazdasági és egyéb természetű információk hordozói, ezért az államok szolgá-

latukba kívánják állítani a nyelveket. Ennek folytán pedig (egyszerűen szólva) az angol nyelv sorsa bizonyos mértékig hozzákapcsolódik az angolul beszélő államok sorsához nemzetközi viszonylatban is. Megfigyelhető azonban egy olyan felfogás is, amelyik az angolt nemzetközi nyelvként kívánja használni, gyakran épp az angolul beszélő államok vezetőinek ellenére. Ez a tipikus hozzáállás Afrikában a volt angol gyarmatok egy részében. (Ezzel, természetesen, párhuzamos más, volt gyarmattartó államok utódállamainak, a függetlenné vált volt gyarmatoknak a felfogása a volt gyarmattartó államok hivatalos nyelvével szemben.) Tehát aki Magyarországon angolul tanul, az nemcsak bennszülött angolszásszal fog kommunikálni a legnagyobb valószínűséggel, hanem afrikaiakkal, indiaiakkal és más ázsiaiakkal, és gyakran más európai országbeliekkel is. A magyarországi angoltanítás során erre idáig kevés figyelmet fordítottak.

2.25. Bizonyos helyzetekben az angolon kívül bármilyen egyéb nyelvet beszélők hátrányos helyzetben találhatják magukat. A kevéssé tanított vagy kevéssé tanulmányozott nyelvek beszélői pedig hátrányos helyzetbe kerülhetnek saját nyelvközösségükön kívül.

A természettudományos és műszaki szakirodalmon kívül egyelőre még csak a nemzetközi repülésnek és a popzenének az angol az első nyelve (vagy mindenütt kötelező egyik nyelve). Egyre több nemzetközi szervezetben és kiadványban kizárólag angolt használnak. Amennyiben ez más nyelvek szakembereinek egyetértésével, közreműködésével, köztük a szocialista országokbeliekével történik, akkor nyilvánvaló, hogy az angol kizárására irányuló törekvések nem tekinthetők időszerűnek. Valószínű, hogy bizonyos szint fölött szükség van arra, hogy a szakemberek olvassanak, értsenek angolul. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy föl kellene hagyni annak propagálásával, hogy más nyelveket is tanuljanak megfelelő mértékben. Ehhez persze egy olyan modell kell, amelyben a szakemberek egynél több nyelvet ismernek. (Pontosan ezt a célt tűzi ki a magyarországi felsőoktatási hallgatók elé a kormányzat.) — S egy ilyen modellbe bizonyos fokig beleférnek a kevéssé tanított nyelvek is. Bár kétségtelen marad, hogy aki csak egy ilyen nyelvet beszél, az nehezen boldogulhat a nemzetközi színtéren. Más kérdés, hogy mindenképpen hátrányos helyzetben van egy idegen nyelven beszélő azzal szemben, aki ugyanezt a nyelvet anyanyelvként beszéli; a „kis nyelvet" beszélők esetében ennek a valószínűsége eleve nagyobb. Ennek az egyenlőtlen helyzetnek az orvoslására kínálják a nemzetközi segédnyelveket, elsősorban az eszperantót. Hosszú ideig — úgy látszik — az emberek szívesebben vállalnak ilyen egyenlőtlenséget, ha élő nyelvet beszélhetnek, mint megtanuljanak egy mesterséges nyelvet. Úgy látszik, hogy az internacionalizmusnak a nyelvi kommunikációban nincsenek szabványosítva a formái. S ezen lehetőségek közül csak egyik az eszperantó által javasolt utópista forma.

2.26. Nem vitatható el, szükség van olyan nyelvekre, amelyek segítik a két eltérő nyelven beszélők kommunikálását. Ezeknek a közvetítő (nemzetközi funkcionáló) nyelveknek a tanítását a jelenleginél hatékonyabbá kellene tenni. (Számos országban még az angolt sem tanítják hatékonyan; így Magyarországon sem.)

A közvetítő nyelvek közül tehát nem szabad kizárni az angolt; de nem szabad diszkriminálni olyan nyelvekkel szemben sem, mint az orosz, a francia vagy a német. S közvetítő nyelvként jogosult az eszperantó is megértésre és támogatásra. Természe-

tesen más és más helyzetben más és más nyelvek tölthetik be a legjobban ezt a szerepet. Az angol nyelv viszonylagos elsősége nem jelenti azt, hogy máris monopóliuma volna nemzetközileg funkcionáló közvetítő nyelvként.

2.27. A jelenleginél kiegyenlítettebb elosztása a nyelveknek jobban megfelelne az európai országok kulturális, demográfiai, politikai, sőt gazdasági érdekeinek. Nem csupán a „hat nyelv" tanítási arányainak újraelosztásáról van szó, hanem a közoktatásban kínált nyelvek körének óvatos kiszélesítéséről.

Az előbbi pontokhoz tett kommentárok alapján nyilvánvaló, hogy milyen tényezők indokolják ezt a megállapítást. Az európai hatalmi egyensúly egyedül ezt nem indokolná. Valami olyasmiről van szó, hogy az európai népek és kultúrák — államok által is képviselt — értékarányai jobban tükröződhetnének az iskolában oktatott nyelvek arányaiban. S egy ilyen kiegyenlítettebb elosztás föltehetően kedvezne az európai államok együttműködésének kulturális, politikai, sőt gazdasági vonatkozásokban is.

2.28. Nem volna bölcs azt tanácsolni, hogy mind a 60—70 európai nyelvet (s ráadásul még néhány nagyobb nem európai nyelvet) ugyanolyan mértékben tanítsák. Az egyéneket nem szabad túlterhelni a tervezők javaslataival. Valamilyen realista eljárás útján válogatni kell és prioritásokat megjelölni. S igen sokféle különböző módja lehet ezek kialakításának; a legtőbb országban azonban az állam hatóságai valamilyen módon befolyást gyakorolnak erre.

De kizárni voltaképpen egyetlen európai nyelvet sem volna szabad a lehetséges tanítandó idegen nyelvek köréből; ez főleg a nyelvészeti-filológiai szakemberképzésre vonatkozik egész Európában. A közoktatásban nyilvánvalóan a gyakorlathoz közelebb álló motivációk szükségesek; ezeket a hatóságoknak kell fölfedni és „kínálat" formájában megvalósítani. A felnőttoktatásban a nyelvtanulók jobban tudnak közreműködni a tanulandó nyelvek kiválasztásában.

2.29. Gondosan összeállított javaslatokat kell felajánlani a nyelvpolitika készítői számára. (Az UNESCO akciója „a kevéssé tanított európai nyelvekkel kapcsolatban", valamint a különböző nemzetközi szervezetek által rendezett kollokviumok jó példái lehetnek ennek.)[2]

Erre azért van szükség, mivel az egyes országok nyelvi tervezői és nyelvpolitikaalakítói nemritkán kevéssé tájékozottak afelől, hogy mi folyik más országokban. De ha ilyen kérdésekben tájékozódni tudnak is, nem az ő dolguk a közös nemzetközi tendenciák felderítése. Már pedig az idegen nyelvekkel (és a nemzetiségi nyelvekkel) kapcsolatos intézkedések mindig nemzetközi kontextusban történnek. — A hivatkozott tanácskozások alapján részben az UNESCO-ban részt vevő európai államok kormányai (vagyis Albánián kívül valamennyi), továbbá az érdeklődő szakembereknek

[2] Az UNESCO konzultációja a kevéssé oktatott európai nyelvekről (Budapest, 1980. február 5—8); a „Langues et coopération européenne" két nemzetközi kollokviuma (Strasbourg, 1979. április 17—20 és Urbino, 1981. szeptember 16—20); valamint a „Linguistic problems and European unity" című kongresszus (Merano, 1980. október 25—28); s azóta egyéb hasonló tanácskozások is.

(beleértve kormányzati tisztviselőket is) elég nagy köre tájékozódhatott a nemzetközi irányzatok felől. Természetesen egyéb alkalmak is voltak 1975 és 1981 között; ezek felsorolása itt nem feladatom.

2.30. A következő minta nem kimerítő jellegű egy nagyobb halmazból, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatban az államok nyelvpolitika-alakítói számára készített közös európai javaslatok.

S ez világossá is teszi ezen írás készítőjének alapállását. A szakember vagy „szakértő" dolga az, hogy javaslatokat készítsen a döntéshozók számára. Ez nem zárja ki azt sem, hogy a döntéshozók meggyőzésére törekedjen, illetőleg azt, hogy tájékoztassa az érdekelteket véleményéről (saját országában és más országokban egyaránt). A két feladat tartalmilag szorosan összefügg, de eljárási szempontból egymástól el is válik. — Nyilvánvaló, hogy a külföldi szakemberekkel való vita hozzájárul a nemzetközileg elfogadott, tehát más országok által is méltányolható, kölcsönösnek tekinthető álláspont kialakításához. Ezért is fontos, hogy a szakemberek folyamatosan fenntartsanak egymással kapcsolatokat szakmai kérdésekben, hogy úgy mondjam „konzultatív szinten". Ez tehermentesíti az egyébként amúgy is szükséges félhivatalos és hivatalos kormányzati konzultációkat; s természetesen másféle haszonnal is jár mint tudományos eszmecsere.

2.31. Kívánatos, hogy minden egyes közoktatási rendszerben (legalább) két másik nyelvet ajánljanak minden tanulónak az anyanyelvén kívül. A két nyelv közül csak az egyiket határozzák meg a hatóságok, a másikat a tanulók választhassák (s nem feltétlenül az első idegen nyelvet kell meghatározni a hatóságoknak).

Az idegen nyelvek tanulásának befolyásolása, irányítása, segítése legkedvezőbben a közoktatásban történik minden országban; ezen belül hagyományosan a középiskolában (s leginkább a humanisztikus iskolákban, aminek magyarországi formája a nyolc osztályos gimnázium volt). — Ezekben az iskolákban jórészt meg is valósult ez az elv. Nem tanítanak azonban két élő idegen nyelvet kötelező módon a tanulóknak Európa déli országaiban, valamint bizonyos iskolatípusokban (például Magyarországon a szakmunkásképző iskolákban). Más kérdés, hogy a kötelező iskolázás ideje, illetőleg a kötelező iskolát eredményesen elvégzők aránya erősen váltakozik az egyes országokban. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy legalább két idegen nyelv tanítási lehetősége nélkül nem lehet előrelépni a tanított idegen nyelvek kiegyensúlyozottabb eloszlásának megvalósításában. Természetesen ismeretesek olyan vélemények, hogy jó volna legalább egy nyelvet jól megtanítani, nem pedig kettőt; erre az a válasz, hogy az *egy* nyelvbeli kudarc, félsiker az *egész* idegennyelv-tanulásból kirekeszti a tanulót. Persze két nyelv *megtanulása* volna a feladat. Ennek pedig számos olyan vonatkozása van, amelynek részletezésére itt nem térhetek ki (pl. a tanulás megkezdésének ideje; a tanulásra fordított abszolút időmennyiség, azon belül a receptív és a produktív nyelllhasználatra jutó idő egy tanulóra lebontva; motiváció; tananyagok, módszerek, technikák). — A zárójeles mondat azért fontos, mivel az a tapasztalat, hogy az első idegen nyelv megtanulása a legnehezebb: ebben az esetben ugyanis a tanuló (bizonyos kor fölött) nemcsak az illető nyelvet tanulja, hanem azt is: hogyan kell idegen nyelvet tanulni. Éppen ezért nem biztos, hogy Magyarországon is jót tesz az orosz nyelvnek, hogy első idegen nyelvként tanulja minden tanuló.

2.32. A választható nyelvek körének ki kellene terjednie (a) minden olyan nyelvre, amely „de facto" államnyelve (hivatalos nyelve, fő nyelve) legalább egy európai országnak; (b) különös tekintettel a szomszédos országok nyelvére; (c) egy adott országban a nemzeti kisebbségek nyelvét is rá kell venni a választható nyelvek listájára; (d) sőt néhány nagyobb Európán kívüli nyelvet is elérhetővé kellene tenni. — Egy ilyen választható nyelvi rendszer egy egész ország vagy egy nagyobb földrajzi terület viszonylatában valósítható meg, nem pedig minden egyes iskolában.

Megjegyzendő, hogy 1979 előtt nagyon hasonló rendszer kezdett kialakulni Franciaországban: ekkor azonban némileg megtorpant. A Szovjetunión belül vannak ilyen jellegű megoldások. — Magyarországon a már említett hat nyelven kívül a latin, továbbá az eszperantó számít ténylegesen választható nyelvnek; egy magyarországi középiskolában még az ógörög, egy-két középiskolában a finn és a lengyel is. Úgy tudom, hogy elméletileg választható nyelvnek számítanak a környező országok nyelvei is, így a román, a szerbhorvát és a szlovák is; arról azonban nem tudok, hogy ezeket tanulnák a nem nemzetiségi tanulók. (Megjegyzendő, hogy Szlovákiában is választható idegen nyelv a magyar a szlovák tanulók számára; Vajdaságban pedig a magyar mint „környezetnyelv" választható — sőt egyes helységekben — kötelező nyelv a nem magyar anyanyelvűek számára is.) — Természetesen meg kellene engedni azt is, hogy a gimnáziumokban és külkereskedelmi szakiskolákban három idegen nyelvet tanuljanak a tanulók; előreláthatő, hogy a harmadik nyelvben volna nagyobb variálódási lehetőség. Ezt a mi esetünkben elősegítené a mostaninál sokkal hajlékonyabb fakultációs rendszer.

2.33. Az állam nem hivatalos nyelvét anyanyelvként beszélők számára hármas javaslat tehető: (a) megfelelő anyanyelvi nevelés; (b) a „hivatalos nyelvnek" második nyelvként történő eredményes elsajátítása; (c) valamint egy, az ő számukra speciálisan kialakított idegennyelv-tanítási rendszer.

S ehhez még hozzájön az is, hogy ennek a nyelvnek az elsajátítása is lehetséges legyen a többségi (hivatalos) nyelvet beszélők számára. — Az (a) és a (b) javaslat nem igényel különösebb magyarázatot; ma már jóformán nincs olyan nemzetiség, nemzeti kisebbség, amely elzárkózna az állam hivatalos nyelvének megtanulásától. A (c) pont azonban gyakran egészen elmarad. Ez azt jelenti, hogy például a magyarországi szlovák anyanyelvű tanulók számára emeltebb követelményrendszer volna reális az orosz nyelvből (mint a magyar anyanyelvűek számára), mivel ez a két nyelv egymáshoz közel áll, könnyebben és eredményesebben tanítható az eddigi tapasztalatok szerint is.

2.34. Az idegennyelv-tanítás diverzifikálásának magában kell foglalni a felsőoktatást, a felnőttoktatást és az iskolán kívüli nyelvoktatási formákat is. Különleges gondot kell fordítani a fordítóknak, a nyelvtanároknak, valamint a saját országukon kívül tevékenykedő szakembereknek és munkásoknak a kiképzésére; s nem szabad elfeledkezni a nyelvi szakemberek (leíró nyelvészek, szociolingvisták és alkalmazott nyelvészek) kiképzéséről sem.

A fő feladat továbbra is az marad, hogy a közoktatásban legyen többféle választható nyelvből folyamatos kínálat. A megkezdett második és harmadik nyelvek foly-

tatásáról gondoskodni kell a tanfolyami rendszerű felnőttoktatásban, valamint a felnőttoktatásban (s nem csak a filológusok képzésében). A felnőttoktatásban a filológusok számára nyújtott sokféle lektori óráknak minden esetben meg kellene szervezni a nem filológus (praktikusabb) célú párját is. Ehhez azonban arra is szükség volna, hogy azonos értékű teljesítményként ismerjék el azt, ha valaki olaszt, lengyelt vagy szuahélit tanul. — A nyelvészeknek pedig szakmai képzésükön belül kellene tanulni egy „kevéssé oktatott" európai vagy bármilyen Európán kívüli nyelvet.

2.35. Bármilyen, az idegen nyelvekre vonatkozó akcióban a nyelvet a kultúrával együtt kell kezelni.

Ezt tudják is az orientalisták. Az európai filológusképzés hagyományaiban azonban a nyelv csak az irodalommal jár együtt. Amennyiben az irodalomnak olyan széles felfogásáról van szó, amely tartalmazza írott formájában az egész műveltséget, akkor ez segíti a nyelv és a kultúra együttes megismerését és elsajátítását. Ez a felfogás azonban egyelőre még kevéssé van elterjedve a mi felsőoktatásunkban.

2.36. A nemzetközi együttműködéseknek, a nemzetközi szervezeteknek, valamint a nemzetközi integrációknak a nyelvi problémái különleges figyelmet érdemelnek nemcsak önmagukban, hanem a nyelvtanítással összefüggésben is.

Ez azt jelenti, hogy a tanulókat nemcsak a „nyelvországban" való kommunikációra kell felkészíteni, hanem ezekben az új típusú feladatokban való részvételre is. Itt ugyanis a nyelv tényleg csak „eszköz típusú" motivációjú. — Természetesen szükség van a nemzetközi együttműködés különböző formáinak, így a többé-kevésbé állandó formáknak is a szisztematikus kutatására. Ez vonatkozik a szocialista integrációra is.

2.37. A föntebb felvázolt nyelvpolitikai leltárszerű felsorolásoknak (a) olyan együttes „nyelvszemléletre" kellene alapulnia, amely elfogadható a különböző államok és szakemberek számára, s amely felfogható a nyelvhasználó (nyelvtanuló) számára is; (b) s a nyelvpolitikának szüksége van egy országon belül intézményhálózatra is (amely kevésbé szakosodott, mint az eddigiek).

Ez valószínűleg csak úgy érhető el, hogyha a nyelvről szóló tudományos ismeretek a jövőben természetes részeivé válnak az úgynevezett általános műveltségnek. Ezeknek a tudományos ismereteknek ki kell terjedniük a nyelvek szerkezete, típusai, változása bemutatásán kívül a nyelvelsajátításra (mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv viszonylatában), valamint a nyelvhasználatra vonatkozó szociológiai, pszichológiai ismeretekre is. Ez elsősorban annak az iskolai tantárgynak volna a feladata, amelyet anyanyelvnek neveznek; de részt kell belőle vállalni az idegen nyelvi tantárgyaknak is. — Egyelőre nincs ilyen közmegegyezéses tudományos ismeretanyag a nyelvről, de egyáltalában nem reménytelen ennek a kialakítása. Számos országban, így szocialista országokban is jelentékeny erőfeszítéseket tettek a nyelvnek a közműveltségbe való beiktatása érdekében. — Az intézményi hálózatban nemcsak nyelvtudományi társaságok és folyóiratok tartoznak bele, hanem mindenféle alkalmazott nyelvészeti, nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztési, nyelvművelő és nyelvi adatfeltáró akciók is. Ezek mind eltérő eredetűek, elsődleges céljuk is eltér egymástól. De ha nincs a nyelvre vonatkozó társadalmi tevékenységek között valamilyen — tudományosan érvényes — kapcsolat,

akkor egységes, sokoldalú és gazdag nyelvi műveltség helyett sok kis elszigetelt tevékenységi kör alakul ki, marad fenn. Elsősorban az anyanyelvre és az idegen nyelvekre irányuló nyelvészet; másodsorban pedig az elméleti (általános) nyelvészet és az empirikus nyelvészet közötti válaszfalakat kellene átjárhatóvá tenni. A nyelvészet jelenlegi intézményrendszere a tipikus európai országban túlszakosodott és megnehezíti az egyes feladatok összehangolását.

2.38. Nemzetközi szervezeteknek vagy az érdekelt szakembereknek fel kellene ajánlani segítségüket vagy tanácsadásukat az államoknak, illetőleg az érdekelt hatóságoknak nyelvpolitikájuk létrehozásában.

Valószínűleg szükség van bizonyos kormányszervekben, központi hatóságokban, elsősorban oktatásirányító szervekben nyelvészekre. S nem az a jó megoldás, hogyha metodikusok, szakdidaktikusok segítik a nyelvpolitika kialakítását, hiszen az ő — egyébként fontos — szakmájuk a nyelvpolitikának csak egy részterületén illetékes. Amennyiben nincsenek megfelelő és állandó tanácsadók ezeken a helyeken, akkor az egyes nyelvvel foglalkozó szervezeteknek kellene valamilyen formában ellátni a tanácsadás feladatát.

2.39. Avégből, hogy az érdekelt felek közötti együttműködés erősödjön, célszerű volna átmenetileg zárójelbe tenni a nyelvpolitika jogi, demográfiai és népszámlálási vonatkozásait. Jó modellek, hatékony tanítási módszerek, gazdagabb érvelése a „nyelvválasztás diverzifikálására", továbbá annak objektív bemutatása, hogy milyen gazdasági és kulturális eredmények függnek a nyelvtudástól, valamint egyéb kooperatív akciók mind gyümölcsözőbbek volnának, mint a puszta sérelmeket felhánytorgató magatartás.

Vannak a nemzetközi együttműködés nyelvi vonatkozásaiban olyan részek, amelyek megnehezítik magát az egész együttműködést. A jogi és demográfiai vonatkozások nem feltétlenül, de a népszámlálási vonatkozások már igen nagy valószínűséggel ilyenek. Természetesen ezeket is szükséges volna kutatni, mégpedig összetett módon. (Így például nagyon is hasznos volna, ha nyelvészeket is megkérdeznének a népszámlálások előkészítésekor az anyanyelvre és a nyelvismeretre vonatkozó kérdéscsoport megfogalmazásában. S nagyon hasznos volna, ha ezekben az úgynevezett kényes kérdésekben kialakulna megfelelő tudományos megalapozottságú nemzetközi norma.)

2.40. Az 1975. évi Helsinki zárónyilatkozat után valószínű, hogy a békés együttélés történeti szakaszának megvannak a követelményei egy európai nyelvpolitika irányában.[3]

Pusztán az, hogy 1975-ben Helsinkiben létrejött a záróokmány, s azon belül egy külön fejezet foglalkozott a nyelvi vonatkozásokkal, azt jelzi, hogy nem lehetetlen a nyelvpolitika bizonyos területein egyetértést kialakítani a különböző társadalmi berendezésű, különböző nyelvet beszélő és különböző nagyságú európai államok között.

[3] Lásd a 2. jegyzetben hivatkozott budapesti konzultáció Ajánlásait (megszerezhető a Magyar UNESCO Bizottságtól). — A helsinki értekezlet utáni európai nyelvpolitika alakításához való hozzájárulásnak szántam a következő írásomat: *Less taught languages in Europe (Their place in education and their role)*. Párizs, 1980. UNESCO. 118 lap (ED-80/WS/14); ebben bibliográfia is található.

Az azóta eltelt évek során több keretben próbálkoztak a helsinki megegyezés valóra váltásával, illetőleg továbbfolytatásával. Ezen belül kiemelkedő szerep jutott az UNESCO-nak, valamint néhány államnak, így elsősorban a Magyar Népköztársaságnak (amely szinte rászakosodott a nyelvpolitikára), valamint Franciaországnak. — Ez a nehéz kollektív munka azonban még a legelején van.

2.41. A békés együttélés és az együttműködés azonban nem jelenti azt, hogy el kell kerülni a vitákat. Épp ellenkezőleg: több vitára volna szükség; magasabb intellektuális színvonalon, mint idáig és a nyelvészet szakértőinek és a nyelvpolitika alakítóinak az eddigieknél sokkal nagyobb és felelősségteljesebb részvételével.

Itt kínálkozik visszacsatolás a dolgozat **1.** pontjához. Valószínűleg megtalálható az a közbülső vagy vegyes tevékenységi szint, amelyben együttesen vagy (egymás mellett) megtalálható az elméleti nyelvészet, a nyelvre vonatkozó interdiszciplináris stúdiumok sokasága, az alkalmazott nyelvészet, a politika, az oktatás és a közművelődés gyakorlati feladatköre, valamint olyan kérdések is, mint a nemzetközi együttműködés technikája. Hosszú ideig kereskedők, majd literátorok alakították ki ezt a technikát; úgy látszik, hogy helye volna ebben a feladatban a nyelvészetnek és más tudományos diszciplínáknak is. — A „vita" egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos, egymással ellentétes felfogásokról hatásosabban lehet ismereteket terjeszteni, mint egyszerű informálással.

3. Néhány összegező megjegyzés

3.0. A fenti tételeket tovább lehetne még bővíteni. Ennek azonban itt nem volna különösebb értelme. A problémák sokféleségét és jelentőségét így is elegendő módon szemléltetik ezek a példaként is felfogható tételek.

Az volna a feladat, hogy összefoglaló szabályszerűségeket állapítsunk meg. Ha pedig nem lehetséges ilyen összefoglaló szabályszerűségeket megállapítani, akkor olyan kisebb részekre bontsuk a tételek halmazát, amelyekre már lehetséges bizonyos szabályszerűségeket megállapítani. Ez a második feladattípus egyébként nem nagyon lelkesítő elméleti feladat, mivel gyakorlatilag szinte mindenütt megtalálható valamilyen formában az anyanyelvi nevelés, a nyelvművelés, az idegen nyelvek tanításának központi irányítása, az adott ország nemzetiségeinek („nemzeti kisebbségeinek") iskolázása és még néhány egyéb reszort. Mindezek szinte rutinszerű részei az állami ügyintézésnek. Ha a tudományos reflexió nem tud többet nyújtani, mint a meglevő gyakorlat létezésének igazolását, indokolását, akkor aligha van rá szükség.

Tehát az első feladatra kellene összpontosítani a figyelmet; arra, hogy valamilyen módon összefoglaljuk a nyelvpolitikának eddig egymástól független részeit. Az összefoglalásnak olyan alapokon kell nyugodnia, amely nyelvészetileg is méltányolható, s amely megfogalmazható a társadalomtudományok keretében is. Ezenfelül pedig egy összefoglaló formulának (szabályegyüttesnek vagy gondolati keretnek) többet kell lefedni, magyarázni, mint a részeknek külön-külön. — Enélkül ugyanis meglehet, hogy az összegezés verbális jellegű marad; belefférnek ugyan a heterogén részek, de ez nem jár különösebb eredménnyel. Sőt az is kiderülhet, hogy volta-

képpen nem is létezik — tudományos értelemben — olyasmi, mint egységes nyelvpolitika. Vagy hogy ez nem több, mint a politika iránt érdeklődő nyelvészeknek (vagy a nyelv iránt érdeklődő politikusoknak) a fikciója.

3.1. Mit is keresünk voltaképpen? Egy embernek, egy emberközösségnek, egy népnek, egy nemzetnek, egy államnak, egy történetileg meghatározott típusú államnak, vagy az egész emberiségnek valaminő közös szabályrendszerét, amelynek segítségével kezelni lehet a nyelvvel összefüggő legkülönfélébb kérdéseket.

3.2. Ha a *politika* szó tágabb értelmében járunk el s megengedjük, hogy a ki nem fejtett nyelvpolitika is tárgya érdeklődésünknek, akkor egyelőre megoldhatatlan nehézségekkel találjuk szemben magunkat. Ha az érdeklődés elsősorban a szűkebb értelemben vett politikára irányul, akkor legalább többé-kevésbé biztosan elhelyezhető a kérdés: ebben az esetben ugyanis óhatatlanul egy adott állam szintjén (vagy azon is) szituálódik a probléma.

Éppen ezért különböző államoknak történetileg megvalósult nyelvpolitikáját vettem szemügyre; megpróbáltam ezeket típusokba besorolni. Eközben fölmerült mindjárt az a lehetőség, hogy épp a Szovjetunió megvalósult nyelvpolitikájából vezessem le annak alapelveit; vagy még pontosabban: az októberi forradalom elveiből és gyakorlatából vezessem le a szovjet nyelvpolitikát. A feladat kétségtelenül eredményt ígérne, el is kellene végezni valamilyen módon. A Szovjetunió azonban egy olyan szövetségi állam, amelynek államszervezetének k i a l a k í t á s á b a n jelen levő nyelvpolitika egyik komponense volt a nemzetek és nemzetiségek szocialista egyenjogúsága és együttműködése jogi biztosításának. Ez azt jelenti, hogy a földeratív államszervezet kialakítása e l ő t t i stádium vizsgálata volna tanulságos. (Nagyjából hasonló a helyzet Jugoszlávia esetében is; ahol, természetesen, más méretű és más jellegű kérdésekkel is találkozunk.)

3.3. A keresés során nyilvánvalóvá vált, hogy nem feltétlenül egy most is működő modellt célszerű kiválasztani az elemzéshez. Ennél többet jelent egy olyan állami nyelvpolitika jellemzése, amely „prototípus" jellegű lehetett legalább az európai országok számára. Így jutottam el a francia forradalom államának nyelvpolitikájához.

Röviden úgy jellemezhető a francia polgári forradalom győztes államának (s ezen belül a polgárságnak) a viszonya a francia nyelvhez, hogy azt csaknem azonosnak tekintették a polgári forradalom eszméivel. Mondhatnánk, hogy ez egyszerű tévedés volt az ő részükről (s egy ilyen tévedésből nem lehet alapelveket levezetni); azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. A győztes polgári forradalom polgársága nyelvét a saját új típusú polgári nemzete jelképének tekintette. S az új típusú francia nemzet állama, a köztársaság „állami szinten" hajtotta végre ezt a nemzeti politikát, amelyen belül a nyelvnek kiemelkedő szerepe volt (de természetesen maga a politika lényegében társadalmi jellegű volt).

A forradalom államának ideológiája megnyilvánult három fő területen:

(1) a sztenderdizált újfrancia nyelv olyan követelmény, amelyet az ország valamennyi iskolájában elérendő célként tűznek ki;

(2) ennek a nyelvi változatnak kell kiterjednie az egész országra, mivel ez a nyelvi változat hordozza az uralkodó k ö z p o n tnak az eszméit és normáit;
(3) s a francia nyelv ezen változatát használják fel a nemzetközi érintkezések eszközeként a diplomáciában, a kultúrában és a tudományokban.

3.4. Természetesen mindhárom funkciónak megvoltak valamilyen formában az előzményei vagy a francia művelődés, vagy a francia királyi állam, vagy a feltörekvő francia polgárság megelőző történetében. Ilyen formában azonban a forradalomban kerültek össze.

Ezt a három funkciót a következőképpen általánosíthatjuk a nyelvpolitika szempontjából:
(1') Egy szociolektusnak (nyelvi változatnak) kiemelkedő szerep jut egy nyelven (a nyelvjárások folytonos halmazán) belül.
(2') Egy nyelv uralkodik az egész országon belül.
(3') Egy nyelvet használnak előszeretettel a nemzetközi kapcsolatokban.

(Az első és a harmadik funkció egyúttal kihívás a latinnal szemben, amely nyelv az iskolázásnak és a nemzetközi kapcsolatoknak a médiuma volt Európa nagy részén.)

Nyelvánvalóan a fővárosi polgárság érdeke volt az, hogy ugyanazt a nyelvi változatot (az Île-de-France-i nyelvjárási zónára épülő francia sztenderdizált párizsi köznyelvet és irodalmi nyelvet) preferálják az ország többi nyelvjárásával, rétegnyelvével szemben, az állam határán belül beszélt egyéb nyelvekkel szemben, valamint a nemzetközi érintkezésben a többi nyelvekkel szemben. Nem valószínű, hogy különösebb nyelvészeti meggondolásaik lettek volna ennek érvényesítésében. Az azonban nagyon is valószínű, hogy a nyelvnek, pontosabban: saját nyelvüknek a szimbolikus szerepét helyesen ismerték fel.

Ez a polgári nemzet-államra jellemző nyelvpolitika igen nagy vívmány a feudális állam nyelvpolitikájával szemben. Különösen jelentős az (1) funkció, amely összekapcsolódott az általános iskolázás igényével (amely, mint ismeretes, akkor még nem tudott megvalósulni). A három funkció együttesen azonban ellentmondásos; alkalmas volt arra, hogy a későbbiekben eszközként szolgáljon a társadalmi, a nemzeti elnyomás számára, valamint a gyarmatosító-imperialisztikus külpolitika szolgálatára is (minden esetben megőrizve valamit eredetének pozitívumaiból is). Nem feladatom a francia nyelvpolitika további történetét felvázolni ebben az írásban.

3.5. Föltevésem szerint azonban ennek a viszonylagos kiinduló helyzetnek a felvázolása azért tanulságos, mivel ez tekinthető az európai nemzet-államok nyelvpolitikájának prototípusa gyanánt a XIX. századtól. Természetesen ezzel nem kívánom azt állítani, hogy ezt a politikát másolták, ismételték a továbbiakban az európai nemzet-államok. Épp ellenkezőleg: versenyre keltek vele, túl kívánták haladni, vagy épp részeivé kívántak válni, vagy pedig alkalmazkodni kívántak ahhoz az európai konstellációhoz, amelyet ez a francia példa jelentett. (Természetesen mindez egy nagyobb történeti összefüggés keretében folyt; nem volna kívánatos, hogy posztuláljunk egy k ü l ö n történelmet a nyelvpolitika számára.)

Az Európa szélén elhelyezkedő viszonylag kisebb és homogén jellegű nemzet-államok bizonyos mértékig a francia példát követik, de sajátságaiknak megfelelő módon. A homogeneitást, egyneműséget általában épp egy olyan nyelv jelképezi, amelynek a nemzet-állam kialakításában is eldöntő szerepe volt. Ezeknek az államoknak az esetében megtalálhatók azok a funkciók, amelyek a francia forradalom győztes államában a föntebb jellemzett módon egymással kapcsolatba hozhatónak tűntek.

3.6. Egy szociolektusnak az előnybe helyezése általában megtalálható. Az esetek nagy részében ez a preferálás egy területi nyelvjárásra terjed ki, pontosabban annak kiművelt, kidolgozott változatára. A területi nyelvjárás vagy központi jellegű (vagyis a fővárosé), vagy valamelyik olyan tájé, amelynek presztízse alakult ki a megelőző korszakokban; vagy mind a kettőé. (A magyar nyelv esetében ez az utóbbi — kettős — megoldás látszik általánosan elfogadottnak; ebben a központi, Pest környéki nyelvjárásra alapul a beszélt köznyelv, míg az írott sztenderd javarészt az északkeleti nyelvjárásokra épülő kiegyenlítődés eredménye.) Az előnybe helyezés módja az, amit (visszatekintve is) nyelvművelésnek nevezhetünk; egy bizonyos szakaszban ez inkább nyelvújítás volt, vagyis végrehajtott nyelvtervezés. Magának a nyelvművelésnek alighanem két fő típusa van Európában: az egyik a francia típusú, amely a helyes nyelvszokást (le bon usage) preferálja; a másik pedig a német, amelyik a tiszta nyelvhasználat gondozásában (Sprachpflege) látja a fő feladatot. (Az utóbbinak lényeges eleme a purizmus, amely Kelet-Közép-Európa területén szinte meghatározta a nyelvszemléletet egyes időszakokban.) A nyelvművelés központi kategóriája a nyelvi norma, amelyik szinte minden egyes esetben egy értelmiségi nyelvhasználat kodifikálása a XIX. század utáni Európában.

Kinek a rovására történik a sztenderd nyelvváltozat terjesztése?

Az elterjesztők szándéka szerint senkinek a rovására; viszont mindenkinek a javára szolgál, ha megtanulhatják nyelvük kiművelt, csiszolt, reprezentatív változatát. Ez azonban csak olyan körülmények között fogadható el, amikor egy diglossziás állapot létrehozása a cél, nem pedig a nyelvjárások és regionális változatok (valamint egyéb változatok) megszüntetése vagy leértékelése. Nem tekinthető egy szocialista állam társadalompolitikájával összhangban levőnek az a helyzet, amikor csupán a felnőtt, városi, teljesen egészséges, értelmiségi nyelvhasználat tekinthető elfogadhatónak, de semmilyen egyéb változat már nem: tehát sem a gyermekek és az ifjak nyelvhasználata; sem a városi dolgozók és a falusi dolgozók nyelvhasználata; sem azoké, akik valamilyen kommunikációs defektusban szenvednek. Meglehet, hogy bizonyos foglalkozások sikeres gyakorlásának feltétele a sztenderd nyelvváltozat aktív birtoklása; az azonban nem jelenthet semmilyen hátrányt az állampolgári jogok gyakorlásában, ha valakinek nincs birtokában a nyelvi sztenderd. Milyen jogokról lehet szó: a munkához való jogról és a kulturális jogokról. (A politikai szempontból alapvető gyülekezési jog aktív gyakorlásában — valamennyi szocialista és néhány nem szocialista országbeli — tapasztalatom az, hogy itt tényleg kevésbé számít: milyen nyelvi változatot használ valaki egy felszólalásban.) A munkához való jog viszonylag kényes és csak aprólékos gonddal vizsgálható kérdését most nem vonom bele a tárgyalásba. Marad az alapvető

kulturális jog: az anyanyelvi iskolázás, a nevezetes „vernakuláris elv". (Ehelyütt a rövidség kedvéért figyelmen kívül hagyom a többi kulturális jogot.)

Valószínűleg komplex eszközökkel újra kell megvizsgálni, hogy kielégíti-e a vernakuláris elvet (vagyis azt, hogy a tanuló a saját anyanyelvén kezdje el az iskolázást), az az eljárás, amelyik szinte minden értéket megtagad a nem-sztenderd nyelvváltozatoktól. Az oktatási szociolingvisztika kérdésföltevésének bizonyos fokú kiszélesítéséről van szó. Föltehető, hogy lényegében egybeesnek a vernakuláris elvnek, a kulturális jogoknak (azon belül az anyanyelv használata jogi vonatkozásának), a szociolingvisztikának, valamint elsősorban a társadalomplitikából levezethető oktatáspolitikának a szempontjai ebben a kérdésben. Ennek felismerése egy szocialista országban megjósolható. Megjövendölhető azonban az is, hogy a nem szocialista országok egy részében a nem sztenderd nyelvváltozatot beszélők követelni fogják saját nyelvváltozatuk valamelyes elismerését.

3.7. A második nyelvpolitikai funkció az egyes országokon belüli (allofón) nyelvi kisebbségek sorsával kapcsolódott össze. A XIX. században — és azóta is — maguk a nyelvi kisebbségek (akkor még nem használták a *nemzetiség* műszót ebben az értelemben) harcoltak autonómiáért, illetőleg függetlenségért. Ebben az összefüggésben a „nyelvhasználati jogok" területi jellegűek voltak.

A XX. században létrejött néhány nemzetközi garancia, illetőleg kétoldalú megegyezés az egyes államok között a nemzetiségek nyelvhasználatával kapcsolatban. — A viszonylag homogén nemzet-államok szempontjából mind a kisebbségek harca, mind a külföldi beavatkozások (akár nemzetközi, akár kétoldalú garanciák formájában) különleges problémákat vetnek fel a nyelvpolitikában is. Ezeket a problémákat úgy jellemezhetjük, hogy feszítő ellentmondás alakult ki az e g y állam és a t ö b b nyelv között. (Ennek az ellentmondásnak ismeretesek történetileg teljesen elfogadhatatlan „megoldásai" is.) Elfogadhatónak tekinthetők a szövetségi államok megoldásai: akár a szocialista, akár a svájci típust vesszük szemügyre.

Számos esetben egy területen többséggé válik (vagy többség marad régtől fogva) az egész államon belüli kisebbség. Ennek számos mellékhatása mellett csak azt emelem ki, hogy ezáltal megerősödik a kisebbségi (nemzetiségi) nyelvhasználat területi jellege. A „nyelvhasználat joga" ezáltal inkább területivé válik, mint személyessé. A területi jog esetében is természetesen többféle megoldás valósult meg.

Nyilvánvaló azonban, hogy egy „ipari" állam — akár szocialista, akár nem — kialakít szigorúan gazdasági természetű preferenciákat is, például hova telepítsenek új gyárakat (a nyersanyagforrásokhoz közel), hol húzódjanak a közlekedési vonalak. Az iparnak megvan a saját igénye a vízszintes társadalmi mobilitásra; ez alól automatikusan nem kivétel a nemzetiségi terület sem. Másrészt a nemzetiségi (kisebbségi) dolgozó nehezen talál bizonyos szint felett megfelelő munkát a saját területén, illetőleg hátrányos helyzetbe kerülhet, ha elhagyja azt a területet, ahova nemzetiségi (nyelvi) okokból követve van (bár még ugyanazon országnak a keretében marad).

Végül is föltehető, hogy a kizárólagosan területi jellegű kisebbségi nyelvhasználati jogok csak a földműves és kisipari (kistermelő) nemzetiségi

kisebbségi rétegek számára elegendők minden tekintetben. Mihelyt megkezdődik az iparosítás, célszerű átlépni egy másfajta jogi biztosításba: egy olyan típusúba, amely a nyelvhasználatot az emberi közösségekhez kapcsolja, de nem korlátozza azt a közösségek eredeti területére. (Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy nincs szükség a nemzeti kisebbségek esetében bizonyos különleges, területi jellegű nyelvhasználati „védelemre", vagyis a többséghez képest ellenkező előjelű preferenciális jogbiztosításra. Ez a kettős biztosítás vagy kompenzálás nyelvpolitikai mozzanata.) Nyilvánvaló ugyanis, hogy intézményesen mindig a kisebbség nyelve szorul nagyobb védelemre: akár egy adott területen belül, akár azon kívül.

Ez azt jelenti, hogy módszertanilag olyan szabályozás válik lehetővé, amelynek keretében az ország valamennyi lakosának és közösségének igénye kielégíthető; mindenkié, aki a többségtől különbözik. Így például a vendégmunkások, a bevándorlók, az állampolgárság nélkül állandóan ott-tartózkodók, a le nem települtek (mint például a vándorló életmódot folytató cigány csoportok), sőt bizonyos mértékig a turisták is. Nyilvánvaló, hogy az etnikai csoportok és a szórvány csoportok egyszerre igényelnek egyéni és kollektív gondoskodást.

A társadalmi nyelvhasználati jog jobban összeillik a vernakuláris elvvel, mint a kizárólag területi nyelvhasználati jog. Voltaképpen a vernakuláris elv nem más, mint a társadalmi emberre alkalmazott alapvető kulturális jog általános alapja.

Egyébként a társadalmi (nem területi) nyelvhasználati jog elfogadása nem nagyon vonzó minden állam számára. Ez ugyanis meglehetősen költséges következményekkel jár, s bonyolítja az „egyszerű" hivatali ügyintézést és számos egyéb feladat elvégzését. Megbontja az adott országban előnynek tekintett uniformitást. Éppen ezért kell külön számot vetni egy ilyen társadalmi nyelvhasználati jognak az előnyeivel a legkülönbözőbb vonatkozásokban: társadalmi, pszichológiai, kulturális, sőt gazdasági szempontból is. Nem lesz könnyű meggyőzni az államokat, hogy az állampolgárok (valójában a dolgozók) két- vagy többnyelvűsége nemcsak azok számára lehet előnyös, hanem az állam számára is.

3.8. A harmadik nyelvpolitikai funkció szempontjából igen nagy a különbség egy, a franciához hasonló központi fontosságú nyelv és például a magyar között. A „kis országok" esetében az úgynevezett világnyelveket használják a nemzetközi érintkezésben. Tehát míg egy állam, amelynek nyelve „világnyelv" a saját nyelvét a j á n l j a a nemzetközi partnereinek, addig egy olyan ország, melynek a nyelve nem „világnyelv", kénytelen egy másik ország nyelvét e l f o g a d n i a nemzetközi kommunikációban az esetek túlnyomó többségében.

Két állam viszonylatában ez általában az államok közötti „de facto" egyenlőtlensége kifejezése is lehet (nem feltétlen az, jól tudjuk). Emellett azonban egy nagyobb földrajzi zónán belüli helyzettel is összefügghet, hogy az államok egy csoportja milyen nyelvet választ az egymással való érintkezésben. (Az érintkezést természetesen élő emberek végzik, akik elsajátították a szóban levő nyelveket.) Természetesen a hivatalos megoldások mellett egyéb megoldások is tapasztalhatók (így például a tömeges méretű turizmus keretében kialakuló kreolizálódás, vagy az átmeneti zónákban az aszimmetrikus nyelvhasználat).

A nyelvek nemzetközi súlya a nyelveket beszélő országok nemzetközi gazdasági és politikai (kulturális) súlyától függ.

Nyílt kérdés, hogy egy nagyobb (országok fölötti) földrajzi zónában bekövetkezik-e a gazdasági centralizálás, illetőleg egy olyan egységes piacnak a kialakulása, amely a nemzet-államok esetében mindenféle politikai és nyelvi következménnyel is járt. Más szóval megismétlődik-e magasabb szinten a nemzetté formálódás néhány analóg sajátossága egy több országból, akár egy kontinensből, akár az egész világból álló zónában? S ha igen, akkor milyen lesz ennek az egységnek a kommunikációs mintája. (Némi egyszerűsítéssel így juthatunk el a nyelvi futurológia egyik megszokott kérdésfeltevéséig.) A kérdésre ugyanis tényleg adható olyan válasz, hogy ilyesmi nem zárható ki; s nem zárható ki — megfelelő feltételek mellett — egy nemzetközi funkciójú nyelvnek az uralomra jutása. (S ennek a meghatározhatatlanul nagy távlatú kérdésnek a megválaszolásában teljesen egyre megy, hogy egy ilyen nyelv (a) egy létező mostani nyelv lesz; (b) valamilyen újfajta organikus fejlődés eredményeként kialakuló idióma; (c) vagy esetleg egy mesterséges nemzetközi (segéd)nyelv.)

Belátható távlatban ugyanis ilyen lehetőség nem forog fenn. A kialakult világgazdaságban jelenleg olyan egyensúlyi helyzet létezik, amelyet egy politikai (és katonai) egyensúly is támogat.

S ez a viszonylagos egyensúlyi helyzet teszi lehetővé, hogy kialakuljon egy kooperatív nemzetközi nyelvpolitika.

Egy ilyen nyelvpolitika alapjait rakta le az 1975. évi helsinki biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmánya. A záróokmányon belül egy alfejezet a nyelvekkel foglalkozik.

Ennek a záróokmánynak az alapján különböző szakértői megbeszélések révén egy olyan kulcsfontosságú ajánlás emelkedett ki, amely egyszerre vonatkozik a közoktatásban megtanulandó nyelvek számára és azok választhatóságára. Az ajánlás egész röviden úgy szól: kívánatos, hogy minden — európai — iskolai tanuló a szervezett iskolai tanulmányai során legalább két idegen nyelvet tanuljon; s a két idegen nyelv közül az egyiket (nem föltétlenül az elsőt) ő maga választhassa. Ez egyébként teljesen összhangban van a magyarországi gyakorlat fő vonalával.

A választás szintén „nyelvi jogi aktusnak" értelmezhető. S nyilvánvaló, hogy ez a társadalmi ember (pontosabban a tanuló és annak családja) által gyakorolt jog. Természetesen ahhoz, hogy ez ne pusztán deklarált jog legyen, ahhoz megfelelő informálásra van szükség ebben a tekintetben. A megfelelő informálást úgy értem, hogy az össztársadalmi érdekeken belül érvényesíthető egyéni érdekkel, érdeklődéssel kapcsolatos információkat kell a választást gyakorlónak rendelkezésére bocsátani. Ennek biztosítására sokoldalú előkészítő munkára van szükség, melynek egy része kimondottan kutatási jellegű.

Természetesen az e g y nyelvre kiterjedő választhatóság meghagyja a másik központi előírásának a lehetőségét az oktatást irányító szervek számára. Ezeknek az érdekeltsége megvan a korrekt információk előkészítésében és magában a tájékoztatásban is.

Mindez azt jelentené természetszerűen, hogy a választásba bevonható nyelvek listája szélesebbé válik. Az úgynevezett világnyelvek mellett belépnek már minimális ösztönzés hatására is a szomszédos országok nyelvei, azután az országban beszélt nemzeti kisebbségek nyelvei, továbbá

az úgynevezett „kevéssé oktatott európai nyelvek", valamint az Európán kívüli „óriás" nyelvek.

Természetesen egy ilyen eljárás csak nemzetközi segítséggel, az érdekelt országok közreműködésével végezhető el. Így például Magyarországon egy esetleg megindítandó „diverzifikálásban" nyilván meg kell nyerni nagymértékben a szomszédos országoknak, s kisebb mértékben valamennyi egyéb európai államnak, illetőleg néhány Európán kívüli államnak a támogatását, mégpedig lehetőleg kölcsönös alapon.

Egy kontinens szintjén kialakuló ilyen nyelvpolitikai együttműködés keretében ugyanis — a „kölcsönösség és viszonosság" alapján — föltehetően megnövekszik a határokon kívül magyart tanulók száma: elsősorban a szomszédos országokban, a szocialista országokban, s ezen kívül egyéb európai és részben Európán kívüli országokban is. Ennek könnyen beláható következményei lehetnek a Magyar Népköztársaság határain kívüli magyar tömbök és szórványok nyelvének fennmaradásában is. (S abban is, hogy ez a nyelvmegtartó mozgalom természetesen integrálódjon egy szélesebb nyelvpolitikába.)

Egy ilyen jellegű nyelvpolitikának internacionalista vonásai vannak; egész pontosan ez felelne meg az internacionalizmus kívánalmainak.

3.9. Ahogy az előbbiekben jogokról volt szó, úgy a következőkben kötelezettségekről szeretnék szólni egészen röviden. Kinek a felelőssége egy ilyen nyelvpolitika kialakítása? Kinek van egyáltalában olyan irányú felelőssége, hogy kialakítson egy nyelvpolitikát?

A gyors válasz az volna, hogy az államoknak. Ez igaz, de nem teljes a válasz, mert másnak is van ilyen felelőssége. Hangsúlyozni kell azonban az államok felelősségét a területükön élő, tartózkodó valamennyi embernek és emberi közösségnek a nyelvhasználatáért: ezek a „többség", a „kisebbségek"; a nemzetiségek, a népcsoportok; a sztenderd és a szubsztrenderd nyelvi változatot használók; a nagykorúak, az ifjak és gyermekek; a vándormunkások, a rezidensek; a diaszpóra-csoportok tagjai; a „normális" és a „deviánsos" vagy defektusos kommunikálók. Nyilvánvaló, hogy ennek a felelősségnek a kiegyensúlyozott gyakorlása csak a művelődés egész rendszerén belül lehetséges.

Az államokon kívül föl kell még tenni egy olyan, jogi szempontból szokatlan (nyelvészetileg nem érdektelen, de kevésbé használatos) kategóriát, mint a nyelvet beszélők közössége. Ez a közösség valamilyen módon felelős ezen nyelvet beszélőkért, akár anyanyelvként, akár második nyelvként, akár idegen nyelvként beszélik azt, s akár a közösség tömbjén belül helyezkednek el (földrajzi értelemben is), akár azon kívül. Ez a felelősség elsősorban az elsajátításban való segítségnyújtást jelenti, illetőleg a gyakorlás lehetőségeinek biztosítását. (Természetesen ez nem azonos az anyanyelv és az idegen nyelvként történő használat esetében.) Egyelőre nem könnyű lokalizálni ezt a felelősséget, hiszen nagyon kevés nyelvet beszélőknek van „világszövetsége" (s ahol van, az általában egy államnak az emanációja). A probléma egyelőre inkább elméleti.

Gyakorlatilag ugyanis minden olyan esetben megoldható ennek a felelősségnek az ellátása, amikor egy nyelvközösség nagymértékben kapcsolható egy államhoz. (Ez a helyzet a magyar nyelvközösség és a Magyar Népköztársaság esetében is.) Ebben az esetben az illető állam patronálja a nyelv-

közösséget, — mint ahogy az általában történik is. — Minden egyéb esetben pedig bizonyos feltételek mellett megjósolható az illető nyelvet beszélők nemzetközi érdekvédelmi szervezetének a megalakulása.

Sokkal nehezebb az egyének felelősségének a kérdése. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy egy sokoldalú nyelvpolitikának megfelelő következményei vannak a köznevelés egészére nézve: nemcsak az anyanyelv és az idegen nyelv tantárgyaira, hanem arra is, hogy mit is tanítanak a nyelvről és milyen nyelvhasználatra nevelnek a köznevelés bármely részében. Ezen belül kell megtalálni a helyét az egyén felelősségének a saját nyelvhasználata és a többi ember nyelvhasználata iránt.

3.10. Ami pedig a nyelvi tervezést illeti, az nem más, mint a nyelvpolitikának és a megvalósításához vezető valamennyi lényegbe vágó mozzanatnak a beillesztése a társadalmi tervezésbe.

Tudatában vagyok annak a feszítő ellentmondásnak, hogy a nemzetközi (s nem kizárólag állami jellegű) nyelvpolitikát módszertanilag nem lehet integrálni a teljes egészében szigorúan állami feladatnak tekintett tervezésbe, — még annak a legszélesebben felfogott változatába: a társadalmi tervezésbe sem.

Ennek az ellentmondásnak a feloldása már sokszorosan kívül esik a nyelv szféráján.

Nem tekinthető azonban fölöslegesnek az az erőfeszítés, amely a nyelvet — annak legszélesebb értelmében felfogva — közös gondolati keretbe helyezi a jövőre irányuló tudatos emberi előrelátással, s annak megvalósítási programjával. Ebben a közös gondolati keretben a nyelv domíniuma sokat kaphat, — de talán valamivel hozzá is járulhat a nagyon összetett emberi társadalmi létezés megismeréséhez; s talán ahhoz is, hogy ezen közben egy hosszabb távon érvényes cselekvési program alakuljon ki.

Ebben különösen nagy a nyelvészek felelőssége: úgyis mint a nyelvvel foglalkozó szakembereknek, s úgyis mint egy speciális tárggyal kapcsolatban kialakult gondolkodási stílust is birtokló embereknek.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

és

Janus Pannonius Tudományegyetem,
Magyar Nyelvi Tanszék,
Pécs

Terestyéni Tamás

Kommunikáció, szándék, jelentés

1. Grice a jelentésről szóló híres cikkében a kommunikációs jelenségek jellemzésére a „nem természetes jelentés" fogalmát vezette be.[1] Nem természetes jelentéssel rendelkezik egy beszélőnek valamely (verbális) megnyilatkozása, ha a beszélő a megnyilatkozást a következő szándékokkal produkálta:

(i) a beszélőnek megnyilatkozásával szándékában állt valamilyen hatást kiváltani egy hallgatóságban;
(ii) a beszélőnek szándékában állt, hogy a hallgatóság az (i) szándékát felismerje;
(iii) a beszélőnek szándékában állt, hogy (ii) szándékának megvalósulása szerepet játsszon (i) szándéka megvalósulásában.

Egy humán ágensnek valamilyen megnyilatkozása csakis akkor tekinthető kommunikációs kísérletnek, ha feltételezhető, hogy ezekkel a szándékokkal jött létre, vagyis, ha jelent valamit nem természetesen. Sikeres kommunikációról, azaz a megnyilatkozás megértéséről a hallgatóság oldalán pedig csak akkor beszélhetünk, ha az ágens (ii) és (iii) szándékai megvalósultak.

Grice elméletének lényegére jól rávilágíthat a következő két eset összehasonlítása:

(1) Valaki ásít valakinek a jelenlétében.
(2) Valaki azt mondja valakinek, hogy „Álmos vagyok".

Az (1) esetben az ásítás természetesen jelenti, hogy aki ásít, álmos. Ezt úgy kell érteni, hogy amikor ásítani látunk valakit, normális körülmények között anélkül jutunk arra a következtetésre, hogy az illető álmos, hogy feltételeznénk róla, hogy ásításával szándékában állt erre a következtetésre vezetni bennünket. Az ásítás tehát úgy váltja ki bennünk azt a hitet, hogy az ásító személy álmos, hogy nem ismerünk fel a részéről e hit, vagyis egy hatás kiváltására irányuló szándékot. Elképzelhető, persze, hogy valaki nem spontánul ásít, hanem tudatosan azzal a szándékkal, hogy bennünk álmosságának hiedelmét keltse. Ha azonban ásítása mögött felismernénk ilyen szándékot a részéről, akkor az inkább gyanússá tenné megnyilatkozá-

[1] Grice (1971).

sának őszinteségét és éppen az ellenkező hatás kiváltódásához vezetne: az a hit alakulna ki bennünk, hogy az illető nem is álmos, csak be akar csapni bennünket. Merőben más a helyzet a (2) esetben. Amikor azt mondjuk, hogy „Álmos vagyok", nyilvánvalóan azt a hitet akarjuk kelteni hallgatóságunkban, hogy álmosak vagyunk, azaz szándékunkban áll egy hatást kiváltani. Szándékunkban áll továbbá, hogy hallgatóságunk felismerje, hogy éppen ezt a hitet akarjuk kelteni benne. Végül szándékunkban áll az is, hogy hallgatóságunkban a szándékolt hatás éppen az előbbi felismerés nyomán jelenjen meg, tehát ne véletlenül, mintha semmit sem mondtunk volna, és ne is magától, vagyis ne azért, mintha az, amit tettünk, természetesen jelentené, hogy álmosak vagyunk, hanem éppen azért, mert hallgatóságunk felismerte e hatás kiváltására irányuló szándékunkat. Könnyű belátni, hogy hallgatóságunk csak akkor értette meg megnyilatkozásunkat, vagyis kommunikációs kísérletünk csak akkor volt sikeres, ha a hallgatóság felismerte, hogy megnyilatkozásunkkal azt a hitet szándékoztunk kelteni benne, hogy álmosak vagyunk, valamint, ha e hit kialakulásában éppen e szándékunk felismerése játszott szerepet. A (2) esetben tehát nem természetes jelentéssel van dolgunk.

1.1. A nem természetes jelentés fogalmának definíciójához néhány fontos kiegészítést kell fűzni. Az egyik fontos kiegészítés, hogy „ahhoz, hogy valamely x megnyilatkozás jelentsen valamit nem természetesen, a szándékolt hatásnak valami olyasfélének kell lennie, ami valamilyen értelemben a hallgatóság kontrollja alá esik, vagy az x mögötti szándék felismerése — az »indíték« szó bizonyos értelmét véve — nem annyira ok, mint inkább indíték a hallgatóság számára".[2] Ezt a következő példával világíthatjuk meg. Tegyük fel, hogy haragban vagyok a szomszédommal, és tudomására hozom, hogy mindannyiszor, amikor megdöngetem lakásomnak az övével szomszédos falát, ezt azzal a szándékkal teszem, hogy dühöngést váltsak ki belőle. Ezután szomszédom valahányszor csak felismeri a döngetésemet és azzal együtt szándékomat, dühöngeni kezd. Itt ugyan fennállnak a nem természetes jelentéshez megkövetelt szándékok, mégsem mondhatjuk, hogy ez a nem természetes jelentés, azaz a kommunikáció esete, mivel a hatás, amelyet kiváltok a fal döngetésével, nem, vagy legalábbis csak korlátozott mértékben áll a hallgatóság kontrollja alatt (szomszédom feltehetőleg akkor is dühöngeni kezd faldöngetésem nyomán, ha nyugodt akar maradni), így szándékom felismerése sokkal inkább oka, mint indítéka a szándékolt viselkedésének. Ugyanígy nem tartozik a nem természetes jelentés körébe pl. egy olyan szándék, hogy valamilyen hallgatóságból szomorúságot vagy ijedtséget váltsunk ki, mivel afelett, hogy szomorú lesz vagy megijed, a hallgatóságnak nincs vagy legalábbis alig van kontrollja. Ennek alapján a (iii) szándékot átfogalmazhatjuk a definícióban úgy, hogy a nem természetes jelentés eseteiben az ágensnek (a beszélőnek) szándékában áll, hogy (ii) szándékának megvalósulása, vagyis az (i) szándék felismerése, indíték legyen a hallgatóság számára ezen (i) szándék megvalósulásához.

További fontos kiegészítés, hogy „csak az lehet releváns egy megnyilatkozás nem természetes jelentése szempontjából, amit elsődleges szándéknak

[2] Grice (1971), 58.

nevezhetünk. Ha x megnyilatkozás kimondásában az a szándékom (hogy e szándék felismerése révén) egy E hatást váltsak ki, és szándékomban áll az is, hogy ez az E hatás egy további F hatáshoz vezessen, akkor, amennyiben az F megjelenése kizárólag E-től függ, nem hivatkozhatom F-re úgy, mint ami azon szándékom felismerésének függvénye, hogy E-t akarom kiváltani. Azaz, ha nekem szándékomban áll elérni, hogy egy ember megtegyen valamit, és ezt úgy szándékozom elérni, hogy bizonyos információt adok neki, nem tekinthető relevánsnak megnyilatkozásom nem természetes jelentése szempontjából annak leírása, hogy mit szándékoztam megtetetni vele".[3] Így pl. amikor azt mondom valakinek, hogy „Álmos vagyok", szándékomban állhat, hogy partneremet ezzel távozásra ösztönözzem, azonban távozására irányuló szándékom nem játszik szerepet megnyilatkozásom nem természetes jelentésének jellemzésében. A nem természetes jelentés itt csakis azzal az elsődleges szándékommal áll kapcsolatban, hogy partneremben álmosságom hitét akarom kelteni.

Grice 1957-es definíciójában a hatás fogalma meglehetősen körvonalazatlan marad, annyi azonban mindenesetre kitűnik példáiból, hogy hatáson alapvetően kétféle dolgot ért. Egyrészt azt tekinti hatásnak, hogy a hallgatóságban valamilyen hit, valamilyen hiedelem alakul ki, másrészt pedig azt, hogy a hallgatóság valamilyen módon viselkedik, valamit megtesz, valamit megcselekszik. Nem magától értetődő, hogy a hatás éppúgy lehet egy hit, egy hiedelem elfogadása, mint ahogy egy cselekvés, egy tett végrehajtása, azonban maga Grice mutat rá arra, hogy ez nem lehet ellenvetés tárgya. „Úgy tűnik, mintha itt valamiféle kétértelműség lenne (»indíték egy hiedelemre« és »indíték egy viselkedésre«), de én nem hiszem, hogy ez különösebben komoly. Bár bizonyos szempontból nem kétséges, hogy a hiedelmek indítékaira vonatkozó kérdések evidenciára vonatkozó kérdések és mint ilyenek lényegesen különböznek a viselkedések indítékaira vonatkozó kérdésektől, ennek ellenére egy x (leíró) megnyilatkozás kimondásában manifesztálódó szándék felismerése, vagyis egy indíték megléte egy hiedelemre, hogy így és így, legalábbis nagyon hasonló ahhoz, hogy »egy motívummal bírni« annak elfogadására, hogy így és így. Döntések arról, »hogy valami így és így«, egyben magukkal hoznak döntéseket arról, hogy »elfogadjuk, hogy így és így« (és ez az oka, hogy »vissza is utasíthatunk hiedelmeket« és »késztetve is lehetünk hiedelmekre«)."[4] Későbbi munkáiban Grice némileg módosította a beszélő által kiváltani szándékolt elsődleges hatásokra vonatkozó nézetét, a módosítások azonban nem érintik azt a kiindulópontot, hogy az elsődleges hatás vagy egy hidelem elfogadása, vagy egy cselekvés végrehajtása.[5]

[3] Grice (1971), 58.

[4] Grice uo.

[5] 1957-es elemzésében Grice az elsődleges hatásoknak kétféle olyan típusát jelölte meg, amelyekre a jelentéssel kapcsolatba hozható megnyilatkozói szándékok irányulhatnak: a szándékolt hatás egyfelől az, hogy (a) a hallgatóság megtesz valamit, azaz valamilyen módon viselkedik, másfelől, hogy (b) a hallgatóság hisz valamit, azaz magáévá tesz egy hiedelmet. Újabb írásaiban viszont a következőképpen jellemezte ezeket a hatásokat, melyeket egyébként egy durva megközelítésben a felszólító és kijelentő típusú megnyilatkozásoknak feleltetett meg közvetlenül: (a') a beszélő nem azt szándékolja, hogy a hallgatóság megtegyen, hanem hogy szándékoljon megtenni valamit; (b') a beszélő elsődlegesen nem azt szándékolja, hogy a hallgatóság higgyen valamit, hanem, hogy gondolja azt, hogy a beszélő hisz valamit.

Grice definíciója a kommunikáció nem verbális eseteire is kiterjed. Így a megnyilatkozás éppúgy lehet egy gesztus, egy arcmozdulat vagy egy rajz, mint ahogy egy mondat kimondása. Grice egyik szemléletes példája a nem természetes jelentésre a nem verbális kommunikáció köréből a következő. Hasonlítsuk össze az alábbi két esetet:

(3) mutatok *X* úrnak egy fényképet, amelyen *Y* úr túlzott bizalmasságban látható *X* úr feleségével;
(4) rajzolok egy képet, amelyen *Y* úr hasonlóképpen látható *X* úr feleségének társaságában, és megmutatom a képet *X* úrnak.

A fénykép természetesen, a rajz nem természetesen jelent valamit (azt, hogy *Y* úr túlságosan bizalmas *X* úr feleségével). „A (3) esetben az a körülmény, hogy *X* felismer-e részemről egy olyan hidelem kiváltására irányuló szándékot, hogy a felesége és *Y* között van valami, (többé-kevésbé) irreleváns abból a szempontból, hogy a fénykép ezt a hatást eredményezi. *X* a fénykép által akkor is indíttatva lenne arra, hogy legalábbis gyanakodjon a feleségére, ha én ahelyett, hogy megmutatnám neki a fényképet, a szobájában hagytam volna »véletlenül«, de úgy, hogy tudatában lettem volna ennek. A (4) esetben viszont a rajzomnak *X*-re gyakorolt hatása azon múlik, hogy felismeri-e azt a szándékomat, hogy informálni akarom (azt akarom, hogy higgyen valamit) a feleségéről, vagy úgy veszi, hogy csupán firkálgatok vagy egy művészi alkotást akarok létrehozni."[6] A nem leíró esetek közül az lehet a párhuzamos példa, amikor egy rendőr úgy állít meg egy autót, hogy eléáll (természetes jelentés), és amikor úgy, hogy int a karjával vagy sípol (nem természetes jelentés).

1.2. Grice a nem természetes jelentés fogalmát arra használta fel, hogy segítségével kidolgozzon egy olyan sajátos jelentéselméletet, amely a nyelvi szabályok fogalmát elkerülve kizárólag „nyers" tényekre [brute facts] vonatkozó terminusokkal (megnyilatkozói szándékok, a beszélő által kiváltani szándékolt hatások, eljárásmódok a megnyilatkozások használatára, individuumok és csoportok megnyilatkozói repertoárja stb.) operál.[7] E törekvésében abból indult ki, hogy megkülönböztethetjük egymástól azt, amit egy megnyilatkozás-típus a nyelvben jelent (nyelvi jelentés), és azt, amit e megnyilatkozás-típus valamely példánya jelent egy partikuláris kimondás alkalmával (alkalmi jelentés). Némi egyszerűsítéssel arról a különbségről van szó, ami aközött áll fenn, amit valaki mond, és amit azon ért, amit mond [saying something—meaning something]. Wittgenstein példájára hivatkozva: azt mondani, hogy *Meleg van itt*, és úgy érteni ezt, hogy

Az előbbi változtatás azért történt, hogy lehetőséget adjon egy olyan eljárásmódra, amely mind az (a'), mind a (b') szándékot úgy kezeli, mint amely egy propozicionális attitűd megjelenésében valósul meg (a hallgatóság szándékolja, hogy *p*, illetve a hallgatóság hiszi, hogy *p*). Az utóbbi változtatásra pedig az volt az indíték, hogy Grice szerint vannak olyan esetek, amelyekben a beszélőnek egy kijelentő típusú megnyilatkozással nem annyira az a célja, hogy a hallgatóságban egy bizonyos hiedelmet indukáljon, hanem inkább az, hogy a hallgatóság tudomására hozza, hogy ő maga rendelkezik ezzel a hiedelemmel. Grice — valamilyen, világosan seholsem tisztázott oknál fogva — szemmel láthatóan e második esetet tartja „elemibb"-nek, alapvetőbbnek.

[6] Grice (1971), 56.
[7] Grice (1969) és (1977).

„Hideg van itt". Annak alapján, hogy megnyilatkozásainkkal (néhány speciális esetet leszámítva) kommunikációra törekszünk, kommunikációs törekvésünk pedig a korábbiak értelmében nem természetes jelentést feltételez, Grice a megnyilatkozás-példányok alkalmi jelentését a nem természetes jelentéssel azonosítja. Definíciószerűen: amikor valaki kimondja X megnyilatkozás-típus valamely x példányát egy partikuláris alkalommal, akkor ért valamit x-en, vagyis x akkor rendelkezik egy bizonyos alkalmi jelentéssel, ha a megnyilatkozónak x kimondásakor szándékában áll egy elsődleges hatás kiváltására irányuló szándékát felismertetni. Hogy x-nek éppen mi az alkalmi jelentése, azt a kiváltani szándékolt hatás specifikálásával lehet megadni, mégpedig — ismét némileg egyszerűsítve — egy $I(P)$ formájú függvény segítségével, ahol p a megnyilatkozás propozicionális tartalma, I pedig egy olyan modális (szándék) operátor, amelynek jelentése: „a hallgatóság $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt}\\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$, hogy p".

Mivel a nyelv a kommunikáció céljait (is) szolgálja, Grice elgondolása szerint a megnyilatkozás-típusok jelentését a nyelvben abból kell levezetni, amit egyes példányaik a partikuláris kimondásokban alkalmilag jelentenek. Valamely X megnyilatkozás-típus akkor jelenti azt a nyelvben, pontosabban egy individuum vagy egy csoport (nyelvközösség vagy nyelvi szubkultúra) idióma-rendszerében, hogy „$I(p)$", ha ezen individuum vagy csoport megnyilatkozói repertoárjában létezik egy olyan eljárásmód, hogy X példányait akkor mondják ki, amikor szándékukban áll azt az elsődleges hatást kiváltani a hallgatóságukban, hogy az $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt}\\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$, hogy p. Vagyis Grice elméletében a megnyilatkozás-típusok jelentését a nyelvben azon hatásokra vonatkozó állításokkal vagy állítások diszjunkciójával jellemezhetjük, amelyeket e megnyilatkozás-típusok példányaival az emberek általában kiváltani szándékoznak. Félreértések elkerülése végett feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Grice eljárásmódon nem nyelvi szabályokat értett. Azt, hogy valakinek a megnyilatkozói repertorájában van egy bizonyos eljárásmód, azzal azonosította, hogy az illető egy „állandó készséggel" rendelkezik valaminek a megtételére, nevezetesen a megnyilatkozás-példányok valamilyen használatára.

Valamely X megnyilatkozás-típus egy x példányának alkalmi jelentése egy partikuláris kimondásban nem esik feltétlenül egybe X megnyilatkozás-típus jelentésével a nyelvben. A nyelvi és az alkalmi jelentés viszonyában elvileg a következő alapesetek lehetségesek:

(a) a megnyilatkozó nem konvencionálisan érti azt, amit mond, vagyis megnyilatkozása alkalmi jelentésének nincs köze a megnyilatkozás nyelvi jelentéséhez (például, azt mondom, hogy „*Sajognak a csontjaim*", és azt úgy értem, hogy „már megint eső lesz");

(b) a megnyilatkozó konvencionálisan érti azt, amit mond, vagyis megnyilatkozása alkalmi jelentése valamiképpen összefügg a megnyilatkozás nyelvi jelentésével.

Ez utóbbi alapeseten belül megkülönböztethetünk két további esetet:

(b_1) a megnyilatkozó szó szerint érti azt, amit mond, vagyis a megnyilatkozás alkalmi jelentése egybeesik a nyelvi jelentéssel (például, azt mondom, hogy *Totó hűséges*, és ezt úgy értem, hogy „a sógorom kutyája hűséges");

(b_2) a megnyilatkozó nem szó szerint érti azt, amit mond, de a megnyilatkozás alkalmi jelentése valamiképpen a nyelvi jelentésből következik (például, azt mondom, *Van egy százasod?*, és ezt úgy értem, hogy „adj kölcsön egy százast").

Grice elemzése azokat az eseteket vette célba, amelyben a megnyilatkozó konvencionálisan érti azt, amit mond. Mivel a megnyilatkozás-típusok nyelvi jelentése megszabja, hogy példányaik kimondásával mit szándékolhatnak konvencionálisan a megnyilatkozók, vagyis mivel az alkalmi jelentés konvencionális használat esetén a nyelvi jelentésnek a függvénye, a megnyilatkozás-példányok konvencionális használatát, Grice terminológiájában az alkalmazott nyelvi jelentést a következőképpen jellemezhetjük, ha adott a nyelvi jelentés: a megnyilatkozónak x kimondásával szándékában áll azt a hatást kiváltani a hallgatóságában, hogy az $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt}\\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$, hogy p, szándékában áll, hogy a hallgatóság ismerje fel ezt a szándékát, és szándékában áll, hogy előbbi szándékának felismerése legalábbis részben annak alapján menjen végbe, hogy a megnyilatkozó és a hallgatóság megnyilatkozói repertoárjában egyaránt létezik egy olyan eljárásmód, hogy azon X megnyilatkozás-típus példányait, amelynek x is az egyik példánya, akkor mondják ki, amikor szándékukban áll, hogy a hallgatóság $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt}\\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$; hogy q, ahol — szó szerint értett kimondás esetén — $p = q$.

A vázolt összefüggésekre építve Grice kísérletet tesz a referencia, a denotáció, a beszédaktus stb. szemantikai fogalmainak a megnyilatkozói szándékok terminusaiban történő meghatározására, valamint az elemzés formális apparátusának kidolgozására. Mindennek a részletes áttekintését nem tartjuk feladatunknak, csupán azt kívánjuk kiemelni, hogy Grice szemantikai törekvéseit teljes egészében áthatja az a feltevés, hogy „. . . az intenzionalitás be van építve a nyelv elméletének legmélyebb alapjaiba"[8], továbbá, hogy „a nyelvi szándékok nagyon hasonlóak a nem nyelvi szándékokhoz",[9] és ez a nyelv használatát a célirányos emberi tevékenységek szerves részévé avatja, feljogosítva a nyelv kutatóját arra, hogy a nyelvi gyakorlatot olyan fogalmakkal igyekezzék megragadni, amelyek bármely célirányos cselekvést egyaránt jellemeznek.

2. Grice elmélete meglehetősen ellentmondásos fogadtatásra talált a nyelv kutatói között. Egyfelől ugyanis általában nem vonták kétségbe, hogy Grice a természetes és nem természetes jelentés megkülönböztetésével a kommunikációnak egy olyan lényegi sajátosságára mutatott rá, amely termékeny alapnak bizonyulhat a szimbolikus folyamatok tanulmányozásához. „A szimbolikus esemény jelentésének az értelmezése struktúrája felismerésében valósul meg, azaz abban, hogy felismerjük lehetséges kommunikációs jelentését. Annak érdekében, hogy felismerjük azt a struktúrát, amely meghatározza a kommunikációs eseményt — mint amely különbözik a természetes eseménytől — a felismerés aktusába be kell építenünk a szándék feltételezését. Fel kell tételeznünk, hogy az általunk felismert struktúrát bizonyos értelemben a „szimbolizálás" vagy kommunikálás céljára „készí-

[8] Grice (1977), 69.
[9] Grice (1971), 59.

tették, hajtották végre vagy hozták létre". Az, hogy az eseményt természetesnek vagy szimbolikusnak ítéljük-e, megszabja, hogy olyan értelmezési stratégiát használunk-e, amelyet attribúciónak nevezhetünk, vagy olyat, amelyet kommunikációs következtetésnek."[10] A szimbolikus folyamatokban tehát mindig jelen van a szándék mozzanata, ahol a szándékot úgy foghatjuk fel, mint „egy eseményről tett feltételezést, amely lehetővé teszi azt, hogy valamely esemény elemeit egy struktúrán belüli olyan jeleseményekként kezeljük, amelyek jelentést implikálnak, illetve amelyekből jelentés következtethető ki".[11] Grice felismerésének jelentőségét a kommunikáció tanulmányozása szempontjából még azok is elismerték, akik — mint Strawson vagy Searle — más szempontokból kritikának vetették alá elemzését. Másfelől viszont Grice szemantikai törekvései több vonatkozásban is határozott ellenállást váltottak ki. Mindenekelőtt az az elgondolása részesült heves elutasításban, hogy a nyelvi jelentést nyelven kívüli hatások kiváltására irányuló megnyilatkozói szándékok terminusaiban lehet elemezni.

2.1. Látszólag nagyon is kézenfekvőnek tűnik az az elutasító álláspont, amelyet legpregnánsabban Ziff képvisel Grice elméletével szemben.[12] Tegyük fel — így szól Ziff egyik jellegzetes ellenpéldája —, hogy „egy ember hirtelen azt kiáltotta, hogy *gleeg, gleeg, gleeg*, mégpedig azzal a szándékkal, hogy egy bizonyos hatást érjen el hallgatóságában ezen szándéka felismerése révén. Azt akarta, hogy a hallgatóság higgye azt, hogy Tibetben most éppen havazik. Természetesen nem érte el ezt a hatást, mivel senki sem ismerte fel, mi volt a szándéka. Mi több, az sem lett világos, hogy egyáltalán volt ilyen szándéka."[13] Grice elgondolásának megfelelően e megnyilatkozásnak — legalábbis alkalmilag — kellene valamit jelentenie (nem természetesen), hiszen fennállnak az elemzésében megkövetelt megnyilatkozói szándékok, a szóban forgó hangsor azonban egyetlen ismert nyelvben sem jelent semmit se, vagyis a Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékok megléte az adott esetben még arra sem feltétlenül garancia, hogy egyáltalán tulajdoníthatunk valamiféle jelentést az ágens tettének. Számtalan hasonló példát konstruálhatunk, amelyek Ziff értelmezésében mind arra utalnak, hogy Grice elemzése nélkülöz mindenféle megbízható alapot.

Bár első pillantásra ezek a példák cáfolni látszanak Grice elemzésének érvényességét, mégsem fogadhatók el hatékony ellenérvként. Grice ugyanis, szemben azzal, ahogy Ziff feltüntetni igyekszik elemzését, sehol sem állítja, hogy ha egy ágens valamilyen megnyilatkozásának van valamilyen alkalmi jelentése, akkor feltétlenül kell lennie jelentésének valamilyen nyelvben is. Elképzelhető, például, a következő eset. Valaki nagy érdeklődéssel néz egy labdarúgó mérkőzést a tévében, miközben a felesége különféle kérdésekkel és megjegyzésekkel zavarja szórakozását. A férj egy idő után tagolatlan morgó hangsort hallat, amelynek kibocsátásakor szándékában áll, hogy a felesége hagyja békén, szándékában áll, hogy a felesége ezt a szándékát felismerje, továbbá szándékában áll, hogy ez előbbi szándékának felismerése indíték legyen felesége számára ahhoz, hogy befejezze a fecsegést. A férj

[10] Worth—Gross (1977), 37.
[11] Worth—Gross (1977), 48.
[12] Ziff (1971).
[13] Ziff (1971), 63.

által kibocsátott tagolatlan morgó hangsornak semmiféle jelentése nincs egyetlen nyelvben sem, aligha vitatható azonban, hogy a leírt partikuláris alkalommal jelentett valami, nevezetesen valami olyasmit, hogy „most ne zavarj". Az emberek közötti hétköznapi érintkezésben egyáltalán nem ritka, hogy olyan töredékesen artikulált hangok vagy hangsorok, amelyek egyetlen nyelvben sem értelmezhetők, vagy olyan tagolatlan mozdulatok és gesztusok, amelyeknek a „nem verbális" nyelvekben nincs mégcsak hozzávetőlegesen kodifikált jelentésük sem, alkalmi jelentést vesznek fel annak alapján, hogy előállításuk a Grice-féle szándékokkal történt. Hasonlóképpen, Ziff példájában a *gleeg, gleeg, gleeg* hangsort kezelhetjük úgy, mint amelynek valamilyen alkalmi jelentése van, anélkül, hogy ezt bármiféle nyelvi jelentéssel hoznánk kapcsolatba.

Egészen más kérdés, vajon a hallgatóság felismeri-e egy ilyen megnyilatkozás alkalmi jelentését, vagyis azt, amit a megnyilatkozó elérni szándékozott vele. Először is azt kell megjegyeznünk, hogy mivel olyan megnyilatkozásokról van szó, amelyeknek nincs konvencionális jelentésük egyetlen nyelvben (vagy „nem verbális" kommunikációs rendszerben) sem, és éppen ezért a potenciális hallgatóság számára nem feltétlenül nyilvánvaló és nyílt a megnyilatkozónak az a törekvése, hogy kommunikálni akar, és a megnyilatkozó tudja vagy sejti ezt, ezekben az esetekben, mint azt majd később részletesen is látni fogjuk Strawson kritikájának tárgyalásakor, egy olyan (iv) szándék is szerephez juthat a megnyilatkozó részéről, hogy ismerjék fel kommunikációs törekvését, azaz, hogy tulajdonítsanak neki egy olyan (ii) szándékot, hogy fel akarja ismertetni valamilyen elsődleges hatásra irányuló (i) szándékát. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a megnyilatkozó kommunikációs törekvésének felismeréséből sem következik, hogy a kérdéses megnyilatkozások alkalmi jelentését megértik. Ennek azonban nincs is különösebb jelentősége. Abból ugyanis, hogy egy megnyilatkozás jelentését, legyen az egy teljesen alkalmi jelentés vagy alkalmazott nyelvi jelentés, nem értették meg, egyáltalán nem következik, hogy nem is volt jelentése. Lehetséges, hogy példánkban a feleség nem ismerte fel, hogy férjének mi volt a szándéka a morgással, de ha felismerte, hogy ez a morgás nem valamiféle akarattalan, szándéktalan hangkiadás volt, és célzatossága felől érdeklődik, a férj bizonyára minden további nélkül meg tudja verbálisan határozni azt a jelentést, amelyet alkalmilag a morgással kívánt kifejezni. Hasonlóképpen érvelhetünk Ziff példájával kapcsolatban is.

Lehetséges — vethetné ellen valaki —, hogy a mondottak megkérdőjelezik Ziff kritikájának érvényességét, azonban mégis meglehetősen abszurd lenne kommunikációs törekvésnek tekinteni Ziff példájában a *gleeg, gleeg, gleeg* hangsor produkálását, hiszen ellentmond a józan észnek, hogy valaki alkalmilag előállított és még a szituáció ismeretében is értelmezhetetlen hangsorokkal szándékozzon egy szándékát felismertetni. Ez a lehetőség valóban „furcsának" tűnik, de ennek okát — véleményünk szerint — nem Grice elemzésében, hanem abban a kommunikációs stratégiában kell keresnünk, amellyel az emberek normális körülmények között kommunikációba készülnek lépni egymással. A szokásos gyakorlat szerint ugyanis azzal a feltételezéssel kezdeményezünk kommunikációt, hogy kommunikációs törekvésünk sikerének vannak bizonyos esélyei. Ziff példájában sem az az abszurd, hogy, elfogadva Grice elemzését, a *gleeg, gleeg, gleeg* hang-

sornak alkalmi jelentést kell tulajdonítanunk, hanem az, hogy a megnyilatkozónak semmi esélye sincs arra, hogy e hangsor nyomán felismerik azt a szándékát, hogy a „Tibetben most éppen havazik" hiedelmet akarta kiváltani, vagyis nincs esélye arra, hogy felismertesse megnyilatkozása alkalmi jelentését. Ez és a hasonló példák tehát nem Grice elemzésének, hanem a szokásos megnyilatkozói kommunikációs stratégiának mondanak ellent, és ezért tűnnek meglehetősen „furcsának".

Ziff kritikájának egy másik fontos pontja Grice azon megállapítását veszi célba, hogy egy verbális megnyilatkozás jelentését (= jelentés a nyelvben) olyan állításokkal jellemezhetjük, amelyek arra vonatkoznak, hogy az emberek általában milyen hatásokat szándékoznak kiváltani e megnyilatkozás útján. Elképzelhető, hogy valaki egy olyan megnyilatkozást produkál valamilyen nyelven, amelyet korábban még soha senki sem mondott ki, de mindenki megért, aki beszél ezen a nyelven. Mivel e megnyilatkozás korábban még soha nem hangzott el, Ziff szerint értelmetlen minden olyan kérdés vagy állítás, amely arra vonatkozik, hogy az emberek általában milyen hatást szándékoznak kiváltani ezzel a megnyilatkozással. Nem hisszük, hogy ez különösebben erős érv. Tegyük fel, hogy az első Hold-utazásról visszatért űrhajósok egyike így nyilatkozott: *Kicsit izgultam, amikor az első lépéseket tettem a Hold felszínén.* Nem valószínű, hogy — néhány science fiction hőst leszámítva — korábban gyakran mondtak volna ilyesmit (ha valakinek a szájából egyáltalán elhangzott ez a megnyilatkozás), a korábbi hangoztatás hiánya azonban a legkevésbé sem befolyásolja annak az állításnak az igazságát, hogy ezt a megnyilatkozást az emberek általában akkor mondják ki, amikor szándékukban áll azt a hiedelmet kelteni hallgatóságukban, hogy kicsit izgultak, amikor az első lépéseket tették a Hold felszínén.

Hasonlóképpen gyenge lábakon áll Ziffnek az az ellenérve Grice elemzésével szemben, hogy egy ilyen, elvileg akármilyen hosszúra nyújtható megnyilatkozás esetében, mint például: *A hó fehér és a hó fehér és a hó fehér és a hó fehér és . . .*, a jelentésnek nem sok köze van ahhoz, amit ezzel a megnyilatkozással az emberek szándékolnak vagy szándékolhatnak. Egy ilyen megnyilatkozás legföljebb modern grammatikai művekben vagy az avantgarde irodalomban, esetleg valamilyen gyerekjátékban vagy éppen valamilyen kínai rendszerű „kínzásban" fordul elő, és aligha állítható, hogy jelentése szorosan összefüggne azokkal a szándékokkal, amelyekkel e sajátos kontextusok valamelyikében kimondják. Ziffnek ebben minden bizonnyal tökéletesen igaza van, csakhogy, és úgy gondoljuk, ezt nem kell különösebben bizonyítani, ezekben a példákban a nyelvhasználatnak nem azokról a szokásos kommunikációs eseteiről van szó, amelyeket Grice elemzése célba vett. Azzal nyilvánvalóan Grice is minden további nélkül egyetértene, hogy a nyelvhasználatnak vannak olyan aspektusai, amelyek az általa nyújtott elemzésben, legalábbis közvetlenül, nem értelmezhetők, és amelyeknek esetleg semmi közük sincs a jelentéshez. A nem kommunikációs célzatú nyelvhasználat jellemzését azonban nem kérhetjük számon Grice-tól, hiszen erre nem is vállalkozott.

Úgy tűnik tehát, hogy Ziff ellenérvei nem képesek megingatni Grice elemzését. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Ziff elutasító kritikáját nemcsak egyszerűen ezek a partikuláris ellenérvek motiválták, hanem egy sokkal általánosabb, felfogásbeli eltérés Grice megközelítésétől. Ziff a saját

álláspontját a következőképpen foglalja össze. „Azzal foglalkozni, hogy milyen hatást szándékoznak (vagy szándékoznának) az emberek egy kifejezés kimondásában elérni, nem más, mint a kifejezés használatával foglalkozni. . . .Egy kifejezés használata sokféle tényezőtől meghatározott, ezek közül azonban soknak semmi (vagy semmiféle közvetlen) köze nincs a kifejezés jelentéséhez . . . Annak, hogy az emberek általában ezt vagy azt szándékolják (vagy szándékolnák) egy megnyilatkozás kimondásában, legjobb esetben is csak annyi jelentősége van, mint annak a megállapításnak, hogy amikor az emberek azt mondják, *Add ide a sót!*, akkor rendszerint esznek, vagyis mint annak, amit egy más helyen egy »regularitás« megállapításának neveztem. Nem mindegyik regularitás releváns szemantikailag: nem valószínű, hogy az emberek »szándékai«-nak terminusaiban megragadott regularitás az lenne."[14] Ziff három dolgot állít itt: (1) a megnyilatkozói szándékok a nyelv használatával kapcsolatosak; (2) a használatnak semmi vagy legalábbis csak minimális köze van a jelentéshez; (3) ha vannak is a használatnak olyan aspektusai, amelyeknek lehet valami közük a jelentéshez, a megnyilatkozói szándékok semmiképpen sem ilyenek. Az első állítással tökéletesen egyetértünk. A második állítással egyáltalán nem értünk egyet, de ebben a dolgozatban nem tekintjük feladatunknak, hogy a nyelvhasználat jelentőségét bizonygassuk a jelentés tanulmányozása szempontjából, csak annyit jegyzünk meg, hogy ezt sokféle tényező — legalábbis számunkra — kellőképpen bizonyítja, kezdve a beszédaktuselmélet felismeréseitől a generatív nyelvészet néhány újabb szemantikai törekvésének pragmatikai jellegű megfigyelésein keresztül a pszicho- és szociolingvisztikai vizsgálatok eredményeiig. Véleményünk szerint a harmadik állítás sem tartható. Ha elfogadjuk, és minden bizonnyal el kell fogadnunk, hogy egyfelől a jelentés nem független a kommunikációs használattól, másfelől a kommunikációs használat bizonyos megnyilatkozói szándékok meglétét feltételezi, akkor egyáltalán nem tűnik elfogadhatatlannak az a nézet sem, hogy a kommunikációs használat aspektusából tekintve a jelentés valamiképpen összefügg ezekkel a megnyilatkozói szándékokkal. Úgy véljük, hogy Grice elemzése meggyőző érv e felfogás mellett, Ziff ellenérvei viszont — mint fentebb láttuk — kevésbé meggyőzőek az ellenkezője mellett.

2.2. Searle, aki ugyan nem utasította el azt a lehetőséget, hogy bizonyos megnyilatkozói szándékoknak fontos szerepe lehet a kommunikációban, Ziffhez hasonlóan szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jelentésnek a Grice-féle felfogása „nem mutatja meg, hogy milyen a viszony aközött, amit valaki elérni szándékozik azzal, amit mond, és aközött, hogy az, amit mond, ténylegesen mit jelent a nyelvben".[15] Kritikájának lényegét Searle a következő példával igyekezett megvilágítani. Tegyük fel, hogy egy amerikai katona a második világháború alatt olasz fogságba esik, és szándékában áll az olaszokkal elhitetni magáról, hogy ő német. Ezzel teljesül az (i) feltétel. Német tanulmányaiból azonban már csak egyetlen verssorra emlékszik: *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?* Kimondja ezt a versszort azzal a szándékkal, hogy az olaszok a német szót hallva felismerjék

[14] Ziff (1971), 64—65.
[15] Searle (1969), 43.

azt a szándékát, hogy azt a hitet akarja kelteni bennük, hogy ő német. Így eleget tesz a (ii) feltételnek. Végül szándékában áll az is, hogy (i) szándékának felismerése indíték legyen az olaszok számára azt hinni, hogy ő német. Ekkor a (iii) feltétel is teljesült. A szituáció tehát kielégíti Grice összes feltételét, azonban nyilvánvaló, hogy a verssor semmi olyat nem jelent a német nyelvben, hogy „én német vagyok", vagyis a Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékok ebben az esetben nem korrellálnak a nyelvi jelentéssel. Ezzel Searle bizonyítottnak tekinti, hogy Grice elmélete az eredeti megfogalmazásban nem tud számot adni arra a kapcsolatról, amely aközött áll fenn, hogy valaki milyen hatást szándékozik elérni megnyilatkozásával, és hogy a megnyilatkozás ténylegesen mit jelent a nyelvben.

Nem nehéz belátni, hogy Searle példája egyáltalán nem alkalmas arra a bizonyításra, amelyre szerzője szánta, mégpedig a következők miatt nem. Searle úgy kezeli Grice elméletét, mintha annak értelmében a német mondatot kimondó amerikai katona szándékai és a német mondat jelentése között valamiféle kapcsolatnak kellene lennie. Mivel ilyen kapcsolat nincs, levonja azt a következtetést, hogy Grice elmélete nem tudja megragadni a megnyilatkozó szándékainak és a megnyilatkozás tényleges nyelvi jelentésének viszonyát. Csakhogy Searle téved, amikor úgy véli, hogy Grice elméletének értelmében a német mondatot kimondó amerikai katona szándékai és a német mondat jelentése között valamiféle kapcsolatnak kellene fennállnia. E tévedésnek az az oka, hogy példájában összekever egymással két különböző dolgot: (a) azt, amit maga a német nyelvű megnyilatkozás jelent a német nyelvben, és (b) azt, amit az a tény jelent, hogy valaki egy megnyilatkozást tett német nyelven. Az (a) kontextusban a *jelent* szó a „nem természetes jelentés" értelmében áll. Grice a *jelent* szónak ezt az értelmét igyekezett megvilágítani elméletében az (i), (ii) és (iii) szándékok bevezetésével. Ezzel szemben a (b) kontextusban a *jelent* szó a „természetes jelentés" értelmében szerepel, amit könnyen megvilágíthatunk. A valamilyen nyelven történő megnyilatkozás ténye, hacsak nem tökéletlen nyelvtudással vagy erős akcentussal hangzik el a megnyilatkozás, a megnyilatkozó szándékaitól függetlenül azt a hitet keltheti környezetében, hogy a megnyilatkozó a szóban forgó nyelvet beszélő közösség tagja. Lehetséges, például, hogy németek között egy magyar, aki anyanyelvén kívül csak angolul tud, egyáltalán nem szándékozik azt a hitet kelteni magáról, hogy ő angol vagy amerikai, angol nyelvű megnyilatkozásainak ténye mégis természetesen jelentheti ezt német környezete számára, amíg származására fény nem derül. Elképzelhető persze, hogy valaki, mint Searle példájában az amerikai katona, a Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékokkal igyekszik „felhasználni" a valamilyen nyelven történő megnyilatkozás természetes jelentését, vagyis azért szólal meg egy idegen nyelven, hogy környezetében az ezen nyelvet beszélő nyelvközösséghez való tartozásának hitét keltse, továbbá, hogy ezt a szándékát felismertesse, és végül, hogy ez utóbbi szándékának megvalósulása indíték legyen környezete számára a szóban forgó hiedelemre. Ettől azonban a megnyilatkozás tényének természetes jelentése nem változik át nem természetes jelentéssé, és azt, ami történik, nem fogjuk kommunikációs eseménynek tekinteni abban az értelemben, ahogy azt Grice igyekezett megragadni. Így ha Searle példájában az amerikai katonának a német verssor kimondásával sikerül is elhitetnie magáról az olaszokkal, hogy ő

német, semmiképpen sem fogjuk azt tartani róla, hogy — *a kommunikáció* szó szokásos értelmét véve — kommunikálta volna nekik, hogy ő német. Mint látjuk, Searle példájában az amerikai katona szándékai a megnyilatkozás tényének természetes jelentésével kapcsolatosak, és — ellentétben azzal, ahogy Searle kezeli a példát — semmi közük sincs a megnyilatkozás nem természetes jelentéséhez, amelynek jellemzésére Grice az elméletét konstruálta. Márpedig ha Searle példájában semmiféle kapcsolat nincs az amerikai katona szándékai és megnyilatkozásának nem természetes jelentése között, akkor a példa nyomán Grice elmélete sem marasztalható el azért, hogy a nem természetes jelentés jellemzésében nem ad számot a szándékok és a nyelvi jelentés kapcsolatáról.

Searle félresikerült példája tehát legföljebb azt mutatja meg, hogy egy megnyilatkozással olyan hatások kiváltását is szándékolhatjuk, amelyeknek nincs közük a nyelvi jelentéshez, viszont nem bizonyítja, hogy a nyelvi jelentés elemzésében ne indulhatnánk ki olyan megnyilatkozói szándékokból, amelyek a grice-i értelemben vett elsődleges hatások kiváltására irányulnak. Ennek ellenére még egy darabig el kell időznünk Searle kritikájánál, ugyanis különösebb nehézség nélkül konstruálhatunk olyan példákat, amelyek első pillantásra Searle azon véleményét látszanak igazolni, hogy Grice elemzése nem ad számot arról a kapcsolatról, amely aközött áll fenn, amit a megnyilatkozók egy megnyilatkozással általában szándékolnak, és amit e megnyilatkozás ténylegesen jelent a nyelvben.

Mint tudjuk, Grice elemzésének értelmében valamely X megnyilatkozás-típus jelentését a nyelvben azon hatásra (vagy hatásokra) vonatkozó állításokkal jellemezhetjük, amely oly módon kapcsolódik e megnyilatkozás-típushoz, hogy a nyelvközösség megnyilatkozói repertoárjában van egy olyan eljárásmód, hogy X példányait akkor mondják ki, amikor szándékukban áll a szóban forgó hatást kiváltani. Tegyük fel, hogy ezt az irányt követve a *Sótlan a leves* megnyilatkozás-típus jelentését kívánjuk jellemezni a (magyar) nyelvben. A nyelvi gyakorlat megfigyeléséből arra következtethetünk, hogy e megnyilatkozás-típus példányainak használatára többféle eljárásmód is él a (magyar) nyelvközösség megnyilatkozói repertoárjában, hiszen legalább három olyan hatást is megjelölhetünk, amelynek kiváltása szándékával e megnyilatkozás-típus példányait általában kimondják: (a) a beszélőnek szándékában áll, hogy a hallgatóság higgye azt, hogy sótlan a leves, (b) a beszélőnek szándékában áll, hogy a hallgatóság adja át neki a sót, (c) a beszélőnek szándékában áll, hogy a hallgatóság sózza meg a levest. Ennek alapján azt kellene tartanunk, hogy e megnyilatkozás-típus legalább három különböző jelentéssel rendelkezik a (magyar) nyelvben: „(hidd azt, hogy) sótlan a leves"; „sózd meg a levest"; és „add ide a sót". Valójában viszont nem valószínű, hogy bárki is hajlamos lenne azt állítani, hogy a *Sótlan a leves* megnyilatkozás-típus nemcsak azt jelenti a (magyar) nyelvben, hogy „sótlan a leves", hanem azt is, hogy „sózd meg a levest" vagy „add ide a sót". Úgy tűnik tehát, hogy a nyelven kívüli hatások kiváltására irányuló megnyilatkozói szándékok nem nyújtanak elégséges alapot a nyelvi jelentés meghatározásához.

Látszólagos ereje ellenére ez az érv sem képes megingatni Grice elemzését, hiszen a felvetett ellentmondást feloldhatjuk arra való hivatkozással, hogy a példában nem az a beszélő által kiváltani szándékolt elsődleges hatás, hogy a hallgatóság sózza meg a levest vagy adja át a sót, hanem, hogy

higgye azt, hogy sótlan a leves, és ezért csakis az utóbbi hatásra irányuló szándékot kell bevonni a nyelvi jelentés elemzésébe. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mivel ez a megoldás magától értetődően felveti azt a kérdést: hogyan mutatja ki Grice elemzése, hogy a megnyilatkozás-típusok példányai által konvencionálisan szándékolható lehetséges hatások közül melyik a nyelvi jelentésben szerepet játszó elsődleges hatás? E kérdésre a következő válasz kínálkozik. A verbális megnyilatkozások szintaktikailag strukturált mondatok, amelyeknek jelentése alkotóelemeik (szavak, lexikai egységek) jelentéséből épül fel ezen elemek szintaktikai összekapcsolása útján. Mármost ha adott az alkotóelemek szemantikai jellemzése a megnyilatkozói szándékok terminusaiban, és adott a szintaktikai kategóriák és struktúrák lingvisztikai leírása, akkor ez egyértelműen kijelöli az elsődleges hatásokat azon lehetséges hatások közül, amelyeket a megnyilatkozás-típusok példányainak kimondása útján a megnyilatkozók konvencionálisan kiváltani szándékol(hat)nak. A fenti példa esetében: ha adott az a szintaktikai információ, hogy a *Sótlan a leves* egy kijelentő mondat, amelyben a *leves* főnév és a *sótlan* melléknév predikatív viszonyban állnak, és adott az a szemantikai információ, hogy a *leves* jelentése 'leves' és a *sótlan* jelentése pedig 'sótlan', akkor ezen információk segítségével az elemzés teljesen egyértelművé teszi, hogy a szóban forgó megnyilatkozás-típus példányai elsődlegesen azon hatás kiváltására irányulnak, hogy a hallgatóság higgye azt, hogy sótlan a leves. Azt, hogy Grice hogyan képzeli el a mondatokban szereplő lexikai egységek szemantikai jellemzését a megnyilatkozói szándékok terminusaiban, az alábbi — ismét erősen leegyszerűsített — példával szemléltethetjük: a *sótlan* melléknév azt jelenti a (magyar) nyelvben, hogy 'sótlan' = a (magyar) nyelvközösség megnyilatkozói repertoárjában van egy olyan eljárásmód, hogy e melléknevet akkor predikálják indikatív formában valamilyen referáló kifejezésről, ha szándékukban áll a hallgatóságukban azt a hidelemet kelteni, hogy a referált objektum sótlan.[16]

2.3. Ez a kitérő is arra az eredményre vezetett tehát, hogy Searle azon kritikája, amely szerint Grice elemzése nem képes számot adni a megnyilatkozói szándékok és a nyelvi jelentés közötti tényleges viszonyról, — legalábbis az eddig felvonultatott ellenérvek alapján, nem állja meg a helyét. Mielőtt tovább lépnénk, és szemügyre vennénk a Grice elemzésével kapcsolatos más irányú kritikai megjegyzéseket, említést kell tennünk még egy olyan ellenérvről is, amely a nyelven kívüli elsődleges hatások kiváltására irányuló megnyilatkozói szándékok és az alkalmi jelentések összefüggésének Grice-féle felfogását érinti, pontosabban kérdőjelezi meg. Ennek az ellenérvnek, amelyet egyébként Harman vetett fel, a következőkben foglalható össze a lényege.[17] Harman értelmezésében Grice elemzése azt mondja ki, hogy kijelentő formájú megnyilatkozások esetében akkor és csakis akkor érti valaki azt a szavain, hogy p, ha azzal a szándékkal használja őket, hogy a hallgatóság gondolja azt, hogy p. De mit tesz azt gondolni, hogy p? Egy plauzibilis nézet szerint annyit, mint bizonyos olyan szavakat (vagy más reprezentációkat) gondolni, amelyeken valaki azt érti,

[16] Erről részletesebben: Grice (1977).
[17] Harman (1971).

hogy *p*. Ha viszont így áll a dolog, akkor Grice elemzése cirkulárisnak tűnik: valaki akkor és csakis akkor érti azt a szavain, hogy *p*, ha azzal a szándékkal használja őket, hogy a hallgatóság gondolja el e szavakat úgy, mint amelyeken ő (a beszélő) azt érti, hogy *p*. Valóban fenyegeti-e Grice elemzését egy ilyesféle cirkularitás veszélye? Úgy véljük, nem. Harman ugyanis úgy mutat ki cirkularitást Grice gondolatmenetében, hogy közben összekeveri a *gondolni* [to think] terminus két különböző értelmét: (a) elgondolni, mi lenne akkor, ha *p* fennállna, vagyis elgondolni azt az esetet, amikor *p* igaz; és (b) azt gondolni (hinni, meggyőződve lenni arról), hogy *p* igaz. Az (a) és (b) értelem egyáltalán nem azonos. Elgondolhatom, mi lenne akkor, ha *p* igaz lenne, anélkül, hogy azt gondolnám (hinném stb.), hogy *p* ténylegesen igaz. Amikor Harman arra hivatkozik, hogy egy plauzibilis nézet szerint azt gondolni, hogy *p*, annyit tesz, mint bizonyos olyan szavakat gondolni, amelyeken azt értjük, hogy *p*, a *gondolni* igét az (a) értelemben használja. Grice viszont a beszélő által kiváltani szándékolt elsődleges hatás jellemzésében e terminus (b) értelmét tartotta szem előtt: a beszélőnek (kijelentő formájú megnyilatkozások esetében) szándékában áll azt a hatást kiváltani, hogy a hallgatóság gondolja, higgye azt, hogy *p* igaz, vagyis fogadja el, tegye magáévá a *p* hiedelmet. A *gondolni* ige e kétféle értelmének megkülönböztetése, illetve a (b) értelemben történő használata elhárítja Grice elemzésében a cirkularitás veszélyét.

3. Grice elemzésének mindeddig csak olyan kritikáival foglalkoztunk, amelyek nem tekintettek ki a verbális megnyilatkozások beszédaktus voltára. Néhány szerző viszont éppen azért utasítja el Grice elemzését, mert kétségesnek látja a beszédaktus-elmélettel való összeegyeztethetőségét, és úgy véli, hogy Grice nem járhat sikerrel, amikor a megnyilatkozások illokúciós aspektusáról a nem természetes jelentés terminusaiban kísérel meg számot adni. Ezt a kritikai álláspontot Searle képviseli a leghatározottabban, aki arra a tényre felfigyelve, hogy Grice elemzésében a beszélő által kiváltani szándékolt elsődleges hatások kizárólag perlokúciósak, azt állítja, hogy „a jelentésnek a szándékolt hatások terminusaiban történő meghatározása összekeveri az illokúciós aktusokat a perlokúciósokkal".[18] Szerinte a beszélő által szándékolt elsődleges hatás a kommunikációban nem abban áll, hogy a hallgatóság elfogad egy hiedelmet vagy valamilyen módon viselkedik, valamit megcselekszik, hanem, hogy felismeri a megnyilatkozás illokúciós erejét és propozicionális tartalmát, vagyis, hogy megérti a megnyilatkozást. „A jelentés jellegzetes szándékolt hatása a megértés . . ." — írja egy helyen.[19] Ellenérvei nyomán végül is arra a következtetésre jut, hogy Grice elemzéséből ki kell küszöbölni a perlokúciós hatásokat involváló (i) megnyilatkozói szándékot, majd e kiküszöbölést végre is hajtva alternatív javaslatot terjeszt elő a megnyilatkozói szándékok és a jelentés összefüggésének megragadására, amelyet aztán a beszédaktusok elemzésében használ fel.

Searle két irányból igyekszik alátámasztani felfogását. Egyfelől azzal érvel, hogy számos megnyilatkozásnál nem vagy csak nagyon körülmé-

[18] Searle (1969), 44.

[19] Searle (1969), 47. Ez, persze, feltétlenül igaz, de oly mértékben triviális, hogy semmiféle közelebbi bepillantást nem nyújt a jelentés és a megnyilatkozói szándékok összefüggésébe a kommunikációban.

nyesen lehet az illokúciós erő kifejtésére irányuló szándékon túl olyan szándékot megjelölni, amelynek felismertetésére a megnyilatkozás konvencionálisan alkalmas lenne. Így, például, a köszöntéseknél azon a szándékon túl, amely arra irányul, hogy a hallgatóság ismerje fel, hogy köszönteni szándékozták, aligha ismerhetünk fel olyasféle perlokúciós hatás kiváltására irányuló (i) szándékot, hogy a hallgatóság fogadjon el egy hiedelmet vagy viselkedjen valamilyen módon. Ugyanerre utal Strawsonnak egy fontos megfigyelése is.[20] Strawson különbséget tett a beszédaktusok két típusa, a lényegileg konvencionális és a nem lényegileg konvencionális aktusok között. Lényegileg konvencionálisnak azokat a beszédaktusokat nevezte, amelyek csakis olyan nem nyelvi konvenciók által konstituált gyakorlat szerves részeként fordulnak elő, mint amilyen a jog, az etikett vagy valamilyen más társadalmi-kulturális normarendszer, és amelynek sikeres végrehajtása az ezen nem nyelvi konvenciók által konstituált gyakorlat megvalósításának, elősegítésének, továbbvitelének minősül. Lényegileg konvencionális aktus, például, a bírósági ítéletek kimondása, értekezletek megnyitása, házasságkötésre irányuló nyilatkozatok megtétele az anyakönyvvezető előtt vagy éppen a passzolás bizonyos kártyajátékokban. Strawson úgy találta, hogy ezekben a beszédaktusokban semmiféle olyan (i) szándék nem jut konvencionális szerephez, amely valamilyen perlokúciós hatás kiváltására irányulna. Vegyük a passzolás példáját! Vannak kártyajátékok, amelyekben a *Passz!* megnyilatkozás kimondása a játékot konstituáló konvenciók értelmében a kezdeményezésről való lemondásnak minősül. Éppen ezért, ha valaki egy ilyen játékban kimondja azt, hogy *Passz!*, akkor az, amit e megnyilatkozásával a játékot konstituáló konvenciók értelmében felismertetni szándékolhat, csupán a kezdeményezésről való lemondásnak, vagyis egy bizonyos illokúciós erő kifejtésének a szándéka lehet, nem pedig egy olyan szándék, amely arra irányul, hogy a játékostársak fogadjanak el egy hiedelmet vagy cselekedjenek meg valamit. Elképzelhető, persze, hogy egy ravasz játékos azzal a mögöttes szándékkal passzol, hogy partnereiben azt a hitet keltse, hogy gyenge lapok vannak a kezében, aligha valószínű azonban, hogy felismertetni is szándékában állna ezt a szándékát, hiszen ez minden bizonnyal éppen az ellenkező hiedelem kiváltását idézné elő a játékostársakban. Ha tehát szándékolna is valaki ilyesmit a *Passz!* megnyilatkozás kimondásában, az nemcsak hogy kívül esne a játékot konstituáló konvenciók körén, de még kommunikációs szándék sem lenne abban az értelemben, hogy a megnyilatkozónak szándékában állna felismertetni.

Bár a lényegileg konvencionális beszédaktusok különleges sátusának kimutatása nyilvánvalóan Searle érvelését erősíti, Strawson és Searle felfogása mégsem egyezik meg egymással. Strawson szerint ugyanis azokban a beszédaktusokban, amelyek, mint az állítások, a kérések, a javaslatok stb., nem lényegileg konvencionálisak abban a fenti értelemben, hogy csakis valamilyen nem nyelvi konvenciók által konstituált gyakorlat szerves részeként fordulnának elő, mindig felismerhetünk egy olyan perlokúciós hatás kiváltására irányuló Grice-féle (i) szándékot, hogy a hallgatóság fogadjon el egy hiedelmet vagy tegyen meg valamit. Ezzel szemben Searle azon a véleményen van, hogy még azoknál a beszédaktusoknál sem fedez-

[20] Strawson (1977).

hető fel mindig és törvényszerűen egy Grice-féle (i) szándék, amelyek az esetek jelentős részében ilyen szándékokkal asszociálódnak. Amikor állítunk valamit, írja Searle, akkor rendszerint szándékunkban áll, hogy a hallgatóság higgye el azt, amit állítottunk. Lehetséges azonban, hogy mindenféle ilyen szándék nélkül állítunk, például pusztán csak azért, mert úgy érezzük, hogy ez a kötelességünk.

Másfelől Searle azt az érvet hozza fel Grice elemzésével szemben, hogy még ha együtt is jár valamely megnyilatkozás egy perlokúciós hatás kiváltására irányuló Grice-féle (i) szándékkal, pusztán erre a szándékra való hivatkozással nem adhatunk számot a megnyilatkozás illokúciós erejéről. Például a *Menj el!* megnyilatkozást a Grice-féle (i) szándék alkalmazásával csak úgy jellemezhetjük, mint amelynek kimondásakor a beszélőknek szándékukban áll azt a perlokúciós hatást kiváltani, hogy a hallgatóságuk menjen el, de nem jellemezhetjük úgy, mint ami parancs, kérés, könyörgés vagy valamilyen egyéb beszédaktus volt. Ennek magyarázatát Searle leginkább abban látja, hogy a perlokúciós hatások, illetve aktusok nem konvencionális jellege nem egyeztethető össze a megnyilatkozások illokúciós aspektusának alapvetően konvencionális jellegével.

3.1. Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy a fentiek alapján valóban el kell-e vetnünk Grice elemzését, vagy pedig kínálkozik olyan megoldás, amely összeegyeztethetővé teszi a beszédaktus-elmélet legfontosabb megállapításaival.

Első lépésként leszögezhetjük, hogy Grice elemzésének a beszédaktus-elméletből kiinduló kritikusai nem azt vonták kétségbe, hogy a beszédaktusok megközelíthetők a megnyilatkozói szándékok felől, hanem azt, hogy Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékok terminusiban számot lehet adni az illokúciós aktusokban szerepet játszó megnyilatkozói szándékokról. Már maga Austin is kiemelte, hogy az illokúciós aktusokat csak akkor tekinthetjük sikeresen végrehajtottnak, ha a hallgatóság felfogta az illokúciós erőt.[21] Ebből — mint azt Strawson is, Searle is egyaránt hangsúlyozza — értelemszerűen következik, hogy a beszélőnek, amikor kimond egy megnyilatkozást, szándékában áll, hogy megnyilatkozása illokúciós erejét a hallgatóság felfogja. De mit is tesz felfogni az illokúciós erőt? Tulajdonképpen semmi mást, mint felismerni, hogy a beszélő milyen illokúciós hatást szándékozott a megnyilatkozásával kiváltani, azaz felismerni, hogy milyen illokúciós aktust akart végrehajtani. Ha például felismertem, hogy kommunikációs partnerem a *Menj el!* megnyilatkozás kimondásával autoritás jogán távozásra szándékozott kötelezni, vagyis felismertem, hogy e megnyilatkozással szándékában állt parancsolni, akkor egyben megnyilatkozása illokúciós erejét is felfogtam (és ez egyúttal a parancsadás aktusának sikerét is jelenti, feltéve természetesen, hogy partnerem valóban rendelkezett autoritással felettem). Látjuk tehát, hogy legalább kétféle olyan megnyilatkozói szándékkal számolhatunk a beszédaktusok elemzésében, amely a legszorosabb összefüggést mutatja a megnyilatkozások illokúciós aspektusával: (a) a beszélőnek szándékában áll valamilyen illokúciós hatást kiváltani (azaz szándékában áll valamilyen illokúciós aktust végrehajtani); és (b) szándékában áll, hogy ezen előbbi szándékát

[21] Austin (1962).

a hallgatóság felismerje. Ez pedig nyilvánvalóan azt jelenti, hogy amikor Grice elemzését a beszédaktusok szempontjából készülünk értékelni, akkor mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ adnunk, vajon az illokúciós hatások kiváltására irányuló (a) megnyilatkozói szándékok leképezhetők-e azoknak a Grice-féle (i) szándékoknak a terminusaiban, amelyek olyan perlokúciós hatások kiváltására irányulnak, hogy a hallgatóság fogadjon el egy hiedelmet vagy cselekedjen meg valamit?

Nem kétséges, hogy az illokúciós és perlokúciós aktusok közötti lényegi különbségek alapján — a legteljesebb egyetértésben Searle kritikájának ide vonatkozó részleteivel — csakis határozott tagadó választ adhatunk e kérdésre. Semmiképpen sem kívánjuk mindazokat a jól ismert tényezőket elsorolni a válasz indoklásaként, amelyek az illokúciós aktusokat elhatárolják a perlokúciósaktól, csupán a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet. Mint emlékezünk, azok a perlokúciós hatások, amelyeknek kiváltására a Grice-féle (i) szándék irányul, a hallgatóság kontrollja alatt állnak abban az értelemben, hogy a hallgatóság dönthet arról, hogy elfogad-e egy hiedelmet vagy megcselekszik-e valamit. Hallgatóságom felismerve, hogy a *Menj el!* megnyilatkozással szándékomban állt azt a hatást kiváltani, hogy menjen el, minden további nélkül dönthet úgy, hogy a késztetés ellenére helyben marad. Azok a hatások viszont, amelyeket a beszélők illokúciós szempontból szándékoznak kiváltani megnyilatkozásaikkal, a legkevésbé sem állnak a hallgatóság kontrolja alatt, hiszen, hogy bekövetkeznek-e, nem a hallgatóság döntéseinek, hanem annak függvénye, hogy a hallgatóság felismerte-e kiváltásuk szándékát és a beszélők eleget tettek-e azoknak a szerencse-feltételeknek, amelyeket az illokúciós aktusokat konstituáló konvenciók határoznak meg. Ha például a *Menj el!* megnyilatkozás kimondásakor maradéktalanul kielégítettem a parancsolásnak az illokúciós konvenciók, vagy Searle terminológiáját alkalmazva, a konstitucionális szabályok által meghatározott szerencse-feltételeit, és hallgatóságom felismerte parancsolási szándékomat, akkor ezzel a megnyilatkozással a hallgatóság döntéseitől teljesen függetlenül sikerült is parancsolnom. Hogy az illokúciós hatások mennyire nem a hallgatóság döntései nyomán esetlegesen, hanem a szerencse-feltételek kielégítése esetén szükségképpen fellépő hatások, mi sem bizonyíthatja jobban, mint hogy érvényes, a szerencse-feltételeket kielégítő parancs felismerése esetén is dönthet úgy a hallgatóság, hogy nem tesz eleget a parancsnak, vagyis, hogy nem mutatja fel a szándékolt perlokúciós hatást; de semmiképpen sem dönthet úgy, hogy az, ami elhangzott, nem volt parancs, nem hatott a parancs illókúciós erejével. Mindebből egyértelműen következik, hogy azokat a hatásokat, amelyeket a beszélők illokúciós szempontból szándékoznak kiváltani megnyilatkozásaikkal, nem lehet olyan perlokúciós hatások kiváltására irányuló Grice-féle (i) szándékok terminusaiban megragadni, hogy a hallgatóság elfogad egy hiedelmet vagy megcselekszik valamit.

Itt, persze, magától értetődően felmerül az a kérdés, miben állnak és hogyan adhatók meg az illokúciós hatások, ha, mint láttuk, nem lehet őket olyan „nyers" tényekkel azonosítani, hogy a hallgatóság elfogad egy hiedelmet vagy megcselekszik valamit? Például, mi az az illokúciós hatás, amely feltétlenül bekövetkezik egy sikeresen végrehajtott parancsadás nyomán, függetlenül attól, hogy a hallgatóság végrehajtja-e a parancsot, vagy sem? Aligha vállalkozhatunk arra, de ebben a dolgozatban ezt nem is tekintjük

feladatunknak, hogy részletekbe menően körüljárjuk ezt a kérdéskört, elkerülendő azonban, hogy az illokúciós hatás sűrűn használt fogalma teljesen értelmezés nélkül maradjon, legalább néhány megjegyzés erejéig szükségesnek tartjuk jelezni, mi lehet szerintünk a kielégítő válasz. Úgy tűnik számunkra, hogy az a hatás, amelyet az illokúciós aktusok váltanak ki, abban áll, hogy vagy a hallgatóság vagy a beszélő olyan helyzetbe kerül kommunikációs partnere előtt, hogy valamit meg k e l l tennie ahhoz, hogy ne vétsen bizonyos társadalmi-kulturális normák, szabályok, konvenciók, intézmények ellen. Lehetséges, hogy valaki nem hajt végre egy parancsot, de a sikeres parancsadással mégis olyan helyzetbe került, hogy meg kell tennie azt, amit parancsoltak neki, hacsak nem akar ellenszegülni a hatalomnak. Egy ígéret kimondásával olyan helyzetbe hozom magam, hogy meg kell tennem, amit ígértem, hacsak nem akarok vétení azon íratlan törvény ellen, hogy meg kell tartanunk adott szavunkat. Ha elhangzott egy kérdés, a kérdezett olyan helyzetbe került, hogy válaszolnia kell, hacsak nem akarja megsérteni az udvarias társas érintkezés szabályait. És még hosszasan sorolhatnánk a példákat. Kitűnik, hogy itt a *kell* szónak egy olyan értelméről van szó, amelyet leginkább a következő kontextus fejez ki: ezt és ezt kell tenned, mert ha nem teszed meg, akkor vétettél a játékszabályok ellen. Természetesen az, amit a hallgatóságnak vagy a beszélőnek egy illokúciós aktus sikeres végrehajtása nyomán ebben az értelemben meg kell tennie, nem feltétlenül egy fizikai cselekvés. Például, ha valaki véleményt nyilvánított egy hallgatóság előtt, akkor abba a helyzetbe került, hogy számolnia kell azzal, hogy a hallgatóság úgy fogja kezelni őt, mint aki ezzel a véleménnyel rendelkezik (és ha ezzel nem számol, akkor vétett azon íratlan törvény ellen, hogy vállalnunk kell szavainkat).

Mindez, természetesen, csak halvány jelzése annak a fogalmi keretnek, amelyben számot adhatunk arról, hogy miben áll az a hatás, amelyet megnyilatkozásaink illokúciós szempontból váltanak ki. Talán nem árt megjegyezni, hogy az illokúciós hatásoknak ez az értelmezése lényegében azt az utat követi, amelyen elindulva Searle kísérletet tett arra, hogy egy olyan állítást, hogy *Kell adnod nekem száz forintot*, abból az állításból vezessen le, hogy *Kimondtad előttem azt, hogy „Ezennel megígérem, hogy adok neked száz forintot"*. Hogy valóban járható-e ez az út, azt minden bizonnyal a „nyers" tények és a Searle által „institucionális"-nak nevezett tények összefüggéseinek vizsgálata mutathatja ki.[22]

Visszatérve a Grice elemzését ért kritikára, láthattuk, hogy nincs okunk kétségbe vonni Searle azon véleményének megalapozottságát, hogy akár együtt jár egy megnyilatkozás valamilyen perlokúciós hatás kiváltására irányuló (i) szándékkal, akár nem, illokúciós aspektusa nem ragadható meg pusztán erre a szándékra való hivatkozással. Viszont nem érthetünk maradéktalanul egyet Searle-lel, amikor a perlokúciós hatások kiváltására irányuló Grice-féle (i) szándékok teljes mértékű kiküszöbölését javasolja az elemzésből annak alapján, hogy a beszédaktusokban nem mindig, illetve nem minden beszédaktusban lelhető fel egy ilyen megnyilatkozói szándék. Azt ugyan aligha vitathatjuk, hogy — mint Strawson kimutata — a lénye-

[22] A „nyers" tényekről: Anscombe (1974); a „nyers" és „institucionális" tények szembeállításáról: Searle (1969).

gileg konvencionáis beszédaktusokban a Grice-féle (i) szándékok semmiféle olyan szerepet nem játszanak, amely összefüggésbe lenne hozható az ilyen beszédaktusok végrehajtásának konvencionális eszközeként szolgáló megnyilatkozások jelentésével, illetve illokúciós erejével. Ezeket a beszédaktusokat tehát valóban „üres"-nek kell tekintenünk a perlokúciós hatások kiváltására irányuló (i) szándékok tekintetében.

Azonban szemben azzal, amit Searle állít, a beszédaktusok túlnyomó többségében, hogy pontosak legyünk, az összes olyan beszédaktusban, amelyet Strawson nem lényegileg konvencionálisnak nevezett, mindenféle különösebb nehézség nélkül felfedezhetünk egy olyan (i) szándékot, amely annak kiváltására irányul, hogy a hallgatóság $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt} \\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$, hogy p. Nem mondom senkinek, hogy *Megparancsolom, hogy menj el* vagy *Megígérem, hogy elmegyek*, hacsak nem áll szándékomban, hogy a hallgatóságom menjen el, vagy higgye azt, hogy én el fogok menni. Természetesen lehetséges, hogy nem voltam őszinte, amikor kimondtam ezeket a megnyilatkozásokat, vagy az is lehetséges, hogy mindenféle szándék nélkül csak véletlenül csúsztak ki a számon, hallgatóságom azonban még ezekben az esetekben is úgy fogja megérteni azokat, mint amelyek a szóban forgó szándékok megvalósításának kísérleteként szolgáltak. Nem hisszük, hogy különösebben erős lenne Searle-nek az az ellenérve, hogy még azoknál a megnyilatkozásoknál sem lelhető fel mindig egy perlokúciós hatás kiváltására irányuló (i) szándék, amelyek az esetek jelentős részében ilyen hatásokkal, illetve szándékokkal asszociálódnak. Lehetséges például, hogy Kasszandra annak biztos tudatában, hogy Trójában senki sem hisz neki, pusztán lelki kényszerből vagy kötelességből tette meg jóslatait; nem valószínű azonban, hogy a trójaiak nem azzal a meggyőződéssel fogadták szavait, hogy valamit el akart hitetni velük.

Úgy tűnik tehát, hogy Searle érvelése csak a lényegileg konvencionális beszédaktusok esetében érvényes, a nem lényegileg konvencionális beszédaktusokra vonatkoztatva viszont nem képes megingatni Grice elemzésének azt a kiinduló feltevését, hogy a verbális megnyilatkozásokat konvencionális kapcsolat fűzi bizonyos perlokúciós hatások kiváltására irányuló (i) megnyilatkozói szándékokhoz.

Ezen a ponton egy esetleges félreértés elkerülése érdekében egy pillanatra meg kell állnunk. Grice-szal összhangban azt állítottuk az imént, hogy a nem lényegileg konvencionális beszédaktusokban a megnyilatkozásokat konvencionális kapcsolat fűzi perlokúciós hatások kiváltásra irányuló megnyilatkozói szándékokhoz. Ez az állítás azonban ellentmondani látszik a beszédaktus-elmélet azon általánosan elfogadott és általunk is többször hivatkozott alaptételével, hogy — szemben az illokúciós aktusokkal — a perlokúciós aktusok nem konvencionálisak. Valójában nem kell ellentmondástól tartanunk. Grice elemzése ugyanis nem azt mondja ki, hogy az illokúciós aktusokhoz hasonlóan perlokúciós szempontból is vannak olyan konvenciók, amelyeknek értelmében egy megnyilatkozás kimondása valamilyen perlokúciós aktus végrehajtásának minősül, hanem azt, hogy vannak olyan konvenciók, amelyeknek értelmében a megnyilatkozások a partikuláris alkalmakkal történő hangoztatás során alkalmasak bizonyos perlokúciós hatások kiváltására irányuló (i) megnyilatkozói szándékok felismertetésére.

3.2. Foglaljuk össze, hogy milyen következtetések adódnak azoknak a kritikai jellegű megjegyzéseknek a vizsgálatából, amelyek Grice elemzését a beszédaktus-elmélet szempontjából érintették.

(A) A beszédaktusok illokúciós aspektusát feltétlenül jellemzi az alábbi két megnyilatkozói szándék:

(a) a beszélőnek (ágensnek) megnyilatkozásával szándékában áll valamilyen illokúciós hatást kiváltani (azaz szándékában áll valamilyen illokúciós aktust végrehajtani);

(b) a beszélőnek szándékában áll, hogy ezen előbbi (a) szándékát a hallgatóság felismerje.

(B) A beszédaktusok perlokúciós aspektusát feltétlenül jellemzi az alábbi két megnyilatkozói szándék:

(i) a beszélőnek (ágensnek) megnyilatkozásával szándékában áll egy olyan elsődleges hatást kiváltani, hogy a hallgatóság $\left\{\begin{array}{l}\text{higgye azt}\\ \text{viselkedjen úgy}\end{array}\right\}$, hogy p (azaz szándékában áll egy perlokúciós aktust végrehajtani);

(ii) a beszélőnek szándékában áll, hogy ezen előbbi (i) szándékát a hallgatóság felismerje.

(C) A beszédaktusoknak mind az illokúciós, mind a perlokúciós aspektusa egyaránt konvencionális abban a szigorúan lingvisztikai értelemben, hogy vannak olyan nyelvi konvenciók, amelyeknek betartása mellett egy megnyilatkozás kimondása alkalmas az (a) és (i) szándékok felismertetése, azaz a (b) és (ii) szándékok megvalósítására.

(D) A beszédaktusok illokúciós aspektusa (C)-n túlmenően konvencionális abban a nem szigorúan lingvisztikai értelemben is, hogy vannak olyan nem tisztán nyelvi konvenciók, amelyeknek betartása mellett egy megnyilatkozás kimondása egy illokúciós aktus végrehajtásának, azaz valamilyen (a) szándék teljesülésének minősül.

(E) A beszédaktusok illokúciós aspektusát jellemző (a) szándék nem redukálható a beszédaktusok perlokúciós aspektusát jellemző (i) szándékra.

(F) Vannak beszédaktusok, amelyeknek nincs (C) értelemben véve konvencionális perlokúciós aspektusuk.

Bár a korábbiakban ilyesmiről nem esett szó, a fentiekhez hozzátehetünk még egy további (G) pontot is:

(G) Azokban a beszédaktusokban, amelyeknek van (C) értelemben véve konvencionális perlokúciós aspektusuk, az (a) és (i) szándékok nem függetlenek egymástól, hanem az előbbi valamiképpen az utóbbi teljesülési esélyeinek növelését célozza.

Ezt úgy kell érteni, hogy ha, például, valakinek szándékában áll egy megnyilatkozás kimondásában azt a perlokúciós hatást kiváltani, hogy a hallgatóság menjen el, akkor megnyilatkozását azért áll szándékában kérésként, könyörgésként vagy parancsként felismertetni, hogy a kérés, könyörgés vagy parancs erejével elősegítse ezen szándékának teljesülését, vagyis, hogy erősítse a hallgatóság indítékát a távozásra.

Az (A)—(G) pontokban összefoglalt következtetések alapján kísérletet tehetünk Grice eredeti definícióinak olyan kiterjesztésére, amely a nem természetes jelentés fogalmát úgy kapcsolja össze a beszédaktus-elmélet alapvető megállapításaival, hogy nem merülnek fel vizsgált kritikai megjegyzésekben kimutatott problémák.

Nyelvi jelentés: valamely X megnyilatkozás-típus akkor jelenti azt a nyelvben, pontosabban egy individuum vagy nyelvközösség idiómarendszerében, hogy „$IA_{ill}(IA_{per})$", ha ezen individuum vagy csoport megnyilatkozói repertoárjában létezik egy olyan eljárásmód, hogy X példányait akkor mondják ki, amikor szándékukban áll az A_{ill} illokúciós aktust végrehajtani, szándékukban áll az A_{per} perlokúciós aktust végrehajtani, és szándékukban áll, hogy A_{ill} végrehajtása segítse elő A_{per} végrehajtását.

Vannak megnyilatkozás-típusok, amelyeknél A_{ill} meghatározatlan (nem explicit performatívok), és vannak megnyilatkozások, amelyeknél IA_{per} üres (lényegileg konvencionális beszédaktusok).

A_{ill} aktus végrehajtása a H_{ill} illokúciós hatás kiváltásával egyenlő.

A_{per} aktus végrehajtása a H_{per} perlokúciós hatás kiváltásával egyenlő.

H_{ill} = a hallgatóság vagy a beszélő abba a helyzetbe került kommunikációs partnere előtt, hogy meg kell tennie valamit, hacsak nem akar véteni bizonyos normák, szabályok, konvenciók, intézmények ellen.

H_{per} = a hallgatóság $\left\{\begin{matrix}\text{hiszi azt} \\ \text{úgy viselkedik}\end{matrix}\right\}$, hogy p.

Alkalmazott nyelvi jelentés: egy partikuláris hangoztatás alkalmával akkor érti valaki egy X megnyilatkozás-típus valamely x példányán azt, hogy „$IA_{ill}(IA_{per})$", ha kimondásakor

(iper) szándékában áll az A'_{per} aktust végrehajtani,
(iill) szándékában áll (előbbi szándékának megvalósítása érdekében) egy A'_{ill} aktust végrehajtani,
(ii) szándékában áll az A_{kom} kommunikációs aktust végrehajtani,
(iii) szándékában áll A_{kom} aktust annak alapján végrehajtani, hogy X megnyilatkozás-típus jelentése a nyelvben „$IA_{ill}(IA_{per})$".

Szó szerint értett megnyilatkozás esetén $IA'_{ill} = IA_{ill}$ és $IA'_{per} = IA_{per}$.

A_{kom} aktus végrehajtása a H_{kom} kommunikációs hatás kiváltásával egyenlő.

H_{kom} = a hallgatóság felismerte a megnyilatkozó (i) szándékait.

Kommunikációs aktus: valaki akkor hajtott végre x megnyilatkozás-példány kimondásával egy kommunikációs aktust, ha x-nek volt valamilyen alkalmazott nyelvi jelentése és bekövetkezett a H_{kom} hatás.

(Ez a megfogalmazás azt a célt szolgálja, hogy kizárjuk a kommunikáció köréből azokat az eseteket, amikor jelentést vélünk felismerni valakinek egy tettéből, holott az illetőnek nem is állt szándékában kommunikálni.)

Illokúciós aktus: valaki akkor hajtott végre x megnyilatkozás-példány kimondásával egy A_{ill} illokúciós aktust, ha végrehajtott egy kommunikációs aktust, és eleget tett az A_{ill} aktus pragmatikus szerencsefeltételeinek.

Szemléltessük ezeket a definíciókat az ígérés aktusának példáján.

A *megígérem, hogy holnap adok neked száz forintot* megnyilatkozás-típus jelentése a nyelvben „Megígérem, hogy holnap adok neked száz forintot" = a nyelvközösség megnyilatkozói repertoárjában van egy olyan eljárásmód,

hogy e megnyilatkozás példányait akkor mondják ki, amikor szándékukban áll azt a hatást kiváltani, hogy a hallgatóságuk higgye el, hogy a következő napon adnak neki száz forintot (IA_{per}), és ezen hiedelem kiváltásának elősegítése érdekében szándékukban áll a hallgatóság előtt olyan helyzetbe hozni magukat, hogy a következő napon valóban adniuk kell a hallgatóságnak száz forintot, hacsak nem akarnak véteni azon íratlan törvény ellen, hogy be kell tartanunk adott szavunkat (IA_{ill}). Ha valaki egy partikuláris alkalommal kimondja ennek a megnyilatkozás-típusnak egy példányát, ez a tette csakis akkor minősül kommunikációs törekvésnek, ha megnyilatkozásán értett valamit, azaz ha szándékában állt bizonyos hatások kiváltására irányuló szándékát felismertetni. Tegyük fel, hogy ez a helyzet áll fenn. Ekkor azt mondhatjuk, hogy a beszélő akkor értette szó szerint azt, amit nyilatkozott, ha

(iper) szándékában állt azt a hitet kelteni a hallgatóságban, hogy a következő napon ad neki száz forintot,
(iill) szándékában állt a hallgatósága előtt olyan helyzetbe hozni magát, hogy a következő napon adnia kell neki száz forintot, hacsak nem akarja megszegni a szociális normákat,
(ii) szándékában állt ezen (i) szándékait felismertetni,
(iii) és szándékában állt, hogy (i) szándékát a *Megígérem, hogy holnap adok neked száz forintot* megnyilatkozás-típus nyelvi jelentése alapján ismerjék fel.

Kommunikációs törekvése akkor volt sikeres, vagyis akkor sikerült megnyilatkozásával végrehajtani a szándékolt kommunikációs aktust, ha a (ii) és (iii) szándékai teljesültek, azaz, ha a hallgatóság felismerte (iper) és (iill) szándékait. Ígérnie pedig akkor sikerült, ha sikeresen végrehajtotta a szándékolt kommunikációs aktust, azaz felismertette, hogy szándékában állt megígérni valamit, és eleget tett az ígérés olyan pragmatikus szerencsefeltételeinek, hogy például, nem ígérhetünk olyasmit, amiről nem feltételezhető, hogy a hallgatóság valamiképpen kívánja bekövetkezését, vagy amiről nyilvánvaló, hogy semmiképpen sem áll módunkban megtenni.

Aligha állíthatjuk, hogy ez az elemzés a legkisebb részletekig és minden problémától mentesen számot ad a beszédaktusok és a megnyilatkozói szándékok összefüggéseiről. Arra azonban remélhetőleg az elemzés elnagyoltsága és esetleges gyengeségei ellenére is sikerült rámutatnunk, hogy — szemben Searle általánosan elfogadott véleményével — a nem természetes jelentés Grice-féle fogalma nem összeegyeztethetetlen a megnyilatkozások illokúciós aspektusával.

4. Grice a nem természetes jelentés fogalmának bevezetésével arra tett kísérletet, hogy a verbális megnyilatkozások jelentését az (i), (ii) és (iii) megnyilatkozói szándékok terminusaiban határozza meg, és ezen keresztül a kommunikációs tevékenységgel hozza összefüggésbe. Vizsgálódásaink arra az eredményre vezettek, hogy az (i), (ii) és (iii) szándékokra épülő elemzés némi kiegészítésekkel alkalmassá tehető arra, hogy segítségével számot adhassunk a jelentés ismert aspektusairól. Felmerült azonban a kétség azzal kapcsolatban is, hogy valóban megragadja-e Grice elemzése a kommunikációs jelenség lényegét? Strawson szerint Grice-nak az (i), (ii) és (iii) szándékokra vonatkozó feltételei fontos hozzájárulást jelentenek a kommunikáció

mibenlétének feltárásához, de nem fogják át a teljes igazságot. Strawson a következő ellenpéldát hozza fel Grice elméletével szemben. Tegyük fel, hogy „*S* valamilyen akcióval azt a hiedelmet szándékozik kelteni *A*-ban, hogy *p*; így kielégíti az (i) feltételeit. Ezért elhelyezi *p* meggyőzőnek tűnő »evidenciáit« egy olyan helyen, ahol *A*-nak látnia kell azokat. Ezt úgy teszi, hogy tudja, hogy *A* figyeli őt tevékenysége közben, de azt is tudja, hogy *A* nem tudja, hogy *S* tudja, hogy *A* figyeli tevékenysége közben. Tudja, hogy *A* nem fogadná el az elhelyezett »evidenciákat« mint *p* igazi és természetes evidenciáit, de realizálja, és egyben szándékolja is, hogy *A* az evidenciák elhelyezését alapnak tekinti arra, hogy azt gondolja, *A* azt a hiedelmet szándékozik kelteni benne, hogy *p*. Vagyis szándékában áll, hogy *A* felismerje (i) szándékát. Így *S* kielégíti a (ii) feltételt. *S* tudja, hogy *A*-nak alapja van azt hinni, hogy *S* nem akarná, hogy ő, *A*, azt higgye, hogy *p*, hacsak *S* nem tudná, hogy *p* esete áll fenn; és így *S* azt is tudja, hogy azon szándékának felismerése *A* részéről, hogy *A*-ban a *p* hiedelmet akarja kelteni, *A* számára kielégítő indíték lesz azt hinni, hogy *p*. És *S*-nek valóban szándékában áll, hogy (i) szándékának felismerése *A* részéről pont így funkcionáljon. Ezzel a (iii) feltételt is kielégíti".[23] Bár Strawson példájában *S* kétségtelenül kielégíti az összes feltételt, amelyet Grice állított, mégsem mondhatjuk, hogy itt kommunikációról van szó abban az értelemben, ahogy azt Grice igyekezett megvilágítani. „*A* valóban úgy fogja tekinteni *S*-t, mint aki el akarja érni, hogy *A* legyen tisztában valamilyen ténnyel; de semmiképpen sem fogja úgy tekinteni *S*-t, mint aki a hétköznapi értelemben tudatott vele (vagy »mondott« neki) valamit. De ha *S* nem éri el, hogy *A* úgy tekintse őt, mint aki tudatni akart vele valamit, akkor kommunikálnia sem sikerülhetett *A*-val, és ha, mint példánkban, meg sem kísérelte ezt, akkor nem is próbált kommunikálni. Ilyen irányú próbálkozása egy további minimális feltételének tűnik, hogy nemcsak azt kell szándékolnia, hogy *A* felismerje azt a szándékát, hogy *A*-val el akarja hitetni, hogy *p*, hanem azt is szándékolnia kell, hogy *A* felismerje azt a szándékát, hogy fel akarja ismertetni vele azt a szándékát, hogy el akarja hitetni vele, hogy *p*."[24] Strawson tehát végül is arra a következtetésre jut, hogy Grice feltételeihez hozzá kell adni még azt is, hogy kommunikáció csak akkor jön létre, ha a beszélő rendelkezik azzal „a további (iv) szándékkal is, hogy a hallgatóság ismerje fel (ii) szándékát."[25]

Ebben a Strawson által javasolt (iv) szándékban tulajdonképpen két, egymással szorosan összefüggő, de mégis jól megkülönböztethető (szándék-)mozzanat olvad egybe. Az első mozzanat arra utal, hogy a tényleges kommunikációhoz a potenciális hallgatóságnak azzal is tisztában kell lennie, hogy a beszélőnek szándékában áll megnyilatkozásával egy hatás kiváltására irányuló szándékát felismertetni. Arról van itt szó, hogy a hallgatóság csak akkor tekinti kommunikációs kísérletnek egy ágens valamilyen aktusát, és következésképpen csak akkor alkalmaz kommunikációs értelmezési stratégiát, ha felismeri, hogy az valamilyen (i) szándék felismertetésének (ii) szándékával történt. Így például, ahhoz, hogy a tudósok valamilyen ókori írásos lelet szövegének megfejtését értelmes feladatnak

[23] Strawson (1977), 28—29.
[24] Strawson (1977), 29.
[25] Strawson (1977), 29.

minősíthessék, fel kellett tételezniük, hogy azok valamiféle (ii) szándékkal, azaz, valamilyen jelentés felismertetésének szándékával jöttek létre. Ezért Strawson szerint a beszélő, amikor kommunikációs aktust kezdeményez, egy olyan (iv—a) szándékkal is rendelkezik, hogy a hallgatóság felismerjen a részéről valamilyen szándék felismertetésére irányuló szándékot.

A másik mozzanat mögött a következő megfontolás áll. Mint tudjuk Grice elméletének értelmében a beszélő azzal a (ii) szándékkal nyilatkozik, hogy egy bizonyos hatás kiváltására irányuló (i) szándékát felismertesse a hallgatósággal. A (iv—a) szándék bevezetését motiváló feltételnek megfelelően a hallgatóság akkor ért egyáltalán valamit a megnyilatkozásból, vagyis akkor ismer fel egyáltalán valamilyen (i) szándékot a beszélő részéről, ha felteszi, hogy a beszélőt valamilyen (i) szándék felismertetésének (ii) szándéka tehát valamiféle kommunikációs törekvés motiválta. E feltétel teljesülése azonban még nem biztosítja az utat a teljes és helyes megértéshez, azaz a kommunikáció sikeréhez. Ugyanis nem nyilvánvaló, hogy a hallgatóság éppen azt az (i) szándékot ismeri fel a megnyilatkozásból, amely szándék felismertetésének szándékával a beszélő kimondta azt, vagyis nem biztosított, hogy a hallgatóság éppen úgy érti meg a megnyilatkozást, ahogy azt a beszélő értette, ahogy azt a beszélő gondolta. Úgy is mondhatnánk, hogy nem magától értetődő, hogy a hallgatóság annak veszi az üzenetet, aminek a beszélő szánta. Lehetséges például, hogy a beszélő szó szerint értette azt, amit mondott, a hallgatóság viszont ironikusan. Vagy elképzelhető, hogy a beszélő parancsolni akart egy megnyilatkozásával, a hallgatóság azonban csupán javaslatnak vette szavait. A beszélő természetszerűleg arra törekszik, hogy hallgatósága helyesen értse meg. Ez Strawson elgondolásában annyit tesz, hogy a beszélőnek azzal a (iv—b) szándékkal is rendelkeznie kell, hogy a hallgatóság felismerje, hogy a megnyilatkozás éppen azon (i) szándék felismertetésének (ii) szándékával hangzott el, amely a beszélőt ténylegesen motiválta.

Remélhetőleg kitűnik, hogy a (iv—a) szándékra vonatkozó feltétel „csak" annyit mond ki, hogy a beszélőnek, ha valóban kommunikálni akar, akkor szándékolnia kell annak felismerését a hallgatóság részéről, hogy rendelkezik egy (ii) t í p u s ú szándékkal. Ezzel szemben a (iv—b) szándékra vonatkozó feltétel azt állítja, hogy a beszélőnek, ha valóban azt akarja, hogy megértsék, és hogy helyesen értsék meg, azt a felismerést is szándékolnia kell, hogy (ii) típusú szándéka éppen ez, vagy éppen az volt, vagyis, hogy éppen ezt, vagy éppen azt az (i) szándékot szándékozott felismertetni. Strawson szavaival: „ahhoz, hogy a hallgatóság egyáltalán értsen v a l a m i t (a »megértés« megfelelő értelmében) az x megnyilatkozásból, szükséges (és talán elégséges), hogy legyen valamilyen, a fentebb leírt (ii) formájú komplex szándék, amelyet a hallgatóság feltételezhet a beszélőről, és ahhoz, hogy a hallgatóság helyesen értse a megnyilatkozást, a hallgatóságnak éppen azt az (ii) formájú komplex szándékot kell feltételeznie a beszélőről, amely a beszélőt ténylegesen irányítja."[26]

Strawson nem választotta szét elemzésében az (iv—a) és (iv—b) szándékokat. Ezt valószínűleg azért nem tartotta szükségesnek, mert az, amire a (iv—b) szándék irányul, vagyis annak felismerése, hogy a beszélő (ii) szándéka éppen ez vagy az volt, értelemszerűen magába foglalja azt, amire

[26] Strawson (1977), 29—30.

a (iv—a) szándék irányul, vagyis annak felismerését, hogy a beszélőnek egyáltalán volt egy (ii) típusú szándéka. Lehetséges, például, hogy valamilyen kriksz-krakszból felismerem, hogy írás van előttem, de nem ismerem fel a betűket és nem tudom elolvasni, az viszont nem lehetséges, hogy felismerem, hogy betűknek értelmes szöveget hordozó szekvenciája van előttem, de nem ismerem fel, hogy ez írás. Ennek ellenére úgy véljük, sikerült rámutatnunk arra, hogy a Strawson által bevezetett (iv) szándékban a kommunikációnak bár szorosan összefüggő, de mégis lényegesen különböző aspektusaival kapcsolatos mozzanatok fonódtak egybe, és ez — úgy tűnik — elégséges alapot nyújt ahhoz, hogy a továbbiakban a (iv—a) és (iv—b) szándékokat külön-külön vizsgáljuk.

Mielőtt azonban ehhez a vizsgálathoz hozzákezdenénk, ki kell térnünk arra, hogy a Strawson-féle (iv) szándék központi szerephez jutott a kommunikációnak abban az értelmezésében is, amelynek alapján Searle Grice elemzésének kritikáját kifejtette. Searle úgy találta, hogy a beszélőnek, amikor kimondja egy *X* megnyilatkozás-típus valamely példányát egy partikuláris alkalommal, és amit mond, azt úgy is érti, ahogy mondja, azaz szó szerint, akkor

(a) szándékában áll, hogy a hallgatóság felismerje e megnyilatkozás-példány (alkalmi) jelentését,
(b) szándékában áll, hogy a hallgatóság annak alapján ismerje fel ezt az (alkalmi) jelentést, hogy felismeri az (a) szándékot,
(c) szándékában áll, hogy a hallgatóság az (a) szándékot annak alapján ismerje fel, hogy birtokolja azokat a szabályokat, amelyek az *X* megnyilatkozás-típus jelentését a nyelvben meghatározzák, vagyis, hogy ismeri *X* jelentését a nyelvben.[27]

Ez a séma két alapvető ponton tér el Grice elemzésétől, pontosabban az alkalmazott nyelvi jelentésnek általa bemutatott felfogásától. Az egyik az, hogy Searle jelentésen semmilyen vonatkozásban sem a grice-i nem természetes jelentést értette, hiszen, mint tudjuk, az volt a véleménye, hogy a nyelven kívüli hatások kiváltására irányuló Grice-féle (i) szándékok nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel megragadhassuk a nyelvi jelentés ismert aspektusait. Mivel az előző fejezetekben már részletesen láttuk, hogy Searle-nek ez az elutasító álláspontja a nem természetes jelentés fogalmával szemben a legkevésbé sem megalapozott, a sémát azzal a megkötéssel kezelhetjük, hogy benne a megnyilatkozások alkalmi és nyelvi jelentése a korábbiakban ismertetett módon megadható a Grice-féle (i) szándékokra történő hivatkozással. A másik pont, amelyen eltérést tapasztalhatunk, az, hogy Searle a (b) szándék formájában átvette sémájába a Strawson-féle (iv) szándékot és ezzel a kommunikációt Grice-szal ellentétben olyan aktusként mutatta be, mint amelyben a beszélőnek, ha szó szerint érti megnyilatkozását, a jelentés felismertetésére irányuló szándékát is szándékában áll felismertetni. Searle elgondolásának — saját szavait idézve — abban foglalható össze a lényege, hogy „egy nyelvet beszélve tulajdonképpen úgy szándékozom dolgokat közölni a hallgatóságommal, hogy felismertetem azt a szándékomat, hogy éppen ezeket a dolgokat akarom közölni vele".[28] Ezt a

[27] Searle (1969), 48—50.
[28] Searle (1969), 43.

következő példával szemlélteti. „Kimondani azt, hogy *Hello*, és szó szerint érteni, annyit tesz, mint (a) szándékolni, hogy a hallgatóság felismerje, hogy köszöntötték, (b) szándékolni, hogy a hallgatóság annak az alapján ismerje fel, hogy köszöntötték, hogy felismeri, hogy köszönteni szándékoztak, és (c) szándékolni, hogy azt a szándékot, hogy köszönteni akarták, annak alapján ismerje fel, hogy ismeri a *Hello* megnyilatkozás jelentését."[29]

Searle tehát a kommunikációnak olyan felfogása mellett kötelezte el magát Grice elemzésével szemben, amelynek a Strawson-féle (iv) szándék az egyik döntő jelentőségű összetevője. Ebből értelemszerűen következik, hogy mindaz, amit ezzel a szándékkal kapcsolatban mondani fogunk, Searle kommunikációs sémáját is érinti.

4.1. Nem kétséges, hogy Strawsonnak a (iv—a) szándékra vonatkozó feltétele fontos szerepet játszik mindazokban az esetekben, amikor olyan helyzetről van szó, amelyben a potenciális kommunikációs felek számára nem, pontosabban nem egyformán nyilvánvaló, hogy ami történik, az kommunikáció; illetve, hogy kommunikációnak szánták. Ezt Grice már korábban említett (4) példáján illusztrálhatjuk. Tegyük fel, hogy *X* úr, látva a rajzomat, nem tudja eldönteni, vajon csak firkálgattam, vagy pedig szándékomban állt azt a hitet kelteni benne, hogy a felesége és *Y* úr között van valami. Látnunk kell, hogy a rajzon látható figurák és az érintett személyek hasonlósága önmagában még nem biztosítja, hogy *X* úr felismer részemről egy ilyen szándékot, hiszen veheti úgy is a rajzomat, hogy az csak véletlenül hasonlít valóságos személyekre. Ahhoz, hogy teljes biztonsággal úgy tekinthesse a rajzomat, mint amellyel közölni szándékoltam valamit, fel kell ismernie, hogy egyáltalán volt közlési szándékom, vagyis fel kell ismernie, hogy rajzommal szándékomban állt valamilyen hiedelem kiváltására irányuló szándékomat felismertetni. Amíg a valamilyen hiedelem kiváltására irányuló szándékom felismertetésének szándéka nem nyilvánvaló és nem teljesen nyílt *X* úr előtt, addig az sem nyilvánvaló számára, hogy egyáltalán közölni akartam vele valamit. Ezért ha valóban szándékomban áll közölni valamit a rajz útján, akkor magától értetődően azzal a (iv—a) szándékkal is rendelkeznem kell, hogy *X* úr felismerjen a részemről valamilyen (ii) szándékot; továbbá, kommunikációs törekvésemnek csakis akkor lehetnek esélyei a sikerre, ha (iv—a) szándékom megvalósul, azaz, ha *X* úr felismer a részemről egy ilyen szándékot, hiszen különben csak gyaníthatná, hogy rajzommal közölni akartam valamit, de nem lehetne biztos benne.

Azokban az esetekben tehát, amelyekben nem nyilvánvaló, hogy ami történik, azt kommunikációs kísérletnek kell tekinteni, Strawson (iv—a) szándékára vonatkozó feltétele minden bizonnyal jogosult. Azonban a szokásos mindennapi körülmények között, amikor anyanyelvünkön vagy valamely más, általunk jól ismert nyelven beszélnek hozzánk, természetes és magától értetődő, hogy kommunikálni akarnak velünk, vagyis a szándék felismertetésének szándéka teljesen nyilvánvaló és nyílt számunkra. Mivel ezekben az esetekben a beszélő kommunikációs törekvése, vagyis a szándék felismertetésének szándéka mindkét fél számára teljesen nyilvánvaló és nyílt, szükségtelen feltenni, hogy a kommunikáció lefolyásában fontos szerepet játszik a (iv—a) szándék, illetve annak megvalósulása.

[29] Searle (1969), 49.

Persze ez nem azt jelenti, hogy a beszélő az ilyen helyzetekben nem szándékolhatja kommunikációs törekvésének, azaz (ii) szándékának felismerését a hallgatóság részéről. Arról van itt szó, hogy a verbális kommunikáció szokásos hétköznapi eseteiben az, amire a (iv—a) szándék irányul, anélkül is fennáll, hogy ezt a beszélő külön szándékolná: normális körülmények között a hallgatóság eleve felteszi, hogy amikor elhangzik előtte egy verbális megnyilatkozás, akkor kommunikálni akarunk vele. Hogy ez mennyire így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy — hacsak nem jelzi valami hogy nem kommunikációs nyelvhasználatra készülünk — szavainkat hallgatóságunk akkor is úgy fogja venni, mint amelyekkel mondani akartunk valamit, ha azokat szándéktalanul (véletlenül) vagy valamilyen nem kommunikációs szándékkal (pl. csak hangosan beszéltünk magunkban) ejtettük ki. A nyelv használata — egyéb indikáció híján — szinte intézményes garanciának minősül a hallgatóság szemében arra, hogy ami zajlik, az kommunikáció, illetve, hogy annak szánták. Grice terminusaiban azt mondhatnánk, hogy szokásos körülmények között a hallgatóság számára az a tény, hogy valaki megnyilatkozott előtte egy általa jól ismert vagy legalábbis felismert nyelven, természetesen, azaz a megnyilatkozó szándékaitól függetlenül jelenti, hogy az illető kommunikálni szándékozott. Ha viszont a verbális kommunikáció szokásos körülményei között a hallgatóság az (ii) szándékot a fenti értelemben eleve felteszi a beszélőről, akkor az ezen (ii) szándék felismerésére irányuló (iv—a) szándék megléte semmiféle befolyással nem lesz a kommunikáció kimenetelére. Szándékolhatjuk ugyan olyan események bekövetkezését, amelyek e szándékunktól teljesen függetlenül mindenképpen bekövetkeznek, de nyilvánvaló, hogy az ilyen szándékok által motivált cselekvések végrehajtását nem kezelhetjük úgy, mint a szóban forgó események bekövetkezésének feltételét.

Azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy abból, hogy a hallgatóság a szokásos mindennapi helyzetekben eleve feltételezi a beszélőről a (ii) szándékot, egyáltalán nem következik, hogy a beszélő tudja ezt. Ha pedig nem tudja ezt, akkor a beszélő kommunikációs attitűdjeinek jellemzésében mégis szerephez kell jutnia a (iv—a) szándéknak is. Valójában ez sem olyan nyilvánvaló, mint amilyennek első pillantásra tűnik. Egy nyelv birtokosa és használója a tényleges nyelvi gyakorlat során percről percre váltogatja kommunikációs szerepét: hol a beszélő, hol a hallgató szerepében tűnik fel. Nyelvismerete és az ezt magában foglaló kommunikációs kompetenciája mindkét szerep betöltésére alkalmassá teszi. Aligha elképzelhető, hogy kommunikációs szerepei, illetve azok az ismeretei és képességei, amelyek alkalmassá teszik e szerepek betöltésére, függetlenek lennének egymástól. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy aligha elképzelhető, hogy valaki, amikor az egyik kommunikációs szerepet betölti, ne rendelkezne saját nagy számú tapasztalatai alapján valamiféle ismerettel vagy legalábbis feltételezéssel arról, hogy mivel jár a másik kommunikációs szerep betöltése. Ezért ha valaki a hallgatóság szerepében szokásos körülmények között eleve felteszi, hogy a beszélő valamiféle (ii) szándékkal rendelkezik, akkor mindenképpen jogosnak tűnik azt várni, hogy amikor az illető a beszélő szerepét vállalja magára, legalábbis feltételezni fogja, hogy hallgatósága hozzá hasonlóan szintén eleve feltételezi a beszélőről, azaz róla, ezt a (ii) formájú szándékot. A verbális kommunikáció szokásos eseteinél tehát nemcsak azzal kell számolnunk, hogy a hallgatóság felteszi, hogy a beszélő kommunikálni

szándékozott, amikor mondott valamit, hanem azzal is, hogy a beszélő felteszi a hallgatóságról, hogy az — szavai hallatán — kommunikációs szándékot tulajdonít neki. Amikor anyanyelvünkön szólnak hozzánk, tudjuk, hogy kommunikálni szándékoznak velünk, és a beszélő is tudja, hogy tudjuk ezt. Mindez egyértelműen arra utal, hogy semmivel sem jutunk közelebb a kommunikáció szokásos helyzeteinek megértéséhez, ha a beszélő részéről a Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékokon túl még egy (iv—a) formájú szándékot is feltételezünk. Ezzel szemben a szokásostól, a megszokottól, az általánostól eltérő esetekben, amelyekben a hallgatóság számára a beszélő kommunikációs szándéka nem teljesen nyilvánvaló és nyílt, vagy feltételezhető, hogy nem az, és a beszélő tudja vagy legalábbis gyanítja ezt, a (iv—a) szándék — mint azt fentebb bemutattuk — fontos szerephez juthat. Így végül is az a következtetés kínálkozik, hogy a Strawson által bevezetett (iv—a) szándék hasznos kiegészítés lehet Grice elméletéhez, amennyiben segít árnyaltabbá tenni bizonyos speciális esetek magyarázatát, de ezzel együtt Grice elméletének alapvető megállapításait a kommunikáció lényegéről nem érinti.

4.2. Most pedig térjünk át a (iv—b) szándék vizsgálatára. Mint tudjuk, ennek a szándéknak a bevezetését az a tény motiválja, hogy a hallgatóság csak akkor értett meg helyesen egy megnyilatkozást, ha éppen azt az alkalmi jelentést ismerte fel belőle, amelyet a beszélő ténylegesen felismertetni szándékozott. Ezért kézenfekvőnek tűnik feltételezni, hogy a beszélő, amikor kimond egy verbális megnyilatkozást, nemcsak azt szándékolja, hogy felismerjenek belőle valamilyen jelentést, hanem azt is, hogy úgy ismerjenek fel belőle valamilyen jelentést, hogy felismerik, hogy szándékában állt éppen ezt a jelentést felismertetni. Valóban szükség van-e ezen (iv—b) szándék feltételezésére ahhoz, hogy számot adhassunk a kommunikáció lényegéről?

Először azt az esetet vegyük szemügyre, amelyet Searle úgy jellemzett, hogy a beszélő kimond valamit, és azt úgy is érti, úgy is gondolja, ahogy mondta, azaz szó szerint. Amikor kommunikációs célzattal kimondunk egy verbális megnyilatkozást, akkor szándékunkban áll, hogy e megnyilatkozásból a hallgatóságunk felismerjen valamilyen alkalmi jelentést, továbbá, hogy ez a felismerés valamiképpen annak alapján menjen végbe, hogy a hallgatóság ismeri a megnyilatkozás nyelvi jelentését. Ha megnyilatkozásunkat szó szerint értettük, akkor a felismertetni szándékolt alkalmi jelentés azonos a nyelvi jelentéssel. A nyelvi jelentés (ismerete) alapján azonban többféle — konvencionális és nem konvencionális — alkalmi jelentés is felismerhető, így a hallgatóság számára nem feltétlenül nyilvánvaló, hogy amikor a beszélő mondott valamit, akkor éppen olyan alkalmi jelentést akart felismertetni, amely azonos a nyelvi jelentéssel, vagyis a hallgatóság számára nem nyilvánvaló, hogy a beszélő úgy is értette, úgy is gondolta megnyilatkozását, ahogy mondta, azaz szó szerint. Ezért a helyes megértés követelményeit szem előtt tartva indokoltnak látszik feltételezni, hogy a beszélő, ha valóban szó szerint értette megnyilatkozását, akkor azzal a (iv—b) szándékkal is rendelkezik, hogy a hallgatóság úgy ismerjen fel a megnyilatkozásból a nyelvi jelentéssel azonos (szó szerinti) alkalmi jelentést, hogy felismeri, hogy a beszélőnek ténylegesen szándékában állt éppen ezt az alkalmi jelentést felismertetni.

Ez az érvelés a (iv—b) szándék bevezetése mellett azonban nem áll igazán erős lábakon. Ugyanis a verbális kommunikáció szokásos körülményei között a hallgatóság, hacsak nincs „jó oka" az ellenkezőjére, minden megnyilatkozást szó szerint ért meg, anélkül, hogy ehhez külön fel kellene ismernie a beszélő részéről egy olyan szándékot, hogy megnyilatkozását szó szerint, azaz a nyelvi jelentéssel azonos alkalmi jelentésben akarta felismertetni. Tegyük fel például, hogy valamely hallgatóság előtt elhangzott a *Hideg van* megnyilatkozás. Ha a beszélő részéről semmi sem indikálja, hogy nem szó szerint értette, nem szó szerint gondolta megnyilatkozását, a hallgatóság minden további nélkül úgy fogja tekinteni azt, mint amellyel a beszélő a „hideg van" alkalmi jelentést szándékozott felismertetni, vagyis, mint amit szó szerint értett, szó szerint gondolt, nem pedig úgy, hogy, mondjuk, „kemény telünk van az idén" vagy „csukd be az ablakot". Elképzelhető, hogy valaki azt mondja, *Hideg van*, de nem szó szerint, hanem gúnyosan úgy érti, hogy „kibírhatatlan meleg van". Ha azonban semmi sem utal arra, hogy az illető nem a szokásos szó szerinti jelentésben használta ezt a megnyilatkozást, akkor a hallgatóság, feltéve, hogy ismeri a magyar nyelvet és egyáltalán jelentést tud tulajdonítani e szavaknak, szükségképpen úgy érti meg azokat, mint amelyekkel partnere a „hideg van" jelentést szándékozott felismertetni. Grice terminológiáját alkalmazva úgy is kifejezhetjük ezt az összefüggést, hogy az a tény, hogy valaki mondott valamit, és hogy éppen azt mondta, amit mondott, a kommunikáció szokásos körülményei között, hacsak nincs „jó ok" az ellenkezőjének a feltételezésére, természetesen, vagyis anélkül, hogy a beszélő ezt külön szándékolná, jelenti a hallgatóság számára, hogy a beszélő úgy is értette, úgy is gondolta megnyilatkozását, ahogy mondta, azaz szándékában állt éppen azt az alkalmi jelentést felismertetni, amely megnyilatkozása nyelvi jelentésével azonos. Rögtön hozzátehetjük, hogy a beszélő — kommunikációs tapasztalatai alapján — tudja is ezt, vagyis tisztában van azzal, hogy ha valami nem indikálja, hogy megnyilatkozását nem kell szó szerint érteni, akkor a hallgatóság szó szerinti jelentésében fogja megérteni azt. Ha viszont így áll a helyzet, akkor felesleges feltételezni, hogy amikor a beszélő szó szerint érti megnyilatkozását, akkor egy olyan (iv—b) szándékkal is rendelkezik, hogy a hallgatóság ismerje fel, hogy megnyilatkozását szó szerinti jelentésében szándékozik felismertetni. Kimondani valamit, és szó szerint érteni azt, pusztán annyit tesz, mint kimondani egy, a nyelvi konvenciókat kielégítő megnyilatkozást, és szándékolni, hogy a hallgatóság ismerjen fel belőle valamilyen (a nyelvi jelentéssel azonos) alkalmi jelentést, továbbá, hogy annak alapján ismerje fel ezt, hogy ismeri a megnyilatkozás nyelvi jelentését. Itt Searle példájára is visszautalhatunk. Valaki, amikor kimondta azt, hogy *Hello*, akkor értette, akkor gondolta ezt úgy, ahogy mondta, azaz köszöntésként, ha szándékában állt, hogy a hallgatóság ismerje fel, hogy köszöntötték, továbbá, ha szándékában állt, hogy ezt annak alapján ismerje fel, hogy tudja, hogy a *Hello* megnyilatkozás a köszöntés konvencionális eszköze a nyelvben. Ahhoz, hogy az illetőt úgy tekinthessük, mint aki valóban szó szerint értette megnyilatkozását, nem kell feltételeznünk róla, hogy egy olyan (iv—b) szándékkal is rendelkezik, hogy a hallgatóság ismerje fel, hogy megnyilatkozását éppen köszöntésnek és nem valami másnak szánta, hiszen tudja, hogy a hallgatóság, hacsak nem kap más irányú indikációt, a nyelvi jelentés ismerete alapján mindenképpen köszöntésként ismeri fel azt.

Látjuk tehát, hogy a hallgatóság a nyelvi jelentés ismerete alapján szó szerint érti meg a megnyilatkozásokat, vagyis a nyelvi jelentéssel azonos alkalmi jelentést ismer fel belőlük, hacsak nem kap valamilyen más irányú indikációt, és mivel a beszélő tudja ezt, mindazokban az esetekben, amikor azt szándékolja, hogy megnyilatkozása alkalmi jelentését a nyelvi jelentés, ne pedig valamilyen más irányú indikáció alapján ismerjék fel, akkor úgy tekinthetjük, mint aki szó szerint értette megnyilatkozását. Ebből egyben az is következik, hogy amikor valaki nem szó szerint, vagyis nem a nyelvi jelentéssel azonos alkalmi jelentésben érti megnyilatkozását, akkor az a szándék vezérli, hogy a hallgatóság ismerjen fel megnyilatkozásából valamilyen (a nyelvi jelentéssel nem azonos) alkalmi jelentést, továbbá, hogy ezt részben annak alapján ismerje fel, hogy ismeri a megnyilatkozás nyelvi jelentését, részben pedig annak alapján, hogy vannak olyan körülmények, amelyek a beszélő feltevése szerint a nyelvi jelentéstől eltérő alkalmi jelentést indikálhatnak. Ha például, valaki gúnyos hangon és fejét csóválva azt mondja hallgatóságának, hogy *Ez aztán szép munka volt*, és ezt úgy érti, hogy „csapnivaló munkát végeztél", akkor szándékában áll, hogy a hallgatósága felismerjen valamilyen (a nyelvi jelentéstől eltérő) alkalmi jelentést, és szándékában áll, hogy ezt részben a nyelvi jelentés ismerete, részben pedig a gunyoros hangnem és a fejcsóválás alapján ismerje fel.

Bár az eddig mondottak egyértelműen azt mutatják hogy a kommunikációs történés jellemzéséhez nincs szükség a (iv—b) szándékra, a következő ellenvetést tehetné valaki. Strawson, amikor a (iv) szándékot bevezette, és még inkább Searle, amikor Strawson javaslatát a (b) szándék formájában beépítette elemzésébe, elsősorban a megnyilatkozások illokúciós aspektusát tartotta szem előtt. Mint tudjuk, egy beszédaktus csak akkor minősíthető sikeresnek, ha a hallgatóság felfogta a megnyilatkozás illokúciós erejét, ezért a beszélőnek feltétlenül szándékában áll, hogy a hallgatóság az erőt felismerje. Tegyük fel, hogy valaki kimondta azt a megnyilatkozást, hogy *Menj el.* E megnyilatkozás adott esetben éppúgy lehet parancs, mint kérés vagy könyörgés, illokúciós ereje azonban nincs explicitté téve. Tegyük fel azt is, hogy a hallgatóság e megnyilatkozást kérésként ismerte fel. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a hallgatóságot csakis akkor tekinthetjük úgy, mint aki helyesen értette meg ezt a megnyilatkozást, ha a beszélő valóban kérésnek szánta azt. Ez viszont — mondaná Strawson és Searle — csak akkor biztosítható, ha a hallgatóság úgy ismerte fel a kérdés illokúciós erejét, hogy azt is felismerte, hogy a beszélőnek szándékában állt éppen ezt az erőt felismertetni, ezért a helyes megértés biztosítása érdekében a beszélő azt is szándékolni fogja, hogy a hallgatóság felismerje azt a szándékát, hogy éppen a kérés, nem pedig más illokúciós aktus erejét akarta felismertetni, tehát a beszélő s Strawson féle (iv—b) szándékkal is rendelkezni fog.

Könnyen beláthatjuk, hogy ez az érvelés sem tartható. Először is azért nem, mert azonnal érvényét veszti, amint olyan esetekre kíséreljük meg alkalmazni, amelyekben az illokúciós erő explicitté van téve. Ha valakinek azt mondom, hogy *Megparancsolom, hogy menj el!*, szavaimat érvényes kimondásuk esetén, hacsak nem indikálom, hogy valójában nem is állt szándékomban parancsolni, hanem, mondjuk, csak tréfáltam, hallgatóságom a nyelvi jelentés ismeretében feltétlenül úgy fogja venni, mint amelyeket parancsnak szántam. Így, ha szó szerint értem ezt a megnyilatkozást, a hallgatóság részéről történő helyes és teljes megértés érdekében „csak" azt

kell szándékolnom, hogy a hallgatóságom ismerjen fel belőle valamilyen erőt, továbbá, hogy ezt a nyelvi jelentés ismerete alapján ismerje fel.

Ha most ebből a szempontból azokat az eseteket kívánjuk megvizsgálni, amelyekben az illokúciós erő nyelvileg nincsen explicitté téve, abból kell kiindulnunk, hogy normális körülmények között a beszélők annyit mondanak, amennyit mondani szándékoznak, sem többet, sem kevesebbet. Ezen azt értjük, hogy ha valaki nem tette nyelvileg explicitté megnyilatkozása illokúciós erejét, akkor az nem is állt szándékában. Mégpedig vagy azért nem, mert éppen az volt a szándéka, hogy a hallgatóság bizonytalanságban maradjon az aktus természetét illetően (ez történik, például, a burkolt fenyegetéseknél); ezekben az esetekben a Strawson-féle (iv—b) szándék feltételezésének eleve nem lenne semmi értelme. Vagy azért nem, mert felteszi, hogy a hallgatóság a kommunikációs kontextus alapján explicit utalás nélkül is felismeri az erőt (egy elöljárónak például ahhoz, hogy szavait az alárendeltek parancsnak vegyék, nem kell feltétlenül kimondania azt, hogy *Megparancsolom);* ha viszont a kontextusból az erő — legalábbis a beszélő feltevése szerint — minden további nélkül felismerhető, akkor ismét felesleges a beszélő részéről egy olyan szándékot feltételezni, hogy az erő felismertetésére irányuló szándékát felismerjék. Végül az is előfordulhat, hogy valaki azért nem teszi explicitté az erőt, mert ezt egyáltalán nem is érzi fontosnak, esetleg nem is tudja pontosan meghatározni, hogy a lehetséges erőpotenciálon belül éppen milyen erő lenne aktuális az adott helyzetben (amikor például, egy szülő azt mondja gyermekének, hogy *Edd meg szépen az ebédet!*, gyakran aligha tudná határozottan megjelölni, egyszerű felszólításnak, parancsnak vagy kérésnek szánta megnyilatkozását); nyilvánvaló, hogy itt is értelmetlen lenne azt állítani, hogy a beszélőt valamilyen (iv—b) formájú szándék motiválta. Mindezzel azt akarjuk mondani, hogy normális körülmények között, ha a beszélő számára egyáltalán fontos megnyilatkozása illokúciós erejének felismertetése, akkor vagy explicitté teszi az erőt nyelvileg, vagy felteszi, hogy a hallgatóság explicit nyelvi utalás nélkül is éppen azt az erőt ismeri fel valamilyen kontextuális oknál fogva, amelyet a beszélő ténylegesen felismertetni szándékozott. Akárhogyan is áll azonban a helyzet, nem indokolt feltételezni, hogy a beszélő egy megnyilatkozás kimondásában többet szándékolna annál, mint hogy a hallgatóság ismerje fel megnyilatkozása (alkalmi) jelentését (erejét), és hogy ezt a megnyilatkozás nyelvi jelentésének ismerete és esetleg részben egyéb indikációk (metakommunikációs jelek, verbális és „nem verbális" kontextus stb.) alapján ismerjék fel.

4.3. Vizsgálódásaink tehát arra az eredményre vezettek, hogy Grice elemzése a kommunikációról, pontosabban a kommunikáció, a jelentés és a megnyilatkozói szándékok összefüggéséről, nem szorul olyan kiegészítésre, amilyent Strawson — és Strawson nyomán Searle — a (iv) szándék bevezetésével javasolt. Áttekintésünkből azonban nemcsak ennyit nyertünk. Az is kitűnt, hogy a verbális kommunikációt teljes egészében áthatják a kommunikáló felek egymásról alkotott feltevései. A hallgatóság — a verbális kommunikáció szokásos körülményei között — felteszi a beszélőről, hogy a megnyilatkozásokat kommunikációs szándékkal és nyelvi jelentésükben használja, vagy ha nem így használja őket, akkor azt valamiképpen megkísérli indikálni. És ugyanakkor a beszélő felteszi a hallgatóságról, hogy az

mindezt felteszi őróla. E feltevések alapvetően fontos szerepet játszanak a kommunikációban, amit világosan bizonyít, hogy torzulásuk vagy éppen hiányuk félreértésekhez vezet az emberek közötti érintkezésben. Előfordulhat például, hogy egy híres tréfacsináló szavai mögött akkor is tréfát vagy gúnyt vélünk felfedezni, amikor ezt semmi sem indikálja, mivel előzetes tapasztalataink alapján nem feltételezzük róla, hogy szó szerint, és nem tréfaként vagy gúnyosan érti azt, amit mond. Az is gyakran megtörténik, hogy mondunk valamit, majd bizonygatni kezdjük, hogy szó szerint értettük, mivel valamilyen oknál fogva nem feltételezzük a hallgatóságról, hogy ő feltételezi rólunk ezt. És ha a hallgatóság mégis feltételezte rólunk ezt, akkor bizonygatásunk éppen az ellenkező eredményt fogja elérni: az a gyanúja támad, hogy mégsem szó szerint értettük szavainkat.

5. Vizsgálat tárgyává tettük a grice-i nem természetes jelentés fogalmát. E fogalom bevezetésével Grice megkísérelte, hogy egyfelől a kommunikációt olyan aktusként jellemezze, amely bizonyos, a célirányos nem nyelvi tevékenységet motiváló szándékokhoz nagyon hasonló megnyilatkozói szándékokat feltételez, másfelől, hogy a verbális megnyilatkozások jelentését e megnyilatkozói szándékok terminusaiban határozza meg, és ezen keresztül a legszorosabb összefüggésbe hozza a kommunikációs tevékenységgel (**1.** pont). Kísérletével szemben mind szemantikai, mind kommunikációs szempontból komoly kétségek merültek fel. Tanulmányunkban igyekeztünk bizonyítani, hogy e kétségek nem megalapozottak: a verbális megnyilatkozások jelentése megragadható a Grice-féle megnyilatkozói szándékok terminusaiban (**2.** pont), a nem természetes jelentés fogalma kiterjeszthető a megnyilatkozások beszédaktus aspektusára (**3.** pont) és Grice elemzése kiegészítések és átalakítások nélkül is kielégítően számot ad a kommunikáció lényegéről (**4.** pont).

Tömegkommunikációs Kutatóközpont,
Budapest

Felhasznált irodalom

Anscombe, G. E. M. Modern Moralphilosophie: G. Grewendorf, és H. Meggle (szerk.). *Seminar: Sprache und Ethik.* Frakfurt am Main, 1974. (Eredetileg 1958-ban jelent meg angolul.)

Austin, J. L.: *How to do things with words?* Oxford, 1962.

Grice, P. Utterer's meaning and intentions: *Philosophical Review* 78. 147—177 (1969).

Uő. Meaning: Steinberg és Jakobovits (szerk.). 53—59 (Első megjelenése: 1967).

Uő. Utter's meaning, sentence meaning and word meaning: Searle (szerk.) 54—70.

Harman, G. H. Three levels of meaning: Steinberg és Jakobovits (szerk.) 66—75.

Searle, J. R.: *Speech acts.* Cambridge, 1969.

Uő (szerk.): *The philosophy of language.* Oxford, 1977.

Steinberg, D. D. és L. A. Jakobovits (szerk.): *Semantics.* Cambridge, 1971.

Strawson, P. F. Intention and convention in speech: Searle (szerk.) 23—38.

Worth, S. és L. Gross. Szimbolikus stratégiák: Horányi Özséb (szerk.). *Kommunikáció.* Bp., 1977. 1. 37—49. (Eredetileg 1974-ben jelent meg angolul.)

Ziff, P. On H. P. Grice's account of meaning: Steinberg és Jakobovits (szerk.) 60—65. (Első megjelenése: 1967.)

Szépe György

Szerkesztői utószó

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV. kötetének nincs külön alcíme, a szokásos értelemben véve ez nem tematikus kötet. Mégsem jelenti ez azt, hogy visszatértünk volna a sorozat elejének (pontosan az I., III., IV. és V. kötetnek) ilyen hagyományához.

Ebben a kötetben is kialakult a szerzők, a lektorok és a szerkesztő részéről valamilyen terv a kötet belső egységére. Ezt a belső egységet azonban ehelyütt nem kívánjuk külön deklarálni többféle okból sem.

A hetvenes évek magyarországi nyelvészetének egyik újabb irányzata jelentkezik a kötetben. Az irányzat tagjai sokat köszönhetnek a sorozat főszerkesztőjének, Telegdi Zsigmondnak nyelvészeti, nyelvvel kapcsolatos gondolkodásukban és kutatótevékenységükben.

Nincs szó zárt nyelvészeti iskoláról; aki a szerzők munkásságát ismeri, az tudja, hogy jelentékeny különbségek is találhatók a nyelvről és a tudományról vallott felfogásukban. S egyáltalában nem kívánjuk azt a látszatot kelteni, hogy ez volna az egyetlen modern nyelvészeti irányzat Magyarországon; örvendetes módon sokféle megközelítés található a honi nyelvészetben. Az irányzatok egy része nyilván vállalja azt, hogy modern vagy hogy strukturális, vagy jórészt az.

Nyilvánvalóan összekapcsolja ezt a 23 szerzőt (s rajtuk kívül még sok más szerzőt is), hogy nem tartoznak az úgynevezett budapesti iskolához (vagy inkább irányzathoz). Ez azonban nem jelenti azt, hogy közülük többen ne tudnának velük gyümölcsözően együttműködni a nyelvészet — s ezen belül a magyar nyelvre irányuló kutatások — számos feladatában. Gombocz Zoltán nyilván a legtöbb magyarországi nyelvész elődjének számít.

E kötet szerzőinek tudományos elődei azonban nyilván mások — vagy mások is — lesznek. Talán nem tévedek nagyot, ha fölteszem, hogy négy név mindenképpen rajta van ezen a listán: Ferdinand de Saussure, Lázíczius Gyula, Roman Jakobson és Noam Chomsky. S tegyük hozzá ötödiknek Telegdi Zsigmondot.

Természetesen egy irányzatot — még egy ennyire lazán körvonalazható irányzatot sem — nem elődeik, mestereik határoznak meg, ezen belül sem a közösen vállalt elődök csoportja, hanem bizonyos alapelvek. Ezeknek az alapelveknek éles megvilágítása azonban nem lehet egy szerkesztői utószó feladata. Valószínűleg jobban elvégezhető lesz majd retrospektív tudománytörténeti feldolgozások keretében. S akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy miért nincsenek egyes nyelvészeti irányzatokban deklarációk, s miért érzékelhető mégis egy-egy nyelvészeti irányzat létezése, működése, hatása.

A 23 szerző egy része Telegdi Zsigmond kollegája volt; többen szorosabb munkatársi viszonyban is dolgoztak vele; s ismét mások (az előző csoportokkal átfe-

désben) tanítványának tekintik önmagukat; s nyilván akad köztük olyan is, aki talán személyesen még soha sem beszélt vele (ez inkább a tanítványok tanítványaira vonatkozik). Rajtuk kívül legalább háromszor ennyi szakembert kérhettünk volna fel arra, hogy írjon ebbe a kötetbe. (Néhány felkért kolléga minden igyekezete ellenére sem tudta a vállalt határidőre elkészíteni írását, így annak közléséről le kellett mondanunk.)

Az irányzat a jelen kötetben majdnem reprezentatív mintának tekinthető. Azért nem egészen, mert viszonylag kevés orientalista került bele a szerzők csoportjába; hiszen Telegdi Zsigmond iranistaként is iskolateremtő egyéniség.

A kötet írásainak egy része kemény elméleti kérdésekkel foglalkozik, más része problémákat igyekszik megoldani, kérdéseket áttekinteni, közvetíteni a magyar olvasók számára.

A tanulmányok tematikai sokfélesége mutatja, hogy egy ország nyelvészetének, nyelvvel foglalkozó interdiszciplináris kutatásának milyen sokrétű problematikája lehet. Ez a sokrétűség — a szerkesztő felfogása szerint — azonban egységet is mutat. Ez az egység túlmegy azon, amit egy korban és időben elhatárolható tevékenység mutat; az azonban kétségtelen, hogy a Magyar Népköztársaság hetvenes éveinek végén egymással kommunikációs kapcsolatban és munkakapcsolatban levő szerzőkről van szó. — Ezen belül azonban mindenki egyedi eset.

A kötet tehát Telegdi Zsigmondhoz kapcsolódik, de nem személyes (szubjektív) emlékkönyvként, hanem — szándékunk szerint — inkább a fentiek értelmében „objektív" kölcsönhatások mutatójának, munkásságának hatása elismeréseként.

Nem kívántunk életrajzi és bibliográfiai áttekintést adni Telegdi Zsigmondról. Részben azért, mert ezt már megtették elismerésre méltó módon 70. születésnapja alkalmából mások; részben azért, mert az a tervünk, hogy a nyolcvanas évek vége felé a sorozat egy kötetét a magyarországi nyelvész gondolkodók tudományos arcképének megrajzolására fordítunk: ezen portrék között szerepel majd a sorozat főszerkesztőjéé is.

S nem közlünk „tabula gratulatoriá"-t sem. Tessék elővenni az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* eddig megjelent köteteit s azokban megnézni a társ-szerkesztők, szerzők, recenzensek, technikai és segédszerzők és lektorok névsorát: az ő névsoruk tekinthető „tabula gratulatoriá"-nak.

A kötet olvasói azt is jól tudják, hogy Telegdi Zsigmond munkássága nem szorítkozik a sorozat szerkesztésére; emellett a tudományos közélet, az egyetem, a kutatóintézetek, az akadémiai és minisztériumi bizottságok, az ismeretterjesztés és a társadalmi szervezetek is eredményes munkásságának területei. *Mi* azonban — ezt a szerkesztő kivételesen nem szerénységi többes számként igyekszik használni — most ehelyütt az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* sorozatának főszerkesztőjét köszöntjük.

*

A kötetet, kivételesen, a főszerkesztő közreműködése nélkül állítottuk össze. Ebben is az emlékkönyvek szokásaihoz tartjuk magunkat.

A tanulmányok lektorálásában a három hivatalos lektor mellett egy-egy írás elbírálásában közreműködött Joó Rudolf és Szabolcsi Anna.

(A kötet írásainak zöme készen állt a hetvenes évek végén; a szerzők egy része figyelembe vette az azóta megjelent műveket is, más része ezt nem tudta megtenni különböző okok miatt.)

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Tartalomjegyzék

Dezső László: A tipológiai karakterológiáról 7–12
Fabó Kinga: Nyelvhasználat és önazonosítás. (Az újabb magyar irodalom egy jellemző tendenciájáról) 13–31
Fónagy Iván: Kifejező szófajváltás költői szövegekben 33–47
Hajdú Péter: A nyelvi változásnak egy különleges esetéről 49–56
Herman József: A latin nyelv fejlődése a római birodalom provinciáiban: problémák és távlatok 57–63
Hunyadi László: A kétszeres tagadásról a magyarban 65–73
Jeremiás Éva: Diglosszia a perzsában 75–91
Jékel Judit: Emonds dummy-elméletének alkalmazása a magyar szintaxisban 93–108
Kassai Ilona: Fonéma és beszédhang összefüggéséhez: irányítótényezők a fonémaképviseletek alakulásában 109–115
Kenesei István: Stratégiák és típusok a vonatkozó mellékmondatok kialakításában 117–126
Kiefer Ferenc: A magyar aspektusrendszer vázlata 127–149
É. Kiss Katalin–Papp Ferenc: A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonémarendszerben 151–160
László János: A beszédaktusok „őszintesége", „komolysága" és „valódisága" 161–166
Mártonfi Ferenc: Két jel viszonya – nyelvi jeleken és írásjegyeken példázva 167–196
Pap Mária: Tehát, ugyanis 197–205
Pataki Pál: A francia subjonctif és a magyar kötőmód 207–218
Péter Mihály: Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben ... 219–235
Pléh Csaba: Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika 237–256
Radics Katalin: Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról 257–279
Szabolcsi Anna: A performatívok szemantikája 281–291
Szende Tamás: Elemi beszédesemény és fonéma 293–302
Szépe György: Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról 303–329
Terestyéni Tamás: Kommunikáció, szándék, jelentés 331–362

*

Szépe György: Szerkesztői utószó 363–364

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Kürthy András
Műszaki szerkesztő: Kozma Anikó
Terjedelem: 32,82 (A/5) ív AK 2001 k 8486
HU ISSN 0569–1338
Akadémiai Kiadó és Nyomda – Felelős vezető: Hazai György

Ára: 85,—Ft

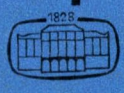

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST